

50285

50285
1313

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIX—XX.



51276/19

SZEGED
1975—1976.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

N É P R A J Z É S N Y E L V T U D O M Á N Y

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ

VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XIX-XX.

Szeged

1975-1976

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

50285

Szerkeszti:

FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR és NYÍRI ANTAL

Technikai szerkesztők:

JANURIK TAMÁS
M. KORCHMÁROS VALÉRIA

Felelős kiadó

a Bölcsészettudományi Kar dékánja

Megjelent 500 példányban

EGY ANEKDOTAKÖR TANULSÁGAI

/Bagi-históriák és rokonaik/

/I. közlemény/

FERENCZI IMRE

"Amde illy könnyelműen nem szabad az embernek munkáját megítélleni: hiszen magatok is mondjátok, hogy nem ruha teszi az embert..."

/RABELAIS: *Gargantua és Pantagruel*/

I.

*Bagi József*ről /MIKSZÁTH/ vagy *János*ról /TÓTH BÉLA/ már MIKSZÁTH azt írta, hogy "Bagi uramról és Nagy Mihályról egész adomakör van..."¹ Nagy írónk megörököltette a híres aranyparaszt egyik gavallér cselekedetét: csak úgy kedvtelésből fél akó kávéfőzetet magának a vendéglőben. Megírta a Csongrád megyei főnök ebédjén esett ominózus históriát is. A vármegye vezetője meghagyta, hogy csak frakkba öltözött urakat engedhetnek be a nála rendezett vendégségre. Birtokai alapján Bagi uram az elsők között szerepelt a meghívandók listáján. A dúsgazdag parasztnábob a hagyományos kék ünneplő ruhájában jelent meg: piros olajoskendő a nadrágellenzőbe húzva, úgyhogy a két vége kicsüngjön ünnepiesen. A hitetlenkedő komornyik nem engedte be, s ettől az igyekezetétől a bugyellárisból felmutatott meghívólevél sem térítette el. Megjelenés csak frakkban lehetséges - mondta. Bagi uram dühösen eltávozott, szabóhoz sietett, ahol annak rendje és módja szerint frakkba öltöztették. De bosszút állt az ebédnél. Evés közben nagy robajjal letette a kanalát, úgy hogy mindenki fölfigyelt. Ekkor fölemelte a vadonatúj frakk jobb szár-

nyát, és belemártogatta a levesbe. Mindenki megrökönyödött. Talán megbolondult? A csodálkozó kérdésekre Bagi szelíden és nyugodtan így válaszolt: "Hát a frakkomat kínálom ..., mert úgy tapasztalom, hogy nem én, de ő nagyon ebédre hívta." A megyefőnök elérte a dolgot, s máskor szívesen látta Bagi uramat ködmönben is.

Így foglalható össze MIKSZATH elbeszélése.²

Ki is volt valójában *Bagi József*? Tudjuk róla, hogy ősei eredendően nemesek voltak. Kurucpárti magatartásuk miatt vették el vagyonukat a Rákóczi-szabadságharc leverése után. A jobbágy sorba került család régi fényét Bagi uram szerezte vissza. Birtokossá emelkedése mellett nevezetes volt arról, hogy egész életében egyszerű kék abaposztó ruhát viselt. A hagyományos mándlit meg a varjúkalapot a világért sem cserélte volna fel urasabbra. Szintúgy ismert volt hazafias magatartása. Az 1848/49-es szabadságharc idején Csongrád város tiszteletnek örvendő bírása, aki ebben a tisztségben sok borsot tört az osztrákok orra alá.³

Mindez bőven elegendő volt ahhoz, hogy neve szárnyra keljen, hogy különböző históriák szereplőjévé váljon. Éppen ez keltette föl MIKSZATH érdeklődését: BERCZIK ÁRPÁDDal személyesen is fölkereste a Csongrádon élő öreg nábobot. Bagi uram önérzetesen tiltakozott az ellen, hogy "egy bizonyos Mikszáth" őt "frakkba öltöztette". Úgyannyira szívére vette a dolgot, hogy helyreigazító levelet küldött a szájra vett históriát közlő Pesti Hírlapnak. Önérzetesen így érvelt: "Ne írjanak rólam olyan bolondságokat, rá nem szolgáltam én azokra."⁴

Méltatlan "meghurcolását" MIKSZATH jóvátette: Bagi uram halálakor szép nekrológot írt róla a Pesti Hírlapban. A *pógróf* hírének javát szolgáltatta ez is. Személye a kor egyik jellemző társadalmi típusát testesítette meg. Mikszáth jól ismerte a Bagihoz hasonlatos urakat. A *Tövviskes látogatóban* c. elbeszéléséből idézem a következőket: "Mint Bagi uramat Csongrádon, olyan nimbusz övezte Töviskest a mi vidékünkön.

Fiatal korában kupeckedéssel nagy vagyont szerzett, de a mellett megtartotta egyszerű életmódját. Télen künn az istállóban hált a jószág mellett, nyáron az udvaron, maga fogta az ekét a béresei élén, s vágta ki a rendet kaszáláskor, míg göthös nem lett és köhécselő." ⁵

Nagy írónk a parasztnábobok alakjának a megörökítésével is a kor nagy krónikásának bizonyult. A Bagi-históriák már ebben az időben népszerűségnek örvendtek. JÓKAI élclapja, az *Ustőkös* már 1865-ben megírta a híres ökörvásárlás esetét. A kecskeméti árverésen *Bagi* egész gulyát vett meg. Rongyos tárcájából ropogós bankókkal, ezresekkel fizetett. ⁶

JÓKAI három nevezetes történetet örökített meg a nép szájára került alföldi parasztgrófról. Az egyikben elmeséli, hogy a fáma szerint *Bagi* kétszázezer forint al rántotta ki a bajból egykori földesurát. A másik érdekes históriából kiderül, hogy saját pusztáján passust követeltek tőle a zsandárok. Hiába háborgott, nem hittek neki. A szegedi börtönbe került, ahol közmunkára fogták. Az egyik hivatalbeli szolgál, egykori bérese ismert rá, s így kiszabadult. A harmadik történet az előbb említett híres gulyavásárlás, amely Kecskeméten vagy Körösön játszódott le. ⁷

A két nagy klasszikusunkon kívül a kortárs íróknak és zszurnalisztáknak szintén kedvelt forrása volt a *Bagi* állítólagos kalandjaiból és tetteiből kikerekített história. Emellett az anekdotagyűjtemények sem feledkeztek meg népszerűségéről, így pl. TÓTH BÉLA nagy gyűjteménye. ⁸

Minden arra vallott, hogy ízig-vérig magyar hagyomány indult el a halhatatlanság felé. A filológia módosította ezt a fölfogást. A *frakketetés /ruhaetetés/* mulatságos esetéről mindenestre kiderült, hogy jóval régebbről és messze földön elterjedt anekdota népszerűsödött nálunk, kiváltképpen Mikszáth jóvoltából. A kapcsolat földelítésében BEKE ÖDÖN dolgozata tekinthető kezdeménynek. KUNOS IGNÁC közlése ⁹ nyomán rámutatott a szegedi megyefőnöknél történt ebéd és a Naszreddin hodzsa tréfája közötti hasonlóságra. Arra a következtetésre jutott, hogy MIKSZÁTH valahol olvasta a ruhaetetés históriáját, tehát irodalmi forrásból merítette; ezzel meg-

döntöttnek vehető az anekdota eredetiségének a hiedelme.¹⁰ Az idevágó forrásanyag alapos föltárása GYÖRGY LAJOS érdeme. A Keleten keresendő és a középkori európai párhuzamok mellett hazai példák is föllelhetők. Kimutatta előfordulását KALDI GYÖRGYNél /1631/, ILLEI JÁNOSnál /1790/ és - némileg eltérő változatban - SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél /1630/.¹¹

Joggal föltételezhető, hogy fordítói átvétel indította útjára e híres példázatot, amely a folklórban is gyökeret vert. Okulásra szánták, s ez a jellege a szájhagyományban szintűgy megmaradt. MIKSZATH idejében, a kapitalizálódó Magyarországon anekdotánk új reneszánsza figyelhető meg. Kedvelt témája lesz a néphumornak. Az irodalom és folklór kölcsönhatásában növekedik népszerűsége. Ezt bizonyítják a korabeli adomagyűjtemények, élclapok,¹² amelyeknek vitathatatlan érdeme volt a frakketetés történetének elterjedésében is. GYÖRGY LAJOS már 1932-ben feltárta eurázsiai /ókori és középkori/ párhuzamait,¹³ mintegy aláhúzni kívánta vele a MIKSZATH forrásairól írott tanulmányának záró sorait: "Bagi uramtól a frakketetés anekdotája többé már el nem választható. Az egyszerű alföldi magyar paraszt Mikszáth művészetével olyan nevezetes társaságban lett halhatatlanná, ahol a görög Homeros, a francia Petrus Abelardus, az olasz Dante ... híres neveinek tekintélyi érveire támaszkodik az évezredek óta ide-oda kóborló anekdota."¹⁴

Közleményünk azt kívánja bemutatni, hogy ez a halhatatlanság mind a szépirodalomban, mind a folklórban több más és talán újabb hiedelemben és históriában kapott bizonyosságot. Láttuk, hogy már JÓKAI megörököltette *Bagi* három nevezetes cselekedetét. Máig tudnak róla, bár kétségtelen, hogy MIKSZATH története, a frakketetés maradt a legnépszerűbb. Kissé módosult, mert inkább *frakkitatás* lett belőle. A szájhagyomány MIKSZATHnak azt a lényeges megállapítását is igazolja, hogy *Bagi*hoz hasonló nevezetes emberek az ország más vidékén szintén akadtak, akik mulatságos és okulásra méltó viselkedéssel érdemelték ki hírnevüket. Tágabb körben fölismerhető egy-egy történet hasonló variánsainak helyi színezése: eltérő eseményhely, változó név /olykor névtelenség/, a tanulság /poen/ más-más akcentusa. Éppúgy tanulságos megfigyelni az elbeszél-

lőkedv és tehetség alapján született variánsok különbségét, minőségi eltérését. Elsősorban folkloristát érdeklő problémák ezek. Másrészt az is igaz, hogy e humoros és példázatos történetekben mélyebb emberi tanulságok rejlenek. Minél célzatosabbak vagy élcelődőbbek, annál jobban telibetalálnak. A letűnt korszak emberi gyarlóságait számlálják elő, de egy kicsit a horatiusi mondásnak is megfelelnek: *de te fabula narratur*. Válaszolhatnánk, hogy akinek nem inge, ne vegye magára.

Legfőbb indokul említhetnénk, hogy folklór szakirodalmunknak sok a törlesztteni valója az anekdota műfaji vizsgálatában kirívóan sok adósságából.¹⁵ Igazán szólva az egyszerűnek látszó, de nagyon nehéz kérdés irányába vonzott és vonz bennünket a gyűjtői szolgálat kötelessége: mi a népi elbeszélés, mi az eleven folklór titka? Útjaink során a múltra emlékező pásztorok, volt uradalmi cselédek terelték figyelmünket *Bagi* alakjára, és lassan vizsgálendő téma lett belőle. S ha most - csak töredékrészben - földidézzük a derűvel és melegséggel, vagy akár csak fukar szavakkal emlékezők históriáit, messzemenően igazolódnak GYÖRGY LAJOS megállapításai. Az anekdotáról írott összefoglaló tanulmányának következő soraira gondolunk: "A leírt és kinyomtatott darabokon kívül gondolnunk kell az élőszóban kóborló, szájról-szájra szálló s nagyrészt lejegyzésre sem kerülő anekdotákra. Igazán csak ezek eleve- nek és mozgékonyak."¹⁶

Kedvezőnek mondhatjuk, hogy a Bagi-históriák lejegyzése régebben kezdődött, több mint száz esztendeje. SZÜCS SANDOR¹⁷ és mások¹⁸ gyűjtése és közlése pedig újabb emberöltők után is gazdagítani tudta e hagyománykör ismeretét. Gyűjtésünkben ösztönzőleg hatottak, miközben arra inspiráltak, hogy nagyobb területen kövessük a szerteágazó nyomokat. Vezéreszmének elfogadtuk azt, ami MIKSZATHot megragadta. A folklór a társadalomrajz fontos forrása, ugyanakkor eszköze lehet az írói stílus kialakításának, s avatott kezekben a realista ábrázolásmódnak. Konkrétan a *Bagi*-ről keringő hagyománynak ebben az értelemben is akadt későbbi pártfogója. DARVAS JÓZSEF *Harangos kút* c. nagyobb elbeszélésére gondolunk,¹⁹ írásának arra a részére, ahol a Várday földbirtokos társaságában beszélgető urak földidéznek szentesi Baginak, a mezítlábas nábobnak a meggazdagodásáról szállongó hiedelmeket. Erre Bagi uram

váratlan megjelenése adott okot, a földvétele lehetősége iránti érdeklődése. Megjelenik, de invitálásra sem ül asztalukhoz. Elhárítja a meghívást, és szerényen elhúzódik. Az urak találgatják, hogy vajon honnan sejtette meg Bagi a földeladás szándékát. Töprengésükben igen lényeges az az utalás, hogy a föld másik /paraszti/ népe az ő legfőbb informátora. Közöttük forogódik, mindent meghall, ill. megtud tőlük.²⁰

Egészében véve a folklórban összeálló képnek is ez az egyik jellemző vonása. A földtelenek, nincstelenek leghőbb vágyát sikerült megvalósítani Bagi uramnak, s mégis puritán maradt. Az elbeszélők mindkét mozzanatot eltúlozzák, de észrevehetően nemcsak a Bagi iránt érzett csodálat jutott ebben kifejezésre, hanem az a nagy lehetőség is, hogy akadt egy ember, aki szócsőnek alkalmas az élet fonákságainak a leleplezésében. Akár szelíden, akár éles csattanóval humorizáltak vagy példálóztak vele, az igazságérzetet táplálták. A nevetés feszültséget old, a nevetségesség pedig jobban árt, mint a káröröm. Ehhez a folklór sajátos elbeszélő típusa, az anekdota volt a keresetlen minta, bár az alábbi példákából is kitetszik, hogy ez a műfaji terminológia a valóságban nem olyan egyértelmű.

II.

A határainkon kívül élő kárpátaljai, délen a bánáti, bácskai, baranyai, drávaszögi és szlavóniai magyarságot is beleértve 1968-1974 között gyűjtöttünk adatokat *Bagiról* a Nagyalföldön. Táji megoszlás a következő:

Bács-Kiskunban 9 helység 23 adatközlője 86 történetet mondott el. Békés megyében 14 községből 40 informátor 90 adatát vehetjük számításba. Csongrád területén 21 gyűjtőpont 42 idős embere 95 változatban gazdagította a *Bagi*-históriák sorát. Szolnok megyében 13 község 36 adatközlője szintén 85 variánsban bizonyította e hagyomány elterjedtségét. Pest megyei 10 történetünk 3 helység 4 informátorától származik.

Nógrádban 2 faluban 3 idős földműves egy-egy besorolható változatot beszélt el. Hajdú-Biharban 4 helyen kerültek szóba anekdotahősök, de ők más típusú históriák révén váltak emlékezetessé. Szabolcs-Szatmár délnyugati részén /3 községben/ név szerint nem említették *Bagit*, hanem *egy gazdag ember* vendéglői esetét hozták szóba. A hangszalagra vett itteni 3 elbeszélés Bagi uram kávéházi kellemetlenségével egyezik. Kárpátalján 3 magyar nemzetiségű községben találkoztam egy-egy idős emberrel, aki a szabolcs-szatmári történetekke' rokonítható 5 anekdotával gyarapította repertoárunkat, csakhogy itt meg *Kende Zsigdt* /báró Kende Zsigmondot/ állították középpontba. A jugoszláviai magyarok körében, a bánáti részen 8 magyar /résztint vegyesajkú/ nemzetiségű helyséből 12 adatközlő 18 variánsban emlékezett meg *Bagiról*. A bácskai részen egy helyen - közvetve több pontról - hallottunk a kávéházi ruhaetetésről. Szereplője szintén *Bagi*. Szintén Jugoszláviában Baranya és Drávaszög/ 4 község 10 adatközlőjének 11 változatát rögzíthettük. Még délebbre, a szlavóniai Kőrőgyon ugyancsak főlemlítették a parasztos ruhája miatt mostoha bánásmódban részesülő atyafi városi esetét, de a környék egyik dúsgazdag emberére vonatkoztatták.

Gyűjtőpontok:

Helységek megyék és tájak szerint:

Bács-Kiskun m.

1. Alpár
2. Kiszái
3. Kiskunfélegyháza
4. Kiskunmajsa
5. Lajosmizse
6. Lakitelek
7. Nyárlőrinc
8. Tiszakécske
9. Tiszaújfalu

Békés m.

1. Békésszentandrás
2. Csanádapáca
3. Dombegyháza
4. Endrőd
5. Gyoma
6. Kaszaper
7. Kevermes
8. Kunágota
9. Medgyesegyháza
10. Mezőkovácsháza

11. Nagyszénás
12. Orosháza
13. Szarvas
14. Tótkomlós

Csongrád m.

1. Algyő
2. Baks
3. Balástya
4. Csanádpalota
5. Csanytelek
6. Csongrád
7. Felgyő
8. Ferencszállás
9. Hódmezővásárhely
10. Kistelek
11. Kiszombor
12. Kiskundorozsma
13. Maroslele
14. Mindszent
15. Nagymágocs
16. Óföldreák
17. Pitvaros
18. Szegvár
19. Szentmihálytelek /Szeged/
20. Tömörkény
21. Üllés:

Hajdú-Bihar m.

1. Bagamér
2. Balmazújváros
3. Debrecen
4. Hajdúböszörmény
5. Nagykereki

Nógrád m.

1. Romhány
2. Szátok

Pest m.

1. Kocsér
2. Nagykovács
3. Törtel

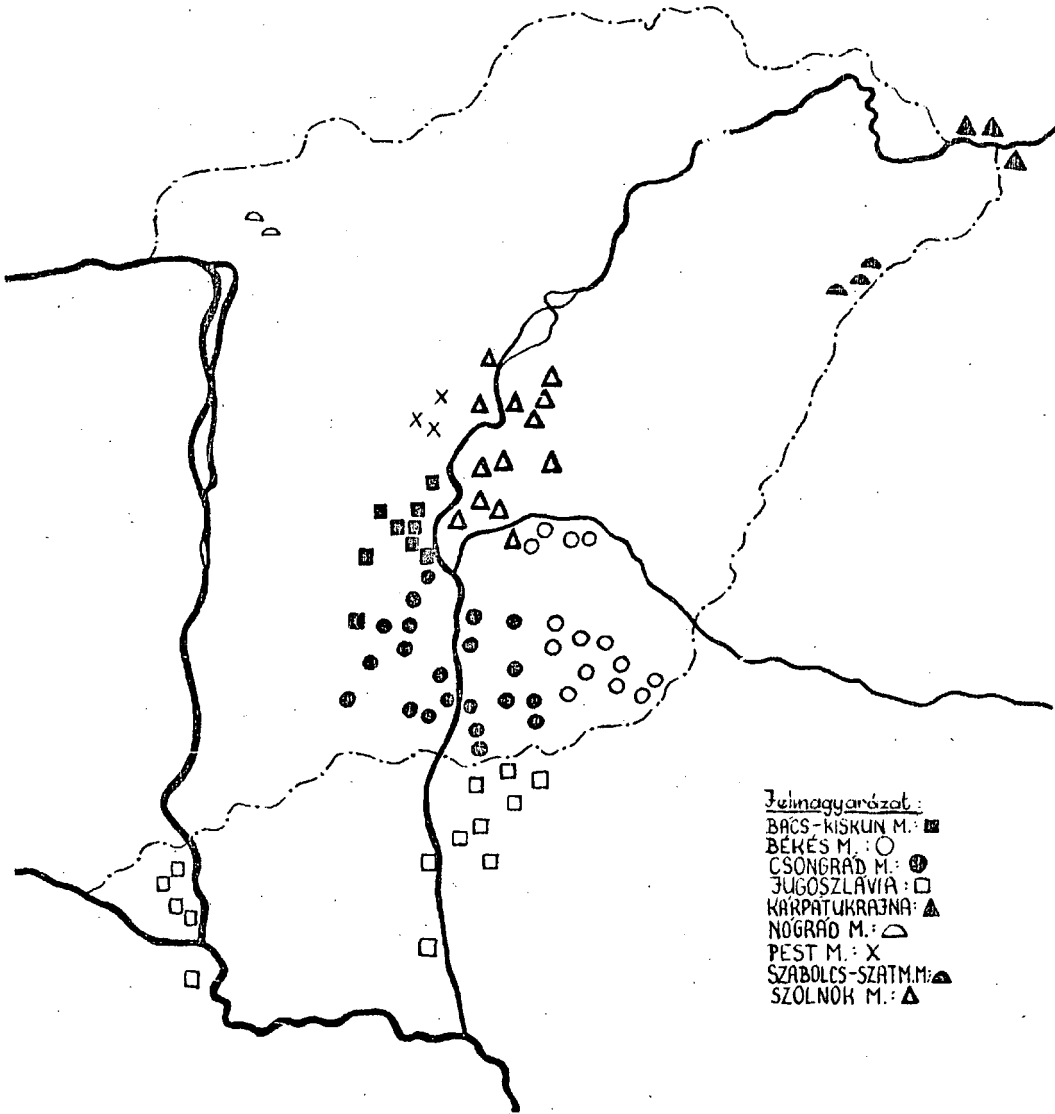
Szabolcs-Szatmár m.

1. Aporliget /Bátorliget/
2. Nyírbéltek
3. Önböly

Szolnok m.

1. Baghy-major
2. Cibakháza
3. Cserkeszőlő
4. Kengyel
5. Kunszentmárton
6. Mezőtúr
7. Rákóczi falva
8. Szolnok
9. Tiszaföldvár
10. Tiszajenő-Vezseny
11. Tizsakürt
12. Tiszaug
13. Törökszentmiklós

Gyűjtőpontok



J u g o s z l á v i a

Bánát

1. Cerna Bara /Crna Bara/
2. Csóka /Čoka/
3. Jázova /Jazovo/
4. Keresztúr /Krstur/
5. Rábé /Rabe/
6. Szaján /Sajan/
7. Verbica /Vrbica, volt
Egyházaskér/
8. Zenta /Senta/

Bácska

1. Óbecse /Bečej/

Baranya és Drávaszög

1. Csuzs /Suza/
2. Karancs /Karanac/
3. Laskó /Lug/
4. Kopács /Kopačevo/

Szlavónia

1. Kórógy /Korog/

K á r p á t a l j a /Kárpátukrajna/

1. Péterfalva /Petrovo/
2. Tiszabökény /Bobovo/
3. Vári /Vári/

Túlnyomó többségben kifejezetten *Bagi* személye áll előtérben. Az adatok, az elbeszélések variánsai alapján megállapítható, hogy legszívesebben Bács-Kiskun, Csongrád, Békés és Pest megye területén őrződött meg hagyományunk. Hasonlónak mutatkozik a jugoszláviai Bánát hozzánk közelebb eső része. A fölvázolt elterjedési kört bizonyára tovább lehetne szélesíteni, különösen a *ruhaetetés* ominózus históriáját illetőleg. Ez a motívum, valamint a *kutya révén megtalált kincs* tipikus vándorhagyománynak tekinthető. Az utóbbi történet azonban sajátos relációban áll a változatokat összekapcsoló személlyel, tí. *Bagi* meggazdagodásának indokolására szolgál. Ezért némiképpen lokálisabb, mint a ruhaetetési példázat. Ismert magyar és nemzetközi mondatípus az, hogy valamilyen állat vezet a kincs nyomára.²¹ A kutya mint kincsre vezető okkal került előtérbe. A hagyomány szerint *Bagi* eredendően juhász volt, s közülük emelkedett birtokossá. Valószínűbb azonban, hogy a merinói juhok gyapjával való kereskedéssel alapozta meg vagyonát.²² Ilyenképpen számos ponton vitába szállhatnánk a szájhagyománnyal, mint ahogyan *Bagi* is megtette a Pesti Hírlapnak írott helyreigazító levelében.²³ A hagyomány és a valóság szembeállítás egyáltalán nem érdektelen. Mégis első dolgunk az, hogy fölvázzoljuk: melyek a *Bagiról* szóló mesés föltevések és a belőlük eredő megállapítások; más szóval milyen költői színezésű történetek és anekdoták keletkeztek róla.

A bő variánsanyag bizonyos csoportosítási lehetőséget nyújt. Motívumok szerint taglalható. Ennek megfelelően oldjuk meg az ismertetést és jellemzést, helyet adva az illusztrációnak szánt példákknak. A variánsok bemutatása kisebb kötet töltene meg.²⁴ A műfaji tanulságok összefoglalására is a változatok nagy száma nyújt majd kellő alapot. Abban a reményben fogtunk e munkához, hogy az alföldi néphagyomány jobb megismerését és a pártfogolásra igen méltó anekdota és monda folklórisztikai vizsgálatát gazdagítsuk. Erre alapozzuk a teljes gyűjtemény megjelenésének szorgalmazását is.

III.

A/ Domináns történet a *frakketetés /frakkitatás/*. A humoros elbeszélések mottója: nem a ruha teszi az embert. Bács-Kiskun 8 helységében 17 - lényegében egyező - változatban mondták el. Szolnok m. területén 12 községben 20 - tartalmilag nagyon rokon - variánsban hallottuk. A lokális színeződés azért általában jellemző. Csongrádban szinte mindenütt ismerték /17 gyűjtőponton/; 34 változat származik innen. Csak lokális, apró eltérések jelentkeznek. Békési népszerűsége szintén kiemelkedő: 15 községből 30 variánsban szerepel. Eből 5 történetet Békésszentandráson mondtak el. Pest megyéből 3 helység 5 adatára hivatkozhatunk. Ez utóbbiakban természetesen Pest volt a cselekmény helye, egy kávéház. Így hallották Nógrádban /Romhány, Szátok/, valamint az Alföld nagyon sok községében. Szabolcs-Szatmárban 3 gyűjtőponton vettük hangszalagra. Itt nem hivatkoztak konkrét személyre. Odébb, északkelet felé, Kárpátalja 3 gyűjtőpontján *egy módos paraszt, egy parasztgróf és Kende Zsiga* került hírbe hasonló módon. Déli határunkhoz közel, a jugoszláviai Bánátban, pl. Keresztúron és Rábén úgy beszélték, hogy bankettra volt hivatalos Bagi, Szegedre. Ott történt az eset. Jázován *egy szegedtáji juhászra* vonatkoztatták. Cerna Barán /Feketető/ a kincstálással, Szajánban Bagi nevezetes láncvásárlásával kötötták össze a vendéglői /kávéházi/ affért. A jugoszláviai Baranya 3 helysége 6 változattal szerepel. A Drávaszögben /Kopács/ két jó elbeszélő a Darócon híressé vált Pallás nevű *gazdáról* adott elő hasonló témájú, jól kiszínezett történetet. Szlavóniában, Kórógyon egyik idős adatközlőnk elbeszélése azért is figyelemre méltó, mert személyes élményével kapcsolta össze vándortörténetünket. Ezzel hitelesítette a hagyományt, ugyanakkor mintegy megokolta a ruhaetetés történetét népszerűsítő mélyebb társadalmi és lélektani indítékot.

Néhány példa a közel száz változathoz:

1. Elment Bagi Pestre. Bement a kávéházba. - Gyűjjél csak ide! - szólott a pincérnek. De a pincér oda se hederített. Nem szógálta ki. Aszongya neki: - Mit keres maga itt?

Na, jól van. Akkor oszt elment ruhát venni. Fényesön fel-
ötözött. Visszament, és újfent leült az asztalho.

- Mit parancsol?

- Egy fél hektó kávét.

Szalad a pincér, mit csináljanak? Hát csak hozzák, mer
az úr megrendelte. Odavitték. Az úr meg veszi le a ruhát. Be-
lenyomja a kávéba. Aszongya: "Neked van becsületed, nem a gaz-
dádnak!"

Kifizette a kávét, és elment az ócska ruhába. A pincérek
csak nyeldekelték. /Törtel/ ²⁵

2. Az öreg Bagi szűrbe, gatyába járt. Bement Zomborba a
kávéházba. Kérte, hogy aggyanak neki bort, mer őnéki nem kell
kávé. A pincér figyelmeztette, hogy akkor vegyen magára ren-
des ruhát, mer itt mind urak vannak.

Elment az öreg Bagi a férfi ruhaüzletbe. Vett magának
egy öltözet ruhát. Azután visszament a kávéházba. Kért egy
fertályossal bort, és egy fertályossal kávét. A fertályos ti-
zenkét és fél literes faedény, két füle van.

Hoztak neki két fertályossal: egy fertály bort, egy
fertály kávét. Akkor levette a kalapját, levette a kabáttyát,
mer a szűrje meg az ő nadrágja egy másik csomagba bele vót
téve. Ott vót mellette. Akkor belenyomta a borba az új kalap-
ját, és a kávéba a kabáttyát. Fölvette a régi kabáttyát, föl-
vette a régi ruháját. Elővette a pénztárcáját, és kifizette
az egész kávéház árát. Többszörös millijomos vót.

Ez megtörtént, tényleg való vót. És fölvette a régi ru-
háját. Még a pincéreket is kifizette. És elcsapta, kicserél-
te őket. És azt mondta: "A szegény embert is meg köll be-
csülni, mer a szegény embernek is van pénze, nemcsak az urak-
nak!" /Kopács - Kopačevó/ ²⁶

3. Hát egy parasztember, akkor még ingbe, gatyába, bocs-
korba, nagy zsíros kalap a fejibe, bement a kávéházba. Olvas-
tam, meg szájrul szájra ment.

- Csak kifelé! Itt nincs a parasztnak helye, csak az
uraknak!

Kiment az illető. Elment egy bótba. Felötözött urason:
cilinder kalapba, nyakkendősen, laggos cipőbe. Bemegy szin-
te a kávéházba. Akkor mingyán a pincér, amék ott vót, aki
szógált:

- Kezit csókolom naccságos úr! Mit teccik parancsolni?
Aszongya: - Egy bogrács kávét parancsolok! - Dehát naccságos
úr!? Egy bogrács kávét? Hát többen lesznek?

Elment. Meglett a kávé. A pincér odahozta a bográcsal
az asztalra. - Tessék. Hány csésze kell? - Nem kell egy se.

Fogta a cilinderkalapot, nyomta bele a kávéba. Vetközött
le a ruhájira. Az ing és gatyá rajta vót. Vetközte a kabátot,
nadrágot, cipőt. Mind belé a bográcsba, belényomkodta.

És kérdöszték: - Mit csinál naccságos úr?! Aszonta: ha
néki nincs itt becsülete, csak a ruhának, ígyák meg azok. Ne-
ki nem kell a kávéjuk'

Akkor kifizette. Elment, otthagya a kávéházat.

Én is jártam így Eszéken. Elmentem egy ruhásbótba, hogy
veszek ott egy nadrágot. Gombos Béláho! Szabó. És maguk árul-

ták a ruhát is. Osztán vettem egy nadrágot kilencven dínárér. Ez a vót, régi Jugoszláviájába történt. Attam neki egy száz dínárost. És aszongya: - Ni, ni! A parasztoknál van sok pénz. Mondom: - Igaz, igaz Gombos úr. Talán nem is jó ez a pénz. És mondom: - Aggya csak ide, kicserélem. És eltettem. A nadrágot meg otthagytam. Aszt montam: - Maj ott veszek, ahun jobban megbecsülnek. /Kórógy - Korog/²⁷

4. Itt, Szatmár megyébe történt. Elment Kende Zsigmond Fehérgyarmatra. Bement a saját vendéglőjibe. A pincér kihajtott. Olyan vót az őtözete. - Bácsikám! Itt csak az uraknak van helye!

De Kendének több háza vót Gyarmaton. Elment a másik lakására. Vót neki Debrecenbe és másutt is háza. Felőtözött úrnak.

Visszament a vendéglőbe. Akkor oszt nagy hajlongással fogatták. Kérdi a pincér: - Mit parancsol uram? - Egy dézsa kávé! - Mégis uram, milyen dézsa kávé? - Legyen legalább száz literes! - Jaj istenem! Honnan veszünk annyi tejet?

Szalad a vendéglőshő. Mongya neki, hogy van itt egy úr, száz literes dézsa kávé parancsol!

Hordták össze a sok tejet. Megfőszték a töméntelen kávé. Összevegyítették a tejjel. Odavitték az úrnak.

Kende Zsigmond levetette a fekete pantalló szövet ruhát, és belenyomta a dézsa kávéba. Aszongya: - Te vagy az úr itt, nem báró Kende Zsiga! Nem báró Kende Zsiga gulyás!

Nagyot nézett a vendéglős, hogy az ú gazdájával van szembe. Akkor ősmerte meg, hogy báró Kende Zsiga. /Tiszabökény - Bobovo/²⁸

5. Ez egy pásztorember vót. Hát akkor lobogós inguáj vót, osztán gombos lajbi. Akkor búgatyá, nagy zsíros kalap a fejébe. Bement a kávéházba. Leült.

Hát akkor, azok a kiszolgálók, ahun látták, hogy ilyen cilinder kalapos van: - Na, mi teccik kérem? Mit parancsolnak? De a zsíroskalapostul nem kérdeztek semmit, hogy mi kell, vagy hogy kell.

Maj eccer mongyák neki, hogy - Bácsi, mit akar?! - Hogy mit? Én nem akarok semmit se! Én kérek egy dézsa kávé. Ezen mán megállt az eszek. Hogy lehet egy /egy/ dézsa kávé?! De megcsinálták neki.

Akkor ő kiment a városba. Vett egy pantallót, szép cipőkö, oszt akkor egy cilinderkalapot. Az övét letette. Hát oszt visszament. Anikor visszamegy: - Na, mit teccik parancsolni?! - Hát kérem azt a kávé, amit parancsoltam. Nem kell más! A kávé hozták ide.

Persze hogy odavitték a kávé. Akkor ő aszt a ruhát, ami vót rajta, levetette. Bosszúságába belevágta a kávéba. Aszongya: - Na, igyál! Egyél! Mert te vagy az úr, te vagy az ember, nem ilyen, mint én vagyok!

/Közbeszólás az adatközlő leánya részéről:/ A ruha az ember, /nevetve/ nem az olyan ember.

Na, jó van, ez megvót. Na hát oszt akkor azt mongya, hogy most: - Mibe kerül a dézsa kávé? Mit fizetek?

Hát nem tudom, hogy mit mondtak neki, hogy mit fizet, de kivett egy ezrest. - Itt van! - Jaj! Nekiek nincs ennyi pénz. Ők azt nem tuggyák felvállalni. Nekiek nincs ennyi pénz. - Na - aszongya -, hát az az úr?! A cilinderkalap.

/Nevetve/

/Közbevetés az adatközlő leánya részéről:/ - A zsíroskalapot nem nészték. Aszt hitték, hogy ott nincs is pénz.

/Aporliget/²⁹

B/ Elterjedtnek vehető a *Bagi meggazdagodását* előadó magyarázat, amely szerint *kutyája vezette a kincs nyomára*. Legtöbbször úgy mesélték, hogy kölykedző pulija kapart magának vácot éppen a kincs tetején, vagy néhány elbeszélés túlzóbb állításából kitűnőleg egyenesen az aranyak közepében táplálta kicsinyeit.

Bács-Kiskun 6 községében 9 változattal, Békés 7 helységre 12 adattal szerepel. Csongrád megyében 4 gyűjtőponton 8 elmondója akadt, Szolnok területén pedig 13 község 19 variánssal szerepel. Békési előfordulását publikált adatok is gyarapítják.³⁰ *Bagi*hoz kapcsolva ismerik Fest megyében, erről kocséri följegyzésünk tanúskodik. A jugoszláviai Bánátban szintén nyomon követhető. Bár innen csak 3 helyről van adatunk, de talán azok a legszebbek. Hozzávehetjük a verbicai /egyházaskéri/ indokolást is, csak hogy ez másik kincsmonda változata. A délföldi részen szerfölött ismert hagyomány, hogy még a törökök idejéből itt maradt egy kőkecske, belseje tele arannyal.³¹ Ezt a titkot nem tudják, a kőkecskét ide-oda dobálják. Majd messziről /Törökországból/ jönnek idegenek, s érdeklődnek utána. Gyanútlanul kezükbe adják. A jövevények kulccsal kinyitják, s a kincset elviszik. Utána hiába sóhajtoznak miatta. A verbicai adat szerint tehát *Bagi* okosabb és szerencsésebb volt: kivette a kőkecskéből a sok aranyat. Jugoszlávia baranyai, drávaszögi és szlavóniai magyarajkú községeiben *Bagi*ről nem hallottam efféle történetet. Nem hozták szóba a Tiszántúlon Hajdú-Biharban, Szabolcs-Szatmárban sem, s még kevésbé Kárpátalján. Hiányát azért említjük, mert egyébként az utóbbi tájakon ismerik a kincs nyomára vezető állat mondáját.

A kincslelés hagyományához még két megjegyzés kívánkozik. Egyik az, hogy különösen az idős pásztorok /juhászok/ tudják a kutyának köszönhető szerencsét. Ezért mondogatta sok adatközlőnk, hogy *Bagi* nagy becsben tartotta a kutyáit. Több elbeszélés szerint egész falkája volt kutyákból. Hallottam

99-ről, 165-ről, SZŰCS SANDOR egyik békési históriájában pedig 365 említettik.³² Szerencséjét részletező idős embertől /Lakitelek/ jegyeztük fel, hogy a meggazdult *Bagi* embernek kijáró tisztességgel temettette el a kutáját. Egyik, valószínűleg szót. Vendel tiszteletére állított szobor /emberalak és bárány vagy kutya?/³³ pedig különböző naiv magyarázatokat inspirált. Csongrád város környékén többen úgy vélekedtek, hogy a város határában, az útfélen álló szobrot *Bagi* ajándékozta. Kiskunfélegyháza környékén egyenesen arra utaltak, hogy *Bagi és kutáját* ábrázolja. De tréfa eszköze is lehet a többször emlegetett kutya-falka. Utóbb még külön helyet adunk annak a humoros esetnek, hogy *Bagi* uramat tévedésből felfogadják cselédnek. Ő is jószágtartást kér, mint az szokásban volt. Igen ám, de az elszegődés megkezdésekor - több helyen előadott hagyomány szerint - hatalmas kutya-falkájával állít be a tanyába. Egykettőre kiderül a turpisság, a dúsgazdag parasztnábob szegődött el cselédnek. Ültözéke vezette félre a gazdát.

A másik megjegyzés azért indokolt, mert a kincsszerzés más módjairól is szól a fáma. Különösen a Baghy-major /Szolnok/ környékén arra hivatkoztak, hogy a *halomból ásta ki a kincset*. /A halom és a kincs képzete az Alföldön erősen összefonódik./ Máshol úgy mondták, hogy *kék láng vetődött fel éjszaka*, s az *jelölte meg neki a földbe rejtett és tisztuló pénz* helyét. Ilyen jelenségről a magyar nyelvterületen mindennütt beszélnek, így könnyen érthető, hogy - a megszokott sikertelenségtől eltérően - *Bagi* a sors kegyeltjei közé sorolható. Majdnem illetlenül racionális és prózai az az érvelés, hogy *talált egy erszény aranyat*, s abból meggazdagodott. Magános példa /Mezőkovácsháza/, hogy állítólag verekedő, egymással *öklelődző bikák taposták ki a talált kincset*, s abból építtette Debrecenben az Aranybika /szálloda, vendéglő/ palotát. Debrecen környéki vagy hortobágyi pásztorok adhatták tovább ezt a mondát.³⁴ DARVASnál olvashatjuk, hogy némelyek szerint *lidércet költött ki*, az hordta *Bagi*-nak a kincset.

Ugyancsak ő sorolja elő, hogy állítólag megleste, hogy a gróf hova dsta el a kincset 48-ban, s azután kivette onnan. Vagy tudni vélik, hogy a betyárokkal paktált, így gazdagodott meg. A Bagit szapulók azt is szóba hozzák, hogy Károlyi grófnál volt számadó, s ott lopkodta össze vagyonát.³⁵ GUNDA BÉLA egyik helyen arra a hagyományra utal, hogy Bagi Jánosnak vér-fű volt a kezébe forrasztva. Ez tette képessé, hogy meglássa a kincset.³⁶ Magunk hallottunk arról, hogy betyár volt, betyárvezér. SZABÓ FERENC viszont realisabb ihletésű hagyományra utal, ti. arra, hogy járandóságot fizetett a betyároknak; így békében hagyták.³⁷

Az élenken működő fantázia így vagy úgy mégiscsak ismert hagyományokat elevenít fel. Ha az epikai értékek oldaláról ítéljük meg a dolgot, akkor a juhászok kedvelt elbeszélése jöhet leginkább számításba. Bagi a kutyájának köszönhet-e a nagy lehetőséget. Mesébe illő históriát mutatunk a Bánáthból. Idézzük:

Az én édesapám mesélte. Százéves vót. Most halt meg Verbicán.

Vót egy juhász ember Makón.³⁸ Ilyen vót Bagi is. Vót két kutyája. Az egyik házörző, a másik puli. Eccör eltűnt a puli. Nagyon sajnálta, meg is siratta.

Eccör csak odaállt a gunyhó elé, a puli. Örült a juhász, adott neki önni. Akkor a kutya eltűnt. Észre se vötte az embör. Gyanúba vötte a többi juhászokat.

Akkor oszt monta bujtárjának, hogy maraggyon ott a fal-kánál estére és éccakára. Ne maraggyon magára a jószág. És elmönt ilyen juhászokhon, mer abba az időbe ellopták a jó pulit. Mer mögfizették.

Akkor oszt nem tanálta a kutyát. Aszonta, ha még eccör visszajön, mindég mén a kutya után.

Na, csakhogy az utána való napokba a kutya mögön vissza-mönt. És követte. A nagy laposokba vót egy kanális. És vót rajta egy köhíd. Csakhogy az mög tele vót kökényfákkal, mög kutya-fákkal. Tele vót az ódala. A kutya bemönt oda. Nészte az embör, de nem látta sehun se. Eccö elkezdí hini: - Rigó! Gyere ide! És a kutya kijött, oszt ugrott föl a botra, mint a juhász-kutya szokta.

Akkó az öreg leült a kutya-fák mellett, és rágyútott. Láttya, hogy a puli búvik a kutya-fák közé, és nem jön vissza. Benn maratt. Akkó oszt az öreg elkezdte kutatni azokat a kutya-fákat. Eccö megláttya, hun a kutyája. Arról látta mög, hogy a kisfijaji szüköltek. Mögfijalt a Rigó! Közelebb mén, hát valami fényöst látott. Hát ha idáig kénlödött, tovább kénlödik! Közelebb mén. Na! És csupa aranyba vótak a kiskölykök! Hát az arany ment széjjel és tisztult.

Az öreg kibontotta. Mire összeszötte, a tarisnyája tele lőtt arannyal.

Akkó az öreg elvitte az aranyat. Mit csináljon vele? A gazdája valami ékszerésznek vót az ivadékja. - Ékszerész! - mongya neki -, van néköm aranyam, szeretnék elanni belőle. De az öreg nem monta, hogy mennyi van. Monta osztán az ékszerész: - Maj bejön Makóra, és akkó elröndözzük.

Be is mönt a juhász szombaton tisztálkodni és borotválkozni. Szóval föl tisztálkodni. Akkó elmönt az aranyműveshöz, Meg is egyöztek. És aszonta az öregnek: - Ha van még, hozza csak, mögvesszük.

Az öreg osztán hogy, hogy nem, rájött, hogy el tuggya sütni az egészet Pesten, valami nagy üzletnél. Fömönt Pestre. Akkó oszt aszongya neki az ékszerész, mer monta a juhász, hogy van neki egy pár kiló: - Bácsika! MÉR lakik maga Makón? MÉR juhászkodik ott? MÉR nem jön Pestre?

Házat kommandáltak ott neki. Maj el is mönt oda. Árvereztek egy házat. És valami nagy palota vót! Ülég a hozzá, elkezdődött az árverés, kóciyót³⁹ köllött letenni. Az urak árvereztek rá, oszt csak nésték: mit akar az öreg? Gatyába, öregingbe, gatyába vót, és mellény vót rajta!

Csak hogy az öreg árverezött. Az urak elcsodálkoztak rajta. Mit akar ez a vén zsírosparaszt?! Ő ellenük akar árverezni?!

És az öreg az árverésön mögvette a házat. Na, mikó mögvette a házat, elmönt ebédolni. Bemönt. Kihajtották. Aszonták neki, hogy ötözzön föl, mer itt így nem lehet bejönni. "Még hogy így!" - aszongyák. "Nem láttya, hogy milyen tisztaság, fényösség van?!"

Csak hogy hát az öreg el is mönt, mer muszáj vót neki. Akkó elmönt, és fölötözött úri ruhába, mint ahogy a többiek vótak. Visszamönt. Kérdeszték tüle, hogy mit parancsól. Előbb italt kért, snapszot. Ezután kérte az ebédöt. Mikó osztán az ebédöt odavitték neki, levetette magáról azt a fényös ruhát. Belemártotta. Nem számított! Vót neki miből fizetni!

Akkó oszt azonnal lakapcsolták. Elárulta magát a pénzivel. A csendőrség kérdöszte, hunnan van a pénz? "Hunnan van a pénz?" Bevallotta.

És akkó bepörölték, hogy mér nem atta a pénzt az áilamnak, vagyis a városnak. Mer neki csak valamennyi százalék járt vóna, mer tanált pénz vót. Akkó az öreg aszonta, nem ű tanálta. A kutája tanálta. Eszt ű be is bizonyította, hogy a kutája tanálta.

Így oszt ű mögszabadult a bajból. Nem vették el tőle, mer a kutya vót a bűnös. Az tanálta meg.

Azután a juhász birtokot vásárolt, és uras lőtt belőle. Nem tudom má egészön, hogy hitták. Az apám tutta, száz évig élt.

/Cerna Bara - Crna Bara/⁴⁰

C/ Fölöttébb népszerű történet, hogy *külseje után ítélt*-

ve fölfogadják béresnek, cselédnek. Bagi rááll az alkura, elszegődik. Kikötése rendszerint "néhány" marhájának /stb./ eltartása. Hatalmas nyáját hajtának utána, amikor szolgálatba áll. Kiderül a gazda /uraság/ balfogása, Bagi pedig csak "tréfának" szánta, vagy inkább megszegyenítésnek.

Szolnok megye 6 helységéből hozhatnánk föl példát, Csongrád 4 községe mellett. Békésben 3 helyen hallottuk, de innen nyomtatott adata is van. Elmondották Nógrádban /Romhány/, s innen jóval távolabb keletre, Kárpátalján /Tiszaölkény - Bobovo/, ahol Kende Zsiga a tréfa főszereplője.

Néhány jellemző példa:

1. Eccör Bagi kimönt a pijaera, hogy maj cselédet fogad. Mivel rongyos ruhába mönt ki, az egyik jómódú úr, de sokkal kevesebb vót a vagyona, mint neki, megkérdezte, nem szegődne-e el őhozzá. Erre Bagi uram azt felelte: - Hogyne kérem, elszegődök én!

Mög is fogadta a gazda. Aszt kérdöszte tüle, hogy mennyi bért kér. Bagi uram azt felelte: - Csak egy pár kutyáim van, aszt tarcsák el.

Meglött az idő, mikor Bagi uram elfoglalta a helyit. El is mönt. Igen ám, de annyi kutyája vót neki a rengeteg birtokon! Oszt aszt mind vitte. Ekkor a gazda majd megörült, hogy ezt ő nem bírja eltartani! Mindönét megennék! - Mit akar vele? - Kéröm, így vót az egyesség!

Erre a gazda szégyelletibe kénytelen vót elbocsátani Bagit. /Kisfái/ ⁴¹

2. Eccő elszegődött az urasággho. Monta az uraságnak, hogy ő nem kér bért. Csak aszt kérte: "Van három bojtárom, annak aggyon bért. Van egy pár juhom, egy pár barmom, annak legelőt kérnék."

Megírta az urasággal a bérlevelet. Akkor Bagi hajtotta a jószágot. Nézi az uraság a sok barmot. - Na! Jó van má! Elég lesz! - Na, hajcsátok vissza - monta Bagi a bojtároknak. Osztán odaszólt az uraságnak: - Na, ne ijeggy meg kedves őcsém, maj kisegítlek! Gyere el hozzám. Csak azt akartam megmutatni, hogy nekem is van valamim. /Tiszaölkény/ ⁴²

3. Bagi Jánost csak látásból ismertem. Valamék gróffal vót esete eccör.

Kiment a gróf a piacra cselédet fogadni. Ott vót Bagi János is. De nagyon egyszerű ötözetbe járt. Ahogy ott állt, odamönt hozzá a gróf. Aszongya neki: - Nem vóna kedve hozzám elszegődni?

Ráállt Bagi, megtréfálta a gróft.

Möghagyta a gróf az ispánnak, hogy fölfogatta Bagit.

Na, majd úgy másnap délbe jelentik az ispánnak, hogy egy négylovas fogat áll a kapu előtt. - Hát engeggyék be - mondta az ispán.

Beállított Bagi János szógálatra. Csak nézték, mindenki bámulta. Az ispán megvakarta a fejét. Kifogta a lovakat, és Bagi János jelentkezött.

Majd egy óra múlva nagy kijabálás van a kapu előtt. Ot-tan tereltek vagy száz darab marhát. A gulyás mongya ottan, hogy őket ideirányították. Szólnak az ispánnak. Csak níztek nagyot, miféle csorda ez?! Aszongya Bagi: - A jószágjaim egy részlete érkezett meg. Ahogy mögálapottunk, ennek is tartása lesz!

Na, jó van. Behajtották a csapat marhát. Etötték, itat-ták. De alig tött el egy kis idő, mán mög egy kisebb ménös van a kapu előtt! Hát ezek honnan jöttek?! Jelöntik ezt is a béresök. Bagi megén aszongya: Lovajimnak egy része érke-zött mög. Tartást kapnak, ahogy megegyöztünk!

De akkor mán látta az ispán a fonákságot. Mönt a gróf-hon. - Gróf úr! Megjött az új bérös, de annyi jószága van, hogy alig fér be a kapun! "Hát ez mi lehet?" - gondolta a gróf. Kimönt mögnézni. Látta osztán, hogy kit fogadott mög bérösnek. Odamönt Bagihon, és kérte a lófot, hogy nem ösmerte meg. Ven-dégnek invitálta Bagit. Nem vót szó tovább semmi bérösségről.

Jól mongyák: Az embör az embör, a ruha az ruha.

/Maroslele/⁴³

4. Itt, Szatmár megyébe történt, Sonkádön. Báró Kende Zsigmond arrul vót nevezetes, hogy gulyás és juhász ruhába járt, darutollas kalapba. Vót neki sok gazdasága, és vót Fehérgyarmaton is vendéglője. Debrecenbe és Nyíregyházán ugyan-csak vót. De ő mindenfelé mint pásztorember jelent meg.

Eccer bement Fehérgyarmatra, mint gulyás. A vendéglőbe találkozott az ügyvéddel. Ennek az ügyvédnek vót ezer hód főggye. Aszt kérdi az ügyvéd báró Kendétől: - Hé, gulyás! Van-i állása?! - Aszt felelte az ügyvédnek, hogy van még neki egy hónapja a rigi helyin, addig nem mozog sehova. Akkor oszt, ha akad hely, beáll gulyásnak. Aszt monta az ügyvéd: - Én megfogadom. - Oszt milyen bírt fizet? Mit kapok? - Mennyit kír? Aszongya báró Kende Zsiga: - Nem kirek én sokat, csak annyit, hogy ami kis jószágom van, azt tarcsa el. - Helyes. - És mikor fog kötözni? - Ha a jószágom odászállítom, akkor fogok kötözni.

Majd hajtották a jószágot. Az intézője irányította a kötözt, Kende a gulyáját, birkáját, disznónyáját küldte oda fele. Az a sok jószág mindent felevett az ügyvéd főggyin. Akkor elindította oda az ökörgulyáját.

Akkor mán az intéző nagyon megijett a rengeteg jószágtul. Bement Fehérgyarmatra az ügyvédhe. - Uram! Kít fogattál meg gulyásnak?! Báró Kende Zsigmond a te gulyásod! A sok jószága megette az összes terményt!

Szégyelletibe az ügyvéd agyonlütte magát. Visszahajtotta oszt Kende Zsiga a jószágait saját birtokára.

/Tiszabökény- Bobovo/⁴⁴

D/ Gyakran emlegetett történet, hogy *Bagi öltözete miatt félreértik komoly vásárlási szándékát a boltban vagy vas-keresk. lesben*, ahol tömémentelen mennyiségű ökörláncot akar venni. Erről legtöbbször Bács-Kiskun községeiben meséltek. Némelyek úgy tudják, hogy Kecskeméten esett meg vele a csúfság: szélhámosnak, fizetéseképtelennek nézik, és kiutasítják az egyik üzletből, de komolyan veszik a másik boltban. Így a konkurrens jár jól.⁴⁵

E történet Békés, Pest és Szolnok megyében szintén ismert. Jugoszláviában hallottuk bánáti /szajáni/ és baranyai adatközlőtől.

Bács-Kiskun megyei példák:

1. Kecskemétön meg úgy történt, hogy bement egy vásárusba. Százhusz ökörre kért láncot. A kereskedő kinevette, hogy gatyás parasztnak hunnan vána annyi pénze.

Akkor ez a Bagi ottnagyta, átment a másik kereskedésbe. Mind megvette a láncot, ami vót. De még így is híja vót harminc párra való. Akkor ez a kereskedő átküldte a segégyit, hogy hozzon a másiktól harminc pár láncoktelet. Csak nézött nagyot a kereskedő, mer a másik mindön láncot eladott. Akkor bánta nagyon, hogy nem szolgáltatta ki a gatyás parasztot.

/Alpár/⁴⁶

2. Az öreg Bagi birtokos vót. Eccör ment a bótba vasat venni, láncot. De csak olyan parasztruhába. Aszt kérdöszte a vasüzletbe: - Van-i vas? - Van. - Vóna vagy husz mázsa?

Csak néztek rá. Szóltak a csendöröknek, hogy valami paraszt akar igen sok vasat megvenni. A csendörök kihallgatták, oszt elengették. Vitte haza igájával a sok vasat.

/Cibakháza/⁴⁷

3. Az egyik városon mentek keresztül Bagi igái, ökrei; hetven-nyolcvan szekérrel. Bemönt Bagi uram az egyik vásárus-ho, hogy az ónéki aggyon láncot. Erre a segédek kinevették, mer csak úgy vót most is rongyosan.

Bagi uram kimönt a vásárusüzletből, elment a másik vásárus-ho. Ugyanazt kérte. Ottan minden tanakodás nélkül kiszó-gálták. Persze a szekere hátulja még az előző üzletnél állt, mikor ott a tulajdonos megtutta, mirül vót szó. Az összes segégyeit elzavarta, mer mérges vót, hogy elesett a nagy ke-resettül. /Kisfái/⁴⁸

4. Nem tudom, hogy itt vót-i vagy Kecskemétön, mert a fija idejárt a Varga vasasba. Jött a bótba, oszt kérdösztek, hogy mit akar vásárolni. - Százhusz pár ökörláncot! - vót a felelet. És kinevették, hogy mit akar. Csak kérte. Akkor meg

nem tuttak neki annyit összeszedni.

De a szűrujja tele vót pénzzel. Abból vágta ki a bankókat. Ez a történet fennmaradt Bagiról. /Kiskunfélegyháza/⁴⁹

5. Mikor gazdag embör lött Bagi, sok ökrei vótak, tán hatvan pár. Bemönt a kecskeméti vasárús üzletbe. Nézték a segédek, mit akar ez. A szekér az üzlet előtt állt. Ki kell azt fizetni bácsi! - Nem a ti dógotok!

Be vót a szűrujja kötve. Elővette onnan a pénzt, oszt odavetette nekik. Azok meg csak néztek, hogy ennek a kis szűrös juhásznak honnan van annyi pénze. /Nyárlőrinc/⁵⁰

E/ Hasonlóan *típius*, hogy - az enyhén szólva - *igénytelen öltözetű*, szűrös Bagiról nem hiszik, hogy pénze volna jószágvásárlásra.⁵¹ Erről is főképpen Bács-Kiskun területén beszéltek, de másfelé is hallottak az esetről. Békési történetek szerint egész marhaállományt vásárolt meg. Csongrád megyei példa pedig azt az emléket idézi föl, hogy szűrujjából egész ménes árát kifizette. Orosházán tudni vélték, hogy vásárlási szándékkal bement az ékszerboltba, és rendőrökékre adták gyanús külseje miatt. Bánátban /Rábé - Rabe/ ökörvásárlása és szénavásárlása /Jázova - Jazovo/ maradt fenn a hagyományban.

Emlegetik, hogy haragosai támadtak, mert a vásáron rálicitált az urakra. Csanyteleken beszéltek, hogy bosszúból égő szivarvéget dugtak a csizmaszárába.

Földrajzilag és elbeszélői minőségben egymástól távolcső két példa: ^{vás.}

1. Bagi, egyik alkalommal Jászkarajenőre indult vóna vásárra. Egy hid mellett leült dinnyét eszögetni, rongyos ruhába. Az egyik gróf is elment ugyanarra a vásárra, mellette vitt az útja. Megállt a kocsival, adott neki öt koronát. Bagi uram megköszönte és eltette. Evett tovább.

Majd másnap a vásárba - persze annak az úrnak, a grófnak is sok jószága vót - odamönt Bagi uram, és a grófnak a legszebb jószágjait válogatta ki megvételre. Az úr meg mögismerte. - Mit akar maga itt, barátom? - Jószágot akarok venni. - Van erre magának pénze? Tegnap még kódult! - Én kérem, nem! - Dehogy nem, itt és itt attam magának öt koronát. - Igen, ez igaz vót, csakhogy én nem kértem. De ha mán ideatta, eltettem, és megköszöntem. Én vagyok a Bagi.

Erre az úr nagyon megszegyellte magát. Akkor ismerte meg, kinek adott ő alamizsnát. /Kisfái/⁵²

2. Elment a vásárba. Intézője vót neki. Rossz szűrje vót neki. Odamönt, és aszongya: - Eszt a két ökröt mög akarom vönni. - Ehun ez a két krajcár öreg, isten nevébe. Mönnyön csak dógára!

Akkor odamönt az intéző, és mögvette a két ökröt. Akkor ű, mán ez a Bagi, a szűrűjába nyúlt, és kifizette a pénzt. Az az embör mög csak nészte.

Ide való vót ez a Bagi. En a mi olvasókönyvünkből olvas-tam, abbul olvastuk. Idős embörök is beszélték ezt.

/Rábé - Rabe/⁵³

F/ Inkább Csongrád városban és környékén /Baks, Felgyő/ emlegették csizmadárládsi históriáját. Lényege: az egyik mes-ter oktatgatja, mert Bagi nem urazza. Póru jár az eladó, mert Bagi a másik csizmadiától egész rúdra való lábbelit /csizmát/ vásárol.

Variánsok:

1. Bagiról hallottam. Olyan gazda vót, hogy mikor bement a városba, odamönt a suszterho, aszongya: - Hogy adnád a csiz-mákat? Aszongya a suszter: Lőhetnék én maga is! - Jó van, akkor lögyél *magad*!

Elmönt a másikho, az meg észhe nyúlt! Annak ugyanazt mon-ta: - Hogy adnád a csizmákat? De ez nem szóit érte, hogy te. Valami 30-40 pár csizmát vett tőle.

Nem nézte vóna ki róla az embör, hogy olyan gazdag, mer olyan parasztosan vót őtözve. /Baks/⁵⁴

2. Elmönt a vásárba. Csizmát akart vönni. Odament a susz-terho, és kérdözte: - Hogy az a pár csizma? Aszongya a csiz-madija: Mönnyön a fenébe, ne viccelőggyn itt!

Akkor elmönt a másik sátorba. Ott mögén kérdözte: - Hogy ez a pár csizma? Monta a suszter, hogy mennyi. Akkor aszonta Bagi: - Akassza le mindnyáját! Mögvette és kifizette. Vót ne-ki sok bérőse, és mögvette nekik.

Nagyot nézött a másik csizmadia, hogy ű ennek nem adott csizmát! /Csongrád város/⁵⁵

3. Eccör elmönt Pestre. Venni akart a béresöknek csizmát. Mönt oda a suszterho. - Hogy adod a csizmát? A meg tán azt felelte: - Lehetne tán maga is! Aszongya neki: - Akkor legyön *magad*! Otthagyta. A másiktól meg mögvett egy rúd csizmát. Ak-kor nézött rá a másik suszter.

Mán nem is tudom, Pesten vagy mék városba történt. /Felgyő/⁵⁶

G/ Elterjedtnek tekinthető történet, hogy *csőszeinek* /rendszerint két csős szerezpel/ és *cselédeinek megbízhatósá-gát ugyancsak megtévesztően egyszerű külsejével teszi próbára*.

A csőszök nem is gondolják, hogy gazdájuk kóborol szamarával a tilosban. Megállítják. *Bagi* huncutul alkudozni kezd velük: pénzt /stb./ ígér. Az egyik csősz ráállna, a másik azonban nem enged. Bekíséri a majorba. Ott rögvést kiderül, hogy kit állított elő. *Bagi* az engedelkeny szolgát elcsapatja, a szigorúbbat megtartja, sőt mejutalmazza. Bács-Kiskunból, Békésből, Szolnok megyéből, a jugoszláviai részen pedig Csókán /Bánát/ hallottunk erről az esetről.

Két példa:

1. Vett egy birtokot. Megvette vele a cselédeket. De ez a *Bagi* csak rossz szűrbe járt. A cselédek nem tudták, hogy ű a gazda.

Kiment a fődekre. Elengedte a lovakat a takarmányba, a herésbe. Akkor a csőszök megfogták. Be akarták vinni az uraságho. Montá nekik az öreg:

- Ne vigyetek be, pénzen megfizetem a kárt.

Az egyik engedett, de a másik követelte: szidta, bekísérte. Ment befelé. Ott meg hajlongtak előtte, hogy így naccságos úr, úgy naccságos úr!

Akkor tudták meg a csőszök, hogy ki az az ember, akit megfogtak. Az egyik nagyon megijedt, amék szidta. És az történt, hogy *Bagi* a másikat csapta el, amék pénzt fogadott volna el. Amék bekísérte és szidta, azt egész életire megtartotta. "Egész életibe kenyere lesz nálam" - montá neki.

/Mezőtúr/ 57

2. Előönt kordéval a búzavetésön köröszűl. A csősz mögfogta. De nem ösmerte, hogy ű a gazda. Aszongya neki: - Tilosba jársz öreg! - Aszongya a csősznek: - Nesze, adok pénzt, ne jelöncsél be! - A csősz elvötte a pénzt. - Mönnyél erre! - aszongya. Akkor előönt a kordéval. Bemönt az istállóba. Ott üldögélt. Akkor a kocsis részölt: - Az anyád istenit! Kejj föl! Ganézz kifelé!

Akkor montá a fijának: - Aszt a csőszet csapd el, ezöket a kocsisokat mög tarcsd mög. /Csóka - Čoka/ 58

H/ *Bagi* kedvelt példázata, általánosan ismert cselekedete, hogy rossz szűrét, de inkább mellényét /lajbijd/, ujjasát az útra vagy az árokpartra lelöki, esetenként pedig az útszéli fára akasztja. Kigondoltan, célzatosan teszi ezt. Azután a gúnya mellett hajtat el kocsisával. Akkor megállítja, s odaszól a szolgának, hogy föl kellene venni az ott heverő holmit. Bérese rest leszállni: "rossz rongy az" - feleli *Bagi*nak. Ugyanakkor az úr veszi a fáradságot, leszáll. Fölveszi a "rongyot". Jelentős pénzüsszeget talál benne. Kocsisa azután igen sajnálja restségét.

E történet sajátos változata, hogy *Bagi a vásárba indul* saját fogatán, vagy éppen gyalog, s útközben fölveszik egy szekérre. *A hosszabb úton elalszik, s a rossz ujjasa /stb./ leesik, vagy - esetenként - akarattal ledobják.* Később kiderül, hogy nem valami "tetűfészek" az, bankók vannak benne. Visszamennek érte, és meg is találják. Jellemző, hogy a járókelők nem veszik föl, csak odébb rugdalják. Bác-Kis-kun, Békés, Csongrád, Pest és Szolnok megye számos adata igazolja e példázat népszerűségét.

Néhány változatát idézzük:

1. Vince Dániel jó gazda, de Bagi még gazdagabb vót. Sok felé vót főggye. Annyi felé vót ilyen-olyan darab, hogy sokszor nem is tutta a sorját. Vót rá eset, hogy ment hozzá a mezőőr: - Gazduram! Itt meg itt van egy darab főggye, aszt nem számícsa bevetni? - Hinnye a kutya istenit! El is felejtkeztem rula!

Maj nyáron elcsípelt. Hoszta hazafelé kocsin a búzát. A kocsira ráakasztott egy rossz kabátot, amibe kétszáz korona vót, és az úton elhagyta. Egy munkásemler ment a kocsi után, és mikor odaírt, a kabátot arrébb lökte az útból. Aszongya: "Az annya büdös istenit, mék hajintotta el ezt a tetűfíszket?!"

Mikor ideírt Gyoma alá az öreg a kocsival, akkor vette észre, hogy nincs a kabát. Félreállt az útból, sietett vissza gyalogosan. Maj tanálkozott avval az emberrel, amék a kabátot arrébb rúgta. - Hé! Nem látott arra egy kabátot? - Láttam én - aszongya - egy tetűfíszket! Arrább is rúgtam - aszongya. - A kutya istenit! Benne van kétszáz korona a zsebibe!

Oszt visszament, oszt meg is tanálta. Benne vót a kétszáz korona. Akkor vakarta a fejit az a másik illető, hogy mír nem nízte meg, és kivette vóna a kétszáz koronát.

Az mesélte el ezt, akivel megtörtént. /Gyoma/ 59

2. Eccör mongya Bagi a kocsisának. - Fogjál be János! Széjjelnézünk a gazdaságba.

Mentek az úton. Ott vót az útfélen egy rossz kabát elhajintva. De mán előbb Bagi lökte le oda. Sokan jártak arra, de senki nem vette fel.

Hát maj ennek el mellette űk is. De sok szekér ment előttük, mer akkor még nem vót ótó /autó/. Még keresztül is hajtottak rajta. Aszongya Bagi: - Ájj meg János! Vegyük fel azt a rossz kabátot! Aszongya a kocsis: - Naccságos uram! Nincs annak semmi értéke! - Ne töröggy avva, csak jó lesz valamire!

Na oszt János felvette. Felszállt a helyére. Csak oda-lökte az űr elé a rossz kabátot. Aszongya Bagi: - Forduj csak hátra! Van ennek a kabátnak értéke! Belenyúlt a zsebibe, ki-

vett egy erszényt. Aszongya: - Na, János! Van ennek értéke! - Hát naccságos; ha tuttam volna, magamtul is felvettem volna. /Tiszaföldvár/⁶⁰

3. A fijaji nagyon röstellették, mikor möntek a vásárra, hogy olyan elhagyottan jár az apjuk. Összeintöttek, mikor az öreg elalutt a szekéren, és lecsúszatták a mellényét. Mikor az öreg felébrett, kereste a mellényt. Mer meleg vót és levetette. Rajta vót a térdén, és a fijúk lecsúszatták az útra.

Kérdöszte osztán, merre van az ő mellénye. - Nincs, leesett - mongyák neki. - De nem úgy van ám az! Bele van varrva több ezer forint: ide is, oda is!

Mög köllött keresni a mellényt, mer benne vót kétszáz-ezer forint. /Üllés/⁶¹

I/ Kevésbé népszerű történet az, amelyet már JÓKAI is megírt, ti., hogy *nagy összeggel rántja ki a bajból a főispánt vagy valamelyik gróf: a bajból, az adósságból.*⁶²

Előfordul Békésben⁶³ magunk Bács-Kiskunban és Csongrád megyében hallottuk változatát.

J/ Elterjedtségét: tekintve az a história sem tipikus, hogy *Bagit a csendőrök /assandárok/ saját birtokán /pusztáján/ gyanába fogják, bekísérik, vagy legalábbis igazoltatják.* Régebbi történet, JÓKAI is megírta.⁶⁴ A Kisfáiból származó adat szerint börtönbe került. Az esetet így mondották el:

Járogatott erre-arra, osztán valami kis esetér becsukták Bagit Szegeden a Csillagba. Üzent a feleséginek, hogy vigyen neki egy csomó összeget, mer körülbelül hat napig itt lesz. A felesége el is vitte.

Akkor Bagi elment a börtönigazgatóho, és aszonta: - Kérem, én a börtönt most megveszem, mer én életembe még bérbe nem laktam.⁶⁵

K/ A példázatok sorába illeszthető, s a *Bagira* vonatkoztatott hagyományra jellemző az is, amit a *lednyának adott hozománnyról* beszélnek. Kérők ugyan szép számmal akadtak, de - a kunszentmártoni változat szerint - elkedvetlenedtek, mert a dúsgazdag apa *csak libákat ígért hozománnyul.* Csupán egy tiszta szerelemmel közeledő legény bizonyult állhatatosnak. Nem is maradt el a jutalom. Ilyenformán hallották:

A családba hallottam mesélni nagyapámtól, édesapámtól. Bagiról emlegették.

Eladó lett a lánya. Sokat kérték, de Bagi kikötötte, hogy csak egy csapat libát ad hozományként. Ezt hallva a grófi ifjak elkerülték a lányt, mert keveselleték a hozományt. De Bagi ragaszkodott a kikötéshez.

Majd jelentkezett egy kérő, aki csak a lányt kérte. Oda is adták a lányt. De megkapta a farka libát is. Csak száz gúnár vót a csapatba, de mindegyiknek aranycsengő a nyakán. Akkor döbbentek rá a kérők, hogy mennyire melléfogtak.⁶⁶

A cibakházi változatban olyan nagy csapat libát emlegettek, amely az utca egyik végétől a másikig ért. A tömörkényi variánsban aranypénz ragyogott a libák nyakán. A békési hagyományok realiztikusabbak, de egy-egy jellegzetes mozzanat /motívum/ belőlük sem hiányzik. Egyikszor /Békés szentandrás/ a hozományul adott libák nyakát piros szalag díszítette, másikkor /Csanádapáca/ több ezer libából álló hatalmas baromficsapat váltott ki nagy érdeklődést; vagy a kunágotai elbeszélésben figyelemre méltó az, hogy *Bagi. lánya* száz gúnárt kapott ajándécul, de a legelső liba nyakán aranyérem ragyogott.

Még realisabb képet alkothatunk a hagyományszínező indítékról, ha tekintetbe vesszük a törtökszetmiklósiak megjegyzését. Arra utaltak, hogy a Bagi-birtokon jelentős libatenyésztés folyt. Komolyan elhihetjük, hogy a baromfiak hasznából szép hozományra tellett volna. Ugyanakkor észrevehető, hogy az elbeszélő motívum és az oktató célzat a folklór beavatkozását tükrözi.

A monda és valóság közelsége érződik abban a törökszentmiklósi közlésben is, amely tudni véli, hogy - idézzük: "Mikor bálak vótak, az öreg Bagi jánya mindig ott táncolt a kocsisokkal, meg mindenkivel. Inkább ott szeretett mulatni a szegény emberek közt, nem az urak közt."⁶⁷

Akárhogy is volt, ez a részrehajlónak látszó viselkedés megfelel a Bagi-történeteket formáló szenléletnek.

L/ Az utódokra egyáltalán nem hízalgők azok az információk, amelyekkel *Bagi leszármazottait* jellemezték. Szolnokon jegyeztük föl egy 80 éves idős asszonytól /1971/ a következőket:

Az apámtól hallottam, hogy mikor /Bagi/ meghallotta, hogy fiát, Imrét tekintetesnek szólították, akkor az öreg Józsi így szólt a fiához: "Te vagy tekintetes, te tetves, te tetükápolna, te serkegerággya!"

Nem szeretette, ha őtet urazták, tekintetesurazták. Nem szeretette, ha titulálták. Józsi bácsinak szólíttatta magát. Az unokája, Gyula meg már méltóságosnak szólíttatta magát, és az apja, Imre is.

De jellemzők a máshol hallott visszaemlékezések is. *Bagi uram* nem jó szemmel nézte, hogy fia szeretett gavallér lenni. Ha nagyobb borraivalót adott, minn ő, megjegyezte: "Teheti, mer még él az apja." /Törökszentmiklós/.

A puritánságáról szóló mende-mondák sorába illik az az utalás, hogy mikor pl. egyszer Szegedre utaztak, a fia a város fényes vendéglőjében, ő pedig a szekéren ebédelt a tarisznyából. /Mezőkovácsháza, Orosháza/

Ugyanígy, vagy talán még jobban kiütözik spórolós hajlama, amikor a cselédeknek szól az intelme. Egy ízben pl. taplót kért a béresétől. A szolga egész darabot adott neki. *Bagi* visszaadta a tapló felét, mondván, takarékoskodjon vele. /Lakitelek/

M/ Feltűnő, hogy egyszerű öltözködése mellett mennyire hangsúlyozzák *a pásztorokkal és a cselédekkel való közvetlen kapcsolatát*. Érzékeny pontja volt ez mindig a szegény sorban élőknek. Bármennyire is erős a letűnt fiatalság iránti nosztalgia belejátszása az eszményítésbe, mégis valahol itt keresendő *Bagi* népszerűsítésének egyik titka. A hagyományból kitetszik, hogy birtokos /osztályos/ társai lemosolyogták, hóbortosnak, különcnek, parasztnak tartották, mindez azonban az iránta való rokonszenvet táplálta. A reá testált puritánság, a paraszti viselkedési normák megőrzése olyan példázatokban jut kifejezésre, amelyek a kapitalizálódó mezőgazdaságban és a szélsőségek felé differenciálódó paraszttársadalomban a romantikus eszményítés világos megnyilatkozásai. A kiemelkedés, a vagyon varázsa a régi társadalmi miliőben nemhogy akadály, hanem szükséges kelléke volt annak, hogy *Bagi* és a hozzá hasonló a meggaz-

dulás receptjét, az igazság és az emberség leckéit osztogathassák.

A lentiek tudatában az a *Bagi* formálódott meg, aki a kor sajátos viszonyai között régi anekdotákat, mondákat és példázatokat asszociálhatott. Cselekedetei olykor-olykor Mátyás királyéval és a földön járó Krisztuséval rokoníthatók. Neki nem kellett álruhába öltözni, hogy ismerje béresei dolgait, a körülötte zajló életet.

Újra megemlítjük, hogy különösen a pásztorok tartották maguk közül valónak. Mondogatták, hogy a juhászok között érezte magát legjobban. Ismerték kedvenc ételét. Egyik elbeszélés szerint ő is úgy járt, mint a mondabeli Mátyás király, hogy kezére ütöttek, mert nem tartott sort a bográcsból való kanalizásnál. Még abban is reá ruházódott a nagy elődök emléke, hogy az egyik mesélő kedvű idős adatközlőnk *Bagi csikósának* osztotta ki *Toldi Miklós* szerepét. Epikai-lag is érdekes ez a történet. Így szól:

Mikor víjtak a vitézek Pesten a cseh bajnokkal, a csongorádi Baginak a csikósa ment fel Pestre megvíjni a csehvel. Egy kis rossz lóval, meg egy karikás ustorral ment. Az urak nem akarták elfogadni a jelentkezését, de Bagi azt monta, hogy felel érte, hogy a csikósa megví a csehvel.

Mikor összementek, a cseh a kardot mutogatta neki, meg csapkodott az orránál, fülinél. Láta a csikós, hogy több a cigány, mint a sátor, kezdeni kell valamit! Akkor osztán elővette a kancsikát, az ustor - mindegy, hogy mongyuk -, oszt a cseh bajnok szöme közé vágott. A ló megijett, így a másikat mán a bajnokra vágta.

Hatalmas ustora lehetett neki!

Akkor oszt aszongya Bagi: - Pardon János! Még nem lett vón szabad megütni a bajnokot az ustorral! Erre aszongya János: - Parton, laposon, kihajtom a csehet a városbul! De mán akkor szállt is az ustor! Le is győzte a csikós a bajnokot.

Ez körülbelül abba az időbe vót, mikor Nagyatádi Szabó István vót a miniszter. /Nyárlőrinc/⁶⁸

N/ Az eszményítés a hagyományban különböző fokozatot mutat. Ennek megfelelően a történetek is közelebb vagy távolabb állnak a valóságtól. Egyrészt számolunk a folkloralizálásra ösztönző elbeszélő minták, motívumok, elemek hatásával, másrészt a korhoz illő gondolkodással. Ez a gondol-

kodás aktualizált különböző hagyományokat. Adataink összessége *s a j á t o s r e a l i s t a á b r á z o l á s - m ó d o t* tükröz. Itt egyelőre e látásmód társadalmi hátterét hangsúlyozzuk, amely nagy szerepet játszott e hagyománykör keletkezésében és fenntartásában. Különösen érdekel bennünket, hogy adatközlőink - akiknek zöme cselédek fia vagy unokája - miért őrizték meg a Bagi-történeteket. A válasz egyszerű. Szereplői, átélői és a részleteket illetőleg a régi világ alapos ismerői voltak. Szolgasorsukban naponta érezték a megaláztatást, járatosak voltak az emberpiacon, s bőséges tapasztalat alapján volt módjukban minősíteni a gazdákat. A gazda és szolga viszonyában kisebb-nagyobb különbség lehetett az emberség vagy embertelenség dolgában. A régi szebb, mondjuk úgy, hogy az emberibb patriarchális kapcsolatot a hajlott korúak bizonyos fokig idealizálják, bár fennen hangsúlyozzák, hogy most volna jó fiatalnak lenni. Ebben az értelemben mondható, hogy Bagi uram igen kedvező megítélésnek örvend. Sokszor hallottuk, hogy jól bánt cselédeivel, s mindig rendesen fizetett. Imponált is magatartásával: nem játszotta meg az urat, pedig lett volna alapja.

Lehet-e minden csak kitalálás? Aligha. Igaznak tűnhet, hogy nemegyszer helyet cserélt kocsisával: ő ült a bakra és szolgáját ültette a hátsó ülésre.

Az eszményesítés és a valóság határán mozognak az emlékezők a puritán öltözködés megítélésében is. Többen céloztak arra, hogy ebben a rangrejtésben *Bagi* okosnak, óvatosnak, ravasznak bizonyult. Emellett kitűnik a *r o m a n t i k u s t ú l z á s* nak tett engedmény, mert ki hiheti, hogy ez a dúsgazdag paraszt számárháton járta a határt egy rossz szűrben. Vagy talán megtörtént valamikor? Talán igen, még szegényebb korában. Képletesen szólva rajta maradt a szűr öröke. Ki tudhatja? Talán valóban viszolygott attól, hogy öltözetét újjal, neki idegen ruhával cserélje fel. Adatközlőim töprengését idézik ezek a találgatások. Mindenesetre gyakran visszatérő hagyomány, hogy *rossz szűrben és számárháton* járta a határt. Ezenfölül *legendássá vált Bagi szűr-ujja*. Ismert hiedelem, hogy *ezres bankók pihentek benne*.

Ugyan, ki gondolta volna, hogy egész nyájra, egész birtokra elegendő bankócsomó lakozik fakóra nyútt szűrujjában. Ebből következtek azután a félreértések, helyesebben a félreismerések. Ezen a különbségen alapult a híres vásárlások történetében szereplő /váratlan/ csattanó. Meghökkenést és kacagást váltott ki. A nép formálta ilyenné. Ilyen eset természetesen előfordulhatott. A zsíros mellény /lajbi/ szintén amolyan história-kellék. Az el-elkalandozó hagyományok mellett szinte prózáinak tűnik kék színű köntösének az emlegetése, holott közelebb jár az igazsághoz. A józanabb realizmus szülte az ilyenféle megjegyzéseket is, hogy "ravasz volt Bagi uram, mert nem kellett neki félni a kirablástól".⁶⁹

Másrészt különösnek tűnhet-e a gazdagodás hajszolásában és bűvöletében, hogy elítélte a pazarlást? Láttuk, elítélte. A fenti példákat még tovább szaporíthatjuk. *Bagira* illő utalás, hogy saját házában sem szerette a pazarlást. Egy kis célzatos túlzás, s *Bagi* javára kerekít az emlékezés, mondván: "ők inkább rozskenyeret ettek, cselédei meg búzakenyeret." Ugyanígy fordulhat a jó rosszra is. A takarékossgot túlzásba viszik, s akkor kész a verdikt. *Bagiból* fukar ember válik. Ebben azonban nem a kétkezi munkások voltak a ludasak. Bennük a mesés gazdagság csodálata megingathatatlanak tűnt, legalábbis ahogy a visszaemlékezések túlzásai visszatükrözik. Nagyon magasra taksálták birtokainak számát, s olykor csak a bűvös számok /pl. 99/ szabtak határt a képzeletnek. *Baginak* a birtokostársaktól kellett elviselni a csipkelődő célzásokat. Parasztos megjelenése és a munkához való viszonya "magasabb helyeken" sokszor hozta fonák helyzetbe. Az ő rovására humorizáltak, pedig - kereskedői értelemben - könnyen kifizethette volna az élcélődőket. Gyakran mondták, hogy kereken 99 birtoka - majorja, pusztája - volt. A századikat nem engedték, vagy nem akarta megvásárolni, mert akkor katonaságot kellett volna tartania.

Mi sem bizonyítja jobban a folklór alkalmazkodását és elevenességét, a népi humor kiapadhatatlan voltát, az anekdoták és a rokon szellemű történetek kedveltségét, mint a *Bagi* személyére aggatott, nevével címkézett hagyományok ket-

tós hangvétele. Egyfelől különcködéseiben is vonzó anekdotahóst formáltak belőle. Ez a jellemzőbb, a lentieknek megfelelőbb. Másfelől ok nélkül vetődik rá az extravagáns urak kedvteléseinek visszfénye. Az úri passzióra és hivalkodásra utaló hajlam azonban sokkal, de sokkal haloványabb. Ritkán fordul elő, hogy *Bagi* készakarva fitogtatná gazdagságát. Ha erre keresünk példát, szinte csak egy-két békési történetre hivatkozhatunk. SZÚCS SÁNDOR egyik története szerint kiadta az ordrét kocsisainak, hogy ne térjenek ki az úton mások szekere elől. Bekövetkezik a fátum. Két béres igája összeakaszcodik, de nagyhamar kiderül, hogy tulajdonképpen mindketten *Bagit* szolgálják.⁷⁰ Ez a történet legalább annyira illusztrálja a birtok nagyságát és a cselédek sokaságát, mint azt, hogy földesúri allűrnek enged.

Különcködéseinek szelleme szinte teljesen idegen attól, amely *Józsa Gyurit*, *Sándor Mórict*, vagy különösen a semmitlen napszámosokkal kegyetlen tréfákat űző *Agárdit* híressé, sőt hírhedté tette. Még az *Achim Andrásról* keringő anekdoták⁷¹ mögött is elmaradnak *Bagi* uraskodó tréfái. Magunk is csak Békésből idézhetünk ilyenfélét:

Baginak vót hat agara. Neki szabad vót akárhun vadászni. Eccer négyes fogaton hajtott. Oszt akkor a vashídon ki vót írva, hogy tilos a sebesen hajtás, mer deszkázva vót a híd alja, tőgyfadeszkával. Jó az, de kíméletesen kell használni. Aszongya a kocsisának: - Hajcs! Ne törőgy semmivel! Rá se nézett a táblára.

Majd oszt betértek űcsödre a községházára. Úgy nevezték régen, faluháza. De a rendőrök mán várták, mer dróton leatták, hogy sebesen vágatott. Leállították. Le se szállott, csak kérdészte: - Mennyi a fizeccség?! - Fizessen ezer forintot! A szűrujjából kifizette az ezer forintot. - Most már elmehet! Elvágattak. De nagyot níztek a rendőrök, hogy a szűrujjából futotta. /Békésszentandrás/⁷²

Nincs ebben a viselkedésben túl sok kivetni való. Egy kis hiúság, kissé kirívó gavalléria sodorja messzebb a józan és takarékos képmásától. Ebben is benne rejlik a visszatérő, a forma /szűr/ és tartalom /ezres bankók/ ellentétén alapuló csattanó, amely kiválóan alkalmas arra, hogy az esetből emlékezetes história kerekedjék. Sokan mások a dor-

bézőlással, a kendőzetlen és mértéktelen pénzszerzéssel lop-
ták be magukat az úri világ jeles tréfamesterei sorába. Ba-
gi más módon. Mintha mindig szorult helyzete kényszerítene
arra, hogy megláttassa magát, gazdagságát. A szituáció ala-
kul úgy, hogy kénytelen felmutatni "névjegyet", a bankókat.
Az öngazolás legtöbbször példázatnak beillő, s csak elenyé-
szők azok a Bagi-történetek, amelyekben teljesen mellőzést
szenved az o k t a t ó t e n d e n c i a, hagyománykörünk
egyik rendkívül fontos alkotóeleme. Erőltetés nélkül, alig
észrevehetően jelentkezik ez a tendencia. Kiéleződését tom-
pítja a humoros csattanó. Mégis ott bujkál az elbeszélésben
akkor is, ha az adatközlő szinte csak "tényeket" sorol föl.
Természetesen a "tények" önmagukban kifejezik a gazdagság
meghökkenítő méretét. Az elbeszélőnek arra kell ügyelnie, hogy
a félreértésből /félreismerésből/ kikerekedjék a kisembert
lenyűgöző *különös* /gazdagság/ jelentősége, amely a történet,
s általában a népi prózai elbeszélés egyik nagyon fontos
része. A *Bagi*-ről szóló szájhagyományban a pénz, a vagyon,
a gazdagság tölti be ezt a szerepet. A "tények" erejét, be-
szédes voltát igazolandó a jugoszláviai Kopácson /Kopačevo/
hallott esetet idézzük. Az elbeszélő ezúttal is igazolja,
hogy jól ért a hatás fokozásához.

Bagival történt meg, hogy bement Zomborba a bankba.
Megkérdezte a pénztárnokot, hogy mennyi pénzt lehet beten-
ni a bankba. Az asztalra monta, negyvenet. - Hogy? - aszongya.
Negyven dinárt? - Nem - aszongya -, negyvenezret. - Mer én
negyvenezret hoztam, azt akarom betenni.

Kiment a kocsijáho, elővette a szűrtarisznyát, és be-
vitte a bankba. Tömve vót ezerdínárosokkal. Negyven millijót
tett be eccerre a bankba.

De vót annak negyvenezer birkája!⁷³

0/ Főntebb a merinói juhtenyésztésből származó jövedel-
men alapuló meggazdagodásra utaltunk.⁷⁴ Kopácsi és jónéhány
más adatközlőnk indokolása tehát közel jár az igazsághoz.
Természetesen más források is növelték a vagyont. Elbeszé-
lőink utaltak vállalkozó kedvére és szerencséjére. Többen
kiemelték úttörő ipari kezdeményezéseit: gőzmalom építését,
mezőgazdasági gépek vásárlását. Megemlítették, hogy Csong-
rádon neki volt az első modern malma.

E törekvésének szintén akadtak kritikussai, s mondanunk sem kellene, hogy elsősorban gazdatársai között. Utóbb jól tudjuk, hogy a modernizálódott nagygazdaságok kerültek ki abszolút győztesen, de akkoriban még sokakban élt a fönn-tartás és bizalmatlanság. A nézőpontok ütközését jellemzően világította meg egyik idős informátorunk. Humora kissé vaskos, de elbeszélése jól érzékelteti az egykori viták nyers érveit. Hogyan is lehetett?

Drótköteles tüzes szántógépet vett Bagi. Erre összehívta a szomszéd urakat, gazdákat, hogy nézzék meg, mit csinál az új gépe. Mélyen szántott nagyon. Nízik. Aszongya az egyik: - Nagyon szép ez Sándor bácsi. Csak egy hibát tanálok benne, hogy nem szarik. Trágya nincs utána. Egy istálló sőre többet ér, mint ez, mer avval lehet trágyázni, de evvel nem.

Aszonta: - Igazatok van. /Tiszajenő - Vezseny/ ⁷⁵

P/ A valóságtól biztosan eltérők, mégis beszédesek azok a szállongó híresztelések, amelyek a *képviselői tisztséget viselő Bagiról* keletkeztek. Ezekben megint a külső megjelenésen, vagy a maga szemlélete szerint formált családi miliőn alapul a karikírozás. Felerősített, nyersebb humorizálás jelentkezik bennük *Bagi* rovására.

Az alábbi két példa közül az elsőben egyáltalán nem marad adós, visszavágása egyenesen drasztikus.

1. Valamikor Bagi bekerült vóna az Országházba, mint képviselő, mer nagy ember vót. Amikor bemőnt az Országházba csizmásan, parasztosan, az ott lévő nők és férfiak sutogták, hogy "Begyűttek a parasztok Bugacrul az Országházba."

Eszt ű möghallotta, és aszt monta: - Igen, mer nagyon fontos dőga van. Kell a gulyás, hogy itt ez a sok bika fel ne folyassa az űszőket. /Kisfái/ ⁷⁶

2. Bagi Istvánék Szentesen laktak. Politizált. Országgyűlési képviselő vót. Már fönn vót a szószekőn, odaszólt neki a felesége: - Ne egye a fene kendet a politikával, mer az istálló hátulja tapasztatlan marad. /Csongrád város/ ⁷⁷

R/ A szóbeli hagyományok illusztrálását olyan esettel zárjuk, amelyben nem a gazda, hanem *Bagi egyik bérese* szolgáltatja a humort, de a "számlát" Bagi uram kénytelen rendezni. Adatközlőnk szerint talán nem is a híres Bagi gazdával, hanem egyik rokonával történt - ilyenformán:

Bagi János a makai határ szélén vót bérlő a püspök-

nél. Százhódas birtoka vót neki. Vót négy béröse.

Eccör bekűtte a mindenösét Püspöklelére⁷⁸ a póstájér. A mindenös csacsival járt be. Bemönt, és tanálkozik a pap-pal. Odaszól neki: - Bácsikám! Fogja meg a szamaram, még bemögyök a póstájér! De mán kezibe is nyomta a fékszárat. A mindenös elintézte a dógát a póstán, oszt hazament. De a pap írt egy cédulát, és elkűtte a mindenössel, hogy aggya oda a gazdájának. Ez állt benne:

"Máskor ne fogassa meg velem a cseléggye a szamarat!"

/Ferencszállás/⁷⁹

J E G Y Z E T E K

- 1 MIKSZATH KALMAN: *Elbeszélések VII. 1881-1882.* Budapest, 1969. 101-103. L. 101.
- 2 MIKSZATH KALMAN: u. o. 101-103. *Bagi. uram frakkban c.* elbeszélése.
- 3 U. o. *Tudnivalók Bagi uramról c.* jegyzet részben: 291.
- 4 U. o. a jegyzet részben: 291.
- 5 *Mikszáth Kálmán Művei* 10. /Franklin-kiadás/ Budapest, é. n. 6.
- 6 17. k. 12. sz. 94.
- 7 Az 1. sz. történet közlése JÓKAI MÓR: *Jocus és Momus.* 1888. 145-148. Mindhárom helyet kapott TÓTH BÉLA: *A magyar anekdotakincs* 4. kötetében /I-VI. k. Bp. 1899-1904./ 67-70. *Egy gazdag ember* címszó alatt.
- 8 L. u. o. 67-72.
- 9 VÖ. MIKSZATH KALMAN: *Elbeszélések VII. 1881-1882.* Bp. 1969. *Tudnivalók Bagi uramról c.* jegyzet rész: 173-174. L. 173.
- 10 u. o. 292.
- 11 *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* Bp. 1934. No. 156. *Nem a ruha teszi az embert.* 173-174. L. 173.
- 12 VÖ. GYÖRGY LAJOS: u. o. 173-174.
- 13 *Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz* /I. közlemény/ Irodalomtörténeti Közlemények, XLII. /1932/ 19-31. No. 1. *Nem a ruha teszi az embert.* /24-31./
- 14 *Tárgytörténeti jegyzetek Mikszáth anekdotáihoz.* Bp. 1933. Irodalomtörténeti Füzetek 47. sz. /8-15./ L. ehhez a 9. sz. jegyzetünk filológiai összefoglalását: 293. Nemzetközi elbeszélésmotívum. STITH THOMPSON: *Motif-Index of Folk-Literature.* 4. k. J-K. Bloomington - London, 1966. /2. kiadás/ 127. lapon: J_{1561.3.} *Welcome to the clothes.*
- 15 A tennivalókat kiemelte GYÖRGY LAJOS: *Anekdota c.* összefoglalása. *A Magyarok Néprajza* /3. kiadás/ BP. é. n. 127, 143, 157-158. Újabb /1966/ VOIGT VILMOS az anekdota rövid jellemzését nyújtó összefoglalása végén főlem-

líti: "Anekdotáink legteljesebb gyűjteménye /TÓTH BÉLA munkája/ egyébként hovatovább a századik éve felé közeledik. Ezért sürgős feladat lenne táji és történeti források még gazdagabb feltárásával újból összefoglalni a magyar folklór és szépirodalmi anekdota életútját." L. DÖMÖTÖR TEKLA-KATONA IMRE-ORTUTAY GYULA-VOIGT VILMOS: *A magyar népköltészet.* /Tankönyvkiadó/ Budapest, 1966. 147.

- 16 A *Magyarság Néprajza* /3. kiadás/ Bp. é. n. 143.
- 17 *Békési históriák.* Gyula, 1959. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai - Szerkeszti: DANKÓ IMRE - 6. 41-45.
- 18 GUNDA BÉLA: *Földberejtett kincs a békésmegyei nép képzetében.* Népünk és Nyelvünk, VI. /1934/ 21-23. L. 21, 23. Uő.: *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen, 1956. 11. Vö. még SZABÓ FERENC: *A dél-alföldi betyárvilág.* Gyula, 1964. 147.
- 19 L. A *törökverő, Harangoskút* c. kötetben Bp. 1967. 418. és kk.
- 20 U. o.: 422.
- 21 SZENDREY ZSIGMOND: *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethnographia, XXXIII. /1922/ No. 31. *Kincse vezető állatok.* L. 51., STITH THOMPSON: *Motif-Index of Folk-Literature.* I. k. Bloomington - London, 1966. /2. kiadás/ B. 153. *Dog indicates hidden treasure.* B. 153.1. *Dog indicates other hidden objects.* L. 386. lapon.
- 22 GUNDA BÉLA: *Néprajzi gyűjtőúton,* 12. /Vö. 18. sz. jegyzettel./
- 23 Vö. 9. sz. jegyzet forrásutalásával: 291.
- 24 Lényegében azt az elvet képviselve gondoltunk minél több változat összegyűjtésére, amelynek többször hangot adtunk, így pl. a FERENCZI IMRE - MOLNAR MÁTYÁS: *Fordulj kedves lovam...* c. könyv bevezetőjében. Vaja, 1972. Főképpen: 14-15.
- 25 Hajagos József 74 é. - 1972. június 30.
- 26 Baka János 80 é. - 1973. március 13.
- 27 Varga Dávid 87 é. - 1973. március 19.
- 28 Id. Páva Sándor 80 é. - 1972. szeptember 21.
- 29 A község régi neve Bátorliget volt. Gergely János 85 é. Közbeszóló: Heim Györgyné Gergely Anna 54 é. - 1974. július 15.
- 30 L. 19. sz. jegyzet: 418. DARVAS JÓZSEF regényében; SZÜCS SÁNDOR: *Békési históriák,* /ld. 17. sz. jegyzet/

- 41.; GUNDA BÉLA: *Néprajzi gyűjtőúton*, /ld. 18. sz. jegyzet/ 11.; Uő.: *Földberejtett kincs...* /ld. 18. sz. jegyzet/ 23.
- 31 A magyar nyelvterületen való elterjedéséhez 1. SZENDREY ZSIGMOND: *Magyar népmonda-típusok..* /L. 21. sz. jegyzet/ 50-51. No. 28. *Kincsekecske*.
- 32 *Békési históriák*, /L. 17. sz. jegyzet/ 42.
- 33 A Vendel-kultusz nagyobb arányú elterjedése az ország középső és keleti részén a 19. sz. folyamán indult meg. Oltárképek, képek, festmények és szobrok őrzik emlékét. Ünnepe őszi /október 20./ jeles nap volt a pásztorok körében, mert Vendelt a pásztorok és az állattartás védőszentjeként tisztelték. Nevezetesen a juhászok is. Elterjedésében az egyház törekvése mellett kiemelkedő szerepe volt a magyarországi német telepéseknek. SZABADFALVI JÓZSEF, akinek a kutatására, tanulmányára hivatkozunk, rámutatott arra, hogy: "A jázsági Vendel-társulatok meghonosodása pedig valószínűleg kapcsolatban áll azzal, hogy a XVIII. sz. elején a Német lovagrendnek zálogosították el a Jázságot és a Kiskunságot." SZABADFALVI JÓZSEF: *A gazdasági év vége és az őszi pásztorünnepek*. Műveltség és Hagyomány, VI. /1964/ 19-64. L. 51. Az adatközlőink emlegette szobor azonban az emberalak mellett eredendően bárányt ábrázolhatott. Ez a forma illik a jellegzetes Vendel-ábrázoláshoz, amelyre példa egy 18. századi metszet. Ez Sopronban, a Liszt Ferenc Múzeum gyűjteményében található. Közli SZABADFALVI: i. m. 32. A Vendel-szobroknak a falvak határában való állítására hozott példákhoz ld. 33.
- 34 Debrecen környékén a város centrumában épült híres Aranybika vendéglő és szálloda névadó mondájaként hallottuk.
- 35 L. 19. sz. jegyzet: 418.
- 36 Nagyszénás - Kiscsákó, Békés m. GUNDA BÉLA: *A totemizmus maradványai a magyar táltoshagyományban*. In: Déri Múzeum Évkönyve - 1957. Debrecen, 1958. 65.
- 37 L. 18. sz. jegyzet: *Dél-alföldi betyárvilág*, 147. *Szentesi Bagiról Kondoroson* főljegyzett közlés.
- 38 Zubreczki István édesapjáiak Makóról származtak.
- 39 Óvadékot.
- 40 Zubreczki István 75 é. - 1973. február 19.
- 41 F. Szabó László 64 é. - 1972. június 24.
- 42 Tóth Imre 60 é. juhász. - 1971. június 16.

- 43 Gazdag József 73 é. - 1968. szeptember 24.
- 44 Id. Páva Sándor 80 é. - 1972. szeptember 21.
- 45 Vö. az "E" - hagyománycsoporttal.
- 46 Kürti József 76 é. - 1972. július 15.
- 47 Posta Pál 75 é. - 1971. július 30.
- 48 F. Szabó László 64 é. - 1972. június 24.
- 49 Csenki János 63 é. és Nagy István 92 é. - 1971. július 31.
- 50 Id. Csernák Pál 75 é. - 1972. június 24.
- 51 Már JÓKAI közölte az *Ustökösben*: 1865. Újabban Békésből olvasható SZÜCS SÁNDORNAL: *Békési históriák*, /L. 17. sz. jegyzet/ 41-42.
- 52 F. Szabó László 64 é. - 1972. június 24.
- 53 Agoston János 62 é. - 1973. február 8.
- 54 Lantos Ferenc 70 é. - 1972. június 28.
- 55 Sarusi Farkas 75 é. - 1971. július 31.
- 56 Révész István 71 é. - 1972. június 28.
- 57 Molnár Gergely 62 é. - 1972. június 18.
- 58 Banka Mihály 60 é. juhász. - 1973. február 5.
- 59 Kéri Sándor 80 é. - 1972. június 20.
- 60 Gulyás Imre 60 é. - 1971. június 17.
- 61 Sós János 78 é. - 1974. április 9. A H -csoport adatainak oktató tendenciája rokonságot mutat a magyar folklórban is ismert egyik Krisztus-legendával. Vö. HANS HONTI: *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. FFC. 81. Helsinki, 1928. No. 773., Vö. BERZE-NAGY JÁNOS: *Magyar népmesetípusok*. II. k. Pécs, 1957. No. 773.* Némi rokon STITH THOMPSON: *Motif-Index of Folk-Literature*. V. k. Bloomington - London, 1966. /2. kiadás/ W₁₁₁. - közelebbről W_{111.2} és W_{111.5} /*The lazy servant*, ill. *Other lazy persons* motívumok szellemével; ld. a 486, 487. lapon.
- 62 Vö. TÓTH BÉLA: *A magyar anekdotakincs*. IV. k. Bp. é. n. 68-69.

- 63 SZÜCS SANDOR: *Békési históriák*, /1. 17. sz. jegyzetet/
44.
- 64 *Jocus és Momus*. 1888. 145-148. VÖ. TÓTH BÉLA: *A magyar
anekdotakincs*, V. k. 69-70.
- 65 F. Szabó László 64. é. - 1972. június 24.
- 66 Balla Kálmán 61 é. nyd. banktisztviselő. - Kunszentmár-
ton, 1971. június 16.
- 67 Nagy Károlyné Kóródi Klára 77 é. - 1972. június 18.
- 68 Id. Csernák Pál 75. é. - 1972. június 24.
- 69 Az adatközlő arra célzott, hogy fizetett a betyároknak,
s így békén hagyták, de utazgatásai során sem hívta fel
magára a rablók figyelmét.
- 70 *Békési históriák*, /1d. 17. sz. jegyzetet/: 42.
- 71 KRUPA ANDRÁS: *Űt élő Achim-anekdota*. Békési Élet, IV.
évf. 2. sz. /Achim emlékszáma/ 185-188. Szlovákul és ma-
gyarul is.
- 72 Szalai István 74 é. - 1972. június 19.
- 73 Baka János 80 é. - 1973. március 13.
- 74 GUNDA BÉLA: *Néprajzi gyűjtőúton*, /1d. 18. sz. jegyzetet/.
- 75 Fekete Lajos 77 é. - 1972. július 15.
- 76 F. Szabó László 64 é. - 1972. június 24.
- 77 Szabó István 56 é. - 1971. december 10.
- 78 Ma Maroslele.
- 79 Talpai Mihály 84 é. - 1968. december 3.

THE LESSON OF A CYCLE OF ANECDOTES

/Publication I/

by

IMRE FERENCZI

The author has performed field-work in the Carpathian Basin, in the Great Hungarian Plain, among the peasants and shepherds of Hungarian language. His interest has been aroused by a famous person of the Hungarian treasury of anecdotes, József Bagi, who was really a living person in the last century, in the town of Csongrád /in county Csongrád/. He belonged to those that were rising quickly from a peasant's /serf's/ life in the second half of the last century, getting hold of an immense fortune. His second famous feature was that, even after growing rich, he went on with clinging to his simple peasant clothes, puritan way of life, and patriarchal outlook. A consequence of these was an alleged and peculiar situation leading to a number of anecdotes and anecdote-like popular legends, as well as stories /so-called *historiae*/ that can be considered as parables, as well.

In part 1 of the publication, the author is referring to the most famous anecdote connected with Bagi's person, known even in the literature of the last century. Its fundamental idea is that *it is not the coat that makes the man*. That is closely related to STITH THOMPSON's *Motif-Index*, J 1561. 3. , the idea of the motive *Welcome to the clothes*. That anecdote connected with the person of Bagi was known by the renowned Hungarian writer, KALMAN MIK-SZATH, already in the last century, as a tradition living on the lips of people, and he wrote it as a story in the daily newspaper *Pesti Hírlap*. LAJOS GYÖRGY, the eminent Hungarian anecdote-searching philologist, referred in his paper /1932/, depending upon ÖDÖN BEKE's preliminary

research, too, to the parallels of MIKSZATH's story from the ancient Orient, the Mediaeval Europe, and the Hungary of modern times. About Bagi, the hero of our anecdote, there were immortalized three more remarkable cases by the grand novelist, MÓR JÓKAI, similarly in the last century. /1/ Bagi appears at a cattle-market where a lot of oxen come under the hammer. Bagi, attending the sale in very simple clothes, is offering the most and making a bargain, little by little, concerning a whole herd of cattle. His solvency is challenged. In reply, as if retorting, he is paying with quite new notes of a thousand-forint each from his shabby purse. The case becomes very famous. /2/ The sometime landowner of Bagi gets into a great debt. The former serf who has become an immensely rich peasant appears in his house and is offering his help. Nobody believes that he could pay even a fraction of the two thousand forints. But he, surprisingly, is counting down immediately more than two-thirds of the amount and guaranteeing to put out the other money on loan in three days. /3/ The gendarmes /whose name was terminologically relative to the French word "gendarme" in the second half of the last century/ ask for his passport on his own estate, as considering him a vagrant. Bagi is protesting, the whole region belonging to him. But they don't believe to him and he gets into the gaol of the town Szeged. There he is recognized by a former servant who is announcing that the immensely rich Bagi was imprisoned without due process. The case is supervised. Truth turns out and Bagi is released.

These stories have got into the various readings and collections of anecdotes made for people. Later on, in some literary works of our century, there are similarly some references to certain traditions living on the lips of people concerning Bagi. There are some references in the folklore-like collections, as well.

In part 2 of the publication, the author is reporting on the place of origin of the stories and data written down

or tape-recorded from old peasants and shepherds between 1968 and 1974. He is illustrating in a map the extension of the circle of tradition, completing it with a gazetteer. He has recorded about 400 stories of epically different values from 82 communities. The majority of data originate from the counties Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Szolnok, and Pest. That tradition was traced by the author also among the population of Hungarian nationality in Yugoslavia and Carpathian Ukraine /U.S.S.R./, as well. In the places lying farther from the enumerated counties, a peasant of similar type but different name takes sometimes place in the stories.

Similarly in part 2, the author is referring to that Bagi was a herdsman /shepherd/, according to the general belief, and was put on the track of treasure by his dog. His whelping dog scratched a hole in the soil, in that way he /Bagi/ found the gold /treasure/. He cleverly disposed of that and bought his estates out of the price. A more likely supposition is that Bagi has laid the foundation of his great fortune with the trade of the wool of his merino sheep. He must have had, too, several flocks of sheep.

Part 3 of the publication is discussing the typical groups of the stories connected with Bagi, illustrating them with examples, as well. Grouping is following the order A, B, C...

Group-A: The motto of the most wide-spread story is: *It is not the coat that makes the man.* /Cf.: STITH THOMPSON: *Motif-Index*, J_{1561.3}./ Due to his old, rustic clothes, he is not waited on as a customer in restaurants or, more often, cafés or even he is simply sent out of there. He buys a fashionable new suit, returns and calls for a large amount of food or drink, mostly coffee. The unusual request was complied with. Then Bagi takes off the new clothes under which he has generally the old ones. He crushes them into the food or drink ordered declaring to the amazed people: Honour is due here not to him but to the clothes. Amazement is increased by that he is cashing the high bill without a wince from his frayed clothes.

Group-B: Bagi is put by his dog on the track of the treasure 'gold coin/'. To be compared to STITH THOMPSON: *Motif- Index*, No. B_{153.1} /*Dog indicates other hidden objects*/. In our explanations, the means of the lucky chance is the dog. The motive of an animal putting on the track of a treasure is well-known in the tradition of the Hungarian popular legend. The stories about Bagi's enriching are sometimes saga of explaining character, and sometimes composed stories connected with narrating an anecdotal event. We have heard the nicest varieties from Hungarians in Yugoslavia /Bánát/ and shepherds. There are known other explanations, too, connected with Bagi's person, that can similarly be considered wide-spread in the Hungarian folkways and legend traditions.

Group-C: It is a typical story that a landowner or count is taking Bagi to be a servant hiring himself out, and employing him. Bagi, of course, is agreeing to the offer. His only condition is generally that "a few" animals of his should be fed by the landowner. After entering service then an immense flock or flocks are shepherded after Bagi. That gets the employing landowner into an awkward situation as the misunderstanding is turning out. The feeding of animals costs much till Bagi, at last, puts it off with a jest. He only wanted to give a lesson for his master, showing him that he has "something" himself, as well. The stories have a didactic tendency, their conclusion is usually humorous in tone.

Group-D: It is frequent to refer to the following case. Bagi wanted to buy a great lot of ox-chains in a hardware shop. He was regarded poor and not attended to. Then he went to the rivalling shopkeeper who had confidence in his customer. Thus he made a great profit. That came to the ears of the other tradesman but this was annoyed in vain at his blunder. /Cf. with Group-F./

Group-E: He buys a great number of animals /generally oxen/ at the live-stock market. /Cf. with the above case

written by JÓKAI/. His solvency is doubted. He is, however, paying unexpectedly with one-thousand-forint notes pulled out of the sleeve of his shabby coat or shepherd cloak.

Group-F: At market he wants to buy more dozen boots. He addresses the master craftsman with undue familiarity while inquiring after the price of boots. The master is taking offence at that and reprimanding Bagi. This is going then to another stallkeeper who holds him in respect in spite of his rustic appearance and manners. He is buying the boots from that, annoying with this behaviour the master not respecting and reprimanding him. /Cf. with Group-D./ /That is a tradition spread in a narrower circle, in the environment of the town Csongrád /in county Csongrád//.

Group-G: He is riding a donkey on his estate in a very shabby suit of clothes /shepherd cloak/ and putting out the donkey to grass in a bed of vegetables as a stray animal on a forbidden ground. The field-guards /generally two of them/ detain and don't recognize him. They want to take him before the squire. Bagi begins bargaining with them. He promises them money for letting him go. One of the field-guards would enter into a bargain but the other one is austere and refuses to do that. He makes himself take to his own manor where truth comes to light. Bagi praises the strict guard keeping him further on in his employment and dismissing the other one. According to some versions, he recognizes in that way also the farm hands working in stable or shed.

Group-H: He is throwing his bad coat /shepherd cloak/ on the way or wayside or hangs it upon a tree by the wayside. Then he orders the coachman driving his cart to pass by the coat thrown down. Later on he asks him to stop and pick up the bad coat. The coachman is lazy to do that. He considers the coat as good-for-nothing. Bagi is however stepping off, lifting the coat, and finding a considerable amount of money in its pocket. The coachman

then is sorry for his laziness. The educating tendency of the story is showing some relation to one of the Christ-legends known in the Hungarian folklore, as well. Cf.: HANS HONTI *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. FFC. 81. Helsinki, 1928, No. 773; BERZE-NAGY JANOS: *Magyar népmesetípusok /Hungarian folk-tale types/* Vol. II. Pécs, 1957, No. 773.* It is somewhat relative to the spirit motives in STITH THOMPSON: *Motif-Index*, W_{111.2}. /*The lazy servant*/ and W_{111.5}. /*Other lazy persons*/.

It means a peculiar version in this Group if other ones throw off the bad piece of clothes /waistcoat/ of Bagi going and sleeping in the cart. Then Bagi awakes and looks for the coat. Truth comes to light. He asks to go back for it because there is a lot of money in the shabby coat thrown to the ground. They are going back and finding it. Money is found, too, in it. It lay in vain there beside the way, nobody wanted the bad coat.

Group-I: He pulls the squire /landowner/ with a large amount out of the debt he had got in. /Cf. with the above case written by JÓKAI, as well/. It is less popular, resp. spread.

Group-J: Some sporadic narration-versions are referring to that his identity was proved by policemen on his own estate. Bagi is protesting but gets nevertheless into gaol. /Cf. with one of the above stories written by JÓKAI./ In a version of our newer collections, however, Bagi is freeing himself from the difficulty like a gentleman. E.g. he sends home for a larger amount of money and tries to buy the gaol from the governor of gaol. His argument is that he is not accustomed to live in a rented flat or at the expense of others.

Group-K: Bagi is promising but geese as dowry to the young people of baronial etc. rank proposing to his daughter. The proposing gentleman make off. Then a poor but honest lad presents himself, applying only for the girl. His reward is a large flock of geese, gold coins /etc./ being bound to

the necks of these. In some versions, the flock of geese itself is the dowry of immense value.

Group-L: He has disapproved prodigality, his son's lavish spending. He advised strongly his servants, too, to be economical.

Group-M: Because of his simple way of life, view of life, he sympathized very much with simple people, particularly herdsmen /shepherds/. One or two stories are identical with a popular legend about the Hungarian king Matthias Hunyadi /Corvinus, renavit: 1458-1490/. The disguised king was entertained by shepherds who taught him their conventions during the entertainment. That happened with Bagi, as well, because he did not spoon the dainty morsels during the common meals from a stew-pot according to the old shepherd rule.

Group-N: Several traditions are dealing with his : expressly extravagant clothes /shepherd cloak/. Particularly the sleeves of coat /shepherd cloak/ became legendary as he has allegedly carried in those a large amount of money. According to a more reasonable explanation, in that way he did not have to be afraid of being plundered or robbed. The number of his estates is appreciated by the stories to be fabulously high. It is frequent that 99 manors /steppes/ are mentioned. There are but few stories about displaying his fortune, richness ostentatiously. It is mentioned much more frequently that he was spary, and setting a good example in his life for simplicity. It is characteristic that Bagi's stature has become sympathetic mainly among the average men and landless peasants, as well as shepherds. One of the characteristic types, striving to rise, has been formed by the help of the fashionable narrative literary genres /anecdote, parable, saga/ and by means of narrative or suggesting motives. There was not Bagi alone who deserved the attribute peasant-count, peasant-nabob, etc., inspiring similar anecdotes and legends. We know about Bagi negative, criticizing stories, as well. He is ridiculed by the landed society and metropolitan bourgeoisie. Although even these stories are folkloristic it isn't believable yet that they have originated from the poor mass of people. The

number of stories with criticizing character are relatively low. In the anecdotes about Bagi, taking place in a town, and in similar narratives, it is Bagi who gains the upper-hand eventually. The humiliated peasant is prompt in repartee in a dignified way, and Bagi is enabled by his money to do that. The social and town-village opposites of the country going towards being capitalized at the end of the last century are reflected in that tradition, with a romantical approach of anticapitalistic tendency. Bagi was a suitable type for being an imaginary, fictitious central figure in awkward positions that occurred in reality, as well. He gets mostly involuntarily into situations where he cannot help showing up his "visiting card": money that certifies his identity. It is due to folklorization that in the anecdotes, stories connected with his person the disclosure of general human failures and the exemplary conduct with correcting tendency are dominant. Some absurd realities of the Hungarian society in his age are reflected in the stories produced with an unsophisticated humour.

The author will deal in the following /second/ publication with the peculiarities of the folkloristic genre, to be drawn from the collection.

A NAGYCSALÁD-RENDSZER EMLÉKE

A SZLAVÓNIAI MAGYAROKNÁL

CSEH ISTVÁN

Hasonló témával foglalkozó előző dolgozatomban feltételeztem, hogy a nagycsalád sárközi, ill. Pécsvárad környéki egykori meglétéhez, emlékeinek máig tartó - bár egyre halványuló - fennmaradásához sok egyéb körülmény mellett délszláv hatás is járulhatott.¹ Ez is indokolta, hogy Jugoszláviában, a szlavóniai nyelvjárási magyarság körében, nevezetesen Harasztiban, Kórógyon és Szentlászlón hasonló vizsgálatot végeztek. E munkát 1974 júliusában valósítottam meg.² Munkálkodásom, gyűjtésem megkönynyítette, hogy az említett községekben még emlékeztek a nagycsaládi életformára, többen pedig éltek is benne. *Zadrugának* nevezték, akárcsak a szövetséget manapság.

Birtoknagyság, gazdálkodás

Kórógy /Korog/, Haraszti /Hrastin/ és Szentlászló /Laslovo/ népe közül a kórógyiak voltak a legmódosabbak. Rangos-rát máig megőrizte. Kórógyon ui. egy tehetősebb *zadrugának* 50-60 holdja is volt. Az állatállomány még inkább árulkodik az akkori, a századeleji gazdasági helyzetről. Ekkora birtokon volt kb. 6-8 ló, 40 szarvasmarha, 80-100 sertés és ezenkívül aprójószág. Ezzel szemben Harasztiban már a 25-30 holdas *zadruga* is módosabbnak számított. A megkérdezettek szerint 14-15 holdas családi birtokhoz 2-3 ló, 2 tehén, 5-10 disznó és valamennyi aprójószág tartozott. Pl. Siklósi Istvánnak az 1930-as években 12 hold földje volt. Ezen 4 hajtós lovat - közöttük egy-két fajlovat -, 2 csikót, 2-3 szarvasmarhát, 8-10 disznót tartott

Szlavónia e három helységében a századfordulón még inkább csak szilajtartás folyt. A falvak határában lévő bekerített szűkben volt az állatok helye. Ott állt az akol.

A természetföldrajzi helyzet kedvezett az állattenyésztésnek. Harasztinak pl. sokkal nagyobb legelője volt régebben, mint most. Ez vette körül a dombra épült községet,³ de a Vuka /a népnyelv Valžónak nevezi/ partjai mellett elterülő lapok⁴ is jó lehetőséget biztosítottak az állattartáshoz. Csak később, az I. világháborút követően tértek át fokozatosan az istállózásra.

Jószágait a közeli vásárookra /pl. Eszékre/ hajtották, vagy a falvakat járó kereskedőknek adták el a gazdák. Az igazi haszon ebből származott, amellyel azután vagyonukat, birtokukat igyekeztek növelni. Gyümölcs kevés volt, az is inkább csak szilva. Ebből piacra nem nagyon vittek, lekvárt és pálinkát főztek belőle.

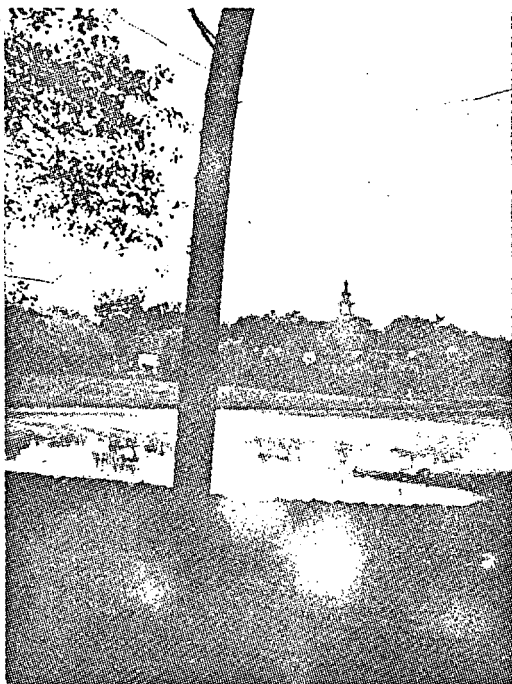
A gabona holdanként 10-12 q-t fizetett, és ez már jó termésnek számított. Pikó Illésék /Harasztiban/⁵ a 18 holdból 5 holdat rendszerint búzával vetettek be. A termésből jutott eladásra is. Az 1920-as évektől kezdve már jobban megérte a különféle ipari növények /cukorrépa, kender/ termesztése, mert ahogy adatközlőim kifejezték: "Utónnan már csak búzából élni nem lehetett."

Ezek voltak a nagycsaládok bevételi forrásai. A kiadás legnagyobb részét az adó jelentette. Aztán - mondták: "A jó gazda mindég iparkodott bővíteni a vagyonát."

A belső építkezések, valamint a ruházkodás szintén vitt el valamennyit. Bár az ügyeskedő emberek - és a nagyobb családban általában akadt ilyen - még a lakóházat is maguk építették. Siklósi István /Harashti/ pl. még most is abban a boronavázás házban lakik, amelyet maga épített. Jó állapotban lévő szoba-konyhás lakása van. A ruhának való anyag egy részát pedig az asszonyok szőtték meg. Ezenkívül apróbb kiadásnak számított a pénz a dohányra és a borra is. Erre mondták: "A parasztembernek mindig van kiadása."

A birtok, amelynek összetevőit a szántóföld, rét, legelő, helyenként szőlő, az állattállomány, valamint a családi ház alkotta a hozzátartozó gazdasági épületekkel, a közös-

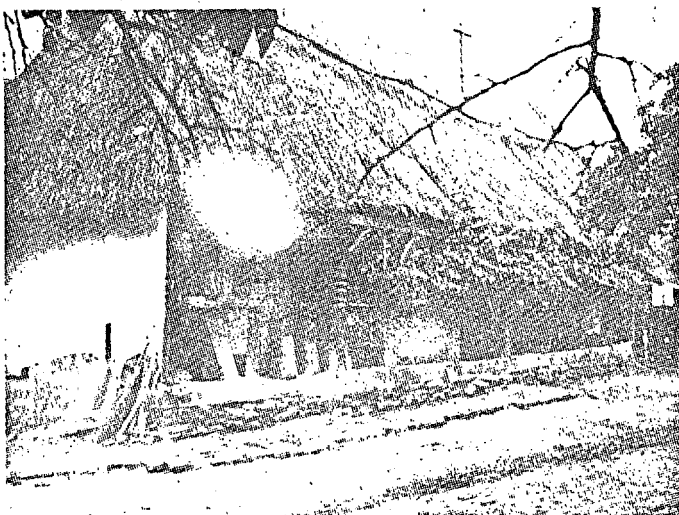
1.



1. kép
Haraszi
faluszéle

2. kép
Boronaházak
Harasztiban

2.



ség, a *zadruga* tulajdonát képezte. Formailag a *gazda* néven volt, a hatóság az ő neve után tartotta nyilván ezt a birtoktestet, de ennek valójában csak annyi jelentősége lehetett, hogy növelte tekintélyét a család többi tagja, valamint a falu lakossága előtt. Jogot biztosított számára ahhoz, hogy ő vezesse a gazdaságot, de az - szemben a sárközi vagy pécsváradi gyakorlattal - voltaképpen nem az ő tulajdona volt, azzal ő nem rendelkezhetett szabadon. Ez vehető ki az egyik adatközlő visszaemlékezéséből is, miszerint: "A gazdának nem vót több joga a családon belül, mint akármelyik testvérének, éppen csak irányított."

Az a körülmény, hogy a közösség tulajdona a családfő néven szerepelt, olyan családokban kaphatott nagyobb jelentőséget, ahol az egykezés következtében az eredetileg több ágra terebélyesedő nagycsalád fokozatosan kettő, majd egy ágra szorítottatott vissza. Az ilyen családokban a gazdának /akinek a néven szerepelt a birtok!/- testvérek hiányában - már nem kellett semmiféle felelősséget vállalnia több kiscsalád boldogulásáért, csak a sajátjáért. Gondolatait vagy gondjait elődeivel már nem, utódaival /vagy utódjával/ még nem kellett megosztania. Köszönhette mindezt annak, hogy a szigorú születtésszabályozás következtében családja a kollaterális /oldalági/ kapcsolatok hiányában lineáris /egyenesági/ vált. Továbbra is több, de legfeljebb két vagy három kiscsalád birtoka volt a néven, akiknek férfitagjai már egymásnak egyeneságú leszármazottai voltak. A birtok - amely eredetileg a házközösségé volt - így válhatott tulajdonává, és ez tovább növelhette tekintélyét szűkebb és tágabb közösségében egyaránt. Az ilyen család, amely véleményem szerint - átalakulását tekintve - a klasszikus értelemben vett nagycsalád /vagy Szlavóniában: *zadruga*/ és a kiscsalád között helyezkedik el, a megvizsgált falvak közül Harasztiban jelent meg és itt terjedt el legkorábban. Az átalakulásnak ettől a fázisától számítva már csak egy lépés a családi jogszokások területén a sárközi vagy Pécsvárad környéki magyar reformátusság egykori gyakorlata, miszerint ha véletlenül mégis kettő vagy több gyerek született, közülük csak egy maradhatott otthon a családi házban. A többit kiházasították.

A családi birtok növelésének szándéka természetes törekvés volt. Jó gazdálkodással, takarékossgal, olykor egy kis ügyeskedéssel igyekezett minden család gyarapodni. Ennek eredményét mindenki láthatta a faluban, mert megmutatta a birtok /művelendő terület/ nagysága, a gazdaság munkaeszközökkel való felszereltségének állapota, a porta és a családi ház méretei, valamint a családtagok öltözködése is.

A családközösségi érdek mellett időnként - és lényegesen kisebb mértékben - az egyéni érdek is kifejeződött. Ez egy kicsit jelezte a családon belül a családtagok önállóságának mértékét is. Pl. az a bevétel, amihez a családtagok egymástól függetlenül, kisebb árucikkek értékesítésével piacon vagy vásáron jutottak, nem mindig ment a közösbe. "Mindönki próbált magának egy kis vagyont kaparintani. Fődet nem, de ha vásáron attak el valamit, abbú igen. A tojás ára az asszonyoké lehetött. Ezt az asszonyok sokfélére kötötték."⁶ Az adatközlő hozzátette, hogy ez ma is így van.

A birtoklásnak az előbbieken ismertetett módjából következett az öröklés gyakorlata is, bár a visszaemlékezések meglehetősen bizonytalanok, és látszólag ellentmondásosak. A belőlük kirajzolódott kép szerint a családfő halála után a birtok továbbra is a *zadruga* tulajdonában /tehát közös tulajdonban/ maradt. Máshol azt állítják, hogy az új családfő nevére került. Bár - amint az előbbieken láttuk - lehet, hogy ez a lényegen semmit sem változtató formáság volt csupán. Akár így, akár úgy, az mindenesetre biztos, hogy a *zadrugát* továbbra is úgy ismerte és nevezte, - pl. *Gadl-zadruga* - a közösségi előljáróság, vagy a falu lakossága, mint azelőtt: a családi névről, ezzel is kifejezésre juttatván annak összetartozását, családi egységét.

A családi hierarchia

Arra a kérdésemre, hogy miért maradt együtt a házközösség, általában a szokásokra, a hagyományra hivatkoztak: "Mert valamikó úgy vót." Mások szerint akkor "Jobban összetartottak, mint most."

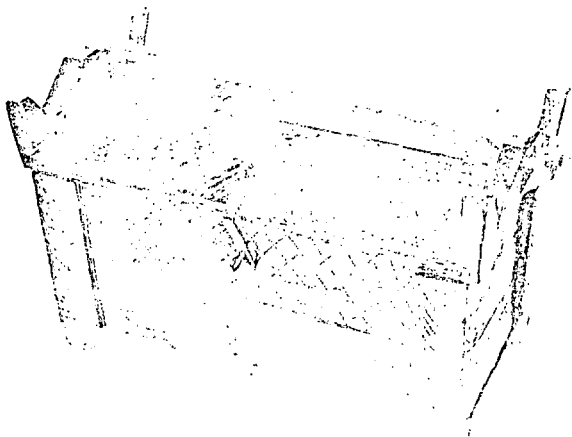
Ennek az összetartásnak azonban nyilván voltak az életükből fakadó súlyos okai, amelyekre a ma élő akkori fiatalok esetleg már nem emlékeznek. Hiszen sokszor 20-25 ember szorongott egy házban, és művelt egy birtokot. Pl. Dezső Illésék Kórógyon 25-en voltak együtt. Siklósi István /Haraszti/ visszaemlékezése szerint: "Tizen, tizenöten is vótak egy házban, öregebb, idősebb embörök. Családosak, három négy testvér egy házban. Kinek-kinek kettő, három, négy gyerőke vót. Így vót az élet valamikó."

A felnővő fiatalok közül is csak a férjhez menő lányok hagyták el a szülői házat, amikor menynek vitték őket valahová. Fiútestvéreik a családalapításuk után is együtt maradtak szüleikkel, illetve velük és a nagybátyjaik, ányaik és unokatestvéreik által létező házközösséggel.

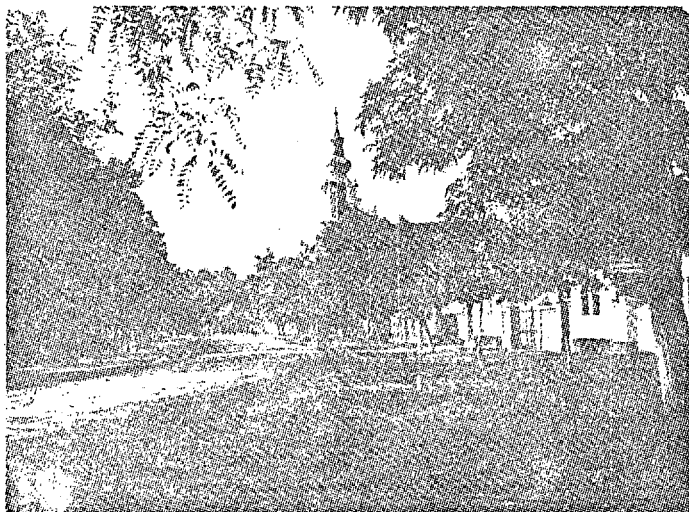
Az összetartozás tudatát a hagyomány mellett olyan materiális okok is erősíthették, mint pl. az anyagiak hiánya. Nem lehetett közömbös annak tudomásul vétele, hogy a családot ugyan bármikor, bármelyik tagja elhagyhatja, de személyes használatában lévő ingóságain /kolup, kócsag/⁷ kívül semmit nem vihet magával.

A föld a közösség tulajdonában volt, csakúgy, mint a ház, amiben laktak. Mindezek fölött pedig a g a z d a rendelkezett, aki a gazdaságot vezette. Kifelé ő képviselte a családot, azon belül pedig a családi együttélés normáinak megfogalmazója és kialakítója volt. Személye és magatartása támpontot jelentett, amelyhez a többi családtagnak igazodnia kellett. "Egy gazda vót, az nem engedett senkinek semmit. Míg én élök, én vagyok a gazda. Én tartom a zadrugát. A testvérei vótak vele együtt: Józsi apó, Ferenc apó, Pikó Jancsi apó."⁸ A húst is a munka súlyarányának megfelelően osztotta szét: "Aki szántott, az kapott két darabot."

A családfő általában a család legidősebb férfiája volt, aki a legtöbb tapasztalattal és a legnagyobb tekintéllyel rendelkezett. Tekintélye életkorából is következett. Kórógyon és Szentlászlón nagyon természetes volt, hogy halála után testvérei közül az utána következő legidősebb férfi



3. kép
Kócsag /Kórógy/



4. kép
A haraszti főutca

lépett örökébe. Ahogy mondták: "Mindíg a legöregebb embör vezette a gazdaságot. Az asszonynak hallgatás volt a neve." Itt tehát a fiatalabb testvér, vagy esetleg az asszonyi vezetés lehetősége föl sem merülhetett.

Ettől részben eltérő szokások járták Harasztiban. A válaszok többségéből az derült ki, hogy itt is általában idős emberek álltak a családok élén, de helyenként már az is előfordult, hogy "az asszony dirigált. Itt az embör nem vót beleváló." Az adatközlő tehát a rátermettség hiányát tartotta fontosnak megemlíteni akkor, amikor a szokásostól elütő helyzetet indokolta.

A legfontosabb gazdasági ismeretet, a gazdálkodás tudományát - amit egyébként a nyitott szemmel járó, a családi munkamegosztásban felnövekvő fiatal folyamatosan elsajátíthatott -, a vezetés és irányítás képességét kórógyi s szentlászlói viszonylatban egyaránt elvárta a család a gazdától. De valamelyik tulajdonság hiányából még nem következett a család megszokott hierarchiájának a megváltozása. Úgy látszik, a hagyomány még akkor is megkövetelte, hogy a legidősebb férfi vezesse a gazdaságot, ha annak a családi közösség kárát látta. Az egyik helyen pl. a családfő nagyon szeretett mulatni, és "minden vasárnap muzsikásokkal kísértette magát haza, de azér nem szóhatott neki senki. Halála után kinyitották a *kócsagját*, de semmi pénz nem vót benne. Elmulatta."

Ez a körülmény két szempontból is érdekes. Egyrészt, mert volt két fiatalabb férfitestvére, akik közül valamelyik több haszonnal vezethette volna a gazdaságot. Másrészt pedig a gazdálkodás teljesen önhatalmú lehetett, amely a többi családtag /férfiak!/ beleszólását vagy tanácsát teljesen nélkülözte vagy kizárta. Hiszen csak halála után derült ki, hogy a gazdaságból eredő haszonnal a család nem rendelkezik.

A Harasztiban honos Siklósi István családjában így folyt az élet: "Vót három testvér, és a legfiatalabb vót a gazda köztük. Talán a legokosabb vót. Később, öregségükre *osztózat*ak el. A gazdának nem vót több joga a családon belül, mint bármelyik testvérének. Eppen csak irányított. Ő vezette a gazdaságot, amíg együtt vótak, amikő *elosztózták*, akkő egyformán mőnt mindönki."⁹

E kevés példából nem lehet túlzottan általánosítani, de a különösre talán mégis érdemes odafigyelni. Harasztiban több helyen előfordult, hogy a testvérek közül a legfiatalabb lett a gazda, aki valóban a legrátermettebb vagy "legokosabb" is volt. Ugyanígy - bizonyára hasonló okból - előfordult asszonyi irányítású nagycsalád is. A különbséget még növelte, hogy szemben Szentlászlóval és Kórógyal, Haraszti "egykés" falu volt, éppen ezért a családfői szerep apáról fiúra is szállt.

A családfő legfontosabb feladata a családi élet és a gazdaság irányítása volt. Ez legtöbb helyen parancs, utasítás formájában történt. Voltak családok, ahol a férfiak megbeszélések a másnapi teendőket, de ezeknél is a családfő szava volt a döntő, aki a munka irányítása mellett dolgozott is. A gazdasági élet minden területén az általa fontosnak ítélt munkafolyamatokat /pl. vetés, aratás, *takarodás*¹⁰ stb./ az ő közvetlen irányítása mellett végezték a többiek. Olyan munkára nem emlékeznek az adatközlők, amelyet kizárólag csak a gazda végezhetett, de azt valamennyien hangsúlyozták, hogy volt olyan munka, amelyet azért végzett, mert a családban ő értett hozzá legjobban. Ilyen volt pl. *takarodáskor* az asztagrakás, vagy kaszáláskor ő ment legelől.

Aztán, ha ezekből kiöregedett, a helyét fokozatosan adta át annak, aki őt a gazdaság irányításában követni fogja, ő pedig más - korának megfelelőbb - munkaterületen próbálta feltalálni magát. Pl. voltak öregek, akik hajnalonként szívesen eljártak halászni, tekintve, hogy a vizekben gazdag vidék erre jó lehetőséget biztosított. Innét hazaérkezve egyre többször mentek ki a szőlőbe, aminek megmunkálása mindinkább az ő feladatuk lett a családon belül. Mások - öregségükre - az állatokat őrizték a rétben, és kint is aludtak velük a *gunyhóban*.

Tehát itt is - akárcsak a Sárközben - az idős férfiak életük hátralevő részét vagy a szőlőben, vagy pedig a rétben, az állatok őrzésével töltötték el. Tulajdonképpen egy kicsit kiszorultak ők már a család mindennapos életéből éppen úgy, mint a gazdálkodás évszakonként szabályosan váltakozó rendjéből, sokszínűségéből. Ehelyett kárpótolta őket a szabadság, amelyet sajátos helyzetük biztosított számukra a sző-

lőben vagy még inkább a rétben, az állatok mellett. Családjuk nem feledkezett meg, gondoskodott róluk. Megbecsült helyük volt a korok és nemek szerint funkcionáló munkamegosztás rendjében.

A jó gazda nemcsak a gazdálkodással és a gazdasággal törődött, hanem odafigyelt családjára egész életére. Az együttélésnek olyan szabályait igyekezett érvényesíteni, amelyeket ő is elődeitől látott és tapasztalt. Figyelt a felnövekedő gyerekekre, akik körülvették. "Az asztalnál ülve is nála vót a vessző, ha valamelyik gyerekek röndetlenkődött, hopp, a fejére ütött vele."¹¹ Félték tőle, ugyanakkor nagy tiszteletnek és szeretetnek örvendett a családban. Ez kifejeződött a megszólításában is. Úgy hívták: "édös apóka". /Itt jegyzem meg, hogy Kórógyon - amelyik falu a másik kettő között egyéb tekintetben is a leghagyományörzőbbnek mondható - egyik-másik családban még mindig így hívják a legöregebb férfit./

Általában jobban tisztelték a családfőt, különösen, ha még a legöregebb is volt, mint a többi családtagot. Keserűen jegyezte meg egyik adatközlőm Harasztiban, hogy "Máma nincs ilyen. A fiatalság el van romolva teljesen."

A házközösség minden kiscsaládjára, illetve minden tagjára közös háztartásban élt, amelynek vezetése éppúgy, mint általában az asszonyok munkájának irányítása a családfő feleségére, a g a z d a a s s z o n y r a tartozott. Legfontosabb feladata a főzés volt. Amikor nagy munkaidőben a család korán elment dolgozni, ő otthon maradt, megfőzte az ebédet és fején vitte ki az ételt a határban dolgozóknak. Segítségük a "szüliké"-k voltak, a nálánál is öregebb asszonyok, akik már nem jártak ki a határba dolgozni. Besegítették a főzésbe, meg az apró gyerekekkel foglalkoztak.

A napi és a heti étrend is mutat bizonyos szabályosságot. A reggeli általában gyorsan elkészíthető, kalóriadús étel volt. Nagyon gyakran volt rántottleves, és mindenkinek üdötttek bele egy tojást. Ebédre mindig mást főztek. Csak kedden és pénteken volt bab hússal és sonkával. A szőlőt őriző lányok "pujujuskát" szoktak főzni maguknak. "Forralt vízbe beleízeltek a lisztet, és paprikás zsírral kiszaggatták." Vacsorára

általában szárazat fogyasztottak /sonka, kolbász, szalonna/, vagy az ebédmaradékot melegítették meg.

Szerették a sült tésztát. A visszaemlékezők szerint valamilyen kalács mindennap volt. Általában *puffancsot*, *leveleskét* /vagy *rétégest*/ meg *csőrigét* szoktak sütni.

Reformátusok lévén böjtöt nem tartottak. Egyik helyen viccesen jegyezték meg, hogy "Református böjt októberben van, amikor elfogy a sonka, szalonna, mindön."

A többi asszony a szokásos és évszakonként változó gazdasági munkákból rendszeren kivette részét, emellett mostak, szőttek és fontak. A fonást ősszel kezdték. Vacsora után ülték le a rokka mellé, és sokszor csak hajnalban keltek föl mellőle. Télen pedig szőttek.

Az asszonyok megterhelése tehát itt is elég nagy volt. Tekintve, hogy a házimunka /"asszonymunka"/ mellett a gazdasági teendőkből is rendszeren kivették részüket.

A g y e r e k e k r e, amíg nagyon kicsik voltak, a *szülék* /*szülikék*/ vigyáztak. Amikor mentek kapálni, vitték őket magukkal. Bekapcsolásuk a családi munkavégzésbe általában a család munkaerő-szükségletétől függött. Tizenkét éves korig jártak iskolába, de az iskola befejezése előtt már rendszeresen jártak a határba dolgozni is. Siklósi István /Harraszi/ már hat-nyolc éves korában ment kaszálni az apjával. Amíg az apja vágta, addig ő a kaszákat *verte*. Az öccse pedig, aki két évvel fiatalabb volt nála, még szabadon játszhatott.

A fiúgyerekek munkáját legelőször az állatok őrzésénél hasznosították, és csak később, fokozatosan használták fel segítségüket egyéb munkaterületen is.

A tíz-tizenkét éves lányok gyomláltak, kapáltak, *kukoricatusát* szedtek a földről.

A háború ebből a szempontból is kritikus helyzetet teremtetett, mert a gyerekeket - éppen a nagyobb munkaerőhiány miatt - a családok előbb fogták be a munkába.

C s e l é d e k e t jobbra csak nagygazdák alkalmaztak, akiknek 25-30 holdon felül volt a birtokuk. Nem cselédnek, hanem "*szolgá*"-nák hívták őket. "Cseléd helyett szógát mond-

tak, cselédén a női személyt értették Pl. Elment cselédnek a városba." A szolgáló jelentése mellett használták még a családtagok saját magukra is ezt a kifejezést akkor, amikor általánosságban fogalmaztak. Pl. "Mit tőhet a cseléd ilyenkor, amikő esik az eső?" /Vagyis: Mit tehetünk ilyenkor?/

Kórógyon volt nyolc-tíz módos család, akik állandóan alkalmaztak szolgákat. Pl. Tóthék, Pikóék, Gálék, Gyökéék, stb. Közülük az egyik három cséplőgéppel is rendelkezett, és ezek üzemeltetéséhez fogadott föl bér munkásokat. Pikóék - akiknek 50-60 holdjuk volt, és ebből 20-25-en éltek meg - béreseket alkalmaztak. Az ő családjukban sok volt a férfi.

Harasztiban, ugyanebben az időben, csak három-négy család alkalmazott állandó jelleggel szolgát. Az ő birtokuk 30-60 hold volt.

A cselédek - az 1920-as évekig - más falvakból érkező, idegen, szegényebb sorsú magyarok voltak. A gazdák nemzetiségi szempontból nem tettek különbséget a jelentkezők között. Aki jött, dolgoztatták, de ha nem felelt meg, elküldték. Az 1920-as évektől már szlávok is akadtak közöttük.

Égészen más volt a helyzet Harasztiban. Itt a szolgák többsége a helybéli, szegényebb sorsú falusiak közül került ki, de akadt közöttük idegen is.

A különbség okait a falu történetében keresi a köztudat. A visszaemlékezők állítása szerint, amikor a jobbágyföldeket meg kellett váltani, a harasztiaiak "makrancoskodtak", és nem akartak fizetni. Ekkor jött egy élelmes vállalkozó, aki kifizette ugyan helyettük a váltságdíjat, de elvette a földet. Így maradt sok család föld nélkül, és közülük kerültek ki az alkalmazottak.

A jobbágyfelszabadítás, illetve a jobbágyföldek kiosztását követő és egyre felgyorsuló kapitalizáció itt is elmélyítette a vagyoni különbségeket. A rétegződés gyorsabb ütemben haladt előre. Emlegetnek egy családot /Gyuka család/, akiknek több mint harminc hold földjük volt, és az mind elment az adóba. Ugyanakkor az újdonsült birtokosok közül egy egészen vékony réteg kiemelkedett, és szerencsésebb körülményeik, bizonyára ügyesebb gazdálkodásuk következtében is meggazdagodott.

Némelyikük a századforduló után, de inkább a világháborút követően már gépesítette birtokát, és állandóan alkalmazott bér-munkásokat is. A szolgák helyzete olyan volt, mint máshol az országban: "A szógának parancsot mindönki a házban, és neki engedelmeskönni köllött. Nem volt talán az a rabszolga-viszony, de jó sora se löhetött."¹² Persze kivétel is akad. Volt olyan szolga, amelyik ügyességével, szorgalmával és szakértelmével nélkülözhetetlen volt a családi gazdaságban. Erre vigyaztak is a családtagok és jobban megfizették, hogy el ne menjen. Munkájukért pénzben és terményben fizettek a gazdák.

Volt olyan szolga, aki irányítani is próbálta a gazdaságot. Az 1920-as évekre emlékezve megneveztek olyan cselédet, aki már gazda is volt a háznál.

Megszólításuk névről történt. Helyenként tegeztek is őket, mint ahogy egymás között is tegeződtek. Ők is általában névről szólították meg a gazdájukat, pl. Józsi bácsi.

Jobb vagy rosszabb sorsuktól függetlenül a háznép fogalmába mindig beletartoztak. Igazolja ezt az a szokás, hogy a család lakodalomba való meghívása a szolgára is vonatkozott. Vagy pl. amikor az egész család ment a templomba, akkor neki is menni kellett.

Ezt a szlavóniai néhány falut a század elején még tiszta református magyarság lakta. Élénk vallásgyakorlatot folytattak az emberek. Nemcsak vasárnap, hanem hétköznapi is jártak rendszeresen templomba, mégpedig reggel és este. Ebben a legsürgősebb munkájuk sem zavarhatta meg őket, és ilyenkor a szolgának is a családdal kellett tartania. "Fél nyóckó még most is harangoznak. Az asszonyok a sarlót, az embörök a kaszát lerakták a templom előtt és möntek be a templomba. Egyet imádkoztak, és möntek aratni. Nem úgy, mint máma."¹³

A templomba járás kötelező érvényű íratlan társadalmi szokásnak számított. Ez alól senki sem vonhatta ki magát anélkül, hogy meg ne szólják érte. A hitéletbeli aktivitásuk kelendő igényességgel is párosult: szívesen hallgatták a jól sikerült prédikációt, amelynek egyes részeit magukra érthették, éppen ezért féltek is tőle. Ugyanilyen szívesen énekelt is

a gyülekezet. "Még vereköttek is az énekekön."

Ma már kevesen járnak rendszeresen templomba. A családok legvallásosabb tagjai, az öregek elhaltak, a fiatalok pedig fokozatosan elmaradtak a templomtól.

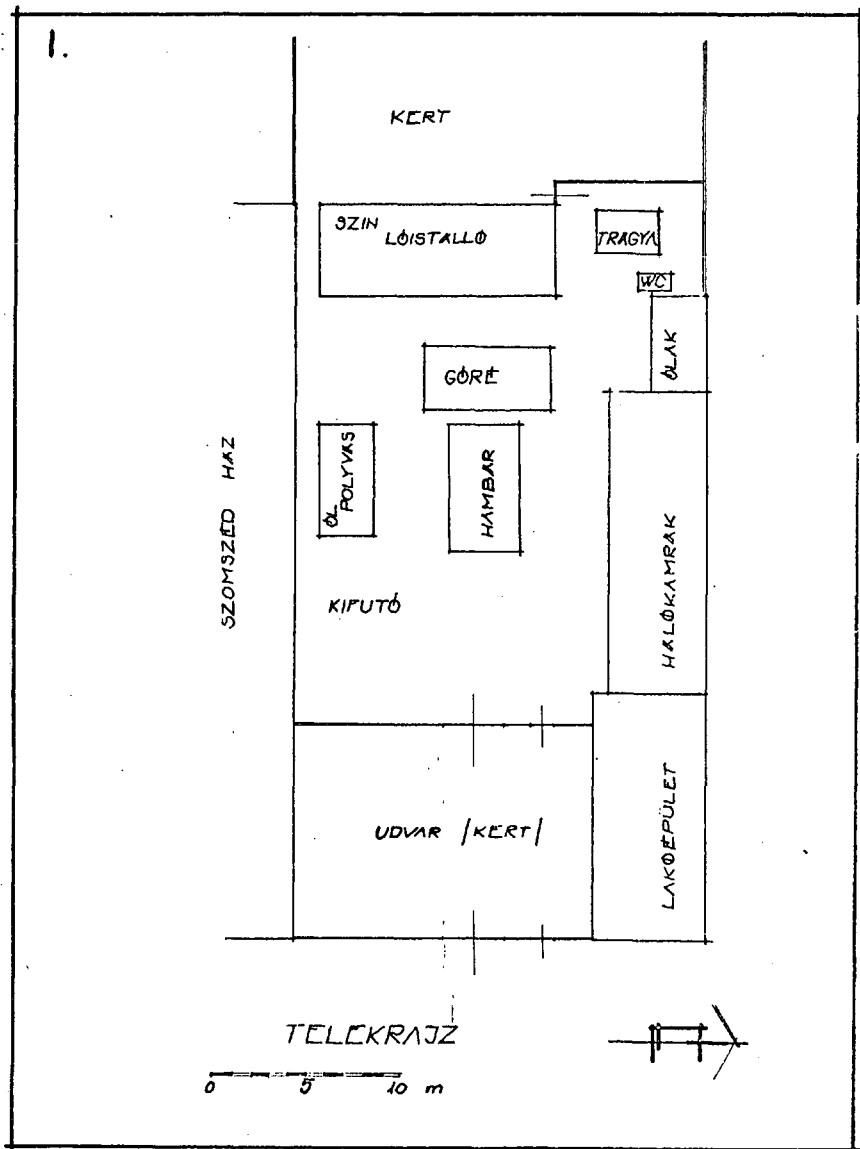
Építészet¹⁴

Nemcsak a család szerkezetében és szokásaiban őriz archaikus elemeket ez a néhány magyar falu, hanem népi építészetében is. E terület megvizsgálását csak annyira tekintettem feladatomnak, amennyire a családközösség életéhez, szokásaihoz adalékokat meríthettem belőle.

Kórógy, Harasztí és Szentlászló falvakban még ma is nagyon sokan laknak boronaházban, a század elején pedig csak kevés embernek volt téglaháza. Ennek oka elsősorban az, hogy a környék bővelkedett fában, téglát viszont Eszékről kellett hozni. Régebben a szállítás is nehéz volt, hiszen a gyakovári vasutat 1902-ben, az Eszék-Vinkovci vonalat pedig 1912-ben építették. Az emberek jórésze /elsősorban a parasztság középső és szegényebb rétegei/ továbbra is fából építette a házat. Az anyaga is olcsóbb volt, mint a szállítási költségek miatt megdrágult téglá, meg értett is hozzá, és nem kellett az iparosnak fizetnie. /Harasztiban csak 1950-ben létesült téglagyár./

A falvak főutcáinak két oldalán már az utóbbi évtizedekben épült, városi stílushatásról árulkodó, jellegtelen téglaházak sorakoznak. Különösen így van ez Kórógyon és Szentlászlón. Harasztiban, illetőleg a másik két falu szélein viszont még sokan laknak boronaházban, amelynek formája, stílusa, belső tagoltsága, de a házhoz tartozó porta felosztása és azon a gazdasági épületek elhelyezése is a régi korok hangulatát őrzi. /I. sz. rajz/

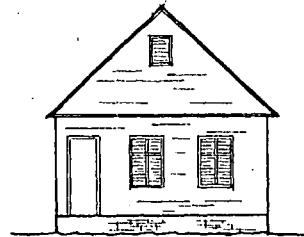
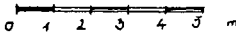
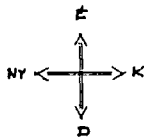
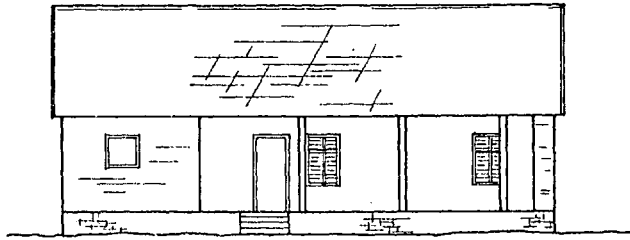
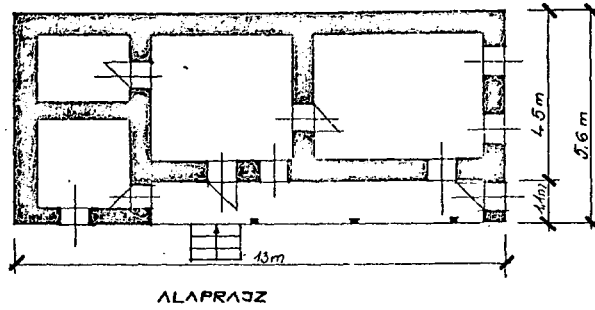
Dezső Illés /Kórógy/ lakóháza a századelőn épült, miután nagycsaládjuk felbomlott, és minden ága külön portára költözött. A döngölt falú épület belső hármasság tagoltsága /első szoba - konyha - kamra/ még a régi családi házra emlékeztet, de a kemence már hiányzik belőle, és a konyha sem nyitott ké-



I. sz. rajz
Telekrajz

II.

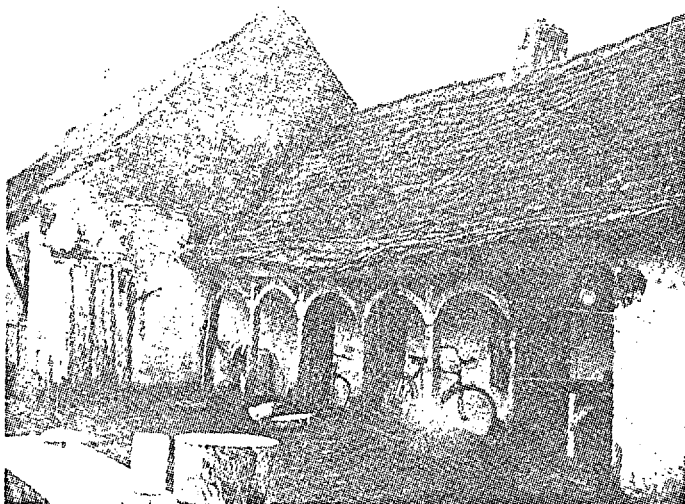
LAKÓÉPÜLET



II. sz. rajz
Lakóépület alap- és homlokzati rajza



5. kép



6. kép
Hálókamrák Kórógyon

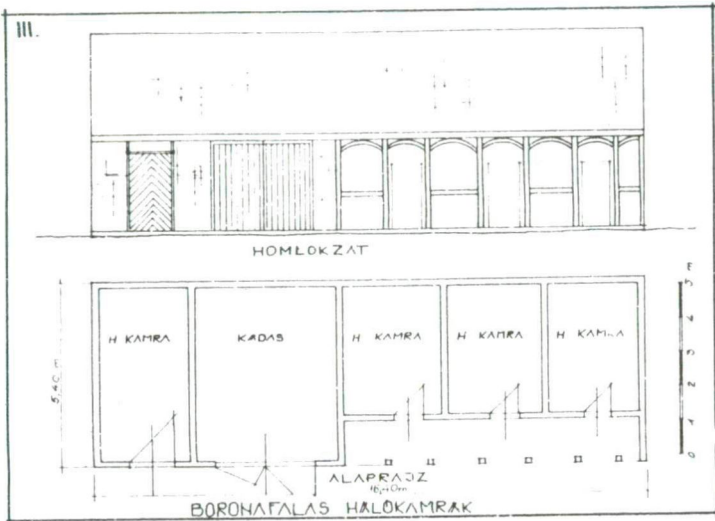
ményű. /II. sz. rajz/ Az ősi családi házban a szoba volt a háznép állandó tartózkodási helye. Étkezéskor az asztalnál való elhelyezkedésük a családban elfoglalt helyük figyelembevételével történt, tehát a hierarchia kifejezője volt.

Az asztalnál csak a férfiak ültek. A főhelyen a családfő foglalt helyet. Ő vágta a kenyeret, és volt idő, mikor a húst is osztotta. "Tötte mindönki elé a magáét." Az asszonyok külön étkeztek, bár a századforduló táján már ők is a közös asztalhoz ültek.

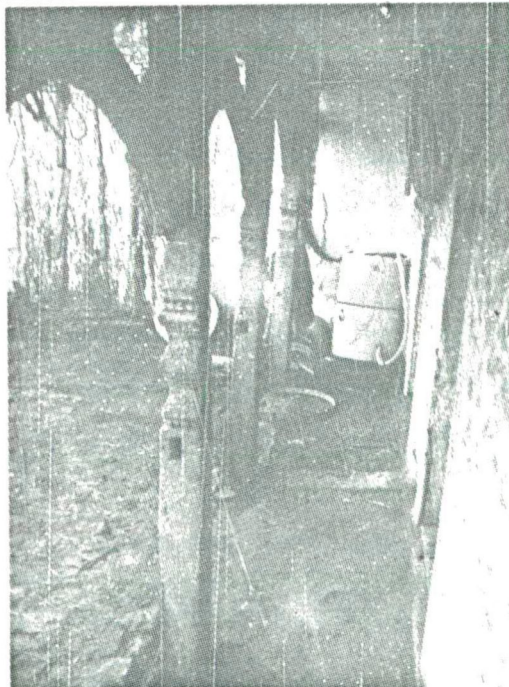
A nagycsalád éjszakai fekvőhelyének az elrendezése a házban szintén sajátos képet mutatott. A családfő feküdt le legkésőbb, és reggel ő kelt fel legkorábban, hogy "fölverje" a többieket. Az öregek és a gyermekek bent aludtak a házban /szobában/, ahol télen a kemencefűtéssel biztosítottak viszonylag egyenletes meleget. A fiatal házastársak pedig a maguk *hálókamrájában* aludtak. Ezeket *kamrának*, ill. *ólnak* is nevezték. Minden fiatal párnak volt ilyen hálókamrája. A családi házhoz toldott építmények voltak ezek. Újabb házasságkötés esetén a hálókamrák számát tovább növelhették. Boronaházak divatoztak, így a gerendákat viszonylag könnyen lehetett csatlakoztatni. A hálókamrának nem volt ablaka, csak ajtaja. Az ajtó a *gágra* nyílt. Legtöbbször a kémény is elmaradt, tehát nem lehetett fűteni a kamrákat. Ezért a vajúddó asszonyt már bevítették a szobába, és addig ott maradt, amíg föl nem épült. A kamrák méreteit a mellékelt homlokzati rajz mutatja. /III. sz. rajz/

A kamra bútorzata egy ágyból /*kolup*/, egy ládából /*kócsag*/ és esetleg egy székből állott. Volt bent egy teknő is, amiben tisztálkodtak.

Az egyszerű bútorokat faragással és festéssel igyekeztek tetszetősebbé tenni. A bejáratok előtti osztlopok, vagyis a gang oszlopai szintén díszítettek voltak. Valamelyik ügyes mester vagy éppen a tulajdonos kezűgyességét dicsérték. A hálókamrákat általában az első világháborúig használták, azután már nemigen.

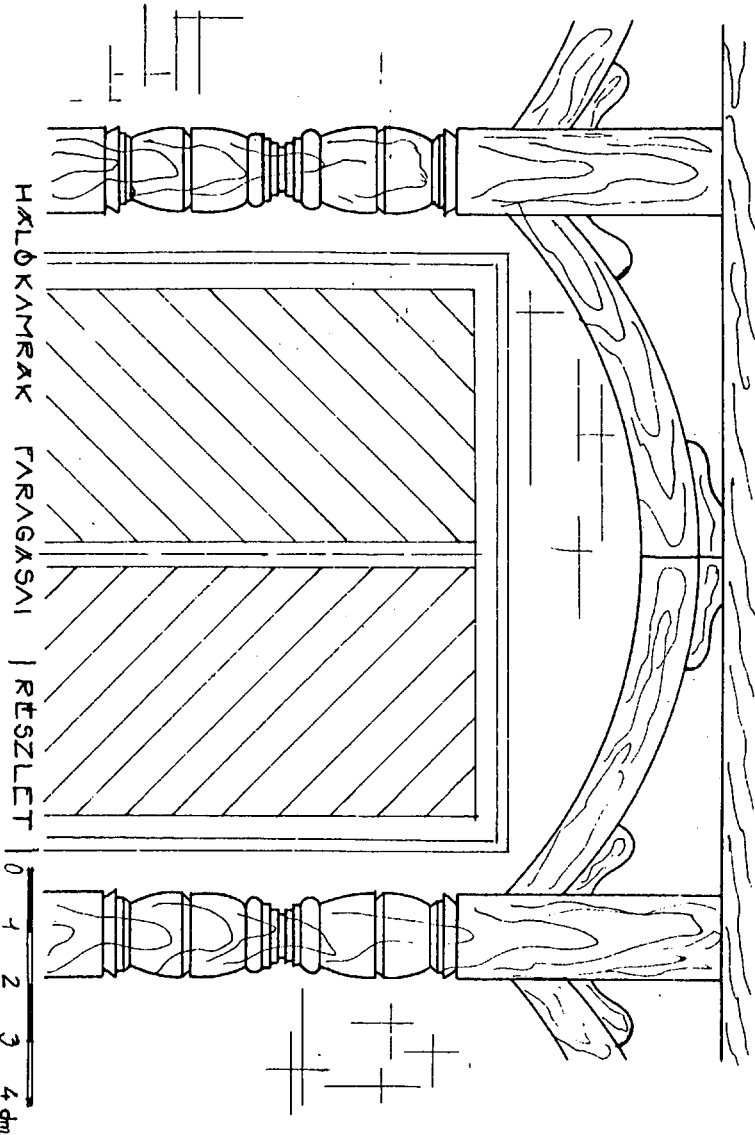


III. sz. rajz
Boronafalas
hálókamrák
mérétei



7. kép
A gang
oszlopai

IV.

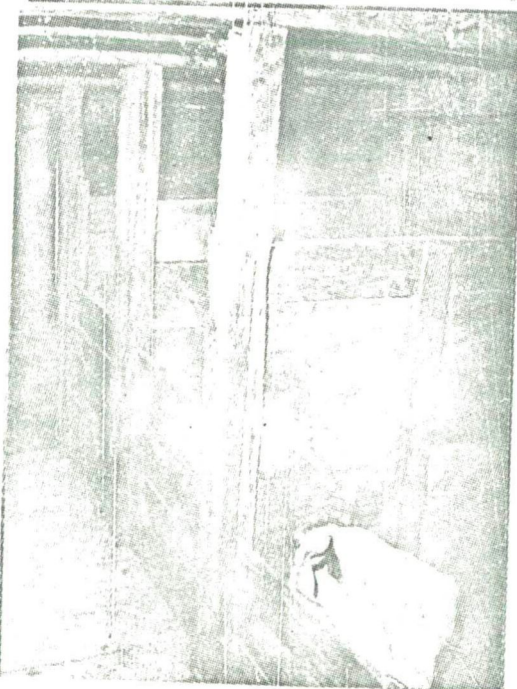


HÁLÓKAMRÁK FARAGÁSAI | RÉSZLET

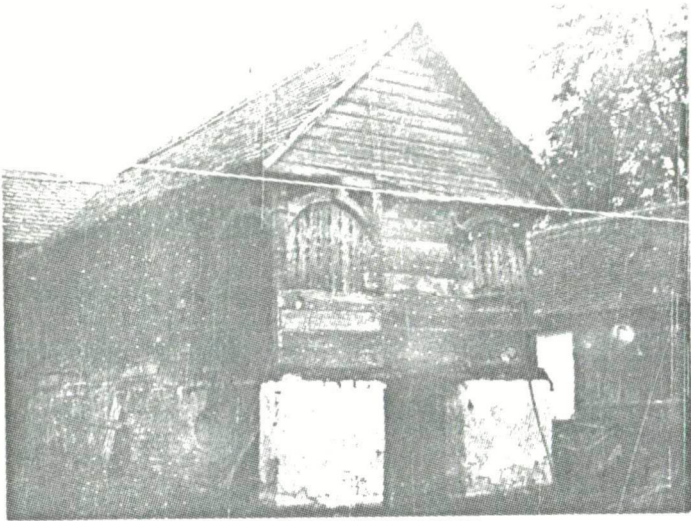
IV. sz. rajz
Hálókamrák faragásai



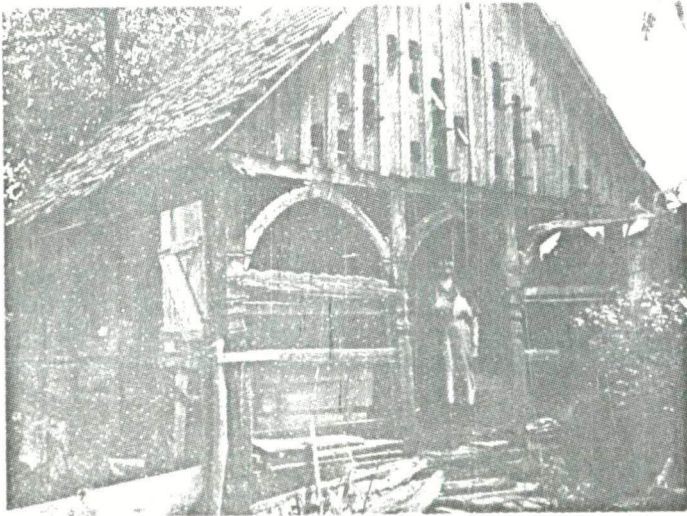
8. kép
Hambár
belseje
/Haraszti/



9. kép
Hambár
belseje
/Kőrógy/

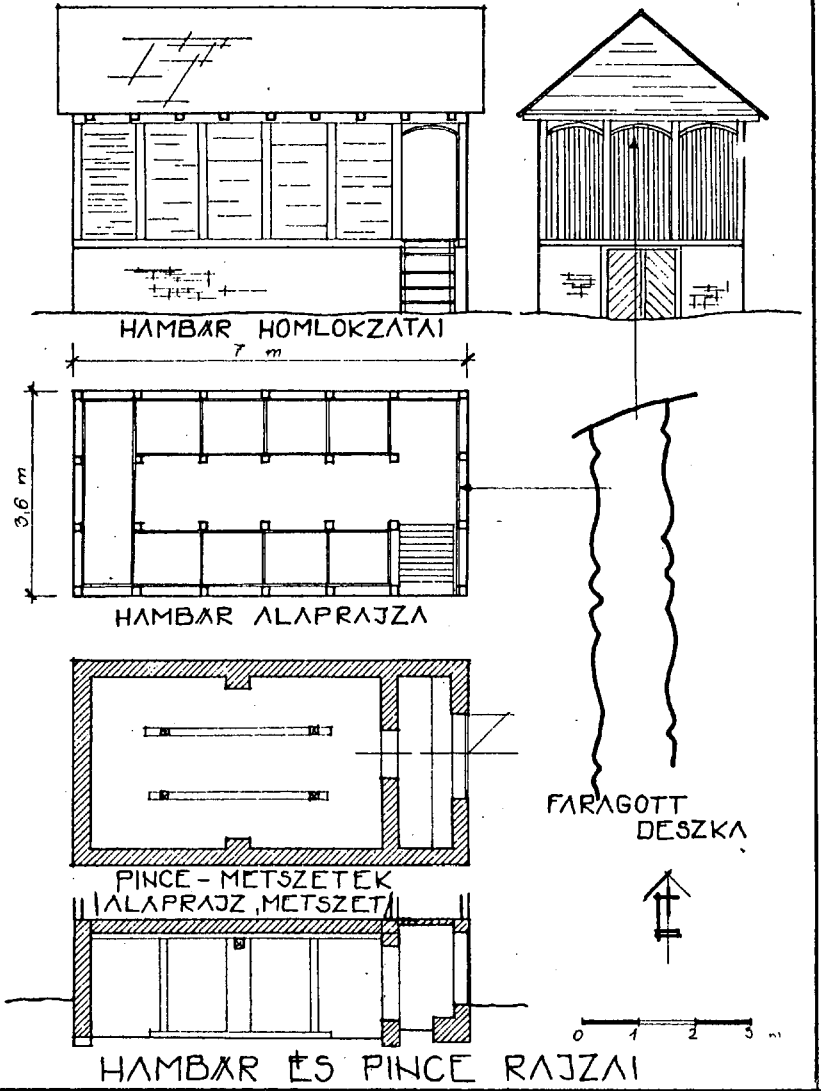


10. kép
Hambár és pince /Kórógy/



11. kép
Hambár /Kórógy/

V.



V. sz. rajz
Hambár és pince homlokzati és alaprajza

A portán elhelyezkedő különféle gazdasági épületek helyét és méretét az ésszerűség szabta meg. A *hambárt*, amely fából készült gabona-, ill. terménytároló, mindig úgy helyezték el, hogy a lakásból viszonylag könnyen megközelíthető legyen. Vagy a hálókamrák végébe, vagy a lakóház bejáratához közelebb, az udvarra építették. A hambár és a többi gazdasági épület méreteiből következtetni lehetett a család anyagi helyzetére. A raktárként szolgáló hambár belső terét a középen végigfutó folyosóval osztották két részre. Mindkét oldalt a folyosó tengelyére merőlegesen elhelyezett - deszkából készült - válaszfalakkal képeztek kisebb rakodó részeket. A hambárt általában kőlábakra vagy erős tatalpra építették, hogy megóvják a terményt a talaj nedvességétől. Előfordult azonban az is, hogy jobb helykihasználás érdekében pincét helyeztek el alatta. Statikai szempontból is érdekes a hambár alátámasztása. A súly egyenletesen oszlik meg a talajszintre épített falakon, valamint a pince hosszában elhelyezett talpgerendákon. A hambár homlokzatát, a hálókamrák bejáratához hasonlóan szintén faragással díszítették. Ezt az építményt több helyen mindmáig használják.

Osztozkodás - kiválás

Arra a kérdésre, hogy szerették-e a nagycsaládi együttélést, az egyik helyen így adták meg a választ: "Muszáj vót nekik, ha a családfő nem adta a vagyont." Máshol azt mondták: "A kiválni akaró nem vihetett magával semmit." A jelentős visszatartó erőt képező anyagi okok mellett sehol sem mulasztották el hangsúlyozni az informátorok, hogy "Szerették egymást, és tisztolték az öregöket." Ennek ellenére mégis előfordult a különszakadás, esetleg az ágakra való fölbomlás is. Az egyik kórógyi családban pl. a családfő halála után következett ez be, amikor négy testvér, az elhunyt családfő négy felnőtt, családos fia összekülönbözött valamin, és elosztották egymás között a birtokot. Az anyjuknak jóformán nem hagytak semmit. "Pisti bácsikám mondta: Mindön ötödik gerendát kivöszöm a házbú. Ű má előre kifízelte, ez a föld ezé, az a föld azé, mindönkié. Szögény nagymamának nem maradt semmi."

Sárkőzben, ahol a birtok egyértelműen a családfőé volt, és szabadon rendelkezhetett vele, halála után megözvegyült feleségére szállt a haszonélvezet. Gyerekei csak akkor semmizhették ki, ha lemondott erről. Ezzel szemben Kórógyon a családi birtok haszonélvezetét - úgy látszik - nem örökölte egyértelműen a megözvegyült feleség.

Az osztozkodás úgy történt, hogy a testvérek megegyeztek egymással. Sorshúzást vagy nyilasosztást nem alkalmaztak, nem is ismerik a fogalmat. Ingóságot és ingatlant egyaránt szétosztottak. Minden család elvitte a maga hálókamráját, hambárját, sőt ha tehetette, a családi házat alkotó faanyagból, a gerendákból is kivette a részét.

Harasztiban, amikor a földeket osztották, mindig ügyeltek arra, hogy a fiatalabb testvér kapja a faluhoz közelebb eső részt. Ezt a figyelmességet azzal indokolták, hogy a fiatalabb testvért egy kicsit segíteni kell. Ez a szokás még mindig él. A lányok nem kaptak földet, csak ingóságot. Siklósi István esete is azt a gyakorlatot igazolja, hogy Harasztiban általában a fiatalabb testvér lett a gazda: "Én kiscgazda vótam. Elosztotunk apámmal, én elgyüttem onnan. Csinátam magamnak házat. Űk marattak a házban az öcsémmel. A *néné*nk öröksége az anyánk részi vót." Ebben a családban tehát már a leánytestvér is örökölt földet, mégpedig az anyai részt. Az adatközlő tehát még apja /a családfő/ életében kivált a családból. Elég ritka volt az ilyen, de Harasztiban emlékeznek néhány esetre. Ez általában akkor következett be, amikor valamelyik családtag önállóan jobban tudott érvényesülni, vagy többre becsülte a munkáját, mint a *zadrugán* belül értékelték. Ilyenkor feleségével együtt kivált, és vitte, amit megegyezéssel neki adtak, ami "ráhajlott".

Ilyen házközösségben élő család nincs már ezekben a falvakban, de néhány évtizeddel ezelőtt még volt. Emléke még élénken él az idősebb generációk tudatában. Ma már minden kis-családnak külön háza van, és legfeljebb az öregek emlegetik, hogy mit hoztak magukkal az ősi fészekből.¹⁵

J E G Y Z E T E K

*Újabb közlemény mutatja majd be az idevágó teljes néprajzi anyagot.

1. L.CSEH ISTVAN: *A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén/1870-1910/*. Néprajz és Nyelvtudomány, XV-XVI. /1971-1972/ 179-185.
2. Fölmérésünket a magyar nyelvű szakirodalom köréből különösen a Szlavóniára vonatkozó néprajzi és nyelvészeti leírások támogatták. Főképpen GARAY AKOS szép közleményére hivatkozhatunk: *Szlavóniai régi magyar falvak*. Néprajzi Értesítő, XII. /1911/ 221-248. Terminológiai szempontból jelentős forrás: PENAVIN OLGA: *Szlavóniai /kórházi/ szótár* [Novi Sad, 1965. Témánkhoz általában fölemlítendő TAGANYI KAROLY Összefoglalója: *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. /I.rész. A családjog és öröklési jog köréből./ Bp. 1919. Jelentős támpontokat kaptunk a szlavóniai népszokások újabb kutatási eredményéből pl. PENAVIN OLGA: *"Lakodalom, aggodalom" /Lakodalmi szokások a szlavóniai magyaroknál régen és most/*. /A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, V. évf. 15. sz. /1973. június/ A vizsgált tájegység kutatását illetőleg l. KÓSA LÁSZLÓ: *Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában*. A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, IV. évf. /1972. június-szeptember/ 11-12. sz. 5-24. Különösen 14-16. l. még a VI./1974/ évf.-ban PENAVIN O.: *Betegség, halál és temetés Szlavóniában* c. cikkét.
3. A fotókat 1974. júliusában készítette a szerző.
4. *Lap* /többes: *lapok*/ az alacsonyán fekvő, vizenyős területre, általában kaszálóra vonatkozik. Feltűnő a sárközi magyarok megnevezésével való egyezés, amelyet egyébként más terminológiánál szintén tapasztalhattunk. Ezek támogatni látszanak ZENTAI JÁNOS föltevését, akivel e kérdésről is konzultált a szerző jónéhány évvel ezelőtt. A föltevés lényege az, hogy valaha egységes néprajzi hagyományt képviselt a sárközi, a baranyai és a szlavóniai református magyarság. Mindenesetre további alapos vizsgálódásokra lesz szükség ahhoz, hogy a táji divergenciát okozó történelmi, gazdasági, társadalmi stb. körülmények tisztázódjanak, ill. hogy a föltételezett kapcsolatok határozottabban körvonalazódjanak. Közleményünk ezt a célt is szolgálja. A mocsaras terület egyébként jelentős szerepet játszott a szlavóniai nyelvjárást beszélő magyar falvak életében. L. BÓNA JÚLIA: *A régi Palacsá-mocsár földrajzi nevei, állat- és növényvilága a népnyelvben*. A Hungarológiai Intézet tudományos közleményei, VI. évf. /1974. március/ 18. sz. 59-60.
5. A szlavóniai magyaroknál igen gyakori a ragadványnév. Pikó Illés eredeti neve Illés Pál. Az Illés nevek között ők a Pikó Illés nevet kapták. /Ld.15. sz. jegyzet: adatközlők neveit./

- ⁶ Siklósi István, Haraszti.
- ⁷ *Kolun*: ágy; *kócsag*: láda.
- ⁸ Dezső Illés, Kórógy.
- ⁹ Siklósi István, Haraszti.
- ¹⁰ *Takarodás*: a gabona összehordása. Vö. *takarás* megjelöléssel.
- ¹¹ Dezső Illés, Kórógy.
- ¹² Pikó Illés, Haraszti.
- ¹³ Dezső Illésné, Kórógy.
- ¹⁴ Ezúton mondok köszönetet KELEMEN ISTVÁNNak a mellékelte rajzok elkészítésében nyújtott segítségéért. A rajzok Dezső Illés kórógyi portáján található épületekről készültek.
- ¹⁵ Adatközlők:
Antal Peti János /1917/ Haraszti,
Dezső Illés /1911/ Kórógy,
Dezső Illésné /1918/ Kórógy,
Ferencz Éva /1911/ Haraszti,
Illés Pikó Pál /1912/ Haraszti,
Siklósi Jankó István /1890/ Haraszti,
Sipos Mihály ref. lelkész /1913/ Kórógy
Tóbi Istvánné /1904/ Szentlászló,
Vacsora Julianna /1915/ Kórógy,
Marcsi Dávid /kb. 45 é./ Haraszti.

THE MEMORIES OF THE LARGE FAMILY-SYSTEM IN A FEW VILLAGES
IN SLAVONIA, WHERE HUNGARIAN PEOPLE LIVE

by

STEPHEN CSEH

Among the villages of Slavonia: Kórógy, Haraszti, and Szentlászló, whose inhabitants are Hungarian and reformist, they cherish the memories of the large family-system /*Zadruga*/, too, as they called it. The name is of Sláv origin and expresses the substance of it, as well. Nowadays the co-operative society has the same name.

Among the enumerated villages the inhabitants of Kórógy cherish traditions, memories the best. Here has lived mostly that form of the coexistence in a family, in old people's memories, when more generations and within them more small families lived in a house and cultivated the land /farm/ under the direction of the householder /the head of the family./ The leaders of the small families were the brothers and cousins, and the householder was the oldest man of the family: the *paterfamilias*. He had a great reputation, because of his age, his experience, in agriculture as well. There was an other practice at Haraszti, because generally one of the younger brothers was the householder.

On his name was the land, but he never was free to dispose of his own property, because it was the possession of the large family. After his death the estate remained in possession of the *Zadruga*, possibly under the name, of the new family-head. He was the head of the family and all the members of it were in connection with one another through marriages.

The manners of cultivating the farm, celebrating feasts

in the family, addressing one another, cherish the memories of that family-type.

For example, there are even some houses, which have a small bedroom at the end of them for the newly married couples.

We can find many similarities in the style of living, customs, manners and structure of the family, in inhabitants' memories in these 3 villages in Slavonia, as well as in Hungary, in Sárkőz and in the villages, in surroundin_g of Pécsvárad, where the Calvinists live.



A KENDERMUNKA ÉS SZÓKINCSE NAGYKÖNYIBAN

SZABÓ JÓZSEF

B e v e z e t é s

A kendert már nagyon régóta ismeri és termeszt az emberiség. A termesztett kender /tudományos nevén *Cannabis sativa*/ őshazája Közép-Ázsia volt, ahonnan a száraz éghajlat miatt idővel kiszorult, és más területekre került. Kínában már az időszámítás előtti I. évezredben ismerték, de minden valószínűség szerint még ebben az évezredben eljutott Nyugatra is. A honfoglaló magyarok minden bizonnyal már az új hazában ismerték meg a kendert. A Békés megyei Nagykamaráson föltárt sírok egyikében kenderrostból készült övet találtak.¹ A kender megmunkálásával kapcsolatos szavak egy része finnugor eredetű /pl. a *fon*, sőt a *sző* szavunk is: vö. MESZÖLY: Népünk és nyelvünk, II, 170; NYÍR: NéprNytud. III-IV, 59/, más része honfoglalás előtti török eredetű /pl. *csepő*, *kender*, *orsó*, *tölő* stb./. Éppen e szavak eredete alapján is azonban joggal tehetjük föl - ahogy a kendermunkák elismert, kiváló kutatója, SZOLNOKY LAJOS írja -, hogy a kenderfeldolgozás "része volt a magyarság kultúrájának már a honfoglalás előtti időben is"². A kendertermesztés elterjedtségére vall, hogy a honfoglalás előtti időkben több írás is említi a kendert. Arról is több adat tanúskodik, hogy a középkorban a szövés-fonás nálunk is kedvelt népi iparág lehetett.³ A kendertermesztéssel való foglalkozást bizonyítja pl. az is, hogy

APACZAI CSERE JÁNOS nagy munkájában - sorra véve az egyes hónapok teendőit - április hónapra azt is fontosnak tartja, hogy akkor érkezik el a len- és kendervetés ideje.⁴ A kender korabeli elterjedését mutatja COMENIUS följegyzése a kender- és lentermesztésről, a szövésről és a vászon felhasználásáról.⁵

A kendertermesztés néprajzi szempontból a legfeldolgozottabb témakörök egyike, jónéhány tanulmány foglalkozott vele, sőt SZOLNOKY LAJOS monografikus jellegű munkát /i.m./ szentelt neki, és gazdag szakirodalmi anyagot is közölt.⁶ A SZOLNOKY javasolta⁷ közlési móddal bizonyos jogosultsága ellenére sem ért egyet SEBESTYÉN ÁRPÁD, aki - véleményem szerint - meggyőző érveléssel amellet foglal állást, hogy továbbra is szükséges egy-egy település népi kendermunkájának részletes feldolgozása. Jól megválasztott szakirodalmat is közlő dolgozatában a részletes leírás, fényképek és táblázat bemutatásával, amelyet magam is mintának vettem, egyszersmind kitűnő példát ad a további gyűjtésekhez.⁸ /Csak sajnálni lehet, hogy SZOLNOKY LAJOS nem említi a már idézett munkájában./ Ugyancsak jól hasznosítható HALASZ PÉTER tanulmánya, amelyet a moldvai magyarok ma is meglevő, hagyományos kenderfeldolgozásáról publikált.⁹

A kender néprajzi jellegű földolgozását azért tartjuk fontosnak, mert a kender azon növényeink egyike, amelynek elsősorban a kis pancellán történő hagyományos termesztése az utóbbi húsz-huszonöt évben nagymértékben csökkent. Ebben több tényező is közrejátszott. Főképpen az, hogy nagyrészt - szinte egyik napról a másikra - megszűntek a néhány holdas paraszti gazdaságok. Másrészt az is hozzájárult a kendertermesztés csökkenéséhez - bár ez viszonylag lassú folyamat volt -, hogy az ipar olcsóbb termékei évtizedek óta, különösen a századfordulótól egyre inkább kiszorították azokat a sok munkával, házilag előállított használati cikkeket, amelyek alapanyaga a kender volt. A múlt században még inkább a háziipar foglalkozott vele, de a huszadik század elején intenzívebben megkezdődött gyáriparszerű feldolgozása is.

Nagykónyi község Tolna megye, északnyugati részén, a tamási járásban, a Koppány patak mellett fekszik. A kendertermesztésnek a hagyomány szerint nagyon régi múltja van a községben. A kender kedvelt növény volt, hiszen feldolgozása télire is adott munkát, főleg a lányoknak, asszonyoknak. A kender megmunkálása nem sok haszonnal járt, nemigen volt kifizetődő a vele való foglalkozás, ugyanakkor azonban alkalmat is jelentett a társas összejövetelekre, a közösen végzett munkára. A 40-es évek végén, az 50-es évek elején még foglalkoztak vele, a termelőségvetkezeti megalakulása óta /1960-tól/ azonban a kendertermesztés a mi falunkban is már a múlté. Napjainkban csak az idősebb nemzedék és a középkorúak emlékeznek rá, a fiatalok kevésbé. Mindez arra ösztönzött, hogy Nagykónyi község népi kendermunkálatait összegyűjtsem és közlétegyem. Szükségesnek látszott ez annak ellenére, hogy SZOLNOKY LAJOS említett munkájában saját gyűjtése alapján több helyen is hivatkozik a községre, a mellékelte térképeken /104-es jelzéssel/ adatolja anyagát, sőt a *kendermasina* bálványáról a 73. ábrán fényképet is közöl /i. m. 136/. Ez azonban munkája jellegéből adódóan, egy-egy községre vonatkozóan - bármily kitűnő, pontos is - természetesen csak jelzésszerű lehet. Ezért tartottam szükségesnek a részletes néprajzi leírást, másrészt pedig éppen ezáltal került felszínre a kenderfeldolgozás eszközeinek, különböző munkafázisainak meglehetősen gazdag szakszókincse. S erre a nyelvi szempontra minden ilyen néprajzi-nyelvészeti jellegű munkában kellő figyelmet kell fordítani, hogy a közölt anyagot a néprajz és a nyelvtudomány egyaránt hasznosítani tudja.

A kendertermesztés hajdani jelentőségét mutatja az a tényező, hogy földolgozásának egy-egy mozzanata nyomot hagyott a vele foglalkozók szóláskincsében, szokásaiban is. A szomszédos Szakcs községben pl. a század elején még szokás volt a *pünkösdjárás*. Hét kisebb-nagyobb gyerek járta ilyenkor sorra a rokonok, ismerősök házáat. A pünkösdjáró gyerekek azzal kedveskedtek a házigazdának, hogy a mondóka előadása után a lehető legmagasabbra emelték a velük levő kisebb, három-négy éves kislányt, azt mondván: *Ekkora légyen a kenderűk!* A kender - különösen kedvező időjárás esetén -

meglehetősen gyorsan növekszik. Ez a megfigyelés magyarázza a Nagykönyiban is használatos *Nyőll, mind a kendër* szóláshasonlat keletkezését. A kenderföldolgozás egyik munkafolyamata a gerbenezés. Ezzel kapcsolatos a *Mindëgy neki, męgęszi az, ha szőeze, ha szđla* /mindent szeret, nem válogat/ szólás, továbbá talán a 'platinaszőke' jelentésű *szőszkőc* szavunk is. A szövés egyik módja a szemlélet-forrása a *fonđ męntibe* 'állandóan, megszakítás nélkül' jelentésű állandósult szókapcsolatnak. A fonás eszköze a rokka. Valószínűleg vele függ össze az *ördögrokka* 'csintalan gyerek' jelen ésű szóösszetétel és az *Van, mind az ördögrokka* 'nagyon csintalan /rendszerint gyerek/' szóláshasonlatunk. A nyelvjárásainkban többnyire 'három szál fonál mint számolási egység' jelentésű *ige* szó Nagykönyiban ilyen jelentésben nem ismeretes. Nem lehetetlen azonban, hogy a nyelvjárásunkbeli *két ige bajcu* 'ritka bajszú' illandó szóapcsolat *ige* szava az *áspđlds* /motolálás/ munkafolyamatának /a fonálszámlálásnak/ nyelvi maradványa. A *Szomoru, mind akinek nęm gyutott kendërfőđ* szóláshasználat is a kendertermesztés egykori jelentőségéről tanúskodik. Hogy valóban a kenderföld fontosságának a szemléletéből fakad ez a szóláshasonlat, azt bizonyítja az a tényező, hogy akinek nem volt földje, vagy csak nagyon kevés, az részesművelésre is szívesen vállalt harmadikért. Nem is igen akadt olyan ház, ahol nę volt fonnivaló kender, ahol télen nem pörögtek a rokkák. Ismeretes, hogy sok falu határában használatosak a *Kenderdűlő, Kenderföldek, Kenderes* elnevezésű határrészek. Nagykönyiban is *Kendërfődek* néven emlegetik még ma is az egyik határrészt, jóllehet már régóta nyoma sincs ott a kendernek. A hagyomány szerint 1848 előtt a mai *Város utca* még nem volt beépítve, itt akkoriban nagyrészt kenderföldek voltak. Csak egyfajta kendert, az ún. falusi kendert ismerték. Gyárba nem szállították, csak az urasági birtokról, illetőleg az ötvenes években a szerződéses kendert. Néhányan Hirdre /Baranya megye/ küldték a kendert, amiért zsákot, lepedőt cseréltek. Leginkább azonban a faluban szőtték meg az akkor még dolgozó takácsok.

Az egyes munkamenetek leírása után magnetofonnal gyűjtött nyelvjárási szöveget közlök, és a kendermunkálatok le-

hető teljes szakszókincset is közzéteszem. Adatközlőim: Berki István 74 é., Gombos Jánosné 62 é., Horváth Ferencné 62 é., Rabb Imréné 86 é., Steiner Jánosné 41 é., Szabó József 63 é., Szabó Józsefné 60 é. és néhai Tolnai György 85 é. Hálás köszönettel tartozom adatközlőimnek/különösen édesanyám, Szabó Józsefné segített sokat/, hogy gyűjtőmunkám során mindenkor a segítségemre voltak. A dolgozat megírásához - adatközlőim segítsége és az említett szakirodalom mellett - saját tapasztalataimat, gyermekkori emlékeimet és megfigyeléseimet is felhasználtam, hiszen a kendermunkák egyes mozzanataiban /pl. *nyűvés, áztatás, kötés*/ magam is részt vettem, az asszonyok végezte munkafázisokat /pl. *tölölés, gyaratás, fondás*/ pedig többször is láthattam.

I. A kender földolgozásának munkafolyamatai

A talajelőkészítés

*Kenderföld*nek mindig a legjobb földeket hagyták meg. Ezt könnyen megtehették, mivel kis területről volt szó. Leggyakrabban a faluhoz közel eső helyen választották ki a föld javát, sőt még arra is ügyeltek, hogy lehetőleg a dűlőhöz is közel legyen, mert úgy könnyebben megközelíthették. Azért van nagy szükség jó minőségű föld kiválasztására, mert a *kender* nagyon tápanyagigényes növény. Termesztésére csak tápanyagban gazdag, jól megmunkált, kötött talajok alkalmasak. Erre a célra éppen ezért nagyon megfelelők a rétvégek, amelyek pihent földek. A falut körülvevő dombvonulatok között több ér is csörgedezik, amelyek mentén dús fűvű rétek zöldellnek. A rétvégeket - a rét azon részeit, amelyeket általában nagyobb esőzések idején sem borított víz -, helyenként föltörték, hogy kendert vagy répát vessenek bele. Ilyen friss törésű földeken több éven keresztül egymás után is vethető. Arra sem különösebben igényes, hogy milyen növény után került földbe. Bármely

növény után megfelelő, mégis leginkább krumpli vagy takarmányrépa után szokták vetni. A rétvégek nemcsak tápanyaggazdagságuk miatt voltak alkalmasak kendertermesztésre, hanem azért is, mert rendszerint valamivel magasabban feküdtek a rét többi részénél, és így nem öntötte el ezeket a területeket a víz. A túl nedves, vizes talajt ugyanis nagyon megsínyli a kender, növekedésében erősen visszamarad. A megfelelő föld kiválasztása után a jó gazda gondosan előkészíti a földet, mielőtt a kendermagot beleveti. Darabos, hantos földbe nem szabad vetni. Azt tartják, hogy *rihancs* /hantos, rögs/ földben nem kel ki rendesen a kendermag. Mielőtt földbe került a mag, kétszer, esetleg háromszor is fölshántották a kiválasztott területet. A kender alá is olyan mélyen szántottak, mint más növény alá. Az őszi szántás előtt jól megtrágyázták a földet *marhaganyéval* /marhatrágya/. Ezt télire alászántották, és a föld +avaszig pihent. A második szántásra közvetlenül vetés előtt kerül sor. A tavaszi szántáskor *tikszart* /tyúkszart/ szórtak szét, és azt is alászántották. A nagyobb *hantokat* /rögöket/ még közvetlenül szántás után fogassal törték szét, hogy minél porhanyósabb talajba kerüljön a kendermag.

A vetés

A kender vetésére április végén, május elején került sor a már jól előkészített földbe. A hagyomány szerint a robotvilág idején a kendernek a vetése mindig Szent György napján /április 24-én/ történt, és még a későbbiekben is sokáig ezen a napon vetettek. A vetését siettetni nem szabad, mert a kender melegigénye igen nagy. Csak kellően fölmelegedett talajba vetették, ami kedvező a kendermag csírázásának. A kendermag tárolására nagyon vigyáztak, hogy ne veszítse el csírázóképeségét. Másrészt azért sem vetették előbb, mert korai vetés esetén ki volt téve a fagyveszélynek, és ha megfagyott, akkor kicsire maradt. Különösen a *fagyosszenték* /Pongrác, Szervác,

Bonifác/ idején kellett tartani fagyveszélytől. Kizárólag kézzel vetették, mint a gabonaféléket még azután is, amikor a vetőgép már megjelent a parasztgazdaságokban. Ennek az az oka, hogy kis területről lévén szó, nem is lett volna célszerű vetőgéppel forgolódni rajta. Altalában vállra vetett zsákból vagy vödörből, régebben pedig lepedőből szórták el a magot. Mint minden munkát, ezt is "*Isten nevibe*" vagy "*Jézus nevibe*" kezdték el. Nem volt szabad mélyen vetni, mert a csírázáshoz sok levegőre van szüksége. A vetőnek még arra is ügyelnie kellett, hogy lehetőleg arányosan szórja a magot: se ritkán, se sűrűn. A nagyon sűrűre vetett kender ugyanis vékony szálú marad, kevesebb benne a hasznosítható, ha viszont ritkára vetik, vastag szálú lesz és kevés. A kendermag arányosabb eloszlását szolgálta a vetés utáni azonnali *fogasullds*. Régebben fa keretű fogast, az utóbbi évtizedekben teljesen vasból készített fogast használtak. Ezzel a nagyobb hantokat is széttörték. A gondosabb gazdák még ezután kökényágakból készített *tűskeboronnyal* /*faborona*/ *boronydták* még, hogy ne legyen hantos, és könnyebben kikeljen a kender. Végül esetleg *mékhengerrűték* /*meghengereztek*/, hogy a föld ne száradjon ki. A hengert tölgyfából, cserfából vagy akácfából készítette a bognár, vas részeit pedig a kovács. Amikor végeztek a vetéssel, nagyon várták az esőt. Ebben az időszakban nagyon fontos, hogy esőt kapjon. Már egy kis szemerkélő eső is sokat jelent ilyenkor a kendermag csírázásának. Az ekkorra már rendszerint fölmelegedett talajban egyenletesen, egyszerre kel ki. Altalában egy hét múlva, kedvező időjárás esetén négy-öt nap elteltével már kibújnak a földből az apró kenderszálak. Az elvetett magot és a kikelő kendert nemcsak fagyveszély fenyegeti, hanem olykor madársereg is csipegeti. Ezeknek riasztására szolgálnak a madárijesztők. A kender kezdeti fejlődése eléggé gyors. Szinte naponként észre lehet venni a növekedését. Vele együtt erősödnek a gyomok is, de ezt nem gyomlálják ki, mert a

sűrű kender jó gyomirtó. Vetés után hosszú ideig nem kell törődni a kenderrel. A jó gazda azonban olykor-olykor megnézi, hogy milyen szépen fejlődik.

A nyűvés

A kender egyik legnehezebb munkája a *nyűvés*. Nem is szerették kevesen végezni ezt a munkát. Ezért nem véletlen, hogy ilyenkor nemcsak a családtagok mentek ki a kenderföldre, hanem aki csak tehetett, rokonokat, szomszédokat hívott segítségül. Így gyorsabban, vidámabban ment a munka, s mire elfáradtak, addigra többnyire már végeztek is vele. Később, adandó alkalommal aztán visszasegítettek a szívességet. Ebben a munkában férfiak is részt vettek, mert szükség volt ilyenkor erős férfikarokra is. Mivel a kender fejlődését állandóan figyelemmel kísérték, ezért kellően meg tudták választani a nyűvés idejét is. Erre nagy szükség volt, mert nem mindegy, hogy mikor *nyűjék*. Ha a kender színe már nem haragoszöld, hanem sárgulni kezd, virágja porzik, feje pedig szárad, akkor lehet nyűni. Erre többnyire csak aratás után, július végén, augusztus elején került sor, amikor már elvirágzott. Ebben az időszakban általában ritkán esik az eső, szárazabb a föld, ami nagyban megnehezíti a munkát. Leginkább kora délelőtt vagy késő délután kerítették rá sort, mert olyankor jobb a munkája. A kender nyűvése úgy történt, hogy néhány szálat marokba fogva kirántottak a földből. Tövestül kellett kihúzni, ezért mindenki annyit nyűtt ki, amennyit tudott. Csak a szerződéses kendert, ami területét tekintve nagyobb volt, szokták kaszával levágni. Amilyen marokkal össze tudtak fogni, annyit nyűttek ki. Ez a talaj kötöttségétől, a kender fejlettségétől is függött. A gyökerére tapadt rögöket a kender tövének földhöz csapkodásával távolították el. Az ily módon egyszerre, egy alkalommal kinyűtt kenderköteget *maroknak* nevezik. A kinyűtt szálat azután összefogták, és amikor egy

összemaroknyi egybegyűlt, akkor a saját szálával, rendszerint vékonyabb, a növekedésben elmaradt kenderszá-lakkal két vagy három helyen összekötötték. Egy ilyen *összemaroknyi*, általában két vagy három marokból álló köteget *kévének* neveznek. Tíz kévéből került ki egy *tere*. Rendszerint hat-tíz tere kender szokott összegyűlni egy-egy gazdának. Hogy kinek mennyi lett, az attól függött, hogy ki mekkora területen termesztette, és hogyan sikerült. A kender nyüvése vagy két alkalommal, vagy egyszerre történt. Ennek az az oka, hogy kétfajta kender van. A kender ugyanis kétlaki nővény. Ez azt jelenti, hogy külön egye-deken nőnek a magot hozó termős nővirágok, s külön egye-deken fejlődnek a virágport tartalmazó hímvirágok. Ennek megfelelően a kender kétfajta: *virágos* és *magos* kender lehet. A virágos kender, amelynek porzói vannak, sárgás színű, vékonyabb szárú, és magasabbra nő, mint a magot termő magos kender. A magos kender, amelyen a mag terem, haragoszöld színű, vastagabb szárú, dúsabb levélzetű és elágazásra hajlamos. A kétfajta kender közül a virágos érik meg hamarabb. Ha virágzás idején szemléljük a ken-dert, szembetűnően elkülönülnek a virágos kender tövek, mert nemcsak színükben különböznek a még zöld színű ma-gos kenderből, hanem nagyságukkal is kiemelkednek közü-lük. Ha a gazda ráér, és kendermagot akar, akkor először csak a virágosat *nyűjik ki*. Erre leginkább már aratás után, *Szent Anna* napja körül /július 26./ kerítették módot. Ezt nem sokáig hagyták a kenderföldön száradni, hanem lehe-tetőleg még a nyüvés napján vagy egy-két nap múlva el-vitték a *mocsolába* /*áztatónak* is nevezik/.

Előfordult, hogy a gazda nem akart kendermagot, vagy pedig rosszul sikerült a kender, és úgysem lett volna ele-gendő kendermag, ezért ilyen esetben nem nyűtték külön a virágosat, külön a magosat, hanem együtt. Akkor is egy-szerre, válogatás nélkül nyűtték ki a kétfajta kender-t, ha más sürgős munkák miatt nem volt idejük kétszer is vésződ-ni a kenderrel. Az így egyszerre, válogatás nélkül kinyűtt

virágos és magos egyedekből álló kendert nevezik *összenyűjőkendér*nek. Ennek kinyűvésére általában *Nagyasszony* táján /augusztus 15./ került sor. Nyűvés után a kévét *rozmaringfonyóssal* rakták egymásra a földön, és ott napokig száradt. Olykor-olykor *kicsépűték*, ha magot akartak. Ennek ugyan kevés magja lett, s nem is egészen jó minőségű. *Csepűllés* után vitték a mocsolába.

Ha a virágos kendert a magos közül külön kiválogatva már kinyűtték, a magos még ezután jó ideig a földben maradt. Leggyakrabban szeptember elején, *Kisasszony* körül /szeptember 8./ nyűtték, ha addigra már megérett a magja. A magos kender nyűvésének ideje az időjárástól függött. Ha kedvező volt az időjárás, akkor előbb, ha nem, akkor utóbb nyűtték. Meleg, napsütéses időben előbb érett meg a mag. A magos kender nyűvése egyszerűbb, könnyebb volt, mint a virágosé, mert nem kellett válogatni. Ezt is marokba fogva nyűtték és kévékbe kötötték. Amikor végeztek a nyűvésével, akkor a kévét összefonták a földön. Ez úgy történt, hogy két kévét egymásra fektettek keresztben "X" alakban, és rozmaringfonással, mint az *összenyűjőt* is, egymásra rakták. Csak az első két kéve érte a földet, s közülük is csak az először földre fektetett volt teljesen a földön. A többi kéve már csak tövével érte a földet. Ennek az volt az előnye, hogy esős időjárás esetén sem rohadt el a magja, mert a nedves talajjal nem érintkezett, és hamar megszáradhatott. Arra nagyon ügyeltek, hogy az összerakásánál a magos részek egymáson feküdjenek. Így könnyebb volt később kivenni, mert napokig száradt még, és jól összefüledt. Amikor már úgy látták, hogy elég száraz, akkor *csepűték*. Rendszerint ponyván csepűlték ki vastagabb bottal. Vittek a ponyvára egy deszkadarabot vagy kisszéket, és azon verték ki. A kender *beréjének* /virága/ nagy része a maggal együtt hullott a ponyvára. Amikor végeztek a *csepűlléssel*, a kivert magot összegyűjtötték a ponyván, és *kézirostál*al *kírostáták*, hogy a szeméttől megtisztuljon. *Rostállás* után, hogy a *berétől* is megtisztuljon, a rostából egy *szóma*vékába /szalmából font kosárféle/ vagy szakajtóba

szelelték. A *cséplés* befejeztével a magos kender kévéit is *terékbe* kötötték. Egy-egy *tere* kendert szalmakötéssel kötöttek össze. Innen a földről már aznap el is vitték - rendszerint kocsival - a *mocsolába*.

Ha több *kendermagot* akartak termelni, időnként külön is termeltek *magkendért*. Ezt kapával rakták a *megyére* /mezsgye/, ezért nevezik *megyekendérnek* is. Leginkább krumpli- vagy répaföld szélére vetették. Kukorica-, napraforgó-, vagy mákföld szélére nemigen, mert ezek a növények magasak. Általában olyan hosszan vetették, amilyen hosszú volt a krumpli- vagy répaföld. Semmi gond nem volt vele, ezt nem szokták kapálni sem. A *megyekendér* között akadt mindig virágos is, ami beporozta a többiét. A *megyekendér* ágas-bogasan nő, mert ritka. Ezt nem szokták eláztatni, csak a magjáért termelték. A szárát, amely elég vastagra nőtt, néha csak baltával lehetett kivágni. Azt is hazavitték, és kenyérsültés előtti kemencefűtésre használták. A kendermagot a padlásra tették föl egy *suomavékába* vagy szakajtóba. Néha baromfietetésre is fölhasználták. A kiscsirkék nagyon szeretik: szépen fejlődnek tőle, de a tyúkok is jobban tojnak, ha kendermagot kapnak. Ez azonban ritkán fordult elő, mert inkább eladták. A kendermag ára általában elég magas volt.

Az áztatás

Mikor már kellően megszáradt a kender a földön, elmentek érte kocsival, és elvitték a *mocsolába*. Áztatásra alkalmas hely mindenütt akadt, ahol kisebb patakocska vagy vízállás volt. Ilyenek bőven vannak a község határában, hiszen a dombok között több ér is szel a Koppányba. Gyors folyású, mély vizű, két-három méternél szélesebb patak nem is lett volna alkalmas kenderáztatásra. A *kenderáztatást* körültekintően választották meg, és nagyon gondosan készítették el. Már az áztatás, olykor a nyűvés előtt megkeresték a megfelelő helyet. Akadt olyan gazda is, aki az áztatást megelőzően nemcsak helyet keresett,

hanem a *mocsoldt* is megásta neki. Ilyenkor néha az is meg-
esett, hogy mire áztatni vitte a kendert, addigra más fog-
lalta el a *mocsoláját*. Ezért inkább az áztatás napján szok-
ták legtöbbször a *mocsoldt* elkészíteni. A kenderrel együtt
ásót és kapákat is vittek ilyenkor, mert ezekre nagy szük-
ség volt a *mocsola* elkészítéséhez. Akkor nagyságú helyet
ástak ki, amekkorára becslés szerint a kender mennyiségé-
hez mértén számítottak. Az árok mindkét partját megtisz-
tították, mindkét oldalát kicsit megszélesítették, a sárt
pedig kétfelől a partra dobálták ki. Mivel ehhez a mun-
kához férfierőre is szükség volt, ezért ebben nemcsak
asszonyok, lányok vettek részt. Amikor a *mocsoldt*nak való
hely elkészült, mindkét végéről két-két karót vertek le,
egymástól mintegy 50-100 cm-nyire. Egyikük, rendszerint
férfi, belement a vízbe, és *tereszám* /kötegenként/ kézre
adták neki a kendert. A kévét mindig úgy helyezték el
a vízben, hogy keresztben, az árok partjára merőlegesen
feküdjének. Már a földön úgy kötötték tíz kévét egy *teré-*
be /más néven *nagykévébe*/, hogy váltakozó végekkel legye-
nek: öt kéve jobbra, öt kéve balra feküdt tövével a kö-
tegben. Ez azt a célt szolgálta, hogy a kenderrakás
egyensúlyban legyen, ne billenjen el egyik oldalra sem.
A nagykévét a vízben sem bontották szét, csak kicsit meg-
lazították, hogy mindegyiket egyformán érje a víz. Az első
nagykéve szalmakötelét a karókhoz kötötték, a többiét pe-
dig sorba egymáshoz. Az utolsó nagykévéhez és a másik
oldalon levő karókhoz is szalmakötelet erősítettek. Ha több
volt a kender, akkor középre is vertek egy vagy ritkábban
esetleg két karót, és nem egy, hanem két sor kendert is
elhelyeztek egymás fölé. A karót azért tették, néha három
párt is, hogy a kenderkévék minél erősebben álljanak, és ne
vihesse el a víz. Nagyobb esőzések idején olykor az is
előfordult, hogy elvitte a kendert a víz. Nagy volt o-
lyankor a háziasszony bánata. Ezért arra törekedtek, hogy
ezt megelőzzék. A legfelső kévesorra szalmát terítettek,
majd arra kapával a *mocsola* mellől, az árok fenekéről
annyi iszapot, sárt raktak, amennyi víz alá nyomta a ken-

dert. Ez nemcsak azt a célt szolgálta, hogy a patak sodrása ne vigye el, hanem, azért is nagyon fontos, mert a kender csak akkor ázik ki jól, ha teljesen belepi a víz.

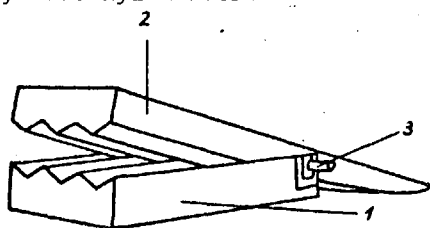
A köttés

Az áztatás időtartama az időjárástól függött: meleg időben kevesebb, hűvös időjárás esetén több napig kellett a kendernek áznia. A virágos kender ázásához elegendő volt kb. egy hét, de a magos kendernek, amit rendszerint már szeptemberben áztattak, gyakran majdnem két hét is kellett. Az *összenyűjőkender* ázásához is nagyjából egy hétre volt szükség. Áztatás közben a kender megpuhult, belső fás része elkülönült a rostkötegektől. A kender ázását nagy figyelemmel kellett kísérni, mert éretlenül még nem váltak el rostjai a fás részekről, ha pedig sokáig maradt vízben, akkor elkorhadt. Ha a kenderszálakat nem járta át kellően a víz, akkor kevesebb lett belőle a feldolgozható. Ha viszont sokáig volt vízben, és nagyon elázott, akkor a rostjai elszakadnak, szétmállnak. Az ilyen nagyon elázott kenderre mondják, hogy *rogyik* és *amén* /elmegy, kárba vész/ már *köttés* közben, vagy későbbi munkája, a *tilulás* idején *mén el a tilu alatt*. Ami mégis felhasználható az ilyen elázott kenderből, abból is gyengébb minőségű, könnyen szakadó fonál lesz. Ezért nagyon fontos a *köttés* időpontjának megválasztása. Hogy megfelelő időben szedjék ki a vízből, el szoktak menni *látószáért*. Kihúztak az ázó kenderből egy maroknyit, azt hazavitték, megszáritották a napon vagy a kemencében, és *ztiluták*. Ha megfelelőnek találták, akkor még aznap vagy másnap az egészzet kiszedték, kimosták a vízből. Amikor már a fás részekről lecsúszik a rostja, akkor érkezik el a *köttés* ideje. Erre a munkára is hívtak esetenként segítséget, és elmentek *kiköttényi*. Ha közelebb volt az áztató, akkor gyalog,

ha messzebb esett a falutól, akkor inkább kocsival mentek. Ha fogattal mentek *kőttetni*, akkor férfi is részt vett ebben a munkában, bár a *kőttés* inkább az asszonyok munkája volt. Néha egy-egy gyerek is velük ment, mert nekik is akadt ilyenkor dolga. A *kőttés* azzal kezdődött, hogy rossz, elhasznált ruhadarabokat öltöztettek magukra, és úgy mentek bele a vízbe. Egy-egy nagykévét kioldtak, és a kimosandó kévéket egyenként vízbe csapkodták addig, míg a ráarakódott szennytől alaposan megtisztult. Közben a kender hegyén levő *berét* kézzel lehúzták, utoljára pedig marokba fogva a tövéről is lehúzták a sárt, szennyet. A magos kender *kőttésére* csak szeptemberben került sor. Ilyenkor már rendszerint hűvösebb az idő, a víz is elég hideg már. Ezért deszkát szoktak tenni az árkon keresztül, és arra álltak, onnan csapkodták vízbe a kévéket. Amikor már úgy látták, hogy a kender kellően megtisztult, és fehéredni kezd, a kimosott kévéket az árokpartra dobálták. Ott pedig rendszerint a velük levő gyerek állógatta föl úgy, hogy négy-öt kévét támasztott egymásnak. Így lefolyt róla a víz, és könnyebben száradt. A kimosott kender szürkés színű, de száradás közben egyre jobban fehéredik. Amikor megszáradt, estefelé kocsira rakták és hazavitték. Igazán csak otthon száradt meg. Néha még egy héttig is szárogatták az udvar napos részein. Még arra is ügyeltek, hogy ha netán árnyékos részre került, akkor onnan más helyre rakták, ahol érte a napsütés. A magos kender szárogatása már körülményesebb volt az időjárás miatt. Ha rossz idő köszöntött be szeptemberben, akkor gyakran kemencében szárították kenyérsütés után. Nagyon fontos, hogy a kender jól megszáradjon, mert ezáltal minden következő munkája könnyebb lesz. Azt tartják ugyanis, hogy a kender minden munkája csak melegben jó.

A zupálás

Ha már jól megszáradt a kender, és szép napos időre virradtak, sort kerítettek a *zupállásra*. Ennek a munkának az a célja, hogy a kendert nagyjából megtörjék, és könnyebb legyen majd *tilúnyi*. A zupálás során a *pardérgya* nagyja kihullott a kenderből. A zupálás egy kender-törő faszerkezettel, a *zupával*¹⁰ történt. Akinek nem volt zupája, az esetleg kölcsönkért, mert *zupálás* nélkül sokkal nehezebb volt a kender *tilulása*. Meg kell azonban jegyezni, hogy nagyon kevés háznál volt zupa. Ezért nemritkán az is előfordult, hogy közönséges, itatásra használt *faválu*t alkalmaztak törőeszközként. A vályun keresztbe tették a kendert, és baltával törték rajta. De azért aki csak tehette, az inkább *zupállót* használt. A zupa egy rövidebb és egy hosszabb gerendából állt. A rövidebb a *tāpgērēnda*, amely a földön fekszik. Ennek közepén több, párhuzamosan elhelyezkedő vájat található. Ezekbe a vájatokba járnak bele a hosszabb, *fōsō gērēnda* nyelvei. A felső gerendát, amely le-fől mozgatható, bilenthető, *faszēggel* erőltetik a talpgerendához. A zupálás úgy történt, hogy a felső gerendára valaki ráállt - rendszerint férfi -, és lábával le-fől billegette azt. Általában fa vagy feltámasztott rúd mellé szokták tenni, hogy a zupán álló személy meg tudjon benne kapaszkodni. A másik személy pedig - többnyire lány vagy asszony - a két gerenda vájatai közé rakta, és köztük mozgatta az egy-egy maroknyi kendert.



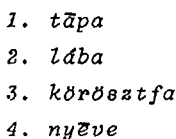
1. *tāpgērēnda*
2. *fōsō gērēnda*
3. *faszēg*

zupa

A zupálásnak azt lett az eredménye, hogy a kender fás részének, a *pasdërgyádnak* egy hányada a kender rostjaitól elvált, és kihullott közüle. Az elzupált kendert ismét napos helyre tették, hogy minél szárazabb legyen. A Horváth Károlyéknál még megtalált, és a mellékelt fényképen látható zupa, amilyent pl. Gergály Károlyéknál is láttam, azonos SZOLNOKY LAJOS idézett munkájában a 65. ábrán levő kölyűs kendertörővel /i. m. 119/.

A tilolás

Hogy a *tilullás* könnyebb legyen, a zupálás után a kendert marokba fogva még kemény tárgyakhoz /pl. fához, petrencerúdhoz stb./ csapkodták, hogy minél jobban szeszétörjön. A tilolás talán a legfárasztóbb kendermunka. Különösen a magos kenderé nehéz, mert annak a szára is erősebb, vastagabb, másrészt az is nehezíti annak tilolását, hogy szeptemberben már nincs olyan meleg, napsütéses idő, mint a virágos kender tilolása idején. Ezért, aki csak tehette, közösen tilút. Néhány asszony összefogott, és így kevesebb jutott egy-egyre. Mindenki örült aztán, amikor visszasegítették. A virágos kendert viszont már *masindllás* /cséplés/ után, augusztus végén *etilútdk*. A tilolást *tilu*-val végzik. A *tilu* két lábon álló faszerkezet, amelynek két, vízszintesen elhelyezkedő oldalába egy mozgatható nyelv jár bele. Nagykönyiban az ún. deszkás szerkesztésű, egy vagy kettős vágóéldű tiló ismeretes, amelyet a kender törésére és tisztítására egyaránt felhasználtak. A hagyomány szerint a *két nyēvū tilut* vagy más néven *nēmēt tilut* 1848 után a falunkba betelepült német ajkú lakosság használta és terjesztette el, de az *egy nyēvū tilu* használata továbbra is általános maradt. Egy háznál, Fellingner Lajoséknál *három nyēvū tilu* is volt.



ti zu

A *tilut* vagy a vásárokbán szerezték be, vagy olyan vándorárosoktól vették, akik a falut járva *favéllát, sütőlapátot, tilut* árúsítottak. Tiloláskor arra nagyon vigyáztak, hogy a szálakat össze ne kuszálják. Menete: egy maroknyi kendert vettek a bal kézbe úgy, hogy kb. középen fogták, és a tövét tették a *tilu* nyelve alá. Jobb kézzel pedig közben fölemelték a nyelvét, és ütemesen csapkodták, törték vele a *tilu* közé fogott kendert. Amikor már a hegyét összetörték, kiveszik a markot közülről, és a *tilu* lábához verik, hogy a pazdorja egy része kihulljon belőle. Hogy a *tilu* ne mozogjon, ne mozduljon el helyéről, a talpára nagy tuskót tettek. Ha a kender sokáig volt vízben, és nagyon elázott, akkor nagyon kevés fonásra alkalmas kender lett belőle, *ëmént a kendër a tilu alatt* szokták ilyenkor mondani. Az apraja pozdorját kézzel igyekeztek kirázni az egyre szaporodó kenderszálak közül. Már a zupálásnál is akad egy-két tiszta kenderszál, de különösen a tilolással szaporodik az egyre inkább pozdorja nélküli kenderszálak száma. A kétfajta kender közül a magos kenderből mindig könnyebben válik ki a pozdorja. A hegyéből nehezebben hullik ki a pozdorja, mint a tövéből. Ahogy haladnak a tilolással, egyre több pozdorja gyűlik össze a *tilu* lábainál. Amikor már sok egybegyűlt, elhordták és később tüzelésre, főleg kemencefűtésre használták föl. Amennyi kender tiloláskor kézben marad, az egy *marok*. Két markot szok-

tak összetenni egy *babába*. A tilolással különösen kellett vigyázni, hogy meleg időben legyen. Ha nem süttött a nap, neki sem láttak, mert csak melegben törik könnyen. Siettek is mindig evvel a munkával, hogy minél előbb elvégezzék, mert estefelé már nehezebb volt tilolni.

A nyomás

A tilolás során a pozdorja egy része kihullik a kenderkóró közül, s egyre tisztább, egyre szálasabb a kender, de még továbbra is maradnak a rostokon egészen apró pozdorják. Ezekről is meg kell tisztítani a kendert, mert fonni csak így lehet. A pozdorjás kenderből nem lehet szép fonalat fonni. A szálakon még megmaradt apró pozdorja eltávolítását szolgálja a *nyomás* /ritkábban *tiprásnak* is nevezik/. A kender nyomására a nyárutói vagy kora őszi estéken került sor. Segítségmunka volt ez is, mint a kender legtöbb munkája. Igaz, a visszasegítést nem vették szigorúan, mert nem is volt nehéz munka, és mindig akadt fiatal lány, szomszéd vagy ismerős, aki szívesen segített. A nyomást házanként föl váltva tartották. Ha volt rá lehetőség, még a tilolás napján alkonyattájt összegyűltek a lányok a soron levő háznál a nyomásra. Ez a lányok munkája volt. Asszonyok nagyon ritkán vettek részt benne. A barátnőket hívták el általában. Akinek nem volt lánya, az ismerős lányokat kért meg erre a munkára. A nyomás azzal kezdődött, hogy néhány hosszabb-rövidebb deszkát tettek a kerítés mellé, s azokra ráfektettek egy-egy *baba* kendert gombolyagokba összezsavarva. A babát háromszor összekötötték *fujtóra* /csomóra/, és úgy tették a lábuk alá. A gombolyagokra mezítláb ráálltak, és lábukkal *zsurmúták* /morzsolták/, *gyöngyörgették* /tiporták/, puhították, taposták a kendert. Addig tiporták a lábuk alatt, míg megpuhult, és az apró pozdorja kihullott belőle. A nyomás a legvidá-

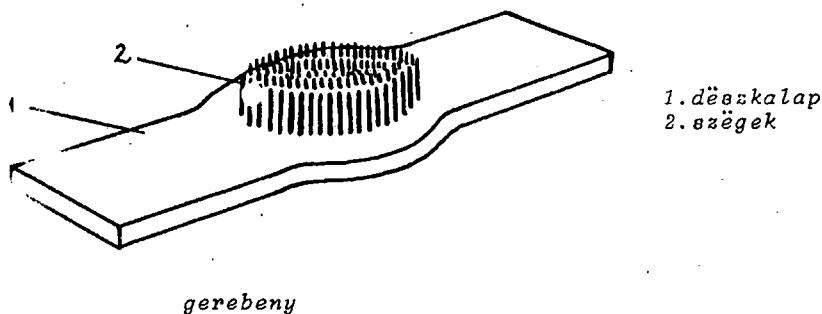
mabb munkák közé tartozott, mert megjelentek a legények is, akik tréfálkoztak, viccelődtek a lányok körül. A munkában nem vettek részt, inkább abban jeleskedtek, hogy minél vidámabbá tegyék az estét. Olykor-olykor fölhangzott egy-egy közismert nóta is. A háziasszony jóvoltából a lányok között körbejárt egy-egy tányér főtt kukorica vagy pogácsa, a legényeket meg borral kínálták meg néha. A *paszdergya* eltávolítására szolgált a *kendërmasina* vagy /ritkábban használt elnevezéssel/ a *kendërnyomó*. Adatközlőim segítségével mindössze hat helyen tudtam *kendërmasinát* földéríteni - főként a beköltözött német ajkúak házatáján -, de fényképfölvétel készítésére már csak egyet találtam az egész faluban /Mészáros Lajoséknál/, a többi elkallódott vagy tűzre került. Arról azonban meg tudtam győződni, hogy az a rögzített bálványú kalodás dörzsölő volt használatos, amelyről SZOLNOKY LAJOS /i. m. 136./ fényképet közölt Nagykönyiből.

Amikor a nyomással végeztek, a háziasszony még másnap, vagy amikor ideje akadt, elrendezte az összekuszálódott kendert. Kioldozta a gombolyagokat, kézzel szépen kisimította, és utána *kihúzta a tiluval*, hogy ne legyen *gombóc*. Ez már nem olyan tilolás volt, mint az első. Már nem kellett törni a *tiluval* a kendert, hanem csak arra használták a *tilut*, hogy közte húzták ki, mert így lett egyenes a kender szála. Utána még kitették a napra száradni, vagy ha nem volt napsütés, akkor kenyérsütés után a kemencében szárogatták a gyaratás előtt.

A gyaratás

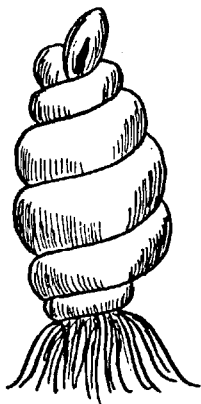
A nyomással az apró pozdorják zömét sikerült eltávolítani a kenderből. Ami még benne maradt, azt a *gyaratás* /más néven *gerebenyülés*/ során választották le a kender-szálakról. Erre eszközül a *gerebeny* szolgált. A *gerebeny*

kb. egyméteres deszkalap, amelynek középső részéből 15-20 centiméteres szegek állnak ki sűrűn egymás mellett. A közsé-
ségben az ún. szegrózsás rostfésű volt használatos, más
típus+ nem ismernek. Egy-két háznál /pl. Balogh Jenőéknél/
kettős gerebent használtak, olyat, amelynek deszkalapján
a különböző minőségű kender szétválasztására, elkülöníté-
sére két, egy ritkább és egy sűrűbb rostfésűt helyeztek el.



Ezekben a hegyes, éles szegekben fésülték, *gyaratták*,
*gerebentyűt*ék a kendert a lányok, de leginkább az asszo-
nyok. A *gyaratás* a könnyebb kendermunkák közé sorolható.
Azzal kezdődött, hogy a gerebent fölkhöztötték a *mosósze-
kre* /mosáskor használt, négylábon álló keskeny asztalféle/.
Jó erősen hozzákötötték, hogy ne mozogjon munka közben.
A jobb kezükre pedig rácsavartak *egy baba kendert* /olykor
maroknak is emlegetik/, és a gereben fogai között áthúzták,
fésülték. A kendert addig fésülték, huzogatták a gereben-
ben, amíg teljesen megtisztult a pozdorjától. A *gyaratás*
során nemcsak a pozdorja hullott ki, hanem ekkor váltak el
egymástól a már fonásra alkalmas kender különböző minő-
ségű fajtái. A kézre csavart baba végéből, hegyéből először
a legvékonyabb szálak hulltak ki. Ez a nagyon vékony és
elég rövid szálú kender a *kóc* /az öregek szerint régen
ezt *szósznek* nevezték/. A kócot a földes szobák *sikáldod-
ra* /sárga, agyagos földdel való fölmázolására/ használ-
ták, vagy esetleg madzagot sodortak belőle, amelyre a son-
kát, szalonnát akasztották föl, ha kéménybe tették füstöl-

ni. A gerebenben gyűlt össze az apró, de a kócnál vastagabb szálú, csomós, még pozdorját is tartalmazó *csöppü*. Amikor már megtelt vele a gereben, akkor kiszedték, és félretették egy csomóba. Gyaratás után kirázták belőle a pozdorját, és vagy a földön hajtogatták össze, vagy *borsórostában* /kis kézirosta/ tekerték össze fonásra alkalmassá. A fonásra előkészített csepűt *rokkacsöppű*nek nevezik. A csepűt nemcsak fonálnak fonták meg - elsősorban a fonni tanuló lányok, akikre még a jó minőségű kender fonását rá sem bízták -, hanem ezt is fölhasználták sikálásra. A megfont csepűből pedig *lazsának*, *ponyvának*, *tutyitalpnak*, *szákna* való vásznat készítettek a takácsal. Gyaratáskor a jobb minőségű kender a *javakendér*, vagy más néven a *szálakendér* maradt kézben. Különösen a virágos kenderből kaptak nagyon jó minőségű javakendert. Amikor elkészültek egy-egy baba kender gyaratásával, akkor azt félretették, összegyűjtötték. Általában tíz-tízenkét baba kender tett ki *egy fej kendért*. A javakendert is rostába szokták összezsavarni, mert abban nem kuszálódott össze. Egy fej kendert háromszor-négyszer *tettek föl a rokkafára*. Általában hat-tíz fej kender szokott lenni egy-egy házban. Mennyisége attól függött, hogy mekkora területen termelték, és milyen jól sikerült. A fejekbe összezsavart kendert a padlásra vitték, és a kakasülőre kötötték föl, hogy ne menjenek bele az egerék.



egy fej kender

A javakenderből fonták a legjobb minőségű fonalat, a *szárlafonalat*, ezért nevezik az ilyen kendert *szárlakendér*-nek is. Amelyik kender nem szép, rosszul sikerült, azt nem szokták *kigyaratnyi*, sőt nem is *nyomták meg*, mert nem érdekes vele vesződni. Az ilyen *gyaratatlan kendér*ből erős, vastag szálú fonalat lehetett fonni, s leginkább zsáknak való vásznat szőttek belőle a helybeli takácsok. A gyaratás nyomán már szép, tiszta kender maradt vissza, amelyet egészen az őszi munkák befejezéséig a padláson tároltak, hogy aztán adandó alkalommal sor kerülhessen a fonásra.

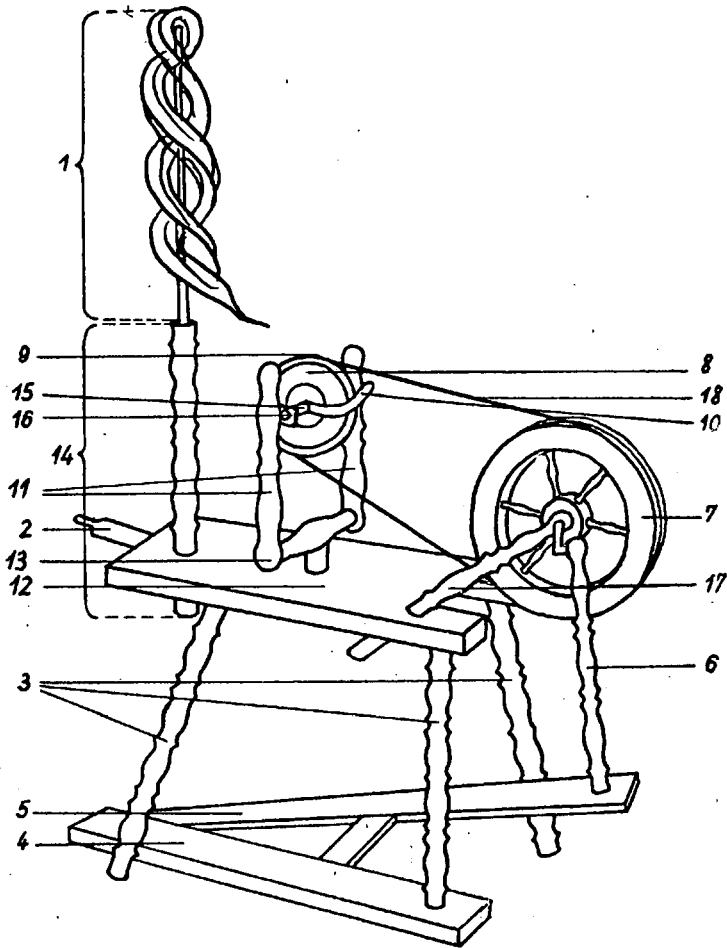
A fonás

Azok közé a kendermunkák közé sorolható, amelyet szinte minden háziasszony szívesen végzett. Mihelyt az őszi munkák befejeződtek, október végén, november elején a szorgalmas háziasszony hozzálátott a *fonyáshoz*. Leke-rültek a padlásról a poros rokkák, és fonni kezdtek az asszonyok. Mivel a rokka mellett beszélgetni is lehetett - délelőttönként vagy délután is, de leginkább este -, a szomszédba is magukkal vitték a rokkát, ha elmentek egy kis tereferére. A *fehérnépek* /asszonyok, lányok/ fontak ilyenkor, a férfiak meg szóval tartották az egybe-gyülteket. Régi történetek, anekdoták elevenedtek föl ilyenkor, s hogy a torok ki ne száradjon, elő-előkerült egy-egy korsó bor. A férfiak fonni nem tudtak. Ha akadt is véletlenül egy-kettő közülük, aki tudott fonni, inkább letagadta, mert nem akart a többiek élcelődéseinek, csúfoló-dásainak céltáblája lenni. Ilyen sors várt arra a férfira, aki az asszonynép dolgába ütötte az orrát. Megesett, hogy még éjfélig is fontak, ha jó társaság gyűlt össze. Fonóház a mi falunkban nem volt. Nem is emlékeznek rá az öregek sem. Csak a szomszédba járás volt szokásos rokkával. Nemcsak a kendert fonták meg, hanem a gyapjút is. Nemigen akadt olyan

ház a faluban, ahol rokka ne lett volna. Ha több asszony volt a háznál, több volt a rokka is. Előfordult, hogy egy helyen három-négy rokka is akadt. A lányt soha nem adták férjhez rokka nélkül. Ez hozzátartozott a stafírungházhoz. Ezért már lánykorában meg kellett tanulnia a fonást. A lányok rosszabb minőségű kenderrel, a csepűvel tanultak meg fonni. Nagy szégyen volt egy asszonyra nézve az, ha nem tudott fonni. A mi falunkban különösen sokat fontak. A környéken kötő falunak ismerték Kónyit. Még a szomszédos Pári községből is hoztak fonnivalót, kendert is, gyapjút is a kónyiaknak. A fonást pénzért, a szegényebbek lisztért, zsírért is elvállalták. Ki hogyan egyezett meg. A szegényebb asszonyok nemcsak télen, hanem még kora tavasszal is fontak, amíg a mezei munkák meg nem kezdődtek. Különösen sok *tutyit* kötöttek. A *tutyi* gyapjúból készült lábbeli, amely alá kenderfonálból kötöttek talpat. Ínségesebb időkben a *tutyit* messze vidékre is elvitték a *tutyisok* /*tutyit* árusítók/. Összeszedték az asszonyoktól, és más, távolabbi községekben adták el. Volt, aki különösen sokat járt *tutyit* árulni. Ragadványnév is őrzi ezt /*Tutyis Kőrő József*/. Olykor-olykor a helybeli boltosok némelyike is megvette a *tutyit*. A 30-as években édesapám is eljárt *tutyit* árulni messze vidékekre, gyalogszerrel. Nemcsak Tolna megyét járta be, hanem néha az Alföldre is eljutott öccsével vagy nagybátyjával.

A fonás eszköze a *rokk*a. A rokkát rendszerint a községben lakó faesztergályostól, Szoór Imrétől vették meg, aki vásárokra is eljárt rokkát árulni. Szinte kivétel nélkül a: bemutatott rokkatípus volt használatos a községben. Más típusú rokkát /1. a 3. képen/ kevesen használtak.

A már meggercebenezett kendert fonás előtt gondosan elrendezték, és utána *kötötték föl a rokkafára*. A kézi orsós, guzsallyal történő fonásra, amely a palócoknál ma is ismeretes, nálunk nem emlékeznek. A kerek rokk terjedt el ezen a vidéken, legfőljebb egy-két más típusú rokka ismeretes még. A fonás menete: a fonó asszony a jobb kezével



rokka

1. rokkafa - 2. zsinégtárgító /zsineges szorító, sróftya - 3. lába - 4. tápa /nyomatékfa/ - 5. sétatfa /mozog/ - 6. szógafa /pannika/ - 7. kerék - 8. orsó - 9. vendégkarika - 10. szárnya /magyar és német kapocs van rajta/ - 11. orsótartó /kettő/ - 12. rokkatartó - 13. rokkafej - 14. körösztf - 15. orsóvas - 16. orsóvastartó /kettő/ - 17. keréktartófa /kettő/ - 18. zsinég

húzza le a rokkafára felkötött kendert, és az orsóhoz vezeti. a bal keze mutató- és hüvelykujjával pedig csavarja, összesodorja és ereszti az orsóba. Közben állandóan nyálaz-

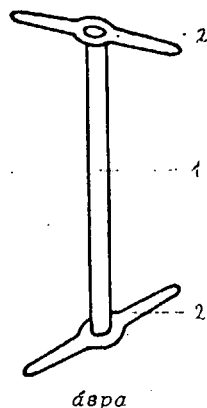
ni kell, hogy összesodródjon. /Ezért is nevezik a nyáltól még meg nem tisztított fonalat *nyála foná*lnak. /A rokka kerekét hol a bal, hol pedig a jobb lábával hajtja. Ha kellően nem vigyáz, akkor *mékpörccsödik* a fonál, ilyenkor azt mondják, hogy a rokka *pörcculli* a fonalat. Az ilyen fonál *pödrödéses*, vagyis egyik helyen vékonyabb, másik helyen vastagabb lesz, ugyanis kisebb-nagyobb csomók, "*gombócok*" lesznek rajta. A pödrödéses fonál emiatt rossz minőségű, kevésbé fölhasználható, mert könnyen szakad. Azt sem szabad megvárni, hogy az orsón sok fonál összegyűljön, mert könnyen összekuszálódhat. Ha az orsó megtelik, akkor *földsáplják*.

A kender nagy részét /csepűt, javakendert/ abból a célból fonták meg, hogy belőle a későbbiek során különféle vásznat szőjenek a takácsok. De belőle állították elő a *házcérnát* is, amelyre nagy szükség volt minden parasztháznál. Erre a célra azonban csak nagyon jó minőségű, vékonyabb és finomabb szálú virágos kenderből gyaratott java-kender felelt meg. Altalában négy-öt baba kendert szoktak megfonni, mert ennyiből már lett elegendő házcérna. A fonalat két gombolyagba tekerték össze. Mindkettőt olyan tányérba tették, amelyekbe már előzőleg vizet öntöttek. A két gombolyag fonalat aztán egy szállá sodorták össze, *összeviszádták* a rokka hátrafelé hajtásával. A rokka kereké a *viszálláskor* ellenkező irányban pörög, mint fonáskor. Amikor megviszálták, akkor *fölhajtották az áspára*. Az áspárról levették és savóba tették. Egy éjszaka a savóban volt, és attól szépen megsárgult. Amikor kivették a savóból, kiöblítették, megszáritották, majd fölgombolyították a már varrásra alkalmas házcérnát.

Az áspálás

Amikor már megteltek az orsók, akkor kezdték meg a fonál mennyiségének a megállapítását az *áspával*. Az *áspa* kb. egy méter hosszú rudacska, amelynek mindkét végén

körösztfák vannak. Ezeknek hosszúsága kb. harminc centiméter, és derékszöget alkotnak egymással. Az áspának négy ága van.



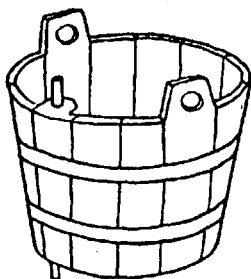
- 1. tartófa
- 2. körösztfák

Az *áspálás* menete: Egy félméteres madzagot kerestek elő, és ahhoz kötötték a fonál végét. A madzagot pedig az áspa nyelének közepére erősítették, és onnan kezdték tekerni a fonalat az áspa körösztfáira. Az áspáló asszony bal kezével az áspa nyelét fogta közepén, jobb kezében pedig az orsó volt egy kötőtűn, és arról tekerte a fonalat az áspa körösztfáira lefelé és fölfelé. Amikor a fonállal leért az áspa körösztfájához, akkor a bal kezével elfordította az áspát, és fölfelé folytatta a tekerést, majd ismét lefelé. Amikor egyszer körülérték a fonállal, akkor volt az áspán *egy szál*. Néha előfordult, hogy rossz irányban tekerték a fonalat az áspára. Az így föltekert fonalkötegre szokták tréfásan mondani, hogy *van benne egy ló*. Ritkábban úgy is mondták, hogy *csikó van benne*. Ha több szálát tekertek rá rosszul, akkor *több ló volt benne*. Áspálás közben számolták is, hogy hány szálát áspáltak föl. Százötven szálát neveztek *egy kötetnek*, négy kötetet /hatszáz szálát/ pedig *egy darab* fonálnak. Az áspán százötven szálanként összekötötték a fonalat, és addig tekerték rá a fonalköteteket, amíg meg nem tellett. A javakender

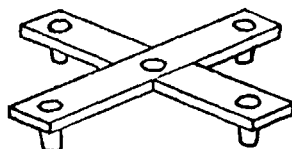
fonalából rendszerint négy, ritkábban öt kötetet szoktak tekerni egy áspára, mert az mindig vékonyabb, finomabb fonál volt. A csepű fonalából viszont csak két kötetet /háromszáz szálát/ hajtottak föl az áspára, mert több nem is fért volna rá. Ebből két kötetet neveztek egy darabnak. Általában három kötet csepűfonalból került ki egy zsáknak elegendő vászon. A fölaspált fonalat *darabszám* /háromszáz vagy hatszáz szálát egybekötve/ tették a ládába vagy az *ómárium* /szekrény/ aljába. Aki a padlásra vitte föl, az is föltekötötte valamire, hogy az egerek meg ne rághassák. Néhány német eredetű család hozta be a faluba /főként a szomszédos Pári községből/ a *hajtós áspát* vagy más néven *német áspát*. Ezt hajtani, körbetekerni kellett, és az volt az előnye, hogy nem volt szükség a szálankénti számlálásra, mert minden föltekert ötven szálnál kattant.

A szapulás

Ha már az összes kendert megfonták, és föl is áspálták, hozzáláttak a *szapulláshoz*. A szapulás nagy gondot és fáradságot igénylő munka volt. Gyakran az előkészülettel együtt több napig is tartott. Erre a munkafolyamatra azért volt szükség, mert fonás közben - az állandó nyálazás és sodrás következtében - a fonál kissé megbarnult, bepiszkolódott. Ezért gondosan párolni, mosni kellett, hogy *éviggyék a nyálát*, és minden szennytől megtisztuljon. Ezt a fonál *szapullóban* /más elnevezéssel *pállósajtár*/ történő párolásával érték el.



szapulló

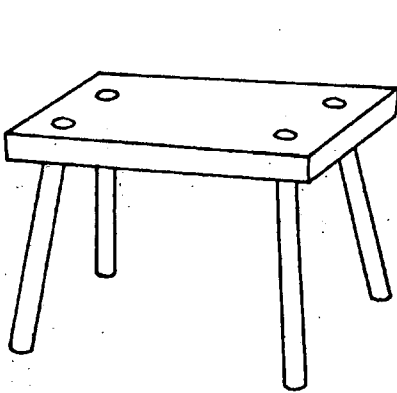


szapullótartó

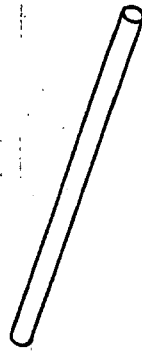
A szapulóban megtisztított fonalat *szálafondlnak* nevezik. A szapulót nemcsak fonáltisztításra, vászonruha mosására használták, hanem szüretkor szőlőszállításra, sőt még kádnak is megfelelt, ha előre szüreteltek egy keveset. A szapulót a konyhában szokták fölállítani, hogy minél közelebb legyen a tűzhelyhez, és ne kelljen a forró vizet messzire cipelni. Négy lábú állványra, a *szapullótartóra* tették rá. Időközben hamut is készítettek elő, amiből lúgot nyertek. Leggyakrabban akác-, tölgy- és eperfa hamuját használták föl. A cserfahamuból készített lúg könnyen elmarta volna a fonalat, ezért azt nem használták. A szapulás előtt néhány óráig a fonalat darabszám, teknőbe tett langyos vízben áztatták, s csak utána tették a szapulóba. A szapuló tetejére ráborítottak egy vastag vászondarabot, a *hamvast*, arra pedig rárostáltak egy szakajtó hamut. Ha durvább, vastagabb fonalat *szapútak*, több hamut hintettek a hamvasra. Közben már vasfazékban, mosófazékban vizet is forraltak, amit a hamura öntöttek rá. A keletkezett lúgos víz a szapulóba csurgott, és alaposan átjárta a fonalat. Ebben a lúgos folyadékban aztán megtisztult a fonál. Egy darabig dagadt, *mékkét* a fonál abban a hamus, lúgos vízben. A szennyes vizet a szapuló alján levő lyukon, a csapfa kihúzásával engedték ki egy edénybe. Aztán ismét fölmelegítették, megforralták, s amikor megforrt, újból ráöntötték. Összesen ötször-hatszor öntötték meg forró vízzel egy nap alatt. Az utolsó lúgos vízben benne maradt másnap reggelig, hogy kéljen meg. Másnap kivették belőle, és *vékákban* /vesszőkosár/ vitték le az árokra /a Koppány patakra/ *kirdányi*. A fonalat *darabonként* /háromszáz vagy hatszáz szálanként/ kötötték össze, és úgy szapulták, majd úgy rázták ki a vízben. A fonálmosásra rendszerint tél utóján, kora tavasszal került sor. Ezért előkerültek a *nagykeszkenyők* /nagy kendők/ is a hideg ellen. Mivel olyankor még hideg szokott lenni a víz, deszkát is vittek, arra álltak, és minden oldalról jól kiöblítették a fonalból a hamut. Addig rázták, öblítették a vízben,

míg megtisztult a hamutól, és sárgulni, fehéredni kezdett. Ilyenkor vált el, hogy milyen lett a fonál. Ha szép fehér fonál lett, a gazdasszony nagyon örült neki. Az is előfordult azonban, hogy szakadós lett a fonala, ha erős volt a lág, vagy szapulás előtt is rosszabb minőségű volt már. Néha sulykolták is, hogy minél tisztább legyen. Otthon sütöttek-főztek a fonálmosóknak. A hazavitt fonalat pedig még hosszú rudakra terítették, hogy szépen megszáradjon. Amikor megszáradt, akkor vihették a takácshoz.

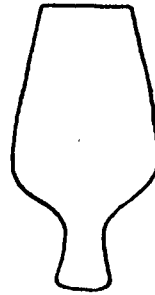
Szapuló, mivel nem volt olcsó - vásárban vették vagy a helyi kádártól -, nem volt minden háznál. Ezért akinek nem volt szapulója, az nem párolta, hanem ehelyett behamuzta, bevizezte, és zabszalma közé csavarva a *ganyé* /trágyadomb/ közé tette. A *ganyé* között megpuhult, megkelt és szépen megsárgult a fonál. Három-négy nap múlva vetették ki, és onnan vitték az árokra kirázni. Akadt olyan is, aki nem vitte le az árokra a fonalat. Otthon elővették a *mosószéket*, rátettek egy-egy *darab* fonalat /háromszáz vagy hatszáz szál/, és *lapickával* jól megvagdalták, ütötték a vizes fonalat, hogy megtisztuljon.



mosószék



mosófa



lapicka

A teknőbe hideg kútvizet öntöttek, és abban rázták ki a fonalat. De az ilyen fonál nem is lett olyan szép, mint amellyiket bő patakvizben ráztak ki, öblítették ki. Amikor a fonál megszáradt, elvitték a takácshoz *mékszítetni*.

A szapulót nemcsak fonálmosásra vették elő, hanem az év bármelyik szakában, amikor sok vászonruha, szennyes összegyűlt. A vászonruhát sokkal nehezebb volt mosni, mint más ruhafélét. Márpedig a hajdani parasztház ágy-neműi */lepűdők, szőmazsák/,* fehérneműi */űngők, gatyák, pöntők/* és más használati cikkek */abrosz, kendő, szakajtóruha stb./* finomabb-durvább vászomból kerültek ki. Ezért vették elő nagymosáskor a szapulót, amelynek segítségével többfélét és alaposabban lehetett mosni. A szennyest először hideg vízzel teli teknőben áztatták egy napig. Utána a szapulás napján beletették a szapulóba, arra hamvast terítettek, és hamut szórtak rá. A hamura forró vizet öntöztek, ami a szapulóba csurgott. A lúgos víz átjárta a vászonruhát, majd bizonyos idő után kiengedték, és ugyanúgy, mint a fonalat, négyszer-ötször megöntözték vele. Egy éjjelre a szapulóban hagyták a vászonruhát, hogy kéljen meg, dagadjon meg benne. Másnap a módosabb házakhoz szegényasszonyokat hívtak segítségül mosni, mert több asszony munkájára is nagy szükség volt. *Mosósázkén lapicával* minden egyes darabot megcsapkodtak, megvagdaltak. Egyszerre csak egy *mosófa ajját* /egy darab vászonruhát/ vettek ki a szapulóból, és jó darabig ütötték a *lapicával* és *mosófdával*. Ezt a mosófa alját háromszor megmártották lúgos vízben, háromszor kiverték, s utána beletették egy másik szapulóba, amelyben tiszta, hideg víz volt. Abban kiöblítették, majd kicsavarták, és kötéllel, kerítéssel szárították meg.

A szövés

A fonál *szűjése*, a vászon elkészítése a kendermunka utolsó mozzanata. A szövés inkább mellékfoglalkozás volt,

legfőljebb egy-két öregnek jelentett állandó munkát. Csak férfiak szőttek, ez nem az asszonyok munkája volt. *Szővőszék* kevés háznál akadt, rendszerint apáról-fiúra hagyományozódott a takácsmesterség. A szövőszéket fenyő- és akácfa-ból készítették a bognárral. A két világháború között még tíz-tizenöt takács is dolgozott a faluban. A legutolsó takács kb. tizenöt évvel ezelőtt még csattogtatta a szövőszékét. A szövés nem volt nehéz munka, de nagy ügyességet kívánt. Ha jól haladt a munka, egy nap alatt tizennégy-tizenöt *réf* vásznat is megszőttek. Munkájukért rendszerint pénzt kértek, mert vásznat, amelyért olyan sokat kellett dolgozni, nemigen adott volna senki. A szövés általában nem volt időhöz kötve, akkor szőttek, amikor éppen ráértek. Leginkább persze késő ősztől kora tavaszig kerítettek sort a szövésre.

A szövést a fonál *főcsévüllése*, a szövőszékre való *főtekerése*, a *szérszámba* /nyüst/ és bordába *sodrás*, valamint a *kenyés* előzte meg. A fonál *főcsévüllése* az első lépés, azt követte a *fonalasdurungra* /vetőráma/ való főltekerés. Miután ezzel végeztek, szálánként össze kellett sodorni a szérszámmal és a bordával. A fonálszálakat rozslisztból készített *kenyővel* /csiriz/ kenték föl. Minden szálát bekentek vele, hogy a fonál *ki ne szőrösödjön* és el ne szakadjon a szövés folyamán. A szövés menete: azzal kezdődik, hogy az első *kompostor* előtt ülő férfi lábával lenyomja a *sámlit*. Erre az egyik *szérszám* lesüllyed, a másik pedig fölemelkedik. A borda előtti szálak szétnyílnak, A nyíláson átdobják a vetélőt, a másik oldalon pedig ráútik a bordát a már megszőtt részre. Utána *elábbittanak* /lábával fölengedi a sámlit/, majd visszalökik a vetélőt. És így folytatják tovább. Olykor elszakad a fonál. Ilyenkor összekötik a fonalat. Azt tartják, hogy esős időben nem jó szőni.

Rúró-faragó emberek készítették az ún. *kis szövőszéket*. Adatközlőim szerint kb. 8-10 darab lehetett belőle a községben, mégpedig főleg a német ajkú családoknál. Általában

köténymadzagot, kötőfékfejet, ruhaszárító kötelet készítettek vele. A rajta levő lyukak számától függően 17, illetőleg 19 szál fonalat tudtak összeszőni rajta. Savanyú Mihályné pl. még kb. 10 évvel ezelőtt is dolgozott kis szövőszékén. /vö. 8. kép/.

A vászonfajták

Hogy a szövés után milyen fajta vásznat kapnak, az egyrészt a szövés módjától függ, másrészt a szövéshez fölhasznált fonáltól. A szövésnek kétféle módja van: *szimpla* és *duflaverés*. Szimplaverés esetén kettő, duflaverés esetén négy *sámlit* nyomnak le egymás után. A következő vászonfajták vannak:

1. A *paraszdúdszony* /más néven *símaúdszony*/ készítésére mind vetülékfonálnak /keresztben levő fonál/, mind pedig láncfonálnak /hosszanti fonál/ csak tiszta fonalat használtak föl. Minden esetben szimplaveréssel készült. Minősége attól függött, hogy virágos, *összenyűjő* vagy magos kender fonalát használták-e föl hozzá. Legszebb parasztvászon a virágos kender fonalából lett. Mielőtt még bármiféle használati cikket készítettek belőle, előtte még fehéríteni kellett. A parasztvásznat kiterítették az udvarban. Ha az udvar gyepes volt, akkor egyszemen csak a gyepre, ha nem volt gyepes, akkor cövekeket vertek le, és arra húzták ki. A *kánna* csövére *kánnarőzsét* /locsolót/ tettek, és kútvizzel jól megöntözték, majd megszáritották. Aki jobban ráért, levitte a Koppány patakra. A patak melletti réten terítették le a vásznat, és a patak-ból hordtak rá vizet. Leginkább nyáron szokták fehéríteni. Ha megszáradt, akkor földarabolták a vásznat, és különféle holmikát varrtak belőle. A régi öregek a parasztvászonból *lepődőt*, *komiszagatyát*, *péntőt* és *lassnakot* varrtak.

Később, mivel ez elég durva volt, inkább pamuttal szőtték össze a fonalat.

2. A *küttőlős vászony* szövéséhez a csepűből font fonalat használták föl. Mind a vetülék-, mind a láncfonál kenderfonálból volt. Duplaveréssel szőtték. Ez erősebb vászonfajta, mint a parasztvászony. Ebből *küttőlős* és *borocmagos szédot*, *szómazsédot*, *ponyvát* készítettek, esetenként, ebből is varrtak *lazznakot* is.

3. A *pamukos vászony* úgy készült, hogy a hosszanti szálak kenderfonalak, a keresztben lévők *pamukfonalak* voltak. A *pamukot* /pamut/ boltban szerezték be. A szövés módja szerint két fajtája van: *szimplaverés* és *duflaverés* *pamukvászony*. Szimplaveréssel készültek a lepédők, a négy-hat szeles *szédött gatyá* /másnéven *rojtos gatyá*/, az *ümög*, *kendő* 'törülköző', *redes gatyá*, *tuszli*, *aratási kötény* és *péntők*, amiket *slingülléssel* /díszes csipkével/ díszítettek. Ezek általában tiszta fehérek voltak. Esetleg a *kendők*be szoktak piros pamutot szőni, hogy díszesebbek legyenek. Duplaveréssel a díszesebb, hímes *szakajtórúhát*, *vékaruhát*, *abroszt* készítettek. Ez sokkal lassabban ment, mint a szimplaverés. Ezek díszítésük szerint lehettek: *rőzsés* és *egérfogas* mintájúak. A legtöbb háznál *karácsonyi abrosz* /a legdíszesebb abrosz/ is volt. Ezt csak karácsonykor terítették az asztalra. Ha valamilyen jószág /borjú, malac, ló stb./ megbetegedett, akkor karácsonyi abroszt terítették rá. A hiedelem szerint attól az meggyógyult, ha ilyen abrosz legalább kétszer volt már az asztalon. Fonálból és tarka rongyokból szőtték a *rongypokrócot*. Néhány évtizeddel ezelőtt még *móringot* /házassági szerződést/ is íratnak a házasulandók. A menyasszonyra pénzt íratnak a möringlevélben, a vőlegényre pedig megegyezés szerint *szimpla* vagy *dufla katonadgyat*. Az egyezségen a legény 20-50 forintot fizetett a *gyegyruháért*. A *gyegyruhát* /*ümög* és *szédött gatyá*/ a menyasszony adta a vőlegénynek. Amikor a lakodalom éjjelén beködtötték az újmenyecske fejét, akkor az ifjú férj *gyegyruhában*

táncolt vele.

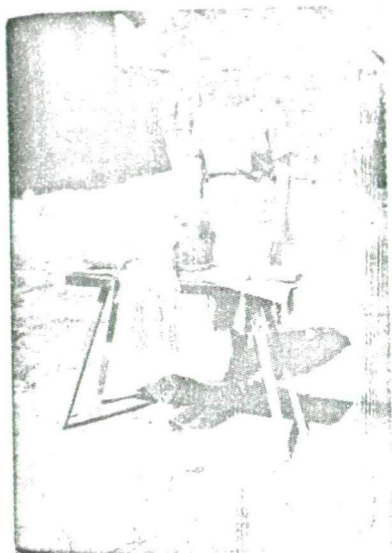
Napjainkban még nagyszüleink ládái, szekrényei őriznek különböző szőtteseket, amelyekből fehérneműik, mindennapi használati cikkeik készültek. Egykor a legszegényebb háznál is lehetett vásznat találni. A szegényebb lányokat sem adták férjhez stafírung nélkül, aminek zöme kendervászonból készített holmiból került ki. Sokan foglalkoztak kenderrel, pedig nagyon sok fáradsággal járt, míg az elvetett kendermagtól több munkafolyamaton keresztül mindezek a holmik elkészültek. A mezőgazdaság kollektivizálása, a gyáripar fejlődése, az öltözködés lassú, de állandó változása, a népviselet háttérbe szorulása is ennek a régi népi foglalkozásnak a sorvadásához vezetett. Ez a változás szinte egy-két évtizede ment végbe. Gyermekkoromban, az ötvenes évek elején még szinte teljességgel virágzott, ma pedig már az akkori legszebb szőtteseket is csak a szekrények, *kászlik* /fiókos szekrényféle/ fiókjai őrzik.

J E G Y Z E T E K

- ¹ A kender származásáról l. részletesebben: MANDY GYÖRGY-BÓCSA IVAN: *A kender*. Magyarország kultúrflorája VII. kötet. 14. füzet. Akadémiai Kiadó, B., 1962. 9-10.
- ² *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 8.
- ³ MANDY GYÖRGY-BÓCSA IVAN i.m. 10; még részletesebben l. SZOLNOKY LAJOS i.m. 11-12. és uo. másutt is.
- ⁴ *Magyar Encyclopaedia*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1959. 303.
- ⁵ JOHANNES AMOS COMENIUS: *A látható világ*. Magyar Helikon, Bp., 1959. 149-51.
- ⁶ SZOLNOKY LAJOS i.m. 245-8.
- ⁷ *Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban*. Ethnographia, LXI /1950/, 29-56.
- ⁸ *A népi kendermunka Gacsályban*. Magyar Nyelvjárások, V. /1959/, 102-125.
- ⁹ *A moldvai magyarok kendermunkája*. Népi kultúra - népi társadalom. /Főszerk.: ORTUTAY GYULA/ Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 55-91.
- ¹⁰ Helyesen említi SZOLNOKY a *zupa* és a *zupdló* elnevezéseket /i.m. 125/. Megjegyzem, hogy a Koppányszántóról közölt *zupu* változat /i.m. 124./ a *zupa* és *zupdló* melletti ritkább variánsként Nagykönyiban is ismert.



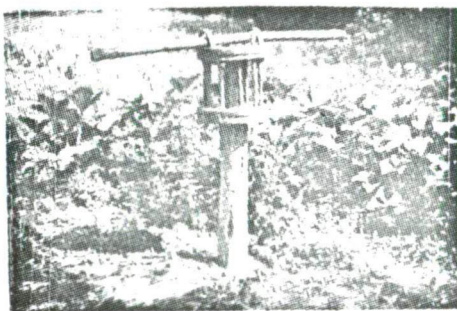
1. kép. Tilulás



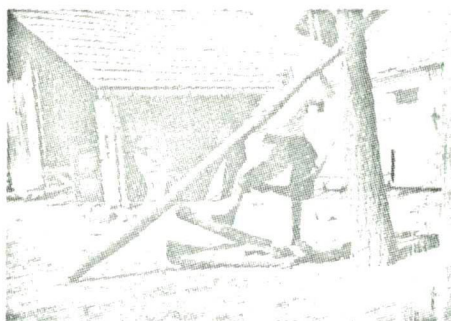
2. kép. Gerebnyűllés



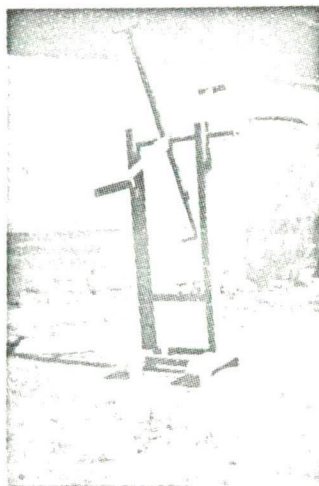
3. kép. Fonyás



4. kép. Kendérmásina



5. kép. Zupállás



6. kép. Hajtós áspa



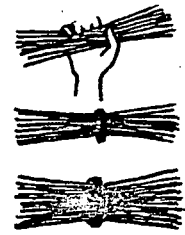





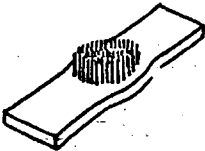


7. kép. Gombolittó



8. kép. Madzagkészítés
kis szűőszéken

A KENDERMUNKÁK ESZKÖZEI ÉS EGYSÉGEI NAGYKÖNYIBAN

Az anyag	A munkafázis		A feldolgozási egység		Megjegyzések
	neve	szerszáma	neve	formája	
M a g	Vetés	Zedk, vödör, lepődő	vödör		Vetés után fogasították, boronyították és hengerítették.
K e n d e r	Nyűjés		Marok kéve ~ kiskéve ~ nagykéve ~ tere		Általában a rokonok és szomszédok segítségével történt. A virágos és magas kender külön is nyűtték; ha együtt nyűtték összenyűjtőkendernek nevezték.
	Csépülés	ponyva			A mezsgyére vetették a kendermagnak szánt mégyekendért.
	Aztatás	ásó, fejsze, kapa	nagykéve ~ tere		Fázisai: lécüekülés, berakás, szórázás, lécődelles.
	Kóttás	.	kéve ~ kiskéve		Elsősorban az asszonyok vettek részt benne.
	Zupdlás		kiskéve	Eredménye: félmarok	A zupa használata nem volt általános.
	Tilulás		félmarok	Eredménye: marok baba / 2 marok	Először a tüit, utána a hegyit tilútták el.

S Z S Z	Nyomás	deszkán tör- tént lábbal	baba	Gombolyagba csavarták	Elsősorban lá- nyok végezték
	Gyártás ~ Gerebenyüllés		egy baba kender	Eredménye: egy fej java- kender kóc / szössz/ csöppü	Többszöri meg- húzáskor a kéz- ben marad a javakender, a kender hegye a kóc / szössz/, a csöppü pedig a gerebenben marad.
	Fonyás	rokka	rokkafa rokkacsöppü orsó	Eredménye: nyálafonál	A javakenderből fonták a szála- fonalat, csöp- püből és a gya- ratatlan kender- ből a vastag fonalat.
F o n a l	Áspállás	 áspa	szál	Eredménye: kötet = 150 szál darab = 600 szál	A főléspált fo- nalat darabszám tették el a lá- dába, szekrény- aljába vagy a padlásra.
	Szapullás		darab	Eredménye: szálafonál	Fázisai: bedz- tatás, szapullás, fonalmosás az árkon.
	Szűés	szűőszék		Eredménye: parasztvá- szon, küttö- lősvászon pamukosvászon	Fázisai: a fo- nal főcsévül- se, főltekeré- se, bordába sodródása, kenyé- se és a szűés.

II. N y e l v j á r á s i s z ö v e g

A kenderről

- Kónyiba, miuta én a zeszémet tudom, azuta mindik termellik a kendért, mer Kónyiba nagyon sok a mēkfellelő föld neki, sok a rédvége. Asztán abba mindik kendért vetettek.

- /Milyen földet szeret a kender?/

- A kender a lapföldet szereti. A zárok mellett azokat a lapos rédvégeket. Az a mēkfellelő föld a kendernek.

- /Hogyan készítik elő a talajt a kendernek?/

- Ezeket a földet má földszántyák össze. Télén pihen ez a föld. Akkor tavasszá újra földszántyák, akkor ráviszik a ticszart. Akkor a harmadik szántással alászántya, akkor ekészitti, belefogasújja, mēkfogasújja a földet, mēgboronyájja. Akkor rávetik a kendermagot, hogy apró, nagyon apró léggyén. Akkor újbú belefogasújják, mēgboronyájják a kendermagot is. Akkor tēszneg bele eggy ijesztót, babát, hogy a madarak nē mēnnyenek oda a kendermagot kiēnnyi. Akkor eszt egy jó údeig haggyák, hogy mijen a zűdójárás, hogyan kél ki. Szereti a jó essőket. Munka más nindzs vele, csak néha mēgnézik. Mikor má mēg'gyün a zagusztus, akkor mēgnézik tēpször, hogy mikor érik mēg a virágozs benne. Ha má szép a virágos, akkor emēnnek, asztán kinyűjik.

- /Hány fajtája van a kendernek?/

- A kender két fajta: virágos mēg magos. A virágos az van sárgás, a magos am mēg zód, asztán erősepp szála van. Akkor emēnnek, összeszedik a jóbarátokat, mēk ha van a csa-

lábba több, akkor emennek asztán kinyűjik. Akkor uan kis markogba nyűjik, kévébe. Száz marok, kétszáz, mekkora darab van. Akkor tiz markot tésznek ęty kévébe. Eszt nęm haggyák száronnyi, mind a magossat, eszt rőktőn elásztattyyák. A magos męg bem marad, benne marad a földbe. Ha pedig a kendęr nęm szép, hogy nęm lęhet a virágossat kiszęnnyi a magos közű, akkor az ősszenyűjő. A magossat męg a virágossat ősszenyűjik. Amijen marokká csak őssze tudunk fognyi. Akkor a földet męg lęvergyűk a földhő vagy a lábunk fejihő. Akkor a zapraja kendęrbű męg összeköttyűk. Uan kis, kis markogba köttyűk. Mikor ęfogy a kendęrnyűjés, akkor ősszefonnyuk a földre. Körözbe rakunk két kévét, asztán úgy męgyűnk ęgy nagy rozmaringfonyássā körű a földön. Akkor ęty hétig haggyuk száronnyi. Mikor mększárott, akkor męg viszűnk ęty ponyvát vagy ęd dęszkadarabot, akkor ott ęcsępűjűk, mer akkor annak a zősszenyűjőnek is má van ęty kevés kis mag'gya. Annyi nęm, miha a magossat behhannánk. Ęk kevés kis mag'gya má akkor annak izs van. De ha męg nęm nyűttűk őssze a kendęrt, mer szép, akkor csak a virágossat szęggyűk ki, a magos męg benn marad szeptembęr végiig. Akkor szeptembęr végin kinyűjűk a magossat. Aszt is uan kis apró kévégbę raktyuk. Akkor lęraktyuk aszt is úgy, mind a zősszenyűjőt a földre száronnyi. Annak má több ődő kő, má nincs uan meleksęg. Akkor mększárak, akkor aszt kicsępűjűk a ponyván. Viszűnk székęd vagy dęszkát, aszt kicsępűjűk, kiostájjuk. Mikor ękészittyyűk, hogy má készen van a kicsępűllés, akkor szőmakötélbe belekészittyyűk. Tisz-tiz markot tészűnk bele. Akkor van ben tisz kéve. Mikor asztán ősszegyűn tisz csomó vagy tizęnőt, vagy amennyi, akkor onnand ęvisszűk az ąsztatóba.

- /Egy csomóban hány kéve van?/

- Tisz kéve van benne. De męk ha tőb magot akarunk, akkor męg máshogy is tudunk, mer akkor męg rakhatunk męgyekendęrt a rępafőd körű vagy a krumplifőd körű. Asztat má nęm szoktyuk elásztatnyi, csak asztat a mag'gyáér raktyuk, mer annak sok mag'gya van, mer az nagyon ágos-bogos. Szępre

mēgnyóll, mer ritka. Esztet a magos kendērt mēg mikor össze-
csomagútuk kévégbē, akkor visszük a kocsit, akkor ēvisszük a
zárokra. Asunk ēgy mocsolát. Visszük a kapát mēg a zásót.
Kiásunk... amennyi a kendēr, ahhó számittunk. Kidobájjuk a
sárt. Akkor viszüng velünk karókat mēk szómakötelet mēk szó-
mát. Akkor belevergyük a karót a mocsolába, mikor má kipucú-
tuk a zárkot. Hozzáköttünk ész szómakötelet. Akkor ēggyenkén,
ahán kéve van beaggya, ēggy embēr a parton, ēgy a vízbe van,
akkor beaggya, akkor összekötözgettyük. Ha sok a kendēr, ak-
kor középre izs verünk, hogy a víz ē nē vigye, ha gyün nagy
viz. Akkor utánna kapávā a zárok szélēsittésibū vészünk lē
sárt. Behintyük két felū a kendērt szómávā, akkor telli rak-
tyuk sárrā. Akkor a sár lēnyomgya a vízbe.

- /Hogyan helyezik el a kender t a vízben?/

- Körözbe. Körözbe tesszük.

- /Egyfelé néz mindig a sarka?/

- Ugy néz a sarka, hogy a kévébe má ugy raktyuk bele,
hogy fele ēre, fele āra, hogy ētyformán huzzon a tūje. Ak-
kor asztán bem van két hétig. Mijen melekség van, ez attu
számitt. Amikor melegb van, akkor nēm kō annyi nap benn.
Akkor usz szoktuk, hogy ē szoktunk mēnnyi látószálér. Akkor
huzunk ki a kévébū látószálot. Amikor má lēcsuszik, hogy
lēázot róla az a zōd szála, akkor mongyuk, hogy má lēhet
kōttenyi. Akkor összeszedünk mēgen valakiket, akkor segiccsē-
gēket. Akkor belemēgyünk a vízbe, asztán kimossuk.

- /Asszonyok szokták vagy férfiak?/

- Férfiak is, asszonyok is. Má össze, mikor a magossat,
akkor má jobban férfiak. Akkor mēg usz szoktak, ha nagyon
hideg van, tessznek a zárkon körösztü dēszkát. Akkor a dēsz-
kárú mossák.

- /Hogyan történik a kender kimosása?/

- Akkor kiōggyuk a naty kēvét, akkor a kis kēvéket
szēggyük ki ēggyenkén. Asztán csapkoggyuk a vízbe. Fōcsül-
lünk, nagyon össze, nagyon össze izs vizesēdünk. Akkor asz-

tán, ha szép a víz még bő víz van rajta, akkor szép fehér a kendő. Akkor addig üttyük a vízbe, még az lá nem gyün róla, az a ződ még a mag'gyának a beréjje. Mikor al lá-gyün, akkor kidobgyuk a zárokpartra. Egy még, egy még van kinn, aki álogattya fő a kendőrt. Ot mēkszárad. Mikor mēk-szárad, akkor hazaviszik kocsivā. Akkor othun mēk kitész-szūk a zudvarba körül, még a zuccára kert mellé. Asztán szárad. Akkor tilúnyi akarunk, akkor kérünk ēz zupát. Van még uan ház, ahun még van uan zupa. Lābbā kő csapkonnyi. Van neki uan nyēve. Ki van faragvā. Akkor avvā mēktörgyūk. Ket-tő asztat csinājja. Ēty tartya alá, másik mēk csapkoggya a lábāvā.

- /Rajta áll?/

- Rajt áll azon a zupān. Akkor a másik még, többiek, vannak akkor is segiccségék. Attu fūg mennyi a kendő. Akkor vāh három-néty tilu is. Akkor asztán tilújják markogba. Akkor két markot szoknak egybe. Mikor kitilúnak két markot, akkor aszt a két markot tēszik egybe. Két marogba van egy ba-ba. Akkor mikor evvē késszen vannak, evvel a tilulássā, akkor össze, össze szoktyák hijnya a lányokat, kineg vannak, vagy rokonlány, még van lányuk, akkor a a pajtásokat. Akkor mēk szokták nyomnyi, hoty puháb lēgyen.

- /Hol?/ .

- Kerittés mellett. A zuccán a kerittés mellü szēttek téglát. Odatēttek ēd dēszkāt, akkor āra ráátak a lányok. Eszt a kendőrmakokat még összekötōszték uan gömbölüre. Asztán addik tiporták, gyūrték a lábuk alatt, hogy mēnnyen ki belüle az a zapró pazdērgya. Hát persze akkor má legényēk izs vótak ott a lányok előtt. Ot má szórakosztak, fōszték a kukoricāt. Asz szokták ēnnyi a lányok izs, gyerekék is. Az uam vig este vót. Még danútak a lányok nagyon. Akkor mikor mēgván a nyomás, akkor az másnap az asszony othun el-ōggya aszt a kendőrt, ahogyan össze, összekuszálódott ott a lábuk alatt. Akkor a tiluvā mēgen kihuzzák. Mikor kihusz-ták, akkor kitētték a napra. Akkor még má vitték a gerebent.

Akkor a gerebent rákötötték egy mosószékre kötélle. Akkor asztán abba belecsapkották eszt a kendért. Akkor mikor gerebenyűték, akkor lett a csöppü még a szösze még a szép kendér.

- /Melyik a csöppü, melyik a szösze és melyik a szép kender?/

- A kendérnek ami lögyün először a hégvirü, ez a szösze. Utánna ami gyün ki, az a szép csöppü. Az a szép, am mők hát a javakendér. Különössen a virágosé. A virágosé, ugye az megláccik, mer asz simább, mer asz fehérebb még vékonnyap szálu. Akkor tisztizēnkēt markot tēsznek ēty fejbe. Akkor ősszezsavargyák. Aszt má jó néznai, am má nagyon szép. Akkor mongyák, hogy van ēty fej kendér, mők hány rokka csöppü. Tizenöt, huz vaty harminc rokka csöppü van, mők hat fej kendér, mők tisztizēnkēt. Ugye abbu vannak, abbu van a vászony.

- /Hát a csöppüt mire használják?/

- A csöppüt még zsáknak, mek tutyitāpnak asztat, mők ponyvának. A csöppübü asz szok lēnni. Akkor asztán mikor má fonnyák tēlenn, főkötik a rokkafára. Lányok is szokták fonnyi még a zasszonyok is. Akkor fōhajtották a zaspára. Akkor jó hosszi vót má. Akkor mikor késszen vót a fonyás, megóvasták, kötēdbe fonták fō. Nēty kötētēt szoktak ēd darab fonálba tēnni. Vót tizenöt-huz darab. Akkor má őrtēk neki nagyon othun a zasszonyok. Akkor abbu má kaptak vásznot. A csöppüt még mēkfonták zsákoknak. Akkor asztán még abbu lett a cérna. Abbu a szébbü.

- /Milyen cérna?/

- Házicérna.

- /Azt hogyan készítették?/

- Aszt is uty főkötötték a rokkafára. Abbu csak négy-öt markot szoktak mēkfonnyi, mer akkor má vót ölēk házicérna. Főkötötték a rokkafára, asztám mēkfonták mind vászonnak, a széb vászonnak a fonalat. Asztán összeviszáták.

Mikor összeviszátk, akkor főhajtották ujbu a zaspára. Akkor beletették a savóba eggy éjjē. Akkor a savóba, aszonták, mēkszēpūt, mēksárgút. Akkor ēk kicsit kiōblitették. Mēkszārott, akkor főgombolitották. Akkor vót cerna.

- /Mi az a viszállás?/

- Akkor a cernát... uty hátrafelé hajtották a rokkát, nēm előre, mēr akkor nēm lēhetēd vóna vele vārnyi. Akkor ugy összesodródott. Hátrafelé köllött a rokkát hajtanyi. Akkor mikor késszen vót a fonál, akkor beleáasztatták hamuba, hamuzs vízbe belemártogatták. Akkor beletették a ganyéba. Akkor a ganyé szijta ētypár napig. Akkor mikor kivették a ganyébu, az jó mēkfőszte az a meleg, érēd ganyé, akkor beletették ēty teknyőbe. Akkor lēvitték a zárokba. Akkor kirászták.

- /Má ba nem szokták beletenni a ganyéban?/

- Csak ugy a ganyé közé tették. Nēm tették bele sē ruhába, sēm mibe. Csak az a ganyélé mēkszijta. Akkor asztán kirászták a zárkon. Akkor mēkszārott, akkor ēvitték a takácshó.

- /Iz árkon mit csináltak vele?/

- A zárkon kirászták aszt a fonalat abbu ja ganyélēbū mēg abbu a... Az a hamu mēg az a ganyé ugy mēkpuhitotta, mēksárgította.

- Mit csináltak ott az árkon?/

- Kirászták a vízbe.

- /Mit jelent az, hogy kirázták?/

- Beledopták, beledopták a vízbe, asztán rászták benn, akkor ugy mosták. Akkor kapott, akkor lēt szép. Akkor szépen mēkfehérēdett, mēksárgút. ēg vót puhúvā. Mēg āra a zárokra azēr szerették lēvinnyi, hogy onnan ēvitte az ősszest, mert kuti vizet nēm gyōszteg vóna annyit huznyi. A ganyélé mēg az a hamu, mindēn. Ugyē a zárogviz mēg ēvitte. Asztákkor

nagyon szép lett. Akkor mēkszárogatták, akkor ēvítették a takácsbó. Akkor má a takács csinyáta vele a többbit. A zsák-nag valóval is ity tēttek mēg a szép fonallal is. A vastagap csőppübü, aszt neki atták zsáknak, a többbit mēg mēkszūtették paraszdvászonnak. Asztán abbu szapták a ruhát.

- /Hány fajta vászon volt?/

- Hát vót három néty fajta. Szüttteg belüle kendőket, szakajtóruhákat, lepődőket. Vártak belüle üngőket, gatyákat, turósacskókat, pállóruhát, hamvast. Mikor párútták a vászonruhákat, mer a vászonruhákat nēm ugy mosták kész között, halom aszt bele... lēasztogatták aszt hamus lugba, akkor be-lerakták a pállósajtárba. Akkor ēggy-ēggy asszony egész nap fōrāta a hamus lugot, az öntöszte mēg eresztētték le aszt a vászonruhát. Akkor ami azon van ruha, telli vót hamuvā téve a hordó, a sajtár tetején. Akkor av vót a hamvas. Akkor asztán dagatt. Ugy monták a mēgiek, hogy mos má jó mēgdagatt, mēkkét, ki lēhet mosnyi. Akkor másnapra ēhijták a szēgēny asszonyokat. Hármat-nēgyet, mer ēgy naty pállóruha vót... sajtárrā, telli vót a pállósajtár, sokáig tartod vōna aszt mosogatnyi. Ősszesszētték a szēgēny asszonyokat, hármat-nēgyet. Akkor kaptak ēd darab szappant, amēr mostak, mēg ész szakajtó lisztēt. Mēg akkor ēk köcsōg aluttejet. Akkor örōmmē hazamēnt, hogy mozd van ēd darab szappan mēg ēk kis lisztye.

- /Még most is termelnek kendert?/

- Má tiz éve van, miuta nēm. Mōs má nincs āra fōd, hogy - sēnkinek sē - hoty kendērd vessēn.

Elmondta: Szabó Józsefné, 55 éves
Nagykőnyi, 1965.szept.23.

III. S z ó j e g y z é k

abrosz /t, -sza, -ok/ fn. -Vótak valamikor szép abroszaink vászonbu. vö. karácsonyi abrosz.

aratási kötény fn. 'aratáskor használt vászonkötény' *Aratási kötént a kéveköttö tette maga elé, hogy ne bőktye a gabona.*

áspa /'t, -'jja, -'k/ fn. 'motolla' -E köne hoznyi a záspát a szomszébu, mer minggyd őfogy a fonnyivaló. vö. felhajt, hajtós áspa, német áspa

áspáll ts. i. 'motollál' *Uty fogod aszt a záspát, miha most áspánd elősször.* vö. feláspál

áspálás ~ /-t, -a/ fn. 'motollálás' -Fonyás után gyütt a záspállás, mer tunni akartuk, mennyi fonalunk lëssz. áztat /-ott, -sson/ ts. i. l. 'gyaláz vkit', 2. 'a kinyűtt kendert vízbe teszi, hogy a rostok és fás részek elváljanak egymástól' -Mindig jó helet szoktunk keresnyi áztatnyi hun itt, hun ott.

áztató /-t, -'jja, -'k/ 'kis patak, ér azon része, néhány méteres szakasza, ahol a kendert áztatják' -Uan helën kerestünk áztatót, ahun lassabban fót a víz. Vö. kenderáztató, mocsola

baba /'t, -'jja, -'k/ fn. 1. 'játékszer', 2. 'két maroknyi, meggerébenezett kender' -Gerebenyállás után két marok kenderbu van egy baba kender.

barackmagos zsák borocmagos zsák fn. 'duplasorosan szótt, őszibarackmaghoz hasonló mintájú, vászonból készített zsák' -A borocmagos zsákok sokáig bírták, nem szakattak el étykönnyen.

bere /'r, -'jje, -'k/ fn. 'a kender virága, levélhulladéka' -Csépuállítás után még rostányi is köllött, mer a kender mag'gya még a beréjje összekeverédett.

borsórosta /'t, -'jja, -'k/ fn. 'rendszerint bab rostálására használt kézi rosta' -A kendermagot borsórostába szoktuk

kirostányi, még a csöppút is abba tekertük, hajtottuk össze.

bogatya 1. gatyá 'ua'.

cérna /-t, -jja, -k/ fn. Tőpféle cérna van. vö. házicérna.

csepű csöppű /-t, -je, -k/ fn. 'a gerebenben visszamaradt, vastagabb szálu, pozdorjás hulladékkender' -Csöppűbű szoktam kötnyi tutyitāpat. vö. rokkacsepű

csépel csépűll /csépűt, csépűjjön/ ts. i. 1. 'cséppel utlegel /rozsot, babot/' 2. 'rövid bottal kiver /kendermagot, naprafor-gót/' vö. el-, kicsépel.

csépűllés /-t, -e/ fn. 'cséplés' -A csépűlléssé hama végezz-tünk mindig.

csévűll /csévűt, csévűjjön/ ts. i. 'csévéz' -A fonalat kő csévűnyi, ha szűnyi akarnak. vö. felcsévűl.

csévűllés /-t, -e/ fn. 'csévézés; a fonal föltekérése' -Csévűlléskor nagyon kő fügyēnyi, hogy jó lēgyēn.

csikó 1. ló 2. 'ua'. /ritkábban használatos/

darab /-ot, -gya/ fn. 'kendermennyiség /háromszáz vagy hat-száz kenderszál' -Szép kendērbű hatszáz szál ēd darab, csöp-pűbű még háromszáz szál ēd darab.

duplaverés duflaverés /-t, -e/ fn. 'szövés mód' -Ha duflave-réssē szűtek, akkor lassabban mēnt a munka.

elcsépel ēcsépűll ts. i. Lektőpször a földön csépűtük el a kendērt.

elmegy ēmén tn. i. /állandósult szókapcsolatban/ ēmén a tilu alatt 'tilolás közben elhullik, kevés fonásra alkalmas marad a vízben nagyon elázott kenderből' -Ha sokájig vót vízben a kendēr, akkor ēmēnt a tilu alatt.

eltilol ētilull ts. i. -Sok kendērt ētilútam ēn életēmben.

elvesz ēvész ts. i. /állandósult szókapcsolatban/ ēveszi a nyáldt 'a megfont és fölaspált fonalat a nyáltól, szennytól megtisztítja' -Amikor mē földaspáltuk a fonalat, utánna vēt-tük el a nyáldt.

elzupál ēzupáll ts. i. 'kendert tör' -Sok kendērt ē köllött ám zupányi a zembērnek.

fej /-et, -e, -k/ fn. 1. 'testrész', 2. 'a halastó zsilip melletti része, ahol a legmélyebb a víz', 3. 'kendermennyiség /tíz-tizenkét baba kender/' -Lētt ēnnyihány fej ken-

dörém minden évbé.

felhajt főhajt ts. i. /állandósult szókapcsolatban/ főhajt az áspára 'a fonalat fonás után az áspára tekeri' -Azér hajtottuk föl a fonalat a áspára, hogy méktudjuk, hány szál van.
felköt főköt ts. i. -Amikor má rdértünk, főkötöttünk és csomó kendért a rokkafára, asztán fontunk.

felteker főteker ts. i. -Üdőbe tellétt, még a fonalat főtekertük a szűjőszékre.

feltekerés főtekerés /-t, -e/ fn. -A fondl főtekerésre nagyon köllött ám vigyázni.

feltesz főtész ts. i. -Jó naty csomó kendért főtettem én a rokkafára mindig.

fon ~ fony /-t, -nyon/ ts. i. 'kendert, gyapjút szálakba sodor' -Sok kendért még gyaptyut fontam telente.

fonál ~ fond /fonalat, fonala ~ fondlgya, fonalak/ fn, -Szép kendőrünk szokott ám lénnyi, mer fondl is széb vót mindig.

fonál mentében fond méntibe /állandósult szókapcsolat/ 'megszakítás nélkül, állandóan' -Mongya jám fond méntibe a magdét, be ném dll a szájjá.

fonás ~ fonyás /-t, -a/ fn. -Azelőtt nagyon mént a fonyás mindlunk.

förláspáll ts. i. 'felmotollál' -En szoktam förláspányi a zösszes fonalat.

főcsévüll 'felcsévéz' ts. i. -Sok fonalat főcsévűt a takács, mire lött ők kis keresete.

főcsévüllés /-t, -e/ fn. 'felcsévézés' -A főcsévüllés a takácsoknak a dóga vót.

gatyá /-dt, -ájja, -k/ fn. 'fehér vászonból készült bőszerű, majdnem bokáig érő férfiruha' -Régente ném ijen kurta gatyá vótak, halom hosszi, vastag gatyák vászombu.vő. bőgatyá, komisz-, rédés-, rojtos- és szedett gatyá.

gereben ~ gerebeny /gerebent, gerebenye -ők/ fn. 'kendertisztító szerszám' -A gerebennek uan élés fogai vannak, hogy azokká léhet kigyaratnyi a kendért.

gerebenyüll ts. i. 'gerebenez' ; a kendert kifésülli a gerebenben -A gerebent fő köllött a mosószékre kötnyi és ugy lő

hetett a gerebenbe gerebenyűni a kendért. Vö. gyarat, kigerebenyüll, meggerebenyüll.

gerebenyüllés 1. gyaratás 'ua'.

gombóc mn. 'csomós/fonál/' -Ha nem vigyáz a zembérlánya,
akkor hama gombócoss léssz a fond.

gombolított /-t, -jja, -k/ fn. 'a fonal feltekerésére, gombolyítására szolgáló eszköz' -A fonalat gombolítottóra tekertük fő.

gyarat l. gerebenyüll 'ua'. Vö. kigyarat, meggyarat

gyaratás /-t, -a/ fn. 'gerebenezés; a kender kifésülése gere-
bennel' -A gyaratás nem volt nehéz munka. vö. gerebenyüllés
gyaratatlan kendő fn. 'rossz minőségű kender, amit nem ge-
rebeneznek meg' -Ha rosszu sikerűt a kendő, akkor azt
nem gyaratták ki, hanem gyaratatlan kendőnek haddák ég.

gyegyruha / 't, -'jja/ fn. 'a menyasszony ajándéka a vőlegénynek /ing és vászongatya/' -Valamikor a *mėnyasszonnak* *kőllőtt anni gyegyruhát a vőlegėnnek, mėkpedig űngőtt mēg hatszeles gatyát*. Nr. Az eskővőt megelőző *őgyezsėgen* /megbeszélés a két család: a menyasszony és vőlegény szőlei között/ állapodtak meg abban, hogy hány forintot fizessen a vőlegény a *gyegyruháért*. A *gyegyruhát*, amely pamutvászonból készített *űmőgből* és *szēdētt gatyából* /űnnepi, dīsesebb gatyá/ állt, a menyasszony készítette a vőlegénynek. Amikor a lakodalom őjjelén bekőttették az űjmenyecske fejét, akkor az ifjú férj *gyegyruhában* táncolt vele.

hajt ts. i. vö. felhajt

hajtós áspa fn. 'körbehajtással, körbetekeréssel működő áspafajta'

hamvas /-t, -sa, -ok/ fn. 'rendszerint magvaskender fonalából szőtt vászondarab' -A hamvast szapulláskor szoktuk a szapullóra tenni. Ára öntöttük rá a hamut még a főző vizet.

harazsák /-ot, -tya, -ok/ fn. 'nagyméretű csalánzsák' A ha-
razsák nagyobb a parazsáknál, de előbb északad, mert nincs
újon erőse.

házcérna / ⁴t, ⁴jja/ fn. 'házilag készített cérnafonál'
-A zsákokat házcérnává szottuk *ëqvärnyi*, ha kilikattak.

húz *huz* ts. i. vö. *kihúz*

ing *ümög ~ üng / üngöt, ümöggye ~ ünge, üngök/* fn. -Régebben *vászonbu szoktunk üngöket csinyányi, nem ám, mim most.*

javakendër fn. 'gerebenezés utáni legjobb minőségű kender'
-A *javakendërbü* *léttek a lékszep szüetetöd dógok, mer an nagyon széb vót.* vö. *szálakender*

karácsonyi abrosz fn. 'nagyon díszes abrosz, amelyet karácsonykor terítettek az asztalra' -Nagyon szép *karácsonyi abroszung vót, nem is äggy.* Nr. Karácsonyi abrosz majdnem minden háznál volt. Nagy gonddal készítették a takácsok. Csak karácsonykor terítették az asztalra. Ha valamilyen jószág /borjú, ló, disznó stb./ megbetegedett, akkor karácsonyi abroszt terítettek rá. A hiedelem szerint attól meggyógyult, ha már legalább kétszer volt a karácsonyi abrosz az asztalon.

kendër /-t, -e ~gye, -ék/ fn. -Szép *kendëruök vót mineküök is mindig.* vö. gyaratatlan kender, *javakender, kenderáztató, kenderföld, kenderkéve, kenderkóttés, kendermag, kendermasina, kendernyomó, kendernyűvés, magkender, magoskender, megyekender, összenyűjökender, szálakender, tisztakender és virágoskender.*

kenderáztató l. áztató 'ua'

kenderföld *kendërföd* /-et, -je, -ek/ Szh. -Szomorú, mind *akinek nem gyutot kendërföd.*

kenderkéve l. kéve 'ua'

kenderkóttés l. kóttés 'ua'

kendërmag /-ot, -gya, -ok/ fn. *Ókor a kendërmagnak is vettünk külön is kendërt.*

kendërmagina /-t, -jja, -k/ 'a megtilolt kender puhítására, dörzsölésére használt szerkezet' fn. -A *pasdërgyát kendërmaginával is szokták oik helën a kendërbü kinyomni, kizuzni.* vö. *kendernyomó*

kendernyomó l. *kendermasina* 'ua'

kendernyűvés *kendërnnyűvés ~ kendërnnyűs* l. *nyűvés* 'ua'.

kendő /-t, -jje, -k/ fn. 'törülköző' -Szép *kendőket is szüettünk türüköznyi a virágoskendër fonalábu.*

kéll ts. i. /csak 3. személyben/ l. 'dagad /tésztaféle/',
2. 'megpuhul /kenderfonál/' *Lugoss vízbe két mindig a fond.* vö. *megkél*

kenés ~ kenyés /-t, -e/ fn. -Fontos volt a fondl kenyése csirizzé.

kereszt körössza /-t, -jja, -k/ fn. 1. 'rendszerint utak mellett felállított feszület, kereszt', 2. 'az áspa része' -Az áspának két körösszfája volt.

kéve /-t, -jje, -k/ fn. 'két vagy három maroknyi kinyűtt kender' -A kévéket nyűjés után száronni hattuk. vö. kenderkéve, nagykéve

kicsépel kicsépüll ts. i. -A kendermagot lekötőpször ponyván csépültük ki.

kigerebenyüll ts. i. 'kigerebenez' -Vót mikor magam, vót mikor ketten gerebenyűtük ki a kender-t. vö. kigyarat

kigyarat l. kigerebenyüll 'ua'

kihúz kihuz ts. i. -A kender-t ki szoktuk huzni a tiluvā, de má ez nem uan tilulldzs vót, mind a zēgő.

kikött ts. i. 'az elázott kender-t az áztatóból kiszedi' -Sok kender-t kiköttöttünk ming valamikor.

kinyű kinyűj ~ kinyün ts. i. -Ha száraz vót a föld, akkor nehezebb és vót kinyűni a kender-t.

kiráz ts. i. -A fonalat a zárkon ráasztuk ki, hogy tiszta legyen.

kirostáll ts. i. -A kendermagot ki is köllött ám még rostánni, hogy a szeméttye nē lēgyen benne.

kis szűőszék /-ét, -tye, -ék/ fn. 'madzag és vékonyabb kötelek készítésére alkalmas' szerkezet' -Kis szűőszéken szoktam köténymazzagot, ruhaszárittó kötelet még még kötőfékfejet is csinálni.

kóc /-ot, -ca, -ok/ fn. 'vékony szálú rossz minőségű hegyekender, rövid hulladékkender' [Már kevesen ismerik.] -A kódzbu mazzagot is pödörtünk, mer āra akasztottuk föl a sunkát, szalonadt.

komiszigatya /-t, -jja, -k/ fn. /elavult szó, csak az öregek ismerik/ 'tisztá fonálból szőtt, durvább szövésű, munkában használt vászongatya' -A régi öregék még komizagatyába dógosztak dologténap.

kötény /kötént, köténnye, -ék/ fn. Jó ha tész a zembérlánya maga elejbe kötént, hogy a ruhát kéműjje. vö. aratási kötény.

kötet /-ét, -je, -ék/ fn. 1. 'az a kendermennyeiség, amit egyszerre a rokkára kötnek' -*Amennyi kendért főtöttünk egy rokkára, av vót ěk kötet.* 2. 'kendermennyeiség /százötven szál/' -*Csöppübu két kötöt, háromszáz szálót szoktunk főtekernyi a zaspára.*

kőtt ts. i. 'az elázott kendert az áztatóból kiszedi' -*A vírágoskendért mindig előp kötöttük, mind a magossat.* vő. kikőtt
kőttés /-t, -e/ fn. 'az elázott kender kiszedése az áztatóból' -*A kőttés a zasszonyok dóga vót jobban csak.* vő. kenderkőttés

küttőlős vászon ~ küttőlőzs vászony fn. 'vastagabb, durvább fonálból szőtt vászonfajta' -*A küttőlőzs vászonbu legjobban zsdkot, ponyvát csináltak azelőtt.*

küttőlős zsák fn. 'egy sorosan szőtt, durvább fonálból készített zsák' -*Még most ize van a pallásonn ennyihány küttőlős zsdk.*

lapicka /'t, 'jja, 'k/ fn. 'nyéllel ellátott téglalap alakú falap; sulyok' -*Lapickávā szoktuk a ruhát kiveryni mosáskor, még a fonalat is avval ütöttüg-vertük.*

látószál /-ot, -a~gya, -ok/ fn. 'a kenderáztatóból kivett néhány szál kender, amelyről megállapítják, hogy ki lehet-e szedni a kendert a vízből' -*A látószálat hazavittük, mēkszáro-gattuk és āru tuttuk még, hogy lehet-ē kikőttenyi a kendért a mocsolābu.*

lazsnak /-ot, -tya, -ok/ fn. 'kb. lepedő nagyságú vászondarab' -*A pojvāt lazsnakkā hortuk valamikor, még borsószédésre is jó vót.*

lepedő lepdő /-t, -jje- -k/ fn. -*Szép lepdőket is szűtetünk a takácsná.*

ló /lovat, lova, lovak/ fn. 1. 'Pferd', 2. /állandósult szókapcsolatban/ *ló van benne* 'az áspán rossz irányban föltekert fonalszál' -*Ha rosszu tekerték fő az áspára a fonalat, aszonták vidzbü, hogy van benne egy ló, vagy esetlek több ló vód benne.*

magkender makkendər /-t, -e~gye, -ék/ fn. 'magnyerés céljából, rendszerint a mezsgyére vetett kender' -*Vót ugy, hogy makkendért is raktunk, ha tőp kendermagot szeretttüng vóna.*

magoskendër fn. 'magvas kender' -A magoskendër utóbb érik még, mind a virágos, de nincs isz belüle uan szép fondl.

marok /markot, marka, markok/ fn. 1. 'die hohle Hand', 2. 'egy maroknyi kender /nyűvéskor, tiloláskor, gyaratáskor/' -Két vaty három marok kendért szoktunk egy kévébe kötnyi.

mëggerebenyüll ts. i. 'meggerebenez' -Amikor mëggerebenyültük a kendért, akkor má évdít egymástu a szébgye kendër még a csunyább.

mëg'gyarat l. meggerebenyül 'ua'

mëgkëll ts. i. 1. 'dagad /tésztaféle/', 2. 'megpuhul /fonál/' -A fonalat bëghattuk a lugoze vízbe, hoty këjjën mëg benne.

mëgnyom ts. i. -A kerittés mellett a lányok szokták mëgnyomni a kendért, hogy az zapraja pazdërgya kigyűjjön belüle.

mëgpörcösödik tn. i. 'csomóssá, szakadóssá válik a fonál' -Ha nëm vigyázott a zembërlánya, hama mëkpörcösödött a fond.

mëgszapull ts. i. 'szennyest vagy kenderfonalat párol, forró, lúgos vízben áztat' -Sok szennyest mëk fonalat mëkszapúturk mink a pállósajtdrba.

mëgszó mëkszűj ~ mëkszün -A fonalat a takács szűte meg.

mëgszütet ts. i. 'a takáccsal megszővet' -Sog vészont mëkszütettünk mink azelőtt, amikor vót kendëruk.

mëgviszáll ts. i. 'a rokka kerekét hátrafelé hajtva két fonalat egybesodor' -Vót amikor mëg négy orsó fonalat is mëgviszáltunk házicërnának.

mëgzupáll ts. i. 'kendert tör' -Ha tilullás előtt a kendért mëgzupátuk, akkor könnyig vót ëtilúnyi.

mëgy mën /mënëk ~ mëgyëk, mész ~ mënő, ~, mënünk ~ mëgyünk, mëntëk, mëhnek/ tn. i. Szh. Mën, mind a karikacsapás /= könnyen megy/; Mën, mind a gyëminusz /= gyorsan megy/ vö. elmegy.

mëgyekendër fn. 'magnyerés céljából a mezsgyére vetett kender'

mocsola fn. l. áztató 'ua'

móring /-ot, -gya/ fn. 'a házasság előtti megállapodás a menyasszony és vőlegény között' -Rëgënte szoktak móríngot iratnyi. Néhány évtizeddel ezelőtt /mëg a 30-as években is/ móríngot irattak a házasulandók. A móríngot az egyezségen beszélték meg a szülők és a két kërőndszenagy /a vőlegény násznagyjai/. Az egyezséget a lányos háznál tartották. A mórínglevelet vagy

a jegyző írta meg, vagy bárki, írással foglalkozni szerető ember. A menyasszonyra pénzt irattak, a vőlegényre pedig megegyezés szerint *szimpla-* vagy *dufla katonadgyat*. A szimpla katonaágy egy *vánkosból* és egy *dunyhából* áll, a dupla ennek kétszerese. Az egyezségeen beszéltek meg a *gyegyruhdért* járó pénzt is.

mosószerék /-et, -tye, -ék/ fn. 'mosáskor használt keskeny asztalféle' -A *szennyest a mosószeréken szoktuk megvagdanyi a lapic-kávd, hogy mektisztújjon*.

nagykéve l. tere 2. 'ua'.

némét áspa l. hajtós áspa 'ua'.

némét tilu fn. 'kettős /ritkábban három/ vágóélű tiló'

nyála fonál fn. 'fonás utáni, még nyálat, piszkot tartalmazó mosatlan fonál' -A *nyála fonalat még ki köllött ám mosni, mer nagyon piszkos még*.

nyom ts. i. 1. 'szorít', 2. 'kendert tipor lábbal' -*Asszonyok némigén szokták nyomni a kender, halom inkább a lányok.* vö. megnyom

nyomás /-t, -a/ fn. 'a kender feldolgozásának munkafázisa; tiprás, dörzsölés' -A *lánypajtásokat szoktuk ehijnya a nyomásra, amikor a zapraja pászdergyát tiportuk ki a kenderből.* vö. tiprás

nyű nyűj~nyűn /nyűök~nyűjök, nyűö~nyűjő~nyűjsz~nyűssz,~, nyűünk~nyűjünk, nyűjtök~nyűttök, nyűjnek~nyűnnek/. Kenderet nyűni nem valami könnyig dolog. vö. kinyű

nyűvés nyűés~nyűjés /-t, -e/ fn. -A *nyűjés a kender éggyl nagyon nehéz munkája.* vö. kendernyűvés

összenyűjőkender fn. 'egyszerre, válogatás nélkül kinyűt magos- és virágoskender' -A *összenyűjőkender nagyasszon körül szoktuk kinyűni*.

összeviszáll ts. i. 'két orsó fonalat a rokka hátrafelé hajtásával összefon' -A *virágoskender fonalt szoktam összeviszálni házicérndnak*.

pállósajtár fn. l. szapulló 'ua'

pamuk /-ot, -gya, -ok/ fn. 'pamut' -*Pamukot bódha lehetéd venni.*

pamukfonál pamukfond /pamukfonalat, pamukfonala ~ pamukfondlgya

'pamutfonál' -A szép fond közé pamukfonalat szütettüng bele a szép holmíknak.

pamukozs vászony fn. 'pamutfonál és kenderfonál összeszővéséből készített vászonfajta' -Pamukozs vászonbu valamikor üngöket is csinýdtak. vö. pamukvászon

pamukvászony fn. l. pamukozsvászony 'ua'

parasztul szó parasztu szűj ~szün l. szó

parasztvászon parazvászony ~parazdvászony fn. 'csak fonálból szőtt vászonfajta' -Parazdvászonbu zsákókat mék ponyvát vartak leginkább. vö. simavászon.

parasztzsák parazzsák fn. 'erős vászonból készített kisebb méretű zsák' -A parazzsák kiseb zsák, mind a harazzsák, és kütölözsvászonbu vót.

pendely péntő /-t, -jje~péntőle, -ők~-őlők/ -Máskor a lányok, asszonyok mék tisz-tizénőt péntőt is fővették magukra.

pokróc pakróc /-ot, -ca, ok/ fn. -Pakróccá a zülészedszákát szoktuk lőtakarnýi. vö. rongypokróc, szőrpokróc.

ponyva /-t, -jja, -k/ fn. -Ponyvát is csinýltunk parazdvászonbu.

pozdorja pazdörgya /-t, -jja/ fn. -A pazdörgya tüzre is jó vót, mer jól atta a melegét.

pödrödésés /-sen, -sebb/ mn. 'gubancos, tekeredett' -Ha nem vígyázott a zembérlánya a fonyásnd, akkor hama pödrödésés lett a fondl.

pörcös /-sen, -sebb/ mn. 'csomós, könnyen szakadó' -A pörcös fondl hama őszakatt.

pörcösödik /-ött, -ggyön/ tn. i. 'csomóssá válik /fonal vagy gyapjúsál/' -Az nem jó ha a fondl pörcösödik, mer szakadás lőssz.

pörcüll ts. i. 'a rokka nem akarja bevenni, gubancolja, csomóssá teszi a gyapjú- vagy fonalszálat' -Ha meleg vót a sorsovas, akkor mingýd pörcülte a fonalat.

ráz ts. i. l. 'zötyög', -Rossz uton nagyon ráz a kocsi.

2. 'mozgat' vö. kiráz

rédés gatya fn. 'pamutvászonból készített, ráncokba szedett, bőszárú, hosszú gatya' vö. rojtos-, szedett gatya

rogyik /-ott, -gyon/ tn. i. 'a nagyon elázott kender össze-
megy' -*Ha sokáig van vízbe a kendő és nagyon elázik, akkor*
mongyák í, hogy rogyik, annyira elázott.

rojtos gatya fn. l. redes gatya 'ua'

rokka /^lt, ^ljja, ^lk/ fn. -*Azelőtt majnēm mindēh hāznd vót*
rokka.

rokkafa /^lt, ^ljja, ^lk/ fn. 'a rokka azon része, amelyre a
kendert vagy gyapjút fölkötik' -*A rokkafára tettük föl a*
kendért.

rokkacsepű rokkacsöppű /-t, -je/ fn. 'fonásra előkészített
csepű' -*Av vót a rokkacsöppű, amit má a rokkafára főkötöttünk.*

rongypokróc rongypakróc fn. 'fonálból és tarka rongyból szőtt
pokróc' -*Máskor a takácsból szittünk és csomó rongyot, mēk*
fonalat, asztán szűtt az belüle rongypokrócot.

rosta /^lt, ^ljja, ^lk/ fn. l. 'kézi hajtású mezőgazdasági esz-
köz', 2. 'kis kézirosta' vö. borsórosta.

rostáll /rostát, rostájjon/ ts. i. -*Vót aki a földön, vót aki*
othun rostáta a kendőrmagot. vö. kirostál.

rozmaringfonás ~ rozmaringfonyás /-t, -a/ fn. l. 'három haj-
tincs egybefonása' -*A lányuk a hajukat is rozmaringfonyással*
fonták össze. 2. 'a kenderkévék' X alakban való egymásra fek-
tetése, összefonása' -*A kévéket rozmaringfonyással fonták össze.*

rőf ~ réf /-ét, -tye/ fn. -*Sokat köllöd dőgozni, mire lett*
ēnnyihány rév vászony.

sámli /-t, -ja/ 'a szövőszék része; lábító'

simavászon ~ simavászony l. parasztvászon 'ua'

sodrás /-t, -a/ fn. 'a fonál bordába helyezése' -*A sodrásnd*
begéni köllött a takácsnak.

szakajtóruha /^lt, ^ljja, ^lk/ fn. -*Szoktunk szűtetnyi szēbnē*
szēp szakajtóruhákat.

szál /-ot, -a~gya, -ok/ fn. 'az áspán körültekert fonálegy-
ség' -*Éty kötedbe százötfen szál fond vót.*

szálafonál fn. 'nyáltól, szennytől megtisztított fonál' -*Az a*
fondl a szálafondl, ami má tiszta, amit mēkszapútunk.

szálakendër l. javakender 'ua'

szalmazsák szómazsák fn. -Jó erős szómazsákokat is szűtettünk a takácsa.

szálull /szálút, szálújjon/ ts.i. 'a kendert szálanként válogatva válogatva ereszti az orsóba' -Né szálúd má annyira aszt a kendért, halom erégszad szaporánn!

szapull /szapút, szapújjon/ ts. i. 'szennyest vagy kenderfonalat forró, lúgos vízben áztat' - A fonalat mők szapúnyi is köllött, mer ronda vót. vö. megszapul

szapullás /-t, -a/ fn. 'a kenderfonál vagy szennyes párolása' -A szapullás is nagyon nehéz munka vót, mer sog vizet mők köllött dm melegittenyi.

szapulló /-t, -jja, -k/ fn. 'kisebb kádféle' -A szapullóba szoktuk a fonalat még a szennyest áztatnyi lugoos vízbe. vö. pállósajtár

szapullótartó /-t, -jja, -k/ fn. 'a szapulló alá helyezett tartófa' -A szapullótartóra köllött a szapullót ráténnyi.

szédett gatyá l. redes gatyá 'ua'

szimplaverés /-t, -e/ fn. 'szövésmód' -Szimplaveréssé gyorsabban mēnt a munka, mind duflaveréssé.

szó szűj~szün /szűök~szűjök, szűö~szűjő~szűjsz,~,szűünk~szűjünk, szűjök~szűttök, szűjnek~szűnnek/ -A fonalat a takácsok szűtték még évekkel ezelött is. /állandósult szókapcsolatban/. parasztu szűj~szün 'csak kenderfonalat szó díszítés nélkül' -A magoskehder fonalat, ha nem vót ölék szép, csak parasztu szűtték, mer abbu nem léd vóna szép vészony. vö. megszö

szörpokróc szörpakróc /-ot, -oa, -ok/ fr. 'gyári készítésű pokróc' -A szörpakrócot nem a takács szűtte, halom bódba vettük.

szösz /-t, -e/ fn. 'vékony szálú hulladékkender, a csepűnek a java' /kiveszöben lévő szó/. - A szösz a csöppűnek a szébgye vót.

szövés szűés~szűjés /-t, -e/ fn. -Mindig alig vártuk, hogy mikor lész má a fonál szűjése.

szövészék szűőszék~szűjőszék /-ét, -tye, -ék/ fn. -Akinég vót szűjőszéktye, az tudott iss vele kereanyi szépenn. vö. kis szűőszék

szűtet /-*ëtt*, -*ssën*/ ts. i. 'a takácsal szövet' -Amikor a fonalat kimostuk, *ëvítettük utánna a takácsó szűtetnyi*. vö. meg-szűtet

szűtetés /-*t*, -*e*/ fn. 'szövés' -A szűtetés má nem a mi dögünk vót, hanem a takácsé.

teker /-*t*, -*gyën*/ ts. i. 'csavar' -Nem vót könnyig a fonalat a szűzőszékre tekernyi. vö. felteker

tere /-*t*, -*jje*, -*k*/ fn. 1. 'teher, súly', 2. 'tíz kéve kender egybekötve; köteg' -Nyűjés után teressám kötöttük össze a kender-t. vö. nagykéve

tész ts. i. 1. 'csinál, cselekszik' -Mit tész, ha nem sikerül? 2. 'rak, helyez' -Tegyéték a helire a kapdát! Sz. Tészégeti magát /-fölvág, büszkélkedik/, Csuffd tész /-megszégyenít/ vö. feltesz

tiló tilu /-*t*, -*ja*, -*k*/ fn. 'kendertörő szerkezet' -Most a palláson van a tilu, mer má as sē kő hasznányi. vö. elmegy, német tilu

tilol tilull /*tilút*, *tilújjon*/ ts. i. 'kendertör /tilóval/' -Sohasē szerettem tilúnyi, mer nagyon nehéz munka. vö. eltilol

tilolás tilullás /-*t*, -*a*/ fn. 'kendertörés tilóval' -A tilullás nagyon kidögleszti a zembérlánya dörékdát, kargyát.

tiprás 1. nyomás 'ua'

tisztakender fn. 'vékony szálú, jóminőségű kender' -Tilullás után kaptyuk a tisztakendert.

tuszli /-*t*, -*ja*, -*k*/ fn. 'vászonból készült kézvédő' -Aratás-kor mindkét kézire tuszlit huzott a kévekötd, hogy a gabona ne böktye.

tutyi /-*t*, -*ja*, -*k*/ fn. 'gyapjúból kötött lábbeliféle' Sz. -A kőnyi tutyi mindent kibír /-nagyon erős/. Szh. Piros, mind a naki tutyi /-sápadt/.

tutyitalp tutyitāp /-*t*, -*a*~*tya*, -*ak*/ fn. 'kenderfonálból kötött talp' -Tutyitāpat legjobban csak csöppübu szoktunk kötnyi. vászón~vászony /vászont~vásznot, vászna~vászonna, vásznot~vászonyok/ fn. -Sok szép vászont mēkszűtetettünk mink is. vö. kűttölös-, pamuk-, paraszt- és simavászón

vékaruha fn. 'ebédhordásra használt, kerek kosár letakarására szolgáló, pamutvászonból készített díszes abroszféle' -A

sebedészvékát széb vékaruháivá szoktuk létakarnyi.

vész ts. i. 1. 'vásárol' -Sokfélét vetttem a bódába. 2. 'fog'
-Vedd innen a kezemből vö. elvesz

virágoskendőr fn. 'virágot hozó, vékonyabb szálú kenderfajta'
-A virágoskendőr fonalábú lettek a legszép szüneted dógok.

viszáll /viszdt, viszdjjon/ ts. i. 'a rokka kerekét hátrafelé hajtva két kenderszálat összefon, egybesodor' -A rokka kerekít hátra kő hajtanyí, ha viszdányi akar a zembőr. vö. megviszál, összeviszál

viszállás /-t, -a/ fn. 'a két szál fonál egybefonása, összesodrása' -A viszállás nem vót nehéz, csak a rokkát köllöd visszafelé hajtanyí.

zupa /¹t, ²jja, ³k/ fn. 'két gerendából álló kendertörő szerkezet' -Mink usz szoktunk kőcsön kényi zupdt, mer az nem mindég hsznd vót.

zupáll /zupdt, zupájjon/ ts. i. 'kendert tör' -Miuta kendőr nincs, má zupányi se köll. elzupál, megzupál

zupállás /-t, -a/ fn. 'kendertörés /zupával/' -Ha vót zupállás, akkor könnyebb utánna tilúnyí.

zupálló 1. zupa 'ua'

zupu 1. zupa 'ua' /Néhány idős ember ismeri./

zsák /-ot, -tya, -ok/ fn. -Jó ha sok zsáktya van a zembörnek, mer akkor nem kő kőcsön kényi. vö. barackmagos-, hára-, kütölös- és parasztszák.

zsurmull ts. i. 1. 'morzsol /kukoricát/', 2. 'lábával tipor, dörzsöl /kendert/' -A lábunká szoktuk zsurmúnyí a kendért a kerittés mellett.

ОБРАБОТКА КОНОПЛИ И ЕЕ ЛЕКСИКА В ДЕРЕВНЕ НАДЬКОНИ

ЙОЖЕФ САБО

Автор в этой работе с этнографической и лингвистической точек зрения описывает бывшую обработку конопли и ее специальную лексику в деревне Надькони, которая находится в комитате "Толна".

Работа делится на три основные части: этнографическое описание процессов обработки конопли, диалектный текст об обработке коноп-ти /на основе магнитофонной записи/ и специальная лексика конопли. По народному преданию выращивание конопли имеет древнюю традицию в указанной деревне. О важной роли выращивания конопли и о его бывшем значении свидетельствует тот факт, что некоторые моменты обработки конопли сохранились в поговорках местного населения.

Описание некоторых трудовых процессов сопровождается рисунками и фотоснимками, а об орудиях и моментах обработки конопли помещается таблица. К написанию данной работы - кроме помощи местных жителей и упомянутой в работе специальной литературы - автор воспользовался опытом и воспоминанием своего детства.

HAJDÚ PÉTER

A már kihalt szajáni szamojéd nyelvek közül a kamasszt ismerjük legjobban: ebből a nyelvből nem csak kisebb, régi szójegyzékek állnak a kutatók rendelkezésére. A kamassz nyelvi kutatások számára jelentős és becses források CASTRÉN és JOKI nyelvtani leírásai, valamint CASTRÉN, K. DONNER és A. KÜNNAP lexikai és szövegfeljegyzései. Ezekből a forrásokból tudjuk, hogy a kamassz nyelvben a többesjel funkcióját három különböző morféma látja el.

- /1/ -i /-i', -ji, -je, stb./: *ular-i* 'die Schafe',
ku-ji 'die Ohren';
- /2/ -san : *to-san* 'die Rentiere';
- /3/ -lar : *mator-lar* 'die Matoren';

Az utóbb említett -lar suffixumot csak nagyon korlátozottan, néhány etnonimában alkalmazzák, és ezt a török eredetű képzőt aligha tekinthetjük az egykori kamassz nyelv többesjelének. Ezzel szemben az -i jel eredeti. P. ALVRE ebben egy *-ja / *-jā alakban rekonstruálható proto-uráli gyűjtőnévképző folytatását véli felismerni. /SFU 1965, 17-19/, ámde elképzelését bizonyítandó fáradozásai ellenére is a másik felfogás a valószínűbb, amely szerint az -i úgy tekintendő, mint a PU *-j többesjel kamassz megfelelője. Az viszont teljesen akadémikus kérdés marad, hogy vajon a gégezárvhang a kamassz képző néhány allomorfjában egy másik többesjelre vezethető-e vissza. Az utóbbi lehetőségről lásd WICKMAN, *The Form of the Object in the Uralic Languages*, Uppsala 1955, 137 és KÜNNAP: SFU 1967, 286.

A *-saŋ* többesjel eredetét illetően egészen a közelmúltig teljes bizonytalanság uralkodott. CASTRÉN annak idején így nyilatkozott erről a képzőről: "Ferner kommt im Kamassischen Dialekt...ein besonderer Pluralcharakter *saŋ*, *zaŋ* vor, der fast mit dem Tschuwaschischen *sam*, *zam* übereinstimmt und wahrscheinlich auch Türkischen Ursprungs ist." /*Grammatik der samojedischen Sprachen*. 1854, 109./ Ezt a magyarázatot 30 évvel később már MUNKÁCSI BERNÁT megcáfolta ugyan /*Budenz-Album* 1884, 242-243/, O. PRITSAK a közelmúltban mégis a kamassz és a csuvas többesjel közötti összefüggésről beszélt /*Studia Altaica* 1957, 137-138/. Ez a török-szamojéd párhuzam azonban a csuvas nyelv oldaláról sem tartható fenn /ld. RÓNA-TAS ANDRÁS ellenvetéseit: ANYIOK 23 [1966]; 331-332/.

A.J. JOKI már 1956-ban utalt röviden a kamassz többesjel szölkup megfeleléseire /szölkup Tym *-saq*, *-saŋ*/. Ugyanitt kifejezte azt a meggyőződését, hogy e képző eredetileg kollektív funkciójú volt /FUF 32 Anzeiger [1956]; 37/. Mindazonáltal JOKI lakonikus utalásaival a kamassz többesjel eredetének problémája nem oldódott meg. Erre utalnak pl. tekintélyes nyelvészek megnyilatkozásai, melyekben még mindig visszatér a képző török eredetével kapcsolatos régi tételek /ld. A. KÜNNAP: SFU 1967, 287, 290 és V. TAULI körültekintőbb megfogalmazásában: *Structural Tendencies in Uralic Languages*, The Hague 1966, 60/.

A kamassz többesjel problémáját végül is a szamojéd nyelvek ún. konnektív-reciprok képzőivel kapcsolatban lehet tisztázni. A *szamojéd konnektív-reciprok képző genetikai és areális-tipológiai összefüggései* című dolgozatomban /NyK 71 [1969]; 61-68/ voltaképpen fény derül a kamassz többesjel eredetére is, bár e cikk stratégiája nem ennek tisztázására törekszik.

Konnektív-reciprok képzőnek nevezzük az olyan, általában rokonságnevekben előforduló grammatikai morféimákat, amelyek az alapszóban megadott fogalomnak /legtöbbször

egy személynek/ és a vele szoros nexusban lévő rokon fogalmaknak /általában személyeknek/ a kölcsönös kapcsolatára utalnak; azaz a K-R képzők utalást tartalmaznak az alapszó közvetlen fogalmi környezetére ill. azon fogalmak együttesére, amelyek az alapszóval jelölt fogalommal kölcsönös rokonságban állanak. Több nyelvben a többes vagy a duális jele is követheti a konnektív-reciprok képzőt, és ezért a képző jelentése gyakran eltolódhat a többes ill. a duális irányába. Általában azonban nem lépi át a tulajdonképeni /disztributív/ számkategória határát, mert a duális ill. a többesjel alkalmazása ellenére sem fejezi ki a szó által megjelölt fogalom kétszeres vagy többszörös előfordulását, hanem az alapszóban reprezentált rokon fogalmak jelenlétére utal /reprezentatív duális ill. többeszám/. A konnektív-reciprok képző nemcsak a szamojéd nyelvekben /nyenyec, szölkup/ fordul elő, hanem néhány finnugor nyelvben is /pl. a vogulban, osztjákbán, lappban, észtben és a vótban/. Néha önmagában járul az alapszóhoz, leggyakrabban azonban egy számjellel kiegészítve jelenik meg. A konnektív-reciprok képző alkalmazási területét és strukturális típusait az uráli nyelvekben a következőképpen lehet ábrázolni:

	K-R-képző + Ø	K-R-képző +Du	K-R-képző +Pl
vogul	<i>pöw-önš</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>pöw-önš-äγ</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>pöw-önš-t</i> 'der Vater mit seinen Söhnen'
osztják	-	<i>jəγ-sä-γən</i> 'der Vater mit seinem Sohn'	<i>jəγ-sä-t</i> 'der Vater mit seinen Söhnen'
lapp	<i>oabba-š</i> 'Schwestern unter- einander'	-	<i>oabba-dža-k</i> 'Schwestern untereinander'
vót	-	-	<i>süamme-tse-t</i> 'die zwei Lun- genflügel'
észt	-	-	<i>poja-tse-d</i> 'gegenseitig Söhne'

	K-R-képző + Ø	K-R-képző + Du	K-R-képző + Pl
nyenyec	/sīde/ n̄-s	n̄-sa-xa?	n̄-s-?
	'zwei Kameraden untereinander'	'zwei Kameraden untereinander'	'die Kameraden untereinander'
szölkup	-	iraqum-os-qī	āmā-sī-t ¹
		'Mann und Frau'	'die Mutter und ihre Kin- der'

A morfémastuktúra alapján a táblázat még a következő kamassz adatokkal egészíthető ki:

kamassz	-	kaka-se-kej 'zwei Brüder unter- einander'	[kaka-san 'die Brüder']
---------	---	---	------------------------------

A kamassz -se-kej szegmentum formálisan és funkcionálisan is tökéletesen megfelel a nyenyec -sa-xa?- és a szölkup -s-qī- szegmentumoknak. A kamassz -san eredeti többesjelnek látszik, a nyenyec -s-? és a szölkup -sī-t K-R-képző + Plur morfémakapcsolatokkal egybevetve ezt is hasonló módon lehetne szegmentálni -sa- /K-R-képző/ és -n elemekre. Ha a továbbiakban azután a kamassz suffixum /disztributív/ többesi funkciójából indulunk ki, akkor értelmesnek látszik az a feltevés, hogy a kamassz -n valamiféle többesi alkotóelem lehetne. Ez a feltevés azonban súlyos nehézségekbe ütközik. A KÜNNAP *System und Ursprung der kamassischen Flexionsuffixe* című disszertációjában foglalkozik ezekkel a nehézségekkel anélkül, hogy a problémára megoldást találna. Arról van ugyanis szó, hogy: /1/ a kamassz képző szótagvégi -ŋ-je a többi nyelv többesjével /szölk. -t, vog. - osztj. -t, vót-észt -t, nyenyec -? < *-t, lp. -k < *-t/ kapcsolatba nem hozható, egy közszamojéd /vagy szajáni szamojéd/ *-ŋ többesszámjelölő elem rekonstruálása pedig nagyon merész vállalkozás lenne. Igaz, hogy a nganaszan nyelvben az -ŋ- többesi funkcióban kimutatható, de csak személyes névmással és birtokos személyel kapcsolatban /pl. sg3 sete 'er': Pl3 seten 'sie';

Px3Sg -tu : Px3Pl -tun /, s ez a morféma a többesi használatú PU*-n folytatója. Az *-n > -n változás másodlagos a nganaszanban /a várakozásnak megfelelően ugyanez a hangváltozás ment végbe a nganaszan genitivus ragban/. Egyébként a PU többesi *-n a kamassz nyelvben is képviselve van: változatlan formában megőrződött a többes 3. személyű birtokos jel és a többes 3. személyű igei személyrag végső elemeként /pl. Px3Sg, ill. Vx3Sg - DetInd -te: Px3Pl, ill. Vx3Pl-DetInd -ten; továbbá: Vx3Sg-DetImp -kupu: Vx3Pl-DetImp -kupun/. Míg azonban a nganaszan nyelvben az *-n > -n hangváltozás általánosnak és törvényszerűnek tűnik, addig a kamassz nyelvben az -n-nek > -n-né változása szokatlan jelenség, és csak körülményesen magyarázható. Feltehető pl., hogy az -n bizonyos helyzetekben, pld. a locativus vagy ablativusrag szókezdő -k-ja előtt homorgán n hanggá asszimilálódott /pl.: tura-san-kan LocPl 'in den Häusern', tura-san-ka AblPl 'aus den Häusern' < *tura-san-kanstb./, és később ilyen helyzetből általánosult. Ez a magyarázat lehetséges volna, de csak a kamassz -n hang keletkezését tudná - úgy ahogy - megvilágítani, a szölkup n morféma eredetét továbbra is bizonytalanságban hagyná.

Ha ugyanis visszaemlékezünk JOKI-nak arra az utalására, amely a kamassz többesjelet a szölkup -san /és > -saq/ képzővel hozzá etimológiai kapcsolatba, akkor ez az egybevetés azt jelenti, hogy az -n nem a kamassz nyelv önálló fejlődése során jött létre, hanem déli szamojéd örökség. A szölkup képző használatára az alábbi példákat említhetjük: qūttā-san 'Fichtengehölz' < : qūttā 'Fichte'; pōl-šaq 'Wald' < : pō 'Baum'; quma-šan 'Menschen' < : qum 'Mensch, Mann' /JOKI, l.c. 37/; kwān-šaq 'Birkenwald' < : kwā 'Birke' /LEHTISALO, *Über die primären uralischen Ableitungssuffixe*, Helsinki 1936. 211 /. A szölkup nyelvben tehát ez a morféma voltaképpen nem többesjel, hanem kollektívképző. A képzőnek ezt a kollektív funkcióját a

kamassz nyelvben is eredetinek kell tekintenünk. Ha pedig ez így van, akkor teljesen felesleges, hogy minden áron egy többesjelet feltételezzünk a déli szamojéd képző szóvégi nazálisában. Ezt az állítást nyomatékosan ki kell emelnünk, t.i. KÖNNAP hajlik egy külön összamojéd *-ŋ többesjel feltevésére. Erről a bizonytalan hipotézisről azonban könnyen lemondhatunk.

Véleményem szerint a déli szamojéd kollektív képző -ŋ je voltaképpen ugyanazon melléknévképző, mint amelyik a szölkup *karun* 'schief', azaz 'ein anderer' /vö. nyenyec *neli* 'fremd'/; taigi, karag. *sāageng* 'schwarz' /vö. szölkup *sāga* id./ szavakban jelentkezik. Ez a melléknévképző aránylag ritkán használatos a déli szamojédban, más uráli nyelvekben azonban gyakori és produktív melléknév-ill. nomen possessoris képzőként szerepel: vog. *towlən* 'geflügelt' <: *towl* 'Flügel'; osztj. *kewən* 'steinig' <: *kew* 'Stein' stb., /vö. LEHTISALO, op. cit. 141/. A nomen possessoris használata a kollektív funkció betöltésére egészen általános jelenség. Vö. pld. a magyar -s ill. a finn -kko képzős gyűjtőnévképzőt /magy. *fenyves* 'Tannenwald' <: *fenyő* 'Tanne', *havas* 'Schneeberg' <: *hó* 'Schnee'; *koivikko* 'Birkenwald' <: *koivu* 'Birke', *kivikko* 'Steinhaufen' <: *kivi* 'Stein' stb./, ahol egy melléknévi /nom. possessoris/ jelentés előzte meg a képző később kialakult kollektív használatát. A *fenyves* tehát eredetileg fenyőfákkal benőtt területet jelentett, és hasonló volt a *kivikko* elsődleges jelentése is /'steinig, mit Steinen bedeckt' értelemben/ stb. Az *-ŋ PU képzőről bővebben lásd: LEHTISALO, op. cit. 141.

Mindebből világosan kitűnik, hogy a déli szamojéd -saŋ a konnektív-reciprok képző egyik elágazása, mégpedig úgy, hogy a -sa- K-R bázishoz a melléknévi /nomen possessoris/ funkció megőrzése és kiemelése végett még egy másik

melléknévképzőt hozzátettek /déli szamojéd: *-ŋ > kam. -ŋ, ill. szölkup -ŋ ~ dial. -q is/. A déli szamojéd gyűjtőnévképző keletkezésének ez volt az alapja. A kollektív funkció később a kamassz nyelvben egy disztributív-plurális rendeltetést kapott, és ezzel újabb többesjel alakult ki a kamassz nyelvben, s ez a régi *-j többesi morfémat fokozatosan háttérbe szorította.

J E G Y Z E T

- ¹ Vö. vog. *pöw* 'Sohn', osztj. *jāy* 'Vater', lp. *oabba* 'Schwester', vót *sūa* < **sūam* 'Herz', nyenyec *diđe* 'zwei', *nā* 'Kamerad', észt *poeg* /:*poja*-/ 'Sohn', szl. *iraqum* 'Greis'. A PU konnektív-reciprok képző rekonstruált formája a következő: *-*d* ~ *-*ηVd* /vö. HAJDÚ, i.m. 69-70/. I.h. utaltam arra, hogy a képző konnektív-reciprok funkciója másodlagos, és az egy korábbi melléknévi /nomen possessoris/ funkcióra vezethető vissza. Az *-s* képzős nomen possessorisi alakulatokra vö. nyenyec: *zewas* 'paarig, wer einen Gefährten hat' <: *zew* 'Seite'; szl. kup: *āntes* 'scharf' <: *antj* 'Schneide' stb.

ÜBER DEN URSPRUNG DES KAMASSISCHEN
PLURALSUFFIXES -saŋ

von

P. HAJDÚ

Die ungarische Fassung eines Artikels wird hier mitgeteilt, der ursprünglich 1973 in der Menges-Festschrift publiziert werden sollte. Die erwähnte Festschrift /und darin das deutsche Original des Artikels/ wird aber wegen verlegerischen Schwierigkeiten mit einer längeren Verspätung vermutlich als Sonderband der *Uralaltaischen Jahrbücher* erscheinen.

A SZAMOJÉD KOAFFIXUM EREDETÉRŐL

MIKOLA TIBOR

A szamojéd nyelvek deklinációjára jellemző az ún. koaffixum használata. Mielőtt a koaffixum keletkezésének valószínű módjáról ejtenénk szót, tekintsük át az egyes szamojéd nyelvek deklinációját. Ez nem vesz sok teret igénybe, miután az öt szamojéd nyelv általában csak hét nyelvtani esetet ismer. A mi szempontunkból lényegtelen duális paradigmákat elhagyjuk.

N y e n y e c

	Sing.	Plur.
Nom.	Ø	-''
Akk.	-m''	-*i
Gen.	-''	-*i+''
Lat.	-n'', -t''	-xV'', -ka''
Lok.	-xVna, -kana	-xV''na, -ka''na
Abl.	-xVd, -kad	-xVt, -kat /*ka''t/
Prolat.	-wna, -mna	-PlurGen+mana

A koaffixum a posszesszív ragozás latívuszában is fellép:
-xVn+P, -kan+P.

E n y e c

Nom.	Ø	-''
Akk.	Ø	-''
Gen.	-''	-''
Lat.	-ddo, -do	-hido, -gido
Lok.	-hVne, -gone	-hine, -gine
Abl.	-hVdo, -godo	-hito, -gito
Prolat.	-one, -mone	-ine, -one

Itt is fellép a koaffixum a hirtokos személyragozott név-
szók latívuszában: *-kVn+Px

N g a n a s s z a n /PROKOFJEV után/

	Sing.	Plur.
Nom.	Ø	-''
Akk.	-/m/	-''
Gen.	-/n/	-j
Lat.	- <u>tan</u> , - <u>ndan</u> , - <u>ntan</u>	- <u>ti</u> ', - <u>ndi</u> ', - <u>nti</u> '
Lok.	- <u>tanu</u> , - <u>ntanu</u>	- <u>tini</u> , - <u>ndini</u> , - <u>ntini</u>
Abl.	- <u>gata</u> , - <u>kata</u>	- <u>gita</u> , - <u>kita</u>
Prolat.	- <u>manu</u>	PlurGen+ <u>manu</u>

S z e l k u p

Nom.	Ø	-t, -n
Akk.	-m, -p	- <u>tim</u> , - <u>típ</u>
Gen.	-n, -t	- <u>tín</u> , - <u>tít</u>
Lat.	-/n/ <u>ti</u> , - <u>nik</u>	Gen.+ <u>kiní</u>
Lok.	- <u>qít</u>	Gen.+ <u>míqít</u>
Abl.	- <u>qíni</u>	Gen.+ <u>náni</u>
Prolat.	- <u>mít</u>	= Sing.

K a m a s s z

Nom.	Ø	-je'', usw.
Akk.	-m	-''im
Gen.	-n	-''in
Lat.	-nə, -tə, -də	-''inə
Lok.	- <u>γən</u> , - <u>kən</u>	-''i <u>γən</u>
Abl.	- <u>γə'</u> , - <u>kə'</u> / * <u>kat</u> /	-''i <u>γə'</u>
Prolat.	hiányzik	hiányzik

A possesszív ragozás latívuszának és lokatívuszának ugyanaz
a ragja: -γən.

A paradigmákban a koaffixumokat aláhúztuk. Láttuk, hogy
a koaffixum a legtöbb helyjelölő esetben fellép: az esetvég-

zódések nem közvetlenül járulnak, hanem a koaffixumok segítségével kapcsolódnak a tőhöz.

Ezek a táblázatok természetesen kissé leegyszerűsített képet adnak a szamojéd nyelvek névszóragozásáról. Megemlítem, hogy koaffixumok egyes finnugor nyelvekben is előfordulnak /pl. a finnben/. Ezúttal azonban csak a szamojéd nyelvekre térünk ki.

A szamojéd nyelvek koaffixumát már sok kutató vizsgálta. A kérdés irodalmát legutóbb AGO KÜNNAP foglalta össze /AGO KÜNNAP: *System und Ursprung der kamassischen Flexionsuffixe* I. 108-110. S. Helsinki, 1971, MSFOu 147/. Elutasítja LEHTISALO magyarázatát, aki a helsinki egyetemen tartott előadásában kifejtette, hogy a szamojéd nyelvek **kVnV* lokatívusz-végződésének mindkét komponense eredetileg mutató névmás volt. Szerinte azonos eredetűek lennének még a következő nyenyec mutató névmások és adverbiumok: *t'ukū* "dieser", *t'ikī* "das", *takī* "jener", *t'ikāna* "dort", *t'ukona* "hier". Úgy tűnik, hogy KÜNNAP azt az elterjedt nézetet fogadja el, miszerint a szamojéd helyjelölő esetek -**kV*- koaffixuma egy képzőre vezethető vissza. COLLINDER például összekapcsolja ezt a koaffixumot a jurák -*xi*; -*gi* képzővel, amely egy bizonyos helyhez tartozást jelöl, például *warxi* 'am Ufer liegend', *mākī* 'im Zelt liegend' stb. Ezt a magyarázatot szokás szerint arra alapozzák, hogy a többesjel a koaffixum után áll és nem előtte. A mai uráli nyelvekben a többesjelet ugyanis csak képző előzheti meg.

Ez a magyarázat olyan kézenfekvőnek látszik, hogy az ember egyáltalán nem gondol arra, hogy gyenge oldalai is lehetnek. A közelebbi vizsgálat során azonban kitűnik, hogy ez a magyarázat több szempontból is problematikus. Megemlítenék néhány kérdést, amely ezzel kapcsolatban felmerül.

1. Helyes-e a nyelvtörténet egy problémáját egyszerűen úgy megoldani, hogy a nyenyec nyelvi elemek mai kombinációs szabályait vesszük figyelembe? Ugyanis könnyen előfordulhat, hogy a mai lok. plur.-i -*ʔa''na* végződést így kell tagolni: *ʔa* /koaffixum/ + '' /többesjel/ + *na* /esetrag/, az azonban egyál-

talán nem biztos, hogy annak idején, amikor a szamojéd nyelvek deklinációja kialakult, szintén ezen a módon lehetett volna elemezni. A nyelvészek többsége egyetért abban, hogy a többesjel eredetileg más funkciót töltött be. BALÁZS JÁNOS meggyőzően bebizonyította, - ha paleolingvisztikai kérdésekben egyáltalán lehet meggyőzően bizonyítani - hogy a többesjel eredetileg mint a determinatívum egy fajtája volt használatos. Egy másik vélemény szerint mint gyűjtőnévképző szerepelt. Egyelőre teljesen mindegy, hogy a többesjel miből alakult ki, lényeg az, hogy minden bizonnyal téves metódus a sok ezer évvel ezelőtt lejátszódott nyelvi jelenségekre úgy keresni a magyarázatot, hogy az egyes nyelvi elemeknek a mai funkciót tulajdonítjuk, noha teljesen nyilvánvaló, hogy korábban egészen más funkciójuk volt. BALÁZS magyarázata például egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a ma használatos többesjel, vagyis egykori determinatívum előtt más morféma is állhatnak, mint szóképzők.

2. Ha a nyenyec '' gégezárhang a többes lokatívusz ragban valóban megegyezik a többesjellel, mint ahogy ezt sokan állítják, akkor a többes latívuszi χa '' végződés is így analizálható: χa /koaffixum/ + '' /többesjel/. Hol van azonban ebben az esetben a latívusz ragja? Ez jogos kérdés, hiszen minden uráli nyelvre jellemző, hogy a többes helyjelölő esetekben a többesjel és a rag világosan megkülönböztethető. Erre számos példát lehetne felsorolni minden uráli nyelvből. Kivételek talán egyáltalán nincsenek. Az indogermán nyelvekben a helyzet más. Az uráli nyelvekben azonban csak az alany-, tárgy- és birtokos esetben lehetséges, hogy a pluralitás és az eset ugyanazzal az elemmel fejeződik ki. Az alanyesetben nyilvánvalóan azért, mert az alanyesetnek egyes számban is \emptyset a végződése. Az egyes számú tárgy- és birtokos esetben is gyakori a \emptyset végződés.

3. Ha a XV koaffixum képző, akkor miért csak egyes esetekben fordul elő? Használata még a lokális esetekben sem általános, hiszen hiányzik a latívuszban és a prolatívuszban.

KÜNNAP fölteszi ugyan, hogy a latívusz és prolatívusz névutói eredetű, de ez az elmélet igen gyenge lábakon áll. Az ún. irányhármasság, vagyis a három különböző irány primér ragokkal való jelölése egyike az uráli nyelvcsalád legfontosabb ismertetőjeleinek, amely bizonyára mind az uráli, mind a későbbi összamojéd alapnyelvben megtalálható volt. Az irányhármasságon belül éppen a latívusz a leggazdagabban képviselt eset, az alapnyelvre több latívuszragot is feltételeznek /^{*}k, ^{*}n, ^{*}s, ^{*}h/. Minden uráli nyelv elsősorban esetragokkal fejezi ki a latívusz irányát. A latívusz fontos szerepéről a nyelvfejlődés korábbi periódusaiban vö. MIKOLA TIBOR, Néprajz és Nyelvtudomány, 10 [1966], 29-39. Így tehát lehetetlen egyetérteni KÜNNAPPal, amikor azt állítja, hogy - a lokatívuossal és ablatívuossal ellentétben - az összamojéd latívuszt egy névutós szerkezet képviselte.

A hagyományos magyarázatból az sem derül ki, hogy miért hiányzik a koaffixum az egyes szám latívuszában, amikor a possessív ragozás ugyanazon esetében jelen van. Ez a magyarázat túl sok megoldatlan problémát tartalmaz, amelyeket véleményem szerint ezen az alapon nem is lehet megoldani. Láthatuk, hogy a koaffixum kialakulásának problémáját csak fontos paleolingvisztikai kérdésekkel összefüggésben lehet megvilágítani. A kérdés behatóbb vizsgálatára itt nincs módom, ezért most csak néhány paleolingvisztikai tanulmányra szeretnék hivatkozni.

A koaffixum eredetének kutatásában a következő, véleményem szerint helyes feltevésekből indulok ki.

1. Az esetragok nem a névszókön, hanem a pronomino-adverbiális töveken jelentek meg. Vö. J. BALÁZS, *Funktionswerte der Pronominalität* 152-154 Budapest, 1973 - további irodalommal.
2. A képzők nem a ragokból, s a ragok nem a képzőkből alakultak ki. Számos uráli nyelvben előfordulnak ugyan néha ilyen átváltozások, mégisincs alapunk azt hinni, hogy a két morfémaosztály valamelyike mint osztály a másikkól származik. Figyelembe véve az 1. pont alatti feltevésünket és azt, hogy mind a ragok, mind a képzők kötött morfémák, amelyek önállóan nem

fordulnak elő, tulajdonképpen az ősi határozószók /rajtuk alakultak ki a primér esetragok/ és névmások /rajtuk találjuk azokat a névmásképzőket, amelyekből a határozóragokat akarják származtatni/ viszonyát kell figyelembe vennünk. E viszonyra nézve BALÁZS JÁNOS végzett nemrégén kutatásokat, és arra a következtetésre jutott, hogy az említett kategóriák nem alakulhattak ki egymásból, hanem inkább egy közös, ősrégi szófajból vezethetők le /op. cit./. Egyik korábbi írásomban már foglalkoztam ezzel a kérdéssel, különös figyelmet szentelve ezen pronomino-adverbális szófajok differenciálása valószínű módjának és okainak. /Néprajz és Nyelvtudomány 14 [1970], 11-23/.

Véleményem a BALÁZSétól e kérdésben lényegesen eltér. A határozószói és névmási szófa: egykori azonossága azon is megfigyelhető, hogy a képző és rag között éppúgy, mint a határozószó és névmás között eredetileg semmilyen morfológiai különbség nem volt. Morfológiai különbség nélkül pedig szemantikai különbség sem létezhetett, vö. A. MARTINET, *Grammaire et Psychologie*, 106 Paris, 1950; E. BENVENISTE, BSLP. XLVI, 20 ff.; J. BALÁZS, op. cit. 76. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy később, a differenciálódás befejeztével néhány képző esetraggá alakult át, és fordítva.

3. A latívusz eredetileg fontosabb volt, mint a hová? és hol? kérdésre felelő eset.

4. A genitívuszrag egy esetragból alakult ki.

5. A számjelek viszonylag későn alakultak ki olyan nyelvi elemekből, amelyek korábban más rendeltetésűek voltak. A többesjel kialakulása az alanyesetben másképp történt, mint a helyhatározói esetekben. Az alanyi többesjel kialakulását BALÁZS JÁNOS szellemesen és meggyőzően magyarázta meg /op. cit./, a helyhatározói esetek többesszámának kialakulására eddig még nem sikerült kielégítő magyarázatot adni.

Ezen elvi alapon szeretnék a felvetett témával kapcsolatban néhány megjegyzést tenni.

Az uráli nyelvek régi határozószói majdnem kivétel nélkül, a névmások pedig a legnagyobb részt nyilvánvalóan két vagy több részből tevődnek össze. Többféle magyarázatot lehet

adni arra, hogy ezek a részek eredetileg milyen funkciót töltött be, mikor és miért léptek kapcsolatba egymással. A problémát tudománytalannak is lehet tekinteni, amelyet talán soha nem fogunk megoldani. Ez mind lehetséges. Véleményem szerint csak egy megengedhetetlen: mégpedig az, hogy valaki a szamojéd névszóragozás kialakulásáról értekezzék, anélkül, hogy néhány paleolingvisztikai kérdésben állást ne foglaljon.

Az említett pronominalis és adverbialis szótövekről újabban BALAZS JÁNOS írt /op. cit./. Én is foglalkoztam ezzel a kérdéssel /Néprajz és Nyelvtudomány 14 [1970]. II-23/. Rámutattam arra, hogy ezek az összetett tövek valószínűleg még mindig névmási - határozószói jellegűek voltak, hiszen morfológiai struktúrájuk azonos volt, és így szemantikai különbség sem lehetett közöttük. Mégis bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy a közelre illetve távolra utalás, amelyet ma már csak néhány mutatónévmásnál ill. néhány határozószónál találunk meg, korábban a kérdőszavaknál is létezhetett. Nagy a valószínűsége annak, hogy az uráli nyelvek kérdőszavai így rekonstruálhatók: névmási kérdőszó: **kŷ*, határozói kérdés: **kŷ*. Ha ragaszkodunk ahhoz a véleményünkhöz, hogy a névmás és a határozószó valaha egy szófajt képezett, akkor a **kŷ* - **kŷ* kérdőszavak oppozíciójában nem a névmás és a határozószó ellentétét kell keresnünk, hanem a mutató névmás analógiájára a közelre illetve távolra utalás nyomait. Így sikerült eljutnunk a határozók és a névmások differenciálásának logikus magyarázatához. A közelre utaló kérdéseknél ugyanis az illető személy vagy dolog kilétével lehetett csak problematikus, mert a térbeli helyzet bizonyára áttekinthető volt. A távolra utaló kérdéseknél azonban gyakran a térbeli viszonyok is kérdésesek voltak, különösen akkor, amikor valamit éppen kerestek. Ez a körülmény kiválthatott egy átalakulási folyamatot: a **kŷ* kérdőszó névmássá alakult át, a **kŷ* pedig határozói kérdőszóvá.

A tőhöz járuló **kŷ*, **kŷ* névmási-határozószói és deiktikus elemek résztvehettek a **kŷ*, és a **kŷ* sorsában. Ezek is névmási illetve határozószói jelleget vettek fel. Ezen névmá-

si - határozószói szótövek száma körülbelül 5-6 volt, de különböző összetételek során számuk megsokszorozódott. Miután a *kŷ*, *kŷ* tövekhez ugyanezek a kiegészítő névmási - határozószói elemek járultak, érthető, hogy az esetragok és névmásképzők még ma is nagymértékben megegyeznek.

Már előbb említettem, hogy osztom azt a nézetet, miszerint az esetragok határozószókon alakultak ki. BALÁZS sok példával mutatja be, hogy az esetragok hogyan terjedtek át a fővekre. Csak egy latin példát sorolok fel az övéi közül: **qui-s /est/ i > qui - s /est/ i - s. *is /est/ filiu > is /est/ filiu-s*. A határozószavaknál hasonló egyezéseket találunk: *quo - eo - filio* stb. Az uráli nyelvekben ezen egykori folyamatok nyomai nem olyan világosak, de minden okunk megvan feltételezni, hogy az uráli esetragok is hasonló módon terjedtek el. A valószínű fejlődési folyamatot a következőképpen tudjuk sematikusán ábrázolni:

kŷ+CV → /Pron.tő/+CV/Pronom.Suff./ → Nomen+CV/Deriv. képző/

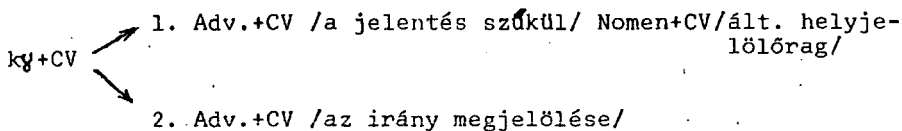
kŷ+CV → /Adv.tő/+CV → /Nomen/+CV/esetrag/

Az összetett névmás elemei /és a régi ragok és képzők/ az uráli alapnyelvre így rekonstruálhatók: CV. Felmerülhet az a kérdés, hogy az Adv.tő + CV stádiumban miért nem tartom a CV-t esetragnak. Egy ilyen feltevés kézenfekvő lenne, de a probléma mégsem ilyen egyszerű. Az uráli nyelvekben ugyanis sok olyan határozószó van, amelyek második eleme nem határozórag, hanem a lexikális jelentés kifejezésére szolgál, mint például a *taka-* 'mögött' tő. A legfontosabb helyhatározószók ilyenek, alatt, felett, oldalra, messze, közel, kívül, stb. jelentéssel. Ezek a szavak határozószók voltak, helyviszonyt jelöltek, amely azonban általános volt, iránymegjelölés nélkül. A névszókra átterjedő CV-elem a névszónak is határozói jelleget adott, az irány megjelölése azonban itt is általános lehetett. Mint ahogyan már említettem, bizonyos körülmények arra engednek következtetni, hogy ez az általános helyjelölés mégis latívuszi színezetű volt.

A második CV-elemet az irányjelölésre csak azon esetben használhatták, ha az összetett határozószók első tagja egyedül

kifejezte a térbeli viszonyt. Ez csak azoknál a határozószóknál volt lehetséges, ahol a határozószó jelentése általános volt, pld.: itt, ott; ahol csak a közelre, illetve távolra mutatásnak volt jelentősége, és azt a "palatális-veláris" ellentéttel ki lehetett fejezni.

Ilyenformán a *ky*-hoz kapcsolódó CV elem fejlődési folyamatát a következőképpen tudjuk ábrázolni:



Később az irány megjelölése áttért a szűkebb jelentésű határozószókra és a névszókra. Mivel az irányjelölő ragok csak lokális jelentésű szavakhoz járulhattak, többnyire nem közvetlenül a tőhöz illesztették őket, hanem az általános - latíviszi - esetrag, a későbbi koaffixum után következtek. Ebből érthető, hogy a latíviszban miért hiányzik gyakran a koaffixum.

Lehetséges, hogy ezek a fejtegetések a jövőben tévesnek bizonyulnak, arról azonban meg vagyok győződve, hogy a koaffixum eredetének problémája csak más, fontos paleolingvisztikai kérdésekkel kapcsolatban oldható meg.

ÜBER DEN URSPRUNG DES SAM. KOAFFIXES

von

TIBOR MIKOLA

Der Verfasser überblickt die absolute Deklination der samojedischen Sprachen und setzt mit der herkömmlichen Erklärung mehrerer Sprachelemente auseinander. Er lehnt die Ansicht ab, nach der das Koaffix aus einem Wortbildungssuffix entstanden wäre. Wäre es wirklich ein Wortbildungssuffix gewesen, sollte es heute in allen lokalen Kasus auftreten, im Lativ fehlt es jedoch.

Daraus und auch aus anderen Umständen kann man darauf folgern, dass sich das Koaffix aus einem Lativsuffix herausgebildet hat.

ADALÉKOK AZ ÉSZAKI-SZAMOJÉD HANGTÖRTÉNETHEZ:

VOKALIZMUS

AZ ELSŐ SZÓTAGI MAGÁNHANGZÓK*

JUHA JANHUNEN

Ma már általánosan elismerik, hogy azok az elméletek, amelyek az ősi finnugor hangállományról kialakultak, nem szolgálhatnak közvetlenül a szamojéd hangtörténet alapjául /l. pl. DÉCSY UAJb 41.35/. A különböző finnugor "rekonstrukciók", bizonyos szimbólumértékük ellenére /vö. MSZFE. 17, 1. még DÉCSY UAJb 41.207, VÉRTES NyK 72.321/, nem tekinthetők a priori az /esetleg/ megfelelő szamojéd elemek legősibb alakjainak: a szamojéd nyelvtörténet egyelőre csak induktív lehet. Nem szabad azonban elfelejteni az uralisztika egységét: csak akkor kaphatunk hiteles képet az uráli alapnyelvről, ha minden alsóbb szintű nyelvi állapot rekonstruálása is az egész uráli nyelvcsalád figyelembevételével történik.

A szamojéd nyelvek hangtörténeti vizsgálata kétségtelenül teljesebb és, biztosabb eredményekre vezethet, mint a differenciálódottabb finnugor nyelveké /vö. SZABÓ UAJb 41. 322, DÉCSY ibid. 376/. Az újabb szamojéd nyelvhasználat azonban, néhány jelentős, de szűkebb témájú hangtani dolgozat kivételével /pl. HAJDÚ ALH 4.17-/, egyoldalúan a morfológia terére irányult. Így sokszor azt is figyelmen kívül hagyták, amit már az uráli hangtörténet klasszikus alapvető munkái /kül. PAASONEN 1917/ elértek. Ezek a kuta-

* Hálas köszönetem illeti HAJDÚ PÉTER professzor urat, MIKOLA TIBORT, JANURIK TAMAST valamint a JATE finnugor és magyar tanszékének minden munkatársát mindazért a gyakorlati segítségért, amelyben szegedi tartózkodásom alatt /1974.III.1. - VIII.10./ részesültem. - Dr. KERESZTES LÁSZLÓ-nak köszönöm a szövegnek a magyar nyelv szempontjából való átnézését.

tások nagyjában ma is elfogadható képet adnak az ősszamójéd konsonantizmusról, de LEHTISALO már a vokalizmust is rekonstruálta összefoglaló művében /1927/, amelynek értékeit a kritika csak ritkán ismerte el /JOKI UAJb 41.155/ Noha LEHTISALO munkája még korszerű fonológiai értékelésre vár, máig ez maradt a szamójéd magánhangzótörténet egyetlen megbízható forrása, amelyhez képest a későbbi irodalomban található szórványos megjegyzések /pl. STEINITZ 1944, COLLINDER 1960, RISTINEN 1960, VIITSO KS 4, KS 6/ inkább csak visszafejlődést jelentenek. Új szakaszt kezdenek PEKKA SAMMALAHTI kutatásai /1974/, amelyek először teszik lehetővé mai módszerekkel konkrét északi-szamójéd elemek fonológiai rekonstruálását. Most megkezdődhet a különböző alternatív analízisek mérlegelése mind az anyag, mind a módszerek szempontjából.

A rekonstruálásban az egyszerű összehasonlítás módszere elvben minden vizsgált nyelv deskriptív fonológiájának ismeretét tételezné fel. Mivel azonban a szamójédológia rendelkezésére álló anyag nem mindig teszi ezt lehetővé, célszerű kiindulópontnak választani a legbővebben feljegyzett és legrészletesebben leírt szamójéd nyelvet, a /tundrai/ nyenyecet. nyenyec belső rekonstrukciójával vetendők össze a többi szamójéd nyelv tarka adatai. Ezzel a /LEHTISALO által is használt/ eljárással elérhető a rekonstruált hangrendszerek pontos fonológiai leírhatósága, függetlenül attól, hogyan kell /majd sokoldalúbb anyag mellett/ értékelni a gyengébben ismert rokonnyelvek szinkron viszonyait. A módszer szempontjából fontos kiemelni, hogy az ilyen kiindulónyelv csupán gyakorlati eszköz, semmi esetben sem egy archaikusnak tekinthető kulcsnyelv /pl. a finnugor "kulcsnyelvek" értelmében/.

A funkcionális szemlélet általánossá válása ellenére az uralisztika rekonstruálási gyakorlata még nem teljesen egységes. A szamójéd nyelvek szempontjából is különösen ér-

demes kiemelni azokat a jól ismert elveket, amelyek meghatározzák a minimumrendszer helyzetét:

- (1) A minimumparadigma egységei pontosan azonosíthatók legyenek a maximumparadigma egységeivel.
- (2) A minimumparadigmán belüli disztinkciók lehetőleg maximálisak legyenek.

Ezek az egyszerű elvek lehetővé teszik indokolatlan fonetikai döntések nélkül (2) is az összes szegmentum teljes specifikálását egy egységes /archifonémák nélküli/ paradigma disztinkcióival (1).¹

A következő rövid kísérletben az északi-szamojéd magánhangzótörténet fő vonásait vizsgáljuk. A még sok homályos kérdés részletesebb analizálása /a jelenlegi anyag alapján is/ átértékeléseket tesz majd szükségessé, azonban egy hiányos összkép is sokszor hasznosabb kiindulópont, mint összefüggéstelen részletkutatások.

1. A magánhangzóparadigma

1.1. A nyenyec morfofonemika alapján a magánhangzók mélyrendszere kétféleképpen vázolható:

	/1/ A E O I U Ъ	/2/ A Ä Ę E O Ő Ĳ I U Ű Ъ Ь
hgh	- - - + + -	- - - - - + + + - -
low	+ + - - - +	+ + - - - - - - - + +
lab	- - + - + -	- - - - + + - - + + - -
pal		- + - + - + - + - + - +
tns	+ + + + + -	+ + + + + + + + + + - -

A két megoldás lehetősége a nyenyec nyelvnek abból a jól ismert sajátosságából adódik, hogy a CV-szekvenciában a palatalitás csak egyszeresen disztinktív /1. már WICKMAN FUF 33.98-/. Minthogy a felszínen palatalizált mássalhangzók önállóan is előfordulnak /a redukált Ъ eltűnése vagy a mássalhangzók asszimilációja következtében/, palatális magánhangzók pedig nem, a magánhangzók fonetikai jelenségei gazdaságosan irrelevánsnak tekinthetők (1 = /CV/-/ĲV/). A mélyszinten azonban a palatalizált mássalhangzók csak magánhangzó előtti helyzetben jelentkeznének: ezért itt

lehetséges a korreláció teljes átvitele a vokalizmusra (2 = /CV/-/CV/, vö. még COLLINDER SSUF 1955-1957.96-), ami természetesebbé tenné néhány morfofonológiai váltakozás magyarázatát is /pl. nom.sg./noʁo/ 'Polarfuchs': acc. pl. /noʁi/ ← ← NOXA : NOXAJ/.

Általában a magánhangzók palatális/veláris korrelációját a szamojédban történetileg eredetinek tartották, legalábbis egyes magánhangzókat illetően /pl. STEINITZ, COLLINDER/. Így a nyenyec nyelv valamelyik korábbi szakaszában /CV/ > /CV/ fejlődést szükséges feltételezni /1. MIKOLA UAJB 41.165-/. Az északi-szamojéd hangtörténet szempontjából a legfontosabb e változás kronológiájának a ki-derítése. A legtöbb kutató még az északi-szamojéd alapnyelvben a /CV/-/CV/ típusú ellentétet tételezi fel /pl. LEHTISALO, RISTINEN/, de ellenkező vélemény is van /SAMMALLAHTI/. A kérdést csak külső tényekkel, elsősorban a nyenyec legtávolabbi északi-szamojéd rokona, a nganaszan alapján lehet megoldani. A hagyományos nézet mellett a következő körülmények szólnak:

(1) Hogy az északi-szamojéd alapnyelvnek abban a szakaszában, amikor minden szókezdő magánhangzó előtt egy protetikus **n* fejlődött, még voltak külön palatális és veláris magánhangzók, azt az bizonyítja, hogy ennek az **n*-nek kétféle folytatója van a mai nyenyecben: /*n*/ /eredeti mély magánhangzó előtt/ és /*n̥*/ /eredeti magas magánhangzó előtt/ /1. HAJDÚ ALH 4.53-/.

(2) A mai nganaszan és nyenyec mássalhangzók általános palatalizációs korrelációja határozottan más-más eredetű. Semmi ok nincs feltételezni /SAMMALLAHTIval együtt/ a nganaszban még egy másikfajta fonológiai palatalizáció korábbi létezését, és eltűnését egy kiterjedt neutralizáció révén.

(3) Az északi-szamojéd alapnyelvben volt azonban egy dentipalatális mássalhangzósor (**n̥*, ?**ʃ*, **j*, ?még mások), amelynek tagjai ma mind a nyenyec, mind a nganaszan nyelv

palatalizált mássalhangzói között szerepelnek. A nyenyec palatalizált mássalhangzóknak csak ezekben az esetekben vannak régi palatalizált megfelelői a nganaszanban /p/. nye *nāwa~nga* C *ńomu* 'Hase', de nye *naxarq~nga* C *nagur* 'drei'/.

Az összehasonlító vizsgálat alapjának tehát csak a palatális/veláris korrelációs magánhangzórendszert (2) lehet választani /a kuriózum kedvéért vö. VIITSO KS 4.169, KS 6.104./.

1.2. A nyílt magánhangzók AA ellentéte a szinkron leírásban a mai nyenyec fonetikának megfelelően csak a palatális/veláris disztinkción alapul. Történetileg azonban, fonetikai adatok híján, szükséges a labiális/illabiális korreláció szereplésének a feltevése is /a maximális disztinkciók elve/: **ǣ*(+lab, -pal)/ **ǣ*(-lab, +pal). Érdekes módon a veláris **ǣ* labiálisságára a nganaszan megfelelők mutatnak, a nyenyec-enyec adatok pedig az illabiális **ǣ* eredeti palatálisságát bizonyítják. A redundancia lehetősége miatt már az alapnyelvben nyelvjárási különbségek lehettek a nyílt magánhangzók viszonyát illetően. Így a nganaszan előzményében az elsődleges disztinkciót a labiálisságban érezhették /**ǣ*(mlab, -pal)/ **ǣ*(-lab, +pal)/, a nyenyec-enyec dialektusban viszont a palatálissági korrelációban volt a primér megkülönböztető tényező /**ǣ*(+lab, -pal)/ **a* -lab, m pal)/.

1.3. A választott nyenyec mélyparadigmában az egyetlen olyan egység, amelynek nem lehet közvetlen megfeleléseket felhozni a rokon nyelvekből, a palatális redukált b. Ez a magánhangzó nyilván a nyenyec nyelv /resp. a nyenyec-enyec alapnyelv/ külön fejlődésének során jött létre, és talán sohasem volt konkrétan realizálódó /felszíni/ fonéma. A mai nyelvben ez a szegmentum akkor tehető fel, amikor (1) a rövid /a/ szókezdő palatalizált mássalhangzó

után következik /pl. *hále-* 'die Haare abwerfen' ← NBLE-/,
 (2) a szótag végén vagy mássalhangzó előtt palatalizált
 mássalhangzó áll /pl. *pal'* 'dick' ← PLbT, de történetileg
 ezekben az esetekben régi denti-palatális mássalhangzó-
 ról /és ezeket követő redukált magánhangzóról/ vagy késői
 újításokról van szó /pl. a /*na-*/, /*sa-*/, /*ja-*/ szekven-
 sekon kívül LEHTISALO (1956) csak egy pár másodlagos /*tá-*/
 esetet ismer/. Az északi-szamojéd alapnyelvben tehát ele-
 gendő csupán egyetlen redukált magánhangzófonéma feltevé-
 se. Mivel ennek a folytatói általában fonetikailag velári-
 sak, ez a /redundáns/ tulajdonság eredetinek tartható:
 **ā* /a jelölés is redundáns, főleg a későbbi nyelvjárási
 **ā* lehetősége miatt/.

1.4. A fentiek szerint, a nyenyec nyelv alapján, az
 északi-szamojéd magánhangzórendszert tentatívan a követke-
 zőképpen lehet rekonstruálni /vö. pl. RISTINEN 1960.59/:

<i>u</i>	<i>ī</i>	<i>u</i>	<i>i</i>
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ō</i>	<i>e</i>
<i>ā</i>			<i>ā</i>
<hr/>			
<i>ā̃</i>			

Hasonló rendszer található pl. a tazi szölkupban /l. pl.
 HAJDÚ 1968. 129/: a különbség csak annyi, hogy a különál-
 ló redukált magánhangzó helyett a taziban egy harmadik nyílt
 teljes magánhangzó van /*ā-a-ä*/ - Az északi-szamojéd magán-
 hangzóparadigma 11 egységéből néhány aránylag kevés megter-
 helésű volt /pl. **ō*, vö. MIKOLA UAJB 41.168/; ez azonban
 nem jogosít fel a rendszer erőszakos csonkítására.

2. Az első szótag magánhangzói

2.1. Az északi-szamojéd magánhangzók a mai nyelvekben
 a következő szabályos első szótagi megfelelési sorokat mu-
 tatják:

	nye	eny	nga	LEHTISALO	SAMMALLAHTI (I)
*ð	a	o	ð	*a	*ð
*ä	ā	a	o	*o	*o(*a)
*d	[č]ā	e	a	*ā	[č]*a
*e	e	i	a	*e	*e
*e	[č]e	e	[č]a, e	*e	[č]*e
*o	o	o, u	u	*o~*u	*ü
*ø	[č]o	o, u	u	*ø~*u	[č]*ü
*i	i	i	[č]i	*i	*i
*i	[č]i	[č]i	[č]i	*i	[č]*i(*i)
*u	u	u	u	*u	*u(*ü)
*ü	[č]u	[č]u, iu	[č]i	*u	[č]*u(*ü)

Pl.: *ð: nye xan 'Schlitten', E.L Lj.S.Nj.P. kañ~eny C P T koddō, M kodo~nga C P kanta, T M kəntə <északi-sza-mojéd *kəntə.²

*ä: nye xā'la 'Fisch', E.S kālā~eny C Ch.kaŕe B. kare, D Ch. kār^ð K. kārē, T karē, M karē~nga C kōle, P kole, D kuō'la, kuōlla, T koly, M kōli <*kālā.

*ü: nye hāxarq 'drei', E.S hāha~eny C nehu², L Waj nēhū', P nehu, T hāxy², M nehu~nga C nágur, P nagur, T naryp, M nagur <*nākōr.

*e: nye nebt ≈ nābt 'Kopfhaar', E.L Lj. nēpt ~eny C ito, D Ch. i'ttō K. i'ttō, L Waj i'ttq, M itusa +Px.sg.3. ~nga C ~abta, ~ābta, M nāptə' pl., T nēptə <*neptə.

*e: nye tēt 'vier', E. S ēē't ~eny C P teto, T tēto M tēto~nga C tāta, P tāta (tēta), T tēto, M tēto <*teqtə.

*o: nye xoba 'Fell', E.L Lj.S.Nj. kōppō ~eny C kōba, D Ch. kūbā, kūbā, T kōba, M kuba ~nga C kufu, T kuxy, M kuho, (-huo) <*kopd.

*ø: nye tōña 'Fuchs', E.S ðōña ~eny C todde, tudde, D K. tudde, M tudē ~nga C tūnte, D tunte, P tunte-, T тунты <*təntə.

*i: nye sira 'Schnee; Winter', E.S hiLa ~eny C P Ch. si'ra B. sira, D si'ra ~nga C siru, T M sürü <*sirā.

*i: nye *šida* 'zwei', E.S. *šida* ~ eny C Ch. *sire* B. *side*, D Ch. *šīdā*, *šīdā* K. *šīdā*, L Waj *šīdi*, P *side*, T *šīde*, M *šize* ~ nga C *šiti*, P T *siti*, M *šiti* < **šitā*.

*u: nye *xun* 'Länge', E.L.S. *kun* ~ eny C Ch. *kuddahā* B. *kuddahae* 'weit', T *кудаха*, M *kudahad* dat.sg. ~ nga C *kunta* 'lang', P *kuntagutani* 'далеко', T *кунтəга* 'ады (куда?)' < **kuntā(-)*.

*ū: nye *šūq* 'Nabel', E.L.P. *šūq* ~ eny C *šū*, D *šū* ~ nga C *kīn*, M *kīn* < **kūn*.

A várható megfelelésektől való eltérések /amennyiben ezek nemcsak jelöléstechnikai ingadozásokon alapulnak/, nagyobbreszt egyszerűen kombinatorikus tényezőkkel magyarázhatók, részben pedig késői sporadikus fejlődések vagy nyelvjárási keveredések eredményeinek tekinthetők. Külön kell vizsgálni a *j, *w végű "diftongusokat" /vö. LEHTISALO 1927. 108-/, amelyekből teljesen új fonémák is keletkezhetnek a mai nyelvek hangrendszereiben. Maguk a szótagvégi félhangzók a leggyakrabban eltűntek, de nyomaik még láthatók tkp. morfofonematikus váltakozásokban, a nyenyecben pl. *tā* /L O *tā*/ ~ *te* /L OP *tē*/ 'Birkenrinde': *tajo* 'Schachtel aus B.' /←TbJ-/; *xāš* 'weggehen': aor.sg.3. *xaja* /←XbJ./; *xā* 'Ohr': acc.pl. *xāwo* ←XAW-/. Ugyanúgy deskriptív adatok szerint néhány diftongus mai megfelelői olyan késon alakultak ki, hogy az erdei nyenyecnek is külön bizonyító értéke van, vö. pl. tundrai *pā* 'Baum' /←PĀ/: acc. pl. *pī* /←PĀJ/, erdei /SAMMALLAHTI 1974b.43-/ *pā*: *pē*.

A "diftongusok" rekonstruálásában a példaanyag csekélyisége mellett a gyakori neutralizációk is okoznak nehézségeket. A legbiztosabban a következő /szótagvégi/ *vj kombinációk tételezhetők fel az északi-szamojéd alapnyelvben:

	nyeT.	nyeE	eny	nga	LEHTISALO
* <i>āj</i>	<i>ā ʔe</i>	<i>ā</i>	<i>i, e</i>	<i>a(j) [ć]</i>	<i>*ai, *oi (*ei)</i>
* <i>aj</i>	<i>ā ʔe</i>	<i>ā</i>	<i>i, e</i>	<i>o(j) [ć]</i>	<i>*ai, *oi, (*ei)</i>
* <i>aj</i>	<i>[ć]i</i>	<i>[ć]e</i>	<i>e</i>	<i>a(j) [ć]</i>	<i>*ei (*ui)</i>
* <i>ej</i>	<i>?</i>	<i>?</i>	<i>?</i>	<i>*a(j) [ć]</i>	
* <i>ej</i>	<i>[ć]i</i>	<i>[ć]e</i>	<i>e</i>	<i>[ć]a, e(j) [ć]</i>	<i>*ei (*ui)</i>
* <i>oj</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>o, u</i>	<i>[ć]u(j) [ć]</i>	
* <i>oj</i>	<i>*[ć]o</i>	<i>*[ć]o</i>	<i>*o, u</i>	<i>[ć]u(j) [ć]</i>	
* <i>uj</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	<i>[ć]u(j) [ć]</i>	
* <i>uj</i>	<i>*[ć]u</i>	<i>*[ć]u, iu</i>	<i>[ć]u</i>	<i>*[ć]i(j) [ć]</i>	

Pl.: **āj*: nye *χāw* 'Körperseite; Seite', E.S *kaev*, L Nj. *kāβti* 'Rippe' ~ eny C Ch. *kā* B. *kio* 'Seite', P *kie* 'сторона', *kione* 'около', T *kīβde* 'ребро', M *kūvhon* 'um' ~ nga C *kai*, *kei* 'Seite', M *kāj*, T *kājdā* 'ребро' < **kāj-wā*(-).

**aj*: nye *χāxe* 'Geist; Götze', E.L Kis. *kāxə* ~ eny C Ch *kaha*, *haha* B. *kiho*, D Ch.K. *kaħa* ~ nga C *kāika* < **kājkā*.

**aj*: nye *śiwa* 'Schaufel', E.L P. *śiḡββ* ~ eny C P *sea*, T *сэа*, M *sea* ~ nga C *kaibu*, M *kājbu* < **kājwā*.

**ej*: nye *lejnā* / < **lejō* - < / 'mit einer Flamme brennen', *lejo* 'Flamme' ~ eny C Ch. *loiḡbebo* B. *loireo* 'verbrennen', T *lqj* 'пламя' ~ nga C *lanū'am* 'aufbrennen', T *ланынты* 'светятся', *lāni* 'пламя', M *lanādī* 'égni', *lānīnti* pl. 'lángoló' < ? **lejñō* - / ? ~ **lejñā* - /.

**ej*: nye *śiqiw* 'sieben', E.S *sē'v* ~ eny C P *se'o*, L Waj *sā'u*, T *сэ'одэ* '7.', M *seo* ~ nga C *saibūa*, P *śajbua*, T *сяибə*, M *śajbā* < **sejquwā*.

**oj*: nye *toq* 'Decke', E.L Lj. *tḡ'q'*, S. *tḡj* ~ eny T *to'*: nom-acc.pl. +Px.pl.l. *тойна* ~ nga C *tūi*, M *ḡu* / - < ? ? / < (?) **tojn*.

**oj*: nye *hoja* 'Aalquappe', E.L S. *hḡjjeḡ kat* 'Kleiner Alant' ~ eny C Ch. *noa* B. *nuija* 'Quappe', D *nū'ia* 'Nalim', T *hoja* ~ nga *hūhū*, T *nūnū*, M *nūhū* < ? **nōjnd*

/ʔ ~ *hɔjnā ~ *hɔjnā/.

*uj: nye nu 'Zeltstange', E.L. S.Kis. nū ~ eny C Ch. ũ B. ũdo, T (?) ɲi ~ nga C ũi, P ɲsaɲ 'нарта для шестов', T nūj, M nū <*ɲuj.

*uj: nye tús 'hineingehen', E.L. Kis. tús³ imper. sg. 2. ~ eny P túa aor.sg.3., T чуа pl.3. ~ nga ? C tiem 'sich verbergen', ? T тизди 'залесть', тнэм, чиэм 'вошел я'. M tĩdĩ 'bemenni' <?*tũ-j- /valószínű, hogy itt is a *-j- intranzitív morféma fordult elő/.

Az *ij, *ij kombinációk korábbi létezését nehéz összehasonlító anyag alapján bebizonyítani; lehetséges azonban, hogy ezek még a mai nyenyec hosszú í eseteinek egy részében rejlenek, pl. пина/сь/ 'вариться' /ʔ <*pi-ntā-/ , пина/сь/ 'бояться' /ʔ *pij-ntā-/³

A /szótagvégi/ *Vw szekvensekről csak nagyon kevés példa tanúskodik: nye xā 'Ohr', E.S ka ~ eny C Ch. kũ B. kō, D Ch. kũ K. kō, P T kō ~ nga C P kou, D kuāu, T kóu, M kou <*kāw/? ~ *kōw/ /1. KÜNNAP SFU 9.127-/; nye над' (н), надām 'сопли', надуорць 'сморгаться', E.L. Kis.Nj. nātam 'Rotz' ~ eny C Ch. nariɲaro B nadiɲado 'sich schnäuzen' ~ nga C nouɲem id., P nauda 'сопли', M nouð <?*nāwtā- /vö. JOKI UAJb 41. 159/; nye ji 'verstand': nom-acc.pl.+Px.pl.3. ибедо' / <JIW-/ , E.S ūi ~ eny C B. bi: bitedo 'denken', M bītud id. <*wiw. A korábbi *uw *uw /talán <*ow, *ōw is/ a mai nyenyec hosszú ũ-ban sejt-hető, pl. пур' (д) 'дымокур' /ʔ <*purōt/, пур' 'ржавчина' /ʔ? <*puwr - ha nem *pujr?/.

2.2. A nganaszan vokalizmusról

2.2.1. A nganaszanban az *ā és *ē ellentéte neutralizálódott. Mivel az *ā itt határozottan ajakkerekítéses volt, az *ā/*ē könnyen elfoglalhatta a fonetikailag leg-neutrálisabb nyílt középső állást, > a, vö.pl. M tantāgō 'széles' <tāntō- />nye E.L. Nj.P. tēān 'Breite' /; M

tansə 'nemzetség' < *tənsə / > nye tenz/. Csak néhány esetben, *r előtt van a nyenyec *e-nek zárt megfelelője a nganaszban, pl. C séru, seruŋ 'Wittwer, Wittwe' < *serā'- / > nye sera/; C ser, sér 'Eis, Salz', M sɛr < ?*sɛr / > nye serq/.

2.2.2. Az *ø a nganaszban egybeesett veláris párjával, az *o-val. A kevés etimológia hangviszonyai mégis vitathatatlanul igazolják az *ø korábbi fonematikus önállóságát, pl. C kunse 'das Innere', M T loc. kunsɛni < *kønsə / > nye sɔnzə; vö. *ko- > nga ku-/nye xo-, *ku- > ku-/xu-, *kü- > ki-/śu- /.

2.2.3. A labiális mély magánhangzókban / *ā, *o, *u / zártabbá válási tendencia nyilvánult meg /a labiáliság megerősödése következtében?/. A folyamat az *ā / *e > a változással kapcsolatban kezdődhetett az *ā - *a disztinkció kiemelésére. Ehelyett a korábbi *o és *u között kiegyenlítődés történt, így *u ɛ, *o / < *o, *ø / > u, *ā > o, pl. még C múnka 'Klumpffeil' < *munkā / > nye mung/; C múnku 'Föhrenwald', M múnku 'élőfa' < *monkā / > eny C Ch mogga B. mugga, D Ch. muğa, P mugga, T móga, M muga/; P moŋkatatu 'бедный' < *mānkā- / > nye māng 'Mangel' /.

2.2.4. A zárt *i, *ū, *i magánhangzóknek a nganaszban általában egységes i /vagy > másodlagos ū/ felel meg. Néhány esetben azonban, labiális mássalhangzó után, az eredeti *i folytatója eltér az *ū, *i folytatójától, pl. C bt' 'zahn', P T M bi' < *wut / > nye juq/, de C bē' 'Wasser', P beŋ, T M bi' < *wit / > nye jiŋ/; C minadā 'Magen' < *mīn- / > nye miŋ/, de C méndem 'gehen', T мынсы < *mīn- / > nye mínz/. Ez arra mutathat, hogy elsődlegesen csak az *ū és *i közötti ellentét neutralizálódott / > *i > i/.

2.2.5. Az eredeti *e fejlődésében a legfontosabb a megelőző mássalhangzó palatalizálódása. A magánhangzó folytatói többérszint szabálytalanul oszlanak meg az a és e között, vö. pl. C tēfa, tafa 'Nagel' /M tēhə, tō-, ēhə/ < *tepā / > nye tēb/; C P fealea 'halb', T хелыэ, M hēle

< **pələ-* / > nye *pəla*/. CASTRÉN az *a* előtti palatalizációt a labiálisok esetén a magánhangzó diftongusos írásával /*ea*/ jelöli, pl. még C *feag* 'flache Hand' = M *han* < **pen* / > nye *pəq*/. TERESCSENKO a viszonyokat fonológiaiilag más-
képpen értékeli, *Ca* = T /*Cæ* / /1. JANSZSSR 3.417, MIKOLA NyK 72.61/. Feltűnő, hogy a **ke-* / > **k'a*, **k'e*/ esetre nincs példa: lehetséges, hogy itt asszibiláció történt. Mivel feltehetőleg ez a helyzet a többi északi- /és déli-/ szá-
mojéd nyelvben is /1. PAASONEN 1917.178-/, az északi-szá-
mojéd **ke*-esetek csak külső összehasonlítások alapján a **še*-esetek egy részében sejthetők, pl. C *šalun* 'Schwager'
< ? **kelō-* / > nye *šel* / ~ fgr /SKES s.v./ *käly*. A **ke-*
> *ša*, *še* asszibiláció csak a nganaszan nyelv külön fejl-
lődése során történhetett, mert más esetekben /ahol ve-
larizáció történt/ a **k* megmaradt eredeti magas magán-
hangzó előtt is, pl. C *kana* 'Wieviel' < **kānō-* / > nye
šān/. - A várható párhuzamos **ne* > *na*, *ne* - fejlődésről
is tanúskodhat néhány példa, pl. C *hame* 'Mutter', T *hemy*,
M *hēmīnti* gen. sg.+Px.sg.3. < ? **nemā* / > eny D *ē*, T *ē*, M
ēza +Px.sg.3. ~ nye *neba*/, de általában itt velarizáció
**ne* > **ne* /vagy nyíltabbá válás > **nā*/ > *na* /vagy egysze-
rűen depalatalizáció?/ történt, pl. P *nano* 'настоящий'
< **nenājā* / > nye *nenaj* /.⁴ Ugyanígy a nyenyec *je*-< **we-*
szekvensnek *ba* a szabályos megfelelője a nganaszanban,
pl. M *bārbā* 'gazda' < ? **werwō* / > nye *jerw*/>.

2.2.6. TERESCSENKO és MIKOLA anyaga alapján kétség-
telen, hogy a redukált magánhangzó **ō* mint disztinktív
egység megmaradt a nganaszanban /vö. MIKOLA NyK 72.60!/:
CASTRÉN /néhány kivétellel/ és PROKOFJEV tévesen nem kü-
lönböztetik meg az eredeti **ā*/*ē* folytatójától, pl. C P
sāmu 'Mütze', T *cōmy*, M *sōmu* /so-/ < **sāmā* / > nye *sawa*/.
A fonológiai redukáltság azonban már nem jellemző az **ō*
mai nganaszan megfelelőjére, mert hosszú párja is van,
pl. M *sō* 'szív' < **sejō* / > nye *šej*/. Ingadozások az *ō*,

a, o és e között - a négy egység önállóságának ellenére - nem ritkák, pl. C P *tomu* 'Maus', D *tāmŭ*, T M *tāmunku* < *tāmā/- / > eny C Ch. *tómakę* B. *tóbikul*; P *jabtu* 'гусь', M *deptu* < *jǝptǝj / > nye *jabto*; M *tónkǝǝ* 'поясница' < ?*tānkǝtǝ / > nye E.L P. *tšǝǝŋkāt* 'Unterarm'; különösen szembetűnő a *wǝ- > bǝ- fejlődés gyakorisága /disszimilációs delabializáció?/, pl. C *bāra*, *bara* /ā=ǝ!/'Rand', P *bora*, T *bǝpǝ*, M *bǝrǝptǝ* 'szélső' < *wǝrǝ/- / > nye *wār*/.

2.2.7. A szótagvégi *j a nganaszanban a megelőző u / < *u, *o, *ǝ / palatálissá válását okozta. Mivel maga a *j bizonyos helyzetekben eltűnt vagy beolvadt a magánhangzóba, az *uj mai folytatója, az ũ / = C P *ı*, l. CASTRÉN 1854. 7/, disztinktív egységként szerepel, pl. C *kui* 'Löffel', M *kū* < *kuj / > nye *xu* - de vő. C *tui* 'Feuer', P T M *tuj* ~ nye *tu*/. Az új ũ nagyon expanzív fonéma volt és gyakran másodlagosan is keletkezhetett progresszív vagy regresszív asszimilációk következtében, pl. M *sūrū* 'hó', < C *sīru* < *sīru < *sīrǝ / > nye *sira*; C *kunū'am* 'davonlaufen' < *kundǝ-j- / > nye *xuna*-. Az ũ / < *uj / előtti más-salhangzók általában palatalizálódtak, pl. M *ǝū* 'rén zsír-ja' < *tujt / > nye *tuq*/. Szintén palatalizált mássalhangzók keletkeztek minden szótagvégi *j-nek a következő mássalhangzóval való összeolvadásából, pl. M *katāmǝsa* 'взглянуть' < *kǝjtǝm- / > nye *xādamǝ*/. - Az eredeti szótagvégi *w-t a nganaszan, úgy látszik, más északi-szamojéd nyelvektől eltérően megőrizte, vő. még C *mou* 'Erde', M *mǝu* < ??*mǝw ~ *mǝw.

2.2.8. A nganaszanban másodlagosan is keletkeztek diftongusok, főleg az intervokális *j eltűnése következtében, pl. C P *kou* 'Sonne', M *koy* < *kǝjǝ / > nye *xǝje-rq*; C *fiēda* 'Hermelin', P *fiada*, M *hǝǝǝ* < *pijǝ-tǝ / > nye *pīja*, eny M *pīdū*/. Ez a mai nganaszan hosszú magánhangzók-nak is egyik forrása, pl. M *sǝdǝ* 'elsüllyedni' < *sejǝ- / > nye *sejǝ*/. A *Ũ*, *VV* szekvenseknek ez a gyakori komplex eredete pl. a szuffixális fokváltakozás látszólagos bonyo-

lultságát, valamint a hangsúly helyének a szabályait, végső soron a nganaszan "mórási nyelv" voltát magyarázza /1. HAJDÚ UAJb 34.5o-, NyK 66.397-/. Néhány esetben, a legkövetkezetesebben eredeti egyszótagú szavakban azonban egyszerű magánhangzónak /általában *o, *ø, *ä/ is lehet diftongus folytatója, pl. C *tū*, *tua* 'Flügel', M *tū* <*toj / > nye to/; C *~oa* 'Thür', T *nua*, M *noa* <*nø / > nye *no*/. E jelenség csak a szinkron viszonyok teljesebb értékelése alapján magyarázható meg.

2.2.9. Ismeretes, hogy a nganaszanok etnikai összetételébe jelentős tunguz nyelvű elemek olvadtak be /DOLGIH SÈSb 1./ . A lexikai átvételeken kívül más nyelvi tények is tanúskodhatnak erről: nem egy nganaszan hangfejlődés lehetséges, sőt legvalószínűbb magyarázata tunguz eredetű hanghelyette ítés feltételezése. A vokalizmusban e szempontból figyelembe veendő pl. az *ä - *e disztinkció neutralizálódása, a *Ce > Ča, Če fejlődés, s talán egyes velarizációs esetek is /*ø > *o stb./.

2.3. A nyenyec-enyec korszak.

2.3.1. A nyenyec-enyec korszakra /nyelvjárásilag esetleg még korábbi időre/ tehető fel az *ä delabializálódása > *a. Ennek megfelelően az *ä itt határozottan magas magánhangzó volt, vö. pl. még nye *šārā* 'binden' ~ eny C Ch. *sešabo* B. *serabo* <*šārā- / > nga M *sarāda*/; nye *šāro* 'Regen' ~ eny C Ch. *sāde* B. *sāre* <*šārājā- / > nga C *sóruan*/.

2.3.2. A nyenyec és az enyec közös alapnyelvében történt feltehetőleg a fontos *CV > *CV változás is. Erre különösen az mutathat, hogy a *k, *ŋ velárisoknak eredeti magas magánhangzó előtt mind a két nyelvben dentális /a *k esetében szibiláns/ folytatói vannak, amelyek keletkezése legtermészetesebben fonológiai palatalizációval />*k', *ŋ' / magyarázható; pl. nye *šāla* 'Armhöhle' ~ eny C Ch. *sešā* B. *sēri* <*šal- < /*kal- < /*kälājn / > nga C *kal'in*/; nye *hāmā* 'Horn' ~ eny C Ch. *eddo* B *naddo* <

**nāmtā* < **nāmtā* < **nāmtā* / > nga M *namtā*/, vö. nye *nāmdā* 'sich setzen' ~ eny T *ados* < **nāmtā*- < **nāmtā*- / > nga M *nāmtāda* (no-)/. Az új palatalizált mássalhangzók /a dentálisok esetében/ automatikusan egybeestek az északi-szamojéd alapnyelvből öröklődött dentipalatális sorral. Legkésőbb ekkor differenciálódott mélyfonémaként a palatális redukált b az eredeti **čā* esetekben, pl. nye *nāqmā* 'fassen' < **NbTmā*- ~ eny C *no'abo* < **nāqmā*-.

- A mássalhangzók általános palatalizációs korrelációja megőrződött a nyenyecben, az enyecben azonban nem ritka jelenség a késői nyelvjárási depalatalizáció, pl. nye *šonā* 'Höhle' ~ eny C Ch. *sude* (*sode*) B. *suse* < **šonā* < **kōnsā* / > nga C *kunse*/; nye *nāwa* 'Hase' ~ eny C Ch. *naba* B. *nāba*, r Ch. *nāba* K *nāba*, L Wai *nāgā* < **nāma* < **nāmd* / > nga C *nōmu*, D *nōmu*, T *nōmu*, M *nōmu* (no-)/.

A depalatalizáció az enyecben nyilván mind a mássalhangzó, mind a magánhangzó minőségétől függően ment végbe. Az adatok arra mutatnak, hogy a mai enyecben megint csak a dentálisoknak vannak palatalizált párjai /pl. PROKOFJEV JaPNS 1.77/.

2.4. Az enyec vokalizmusáról.

2.4.1. Palatalizált mássalhangzó után az **a* / < **a*/ és **e* / < **e*/ ellentéte az enyecben neutralizálódott, vö. pl. C Ch. *seḏabo* B. *serabo* 'anbinden' ~ nye *šārā* < **šārā*- / > nga M *šarāda*/; C Ch. *seḏibo* B. *seribo* 'anziehen' / < **-j-ā*- / ~ nye *šerā* < **serā*- / > nga M *šerādi*/.

Az **a*/*e* előtti mássalhangzó a mai nyelvben általában nem palatalizált; a magánhangzó - úgy tűnik - fonetikaileg többé-kevésbé hátul képzett, pl. még C *tenne* 'wenig' ~ nye *tāno* /C *tāno*/ < **tānā*- / > nga P *tana*/; C Ch. *teḏa* B. *tēra* 'Netztafel' ~ nye *tera*, *terā* /C *terā*/ < **terā*, **terā*- / > nga C *tared*/.

A képet azonban a következő tények komplikálják:

1. Néhány eredeti **e* esetében a megelőző mássalhangzó mégis palatalizált, pl. C *tota* 'morgen' P *tetta*, T *tera*

M *tēta* ~ nye *tehta* < **teptā*-n; a nem-dentális mássalhangzók esetében a palatalizáltság helyett a magánhangzó diftongizálódása fordulhat elő, pl. C *biōmo* 'Fürst', T *биомо* pl., M *bēmo*⁵ ~ nye *jerw* < **wewā* / > nga M *barbā*/.

(2) TERESCSENKÓnál olykor a várható ə [ɛ] helyett ɛ [ɛ] található mint külön fonéma / l. JaNSSSR 3.440/. Más adatokban az ilyen különbség ismeretlen; ha TERESCSENKO jelölése mégis a fonológiai viszonyokat tükrözi, az ɛ differenciálódása nyilván késői újításnak tekinthető, mert az ɛ is mind az **ā*, mind az **e* folytatójaként szerepel, pl. C *teñibo*, *tenneo* 'wissen', P *tenedo*, T *тєнєсь* ~ nye *teñe*-, *teñewā* < **tenā*- / > nga M *tenintim*/; D B. *mē* 'Zelt', L Waj *mē*, P *me*, T *mē*, M *mē* (M ɛ = ə) ~ nye *māq* < **māt* / > nga M *ma* /, vö. C Ch. *fē* B. *fe* 'Baum', D Ch. *φē*, K *φē*, *pē*, L Waj *pōē*, P *pē* gen.sg., T *nə*, M *pehon* loc.sg. ~ nye *pā* < **pā* / > nga M *hā*/.

(3) Az eredeti **nā* kivételesen fejlődött: pl. C Ch. *eddo* B. *naddo* 'Messerschneide' ~ nye *nānd* < **nāntā* / ~ nga C *aita*/; figyelembe kell venni, hogy a B nyelvjárásban az ellentét az eredeti **nā*- és **nā* között a magánhangzó minőségében is tükröződik / > *na*- resp. *ne*-/⁶. Lehetséges, hogy egyes változások nyelvjárásilag már a nyenyec-enyec alapnyelvben, a *CV > *CV fejlődés előtt is végbementek, így Ch. **n* > Ø, B. **ā* > **e* / pl. **nā* > **ne*, de **nā* =/. A kronológiai viszonyok kiderítése és a nyelvjárási keveredések elemzése majd hitelesebb szinkron anyag alapján történhet meg.

2.4.2. Nem-palatizált mássalhangzó után az **e* / < **ɛ*/ zártabbá vált > **i*: ekkor az ellentét az eredeti **e* és **i* között neutralizálódott, vö. pl. C Ch. *kī* B. *kī* 'Blut', P *kīh* ~ nye *xemq* < **kēm* / > nga C P *kām*, T M *kām*/; C B. *kīde* 'trogähnliches Gefäß', P *kīde*, M *kīze* ~ nye *xīdā* < **kītā* / > nga M *kitā* < **kītā*/.

zó mellett az ilyen $i / < *e, *i /$ labializálódott, pl. C Ch. *bú* 'Hund' ~ nye *weq* $< *wen / >$ nga C *bân* /; C Ch. *muro* B *mudo* 'Leber' ~ nye *mid*, *mud* $< mitô / >$ nga M *mîta* /: ez az eredeti $*e, *i$ és $*u$ közötti neutralizációhoz vezetett, vö. pl. még C *muddute* 'Bart' nye *munoóq* $< /?/*muntôjqsdn / >$ nga C *munduisan*, M *mündüsa* / . A $*Ci / < *Ce, *Ci /$ és $*Ci / < *Ci /$ ellentéte a dentálisok esetén ma is a palatalizációs korreláción alapul. pl. C *nîho* 'Kraft' ~ nye *nixi* $< *nikô / >$ nga C *nika* /; C *hê* 'Messerschafft' ~ nye *hîrq* $< *nir / >$ nga C *hir* / . A labiálisok a $*Ci / < *Ci /$ szekvensben nem okozták a magánhangzó labializálódását, pl. C *mimo* 'eiserne Pfeil' ~ nye *mîrw* $< *mirwô$.

2.4.3. A redukált $*ô$ általános folytatója az enyecben o , pl. még C Ch. *bôggo* 'Bär', D Ch. *boğgo* /*Boggo*/ ~ nye *wark* $< *wôrkdô$. Az eredeti $*Co, *Cö / > *Co$ resp. $*Cö / > *Co$ esetekben váltakozva o és u fordul elő, pl. C Ch. *kû* 'Gefäss' B. *ko* 'Geschirr', T *ko* 'бочка', /маду/ *ky* 'ящик' ~ nye *xorq* $< *kor / >$ nga C *kûr* / . Nem lehetetlen, hogy az $*ô$ és $*o / < *o, *ô /$ közötti ellentét még valahogyan megőrződött volna a prozódikus szinten. TERESCSSENKO a normális $o[o]$ egységen kívül még külön $ô [q]$ fonémát is említ /JaNSSSR 3.440/, de ennek funkcionális helyzete az első szótagban még tisztázatlan: minden esetben itt is csak késői jelenségről lehet szó, vö. pl. C Ch. *mogga* B. *mugga* 'Föhrenwald', D Ch. *muğa*, T *môga* $< *monkâ / >$ nga M *mûnku* /; C Ch. *foga* B *fuga* 'Netz', D Ch. *φûga*, P *φûga*, T *порудъ* 'рыбачить сутьями' ~ nye *ponga*, *pongarô* $< *ponkâ, *ponkô- / < *-â-j- /$.

2.4.4. Az eredeti $*u$ előtt a másodlagos palatalizáció $/*Cu > *Cu /$ a dentálisok esetében megőrződött pl. C *šuddo* 'der aufsteigende Rauch' ~ nye *šun* $< *šuntô < *küntô / >$ nga M *kintô* /; a labiálisok után iu diftongus mutatkozik, pl. C P *biu* 'zahn', T *бивъ*, M *biuw* ~ nye *juq* /E.Pl.S *d'u* / $< *wûq < *wût / >$ nga M *bi* / .

2.4.5. A szótagvégi **j* és **w* félhangzók eltűntek az enyecben. Az **d̥j*, **d̥j* "diftongusokban" a **j* hatása mégis látható a magánhangzóban, amely az eredeti **a/*e* vagy **e* folyatóival esett egybe, pl. C Ch. *té* B. *te* 'Birkenrinde', T *te*, M *te* ~ nye *tā* <**tōj* / ~ nga C *tīe*/; C Ch. *kā* B. *kia* 'Knochenmark', T *kca* ~ nye *χāwa* <**kōjmā* / > nga C *kóaimu*, T *kojmu*/; C Ch. *fū* B. *fu* /pu/ 'Stein', T *pū* <**pōj* / > nga M *h_oalō*/. Lehetséges, hogy a **d̥j* és **d̥j* ellentéte már a nyenyec-enyec korszakban egyenlítőződött ki; szintén neutralizáció történt az **ej* és **aj* között legkésőbb az enyec **ā* > **e* / **ā* > **ē* / fejlődéssel együtt, pl. C *bē* 'Augenwimper', D Ch. *bē* <**wej* / ~ *wējū*/ > nga C *beai*/; C *beddu* 'Seele', D *beddu* ~ nye *jindq* <**wājntōt* / > nga C *baithū*/. - A **kāw* / ~ **kōw* / > eny C Ch. *kū* B. *kō* 'Ohr' példa alapján feltehető, hogy a szótagvégi **w* is hathatott a magánhangzó minőségére.

2.4.6. Az enyecben is másodlagos diftongusok és hosszú magánhangzók keletkeztek intervokális mássalhangzók /itt legtöbbször **w*, **m*/ eltűnése következtében, pl. C *tī* 'Zahn', D Ch. K. *tī*, T *tī* ~ nye *tībā* <**timā* / > nga C M *tīmi*/ - de vö. C Ch. *ie* B *jī* 'Leim', P *jīje*, T *ди*, M *dī* ~ nye *jībā* <**jimā* / > nga *jīmi*, M *dīmi*/ -; C B. *soe* 'Mütze', T *soj* ~ nye *sāwa* <**sōmā* / > nga M *sōmu*/; C *bē* 'Schwestermann' ~ nye *jīj* <**winō* / > nga C *bīnīn*, *bīnī*/. Néhány esetben - ugyanúgy mint a nganaszanban - eredeti monoftongus is diftongizálódhatott, pl. C *tua* 'Flügel', M *tuakuda* dem. ~ nye *to* <**toj* / > nga M *tūō*/; C *tia* 'Renntier', D Ch. *tī*, P *tīa*, T *tīa*, M *tīa* ~ nye *tī*/: *te*-/ <**tē* / > nga M *tā*/.

2.4.7. Az enyecre jellemző elég gyakori szabálytalan hangfejlődéseknek az egyik oka az enyec területnek a nagyobb rokoni népek lakóhelyei közötti fekvése. Bár a közös nyenyec-enyec alapnyelv feltevésének helyessége kétségen kívüli, az enyec nyelvjárások nem ritkán közös fejlődést

mutatnak a nganaszannal /pl. az enyec sporadikus $\text{ʃo} \rightarrow \text{ʃu}$ változás. Ismeretes, hogy a fő enyec nyelvjárások /B., Ch./ egyféle kontinuumot képeznek a nyenyec és a nganaszan között.

2.5. A nyenyec vokalizmusról.

2.5.1. A $\text{*Ce} \rightarrow \text{Ce}$, $\text{*Ci} \rightarrow \text{Ci}$ szekvensekben a magánhang-hangzó eredeti disztinktív velárisága fonetikailag ma is jól érezhető, pl. L O tēmtā 'kaufen' ~ eny C /Ch./ $\text{tidde}^{\text{aro}}$ $\leftarrow \text{*tēmtā-}$ / \rightarrow nga M tamtuda /; L T₅ šijā /asszimilációsan \rightarrow O peṣē / 'schmale Stelle' ~ eny C sīha 'Schienbein, Handwurzel' $\leftarrow \text{*sijā}$ / \rightarrow nga C sīku /. A megfelelő palatális $\text{*Cē} \rightarrow \text{Ce}$, $\text{*Cī} \rightarrow \text{Ci}$ szekvensekben a mássalhangzó /fono-lógiai/ palatalizáltsága ezért aránylag gyenge is lehet /l. WICKMAN FU. 33.111-/. - Mivel a nyenyec-enyec alapnyelvben a palatális *kV , $\text{*nV} \rightarrow \text{*k'V}$, *n'V kapcsolatban dentalizáció / $\rightarrow \text{*šV}$, *l'V / történt, a / xV /, / nV / szekvenseknek ma általában hiányoznak a palatális párjai. Kivételesen mégis a labilis kiejtésű / x / és a zárt / i / esetén a fonetikai variáció sporadikus változás révén már újra a palatális szekvens fonológiai differenciálódására vezetett: L Sj. xībē = / xība / 'wer', E.S kīma $\leftarrow \text{*kīmā}$; L Sj. xīdē = / xīda / 'Tasse', E.S kīda $\leftarrow \text{*kī i}$; vö. šide- 'aufwecken' $\leftarrow \text{*kitā-}$ / $\sim \text{*kītū} \rightarrow$ eny C Ch. kiriabo B. kideabo ~ nga C kidiema : itt már az alapnyelvben $\text{*i} \sim \text{*ī}$, l. PAASONEN 1917.192-/. - Egyszótagú szavakban, abszolút szóvégen / $\text{*Ce} \rightarrow \text{Ce}$ / $\text{*Ci} \rightarrow \text{Ci}$ változás történt, pl. mī 'etwas zu essen' eny C mī 'was' $\leftarrow \text{*mē}$ / \rightarrow nga C mā 'was' /. Ekkor /e:/i/ morfofonológiai váltakozás is keletkezett, pl. tī 'Renntier' / $\leftarrow \text{*tē}$ /: tenq dat.sg. / $\leftarrow \text{*tē-ntō-n/}$; az /i/ nyilván később a többi egyszótagú alakra is áterjedt, így tiq gen.sg. / $\leftarrow \text{*tē-n/}$, nom.pl. / $\leftarrow \text{*tē-q/}$, timq acc.sg. / $\leftarrow \text{*tē-m/}$; vö.pl. teq 'Sehne' ~ eny C Ch. tī B. tī $\leftarrow \text{*tē}$ / \rightarrow nga C tān / l. LEHTISALO 1927.57-/. .

2.5.2. Az $\text{*ā} - \text{*ā}/\text{*ā} \rightarrow \text{*ā} - \text{*a/}$ disztinkció a nyenyecben tiszta kvantitatív ellentétté alakult, pl. wada

'Haken', E. L. P. *Batt* ~ eny C Ch. *bóra* B. *bóda* < *wōtā / > nga M *bōtu* /; *wāda* 'Wort', E. L. P. *βāt* ~ eny C B. *bada* < *wātā / > nga C *buadu*, M *bōdu* (< ?*-η) /. Egyszótagú szavakban mégis a kvantitás-oppozíció neutralizálódott, *ō > ā / vagy *a > a /, pl. L O *tā* "sommer", E. L. P. *ta* ~ eny C *tō* < *tōη / > nga C *tana* /. - Az erdei nyenyecben tudvalevőleg mind a két nyílt magánhangzó /a/ és ā/ metafonikusan zártabbá vált a második szótag /másodlagos/ zárt magánhangzója előtt, pl. tundrai *xājo* 'zurückbleiben': aor.sg.1. *xājidm* = E. L. Nj. *kījjit* / < *-j-ō-tōm / ~ eny M *kajbi* narrat. sg.3. < *kājō- / > nga M *kou* sg.3. /. Ez a késői jelenség más magánhangzókra is kiterjedt /1. LEHTISALO részletes leírását, 1927.43-/.

2.5.3. Az *ōj és *āj "diftongusok" a nyenyecben is már a szótagvégi félhangzók eltűnése előtt egybeestek, de a végeredmény itt új disztinktív egység /ā/ volt. Fonetikailag az /ā/ még megőrizte diftongus minőségét /HAJDÚ stb. jelölése /æe /, pl. L O *tājō* 'Schwanz', E. L. Lj. *tājō* < *tōjwā / > nga M *tōjbu* /. Aszimmetrikus /csak palatalizálatlan mássalhangzó utáni/ disztribúciójánál fogva az /ā/ mégis a legtöbb tundrai nyelvjárásban elvesztette önállóságát, s beolvadt az /e/ fonémába. E neutralizáció feltehetőleg csak az utóbbi évtizedekben ment végbe, de az /ā/ és /e/ közötti ingadozásokról már a korábbi adatok is tanúskodnak, pl. L O *ēōdor* 'nähen', T *ēōdorā* ~ eny C Ch. *sāruōbo* B. *sōdurōbo* < *sōjtō-rō- / > nga M *sōtūrōsa* /; L O *xēm* 'Blut', K *xēm* ~ eny P *kīh* < *kēm / > nga C *kam* /1. LEHTISALO 1927.60-/. - Az eredeti *ej és *aj is egybeesett a nyenyecben, közös folytatója a tundraiban /i/, az erdeiben /e/, pl. még *pīwa* 'Stiefel', E. L. S. Nj. *pīem* ~ eny C *fē*, D Ch. *φε*, Т *пээрь* 'на обувь', M *pē* pl. < *pājma / > nga C *faemu*, P *fāemu*, Т *хуāйму*, M *hōājmu* /; *nīša* 'Vater', E. S. *nēša* ~ eny C P T M *ese*, D Ch. *ēē* K *eē* < ? *nejsā / < korábbi *ejsā > ? metatetikus

jēsā >nga C P *jase*, T M *dēsī*/.

2.5.4. A mai nyenyec hosszú / \bar{u} /, / \bar{i} / forrásának az **uw* stb., **ij* stb. szekvenseken kívül néhány sporadikus esetben talán a kétszótagú **uw̃*, **ij̃* is tekinthető, pl. х̃убта 'урпо' < ? **χuw̃bta* < **kum̃δpt̃ā* /vö. хум' 'заря'?, TERESCSENKO 1956.57//; vö. хубта 'далекий' < **kupt̃ā*. Ugyanúgy főleg deszkriptív fejtegetések alapján feltételezhető, hogy az egyszótagú magánhangzós tövű igékben hosszú magánhangzók keletkeztek a *tō* és a "finítummorféma", **̃* /erről vö.pl. JOKI UAJb 41.158/ összeolvadásából, pl. /RISTINEN UAJb 40.31:/ *to* 'lake' < **to*, *tō* 'he came' < **to-̃*.

1974. IX. 30.

J E G Y Z E T E K

¹ Noha az archifonémaelméletet általában ki is kerülték az uralisztikában, a maximális disztinkciók elvét mégsem mindig követik. Így pl. az ósfinn második szótag zárt magánhangzóját /a/ deskriptív morfofonemika alapján/ az első szótag félig zárt */e/-jével szokták azonosítani, holott a konkrét adatok nem szólnak a fonológiailag helyesebb */i/ jelölés ellen /vö. E. ITKONEN UAJb 41.212/. Ezzel a magánhangzóilleszkedés szabályát i lehetne egyszerűsíteni: az egész paradigma egyetlen neutrális magánhangzója minden helyzetben */i/ lenne /vö. még E. ITKONEN UAJb 41.86,110/.

² Ami a konzonantizmust illeti, a rekonstrukciók itt is a késői köz-északi-szamojéd állapotot tükrözik, pl. *kōntō, *ngptō /pro *kōncō, *gptō/. A gégezárhangot / < *t, *s, *k/, ami kétségtelenül már erre a korszakra visszavezethető, a váltakozási esetekben /az egyszerűség kedvéért/ mégis az orális párjával helyettesítettük, pl. *māt /pro *māq: *mātō-/, de *teqtō, *mōqtōt /pro *tettō, *mōktōt/.

³ Ebben az esetben kétségtelenül az *āj, *ej "diftongusok" is hangtörténetileg hosszú ī -t eredményeztek a nyenyecben. Mivel mégis a minimális párokon kívül az i és ī szinkron viszonya még tisztázatlan, itt egyelőre az egységes i jelölést használtuk. - Hasonló megoldás a hosszú ī /és ū/ magyarázatára talán egyes nyelvjárások deskriptív morfofonológiájába is alkalmazható, amennyiben pl. /SAMMALLAHTI 1974b.43: nom.sg. ti 'reindeer': acc.pl. tī / < < TIJ < / /vö. JOKI FUF Anz 32.19, WICKMAN FUF 33.110/. E /vagy más/ magyarázat lehetősége miatt a fenti mélyparadigmában a [tns] I - [tns] I /resp. Ū-U/ ellentét hiányzik.

⁴ Hasonlóképpen a *ki- > *gi-, *ni > *hi fejlődés lehetősége egyelőre nem zárható ki, vö. pl. C *hiletem* 'leben', M *hilitim* < ?*nīlā- / ~ nye *jile-*/; C *ilean* dat. 'unter', M *nīlō* < ?*nīlō- / > nye *nīl-*/.

⁵ Talán M *bemo* is fonematikusan *biemo*? - A CV ~ CV szekvenszek fejlődését illetőleg érdekes egymással összehasonlítani a szamojédot és a szláv nyelveket; a nyenyec megoldásai az oroszra emlékeztetnek, az enyec pedig sokszor pl. a szlovákkal hasonlítható össze /l. még JAKOBSON *Sel. Writings* I.159-/.

6. A $*\bar{n}āmd > C$ Ch. *naba* B. *ḥaba* alapján fel lehetne tétel-
lezni, hogy a $*\eta\bar{a}$ - és $*\bar{n}ā$ ellentéte szintén megőrződött.
A fentiek szerint mégis valószínű, hogy itt neutralizá-
ció $/ > *nā > /$ történt, vö. még C Ch. *eu* 'Kinn' *ewuo*
'Bauckenknochen', B. *ḥanu* ~ $/ ? < /$ nye *nānu*, *ḥānuj* $<$
 $*\eta\bar{n}\bar{a}$ -; T *napā* 'медный' ~ nye *nārawa* 'Kupfer' $< *nāramā$
 $/ > nga$ M *nārumā*/. A $*\eta\bar{a}$, $*\eta\bar{ā}$, $*nā$, $*nā$, $*nā$, $*nā$ stb.
szekvens folytatóinak további vizsgálata a konsonantiz-
mus szempontjából is szükséges tkp. azért, mert tud-
valevőleg az $*\eta - > \emptyset$ fejlődéssel párhuzamosan sporadikus
 $*n -$, $*\bar{n} - > \emptyset$ - esetek is akadnak az enyecben.

Rövidítések

A: nyelvek

E. = erdei nyenyec
eny = enyec
nga = nganaszan
nye = nyenyec

B: anyag

C = CASTRÉN 1855.
D = DONNER - JOKI JSFOu 58/1.
L = LEHTISALO 1927; 1956.
M = MIKOLA ALH 17.59-74; NyK 72.59-73.
P = PROKOFJEV JaPNS 1.5-90.
S = SAMMALLAHTI 1974b.
T = TERESCSENKO JaNSSSR 3.363-395, 416-457;
SFU 7.285-297.

C: irodalom

CASTRÉN, M.A. 1854 *Grammatik der samojedischen Sprachen*.
St. Petersburg.
—— 1855 *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
COLLINDER, BJÖRN 1960 *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm.
HAJDÚ PÉTER 1968 *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.
LEHTISALO, TOIVO 1927 *Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen*. MSFOu 56. Helsinki.
—— 1956 *Juraksamojedisches Wörterbuch*. Helsinki.
PAASONEN, H. 1917 *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte*. Budapest.
RISTINEN, ELAINE K. 1960 *Samoedic Phonemic Systems*.
Kézirat. Indiana University.
SAMMALLAHTI, PEKKA 1974a *Kantapohjoissamojedin vokaali-
järjestelmästä*. A Finnugor Társaságban tartott
előadás /1974. III. 15./ Helsinki. / FUF 41./
—— 1974b *Material from Forest Nenets*. Castrenianumin
toimitteita 2. Helsinki.
STEINITZ, WOLFGANG 1944 *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm.
TERESCSENKO, N.M. 1956. Материалы и исследования по языку
ненцев. Москва - Ленинград.

A SZEMÉLYES NÉVMÁSOK BIRTOKOS NÉVMÁSI HASZNÁLATA

A KÖZÉPSŐ-OBÍ SZÖLKUP NYELVJÁRÁSBAN

JANURIK TAMÁS

1. A szölkup nyelvészeti kutatásokat összegező leíró nyelvtani vázlatok és áttekintések /CASTRÉN 1854; CASTRÉN-LEHTISALO 1960; PROKOFJEV 1931, 1935 és 1937; COLLINDER 1957; PROKOFJEVA 1966; HAJDÚ 1968/ vagy egyáltalán nem, vagy csak futólagosan érintve tértek ki a birtoklást kifejező nyelvtani eszközök mondattani szerepének kérdéseire. E kérdéskör vizsgálatának elégtelensége összefüggésben van azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a szölkup nyelv mondattani jelenségei általában még jórészt feltáratlanok. Nehezítette az ez irányú vizsgálódásokat az is, hogy egészen a legutóbbi időkig csupán a tazi nyelvjárásból állt a kutatók rendelkezésére megfelelő mennyiségű hiteles szöveganyag. Annál örvedetesebb viszont, hogy - az időközben elhunyt A.P.DUL'ZON tomszki professzor kezdeményezése nyomán - a szölkup nyelv kutatásának Novoszibirszkben A.I.KUZ'MINA, Tomszokban E.G.BEKKER, Ju.A.MOREV és mások munkásságával olyan új bázisai létesültek, amelyek elsősorban éppen a kevésbé ismert középső és déli nyelvjárásterületekhez tartozó nyelvjárások tanulmányozására specializálódtak. A sorozatos szövegközléseket¹ követően az utóbbi időben több tucat nyelvészeti tárgyú cikk megjelentetése is jelzi a kutatómunka méreteit és intenzitását.²

2. Erre a tomszki-novoszibirszki gyűjtésű újabb szölkup szöveganyagra támaszkodva e munkámban a személyes névmások birtokos névmási szerepkörben való jelentkezését és funkcionálását vizsgálom a szölkup nyelv déli nyelvjárás-területéhez tartozó - CASTRÉN és DONNER nyomán általam

is középső-obinak nevezett - Kolpaševo környéki nyelvjárásában. E nyelvi jelenség vizsgálatát az teszi különösen érdekessé és izgalmassá, hogy e nyelvjárásban /és hasonlóan a középső és déli nyelvjárásterületekhez tartozó más nyelvjárásokban is/ a lakosság fokozatos kétnyelvűvé válása következtében a birtokviszony kifejezésének a szőlőkup nyelvre jellemző hagyományos formái mellett olyan új eszközök is kezdenek kialakulni, amelyek sajátos belső nyelvi fejlődés eredményeként az orosz *y* prepozícióval konstruált "*у меня живот болит*" stb. típusú birtokos szerkezetek mintájára keletkeztek, s az orosz nyelv igen intenzív hatásáról tanúskodnak.

3. A birtokviszony kifejezésére a szőlőkupban valamenyi nyelvjárásra kiterjedő általános érvényűséggel vagy a birtokszónak a birtokos személyére és számára utaló szuffixummal /egyszerű vagy esetragokkal kombinált komplex birtokos személyjelekkel/ történő toldalékolása, vagy a birtokosszónak genitivusi esetraggal való ellátása, esetleg mindkettő együttes alkalmazása szolgál /CASTRÉN 1854. 304-325; CASTRÉN-LEHTISALO 1960. 152-168, 329-330; PROKOFJEV 1931. 294-296, 1935. 38-41 és 1937. 103-106; COLLINDER 1957. 462-463; PROKOFJEVA 1966. 399-402; HAJDÚ 1968. 138-140/.

A személyes névmási birtokosszóként /birtokos névmási funkcióban/ a voltaképpen köznyelvi normaként elfogadott, тази nyelvjáráson alapuló standardizált szőlőkup nyelvben a személyes névmásoknak a névszói birtokosszók toldalékolásához hasonlóan szintén genitivusi /1. és 2. személyben \emptyset , 3. személyben - /- esetraggal ellátott alakjai használatosak.

Például:

Sg.1.	<i>man</i>	<i>loqam</i>	'az én rókám'
2.	<i>tan</i>	<i>loqal</i>	'a te rókád'
3.	<i>tep̄jn</i>	<i>loqat</i>	'az ő rókája'
Du.1.	<i>mē</i>	<i>loqam̄j</i>	'a mi/2/ rókánk'
2.	<i>tē</i>	<i>loqal̄j</i>	'a ti/2/ rókátok'
3.	<i>tep̄q̄jn</i>	<i>loqat̄j</i>	'az ő/2/ rókájuk'
Pl.1.	<i>mē</i>	<i>loqam̄t</i>	'a mi rókánk'
2.	<i>tē</i>	<i>loqal̄t</i>	'a ti rókátok'
3.	<i>tep̄t̄jn</i>	<i>loqat̄t</i>	'az ő rókájuk'

4. A középső-obi nyelvjárásba tartozó novoszond/o/ro-voi szölkup nyelvben /az A.I.KUZ'MINA által lejegyzett - M.P.PEDUGINA szölkup asszonytól származó - szövegekben és mesékben³: együttvéve mintegy 8000 szövegszót tartalmazó nyelvi anyagban/ a birtokos névmási helyzetben álló személyes névmások között, a morfológiailag a tazi alakokkal azonos *ман, тан, табын* stb. névmásformák mellett: *маннани, таннани, табыннани* stb. /= a személyes névmás genitívusi alakja + *нан* locativus rág + *и* melléknévképző szerkezetű/ alakulatok is találhatók. E nyelvi jelenségre a szölkup nyelv kutatói közül eddig még senki nem figyelt fel.

A kétféle birtokos névmási képződmény közül nyilvánvalóan az egyszerűbb szerkezetű *ман, тан, табын* stb. alakok az eredetibbek. A *маннани, таннани, табыннани* stb. formák kialakulásához ugyanis előzetesen a *маннан, таннан, табыннан* stb. alakú, eredetileg locativusi-ablatívusi értékű határozói funkciót betöltő formációk olyan funkcióátértékelődésére volt szükség, melynek során e határozóragos névmások szórendi elhelyezkedésük, illetőleg a mondat logikai, szemantikai s ezzel együtt hangsúlyozási viszonyainak eltolódása folytán potenciálisan kettős értékűvé váltak: mondatbeli funkciójukat illetően egyaránt betölthették az állítmányhoz kapcsolódó határozói, illetve más

/az állítmánynak alárendelt/ mondatrészhez kapcsolódó birtokos je' ői alárendelt tag szerepét. A -нан esetraggal ellátott, de jelzőként ragtalan melléknév helyén álló névmások a nyelvi tartalom és forma ellentétének feloldására - a hasonló helyzetekben a szölkupban gyakran használt -и melléknévképző segítségével - szófajilag is /birtokos névmási/ melléknévvé alakultak. A vizsgált nyelvi anyagban az átértékelődés e diakron nyelvi folyamatának egyes állomásait reprezentáló formák és funkciók szimultán jelenségekként, együttélésükben mutathatók ki.

5. А ман, тан, табын stb. genitivusi formák mondaton belüli szerepüket tekintve alanyi, tárgyi vagy határozói mondatrészek birtokos jelzőiként fordulnak elő. Pl.:

P.1. ман пу: ковыв па:единг /KS 150/ 'у меня железная кожа лопнула' '[az] én bő-bőröm elpattant'.⁴

P.2. па:се пожоуженжит ман улавым /KS 136/ 'мою голову потом колыёт' 'késsel elvágja [az] én fejemet.'

ман си:д'ауынг со:женг /KS 148/ 'моему сердцу легче' '[az] én szívemnek jó van'.

A vizsgált nyelvi anyagban a ман, тан, табын stb. névmási birtokosszókhoz tartozó birtokszók zömükben Px-szel ellátott testrésznevek vagy rokonságnevek, Px nélküli /élettelen dolgokat jelölő/ birtokszók csak elvértve találhatók közöttük. Pl.:

P.4. үнггьлджимбык табын ма:т парокын /KS 138/ 'послушай у неё на крыше' 'hallgatózz [az] ő háza tetején'. Az ilyen fajta, Px nélküli, birtokviszony szempontjából jelöletlen birtokszók azonban csak a 3. személyű, azaz -н genitivusraggal jelölt személyes névmási birtokosszókkal együtt fordulhatnak elő.

6. А маннан, таннан, табыннан stb. névmásformák személyes névmás +н genitivusrag +нан ragmorfémává alakult névutó szerkezetűek. А нан /tazi nān(ĭ), nān(ĭ)/ névutó rokon nyelvi megfelelései alapján eredetileg locativusi

értékű lehetett. A nyenyecben a *nā-* névutócsaládnak dativusi, locativusi, ablativusi és prosecutivusi értékű ragos alakjai: *nā?*, *nāna*, *nād*, *nāma* egyaránt léteznek /HAJDÚ 1968. 56/. Hasonlóképpen az "iránynégyességet" jelölő négyféle ragos alak az enyecben: *ne*, *nene*, *nero*, *ne'one* /CASTRÉN 1855. 583/ és a nganaszban: *nān*, *nanu*, *nata*, *namanu* /CASTRÉN 1855. 582/ is megtalálható. A szőlőkupban viszont e névutónak csak egyetlen, csupán a nyenyec *nāna*, enyec *nene*, nganaszban *nanu* locativusi értékű alakokkal összevethető képvisellete használatos.

A szamojéd nyelvek mai locativus ragjainak összamojéd előzménye **-kana*, az ablativus ragoké **-kata* lehetett /HAJDÚ 1963. 7/. Minthogy azonban a szőlőkupból e hajdan bizonyára megvolt ablativus rag kiveszett, funkcióját a PS **-kana* > szőlőkup **-qini* locativus rag vette át. A szőlőkupban ugyanakkor másodlagosan kialakult egyes határozói viszonyok jelölésében az élők /genus animatum/ és az élettelenek /genus inanimum/ kategóriájának megkülönböztetése is, a locativusi-ablativusi esetekben éppen a *nāni* névutó segítségével:

Loc-Abl. Genus Inanimum	<i>*-qini</i>
Loc-Abl. Genus Animatum	gen.rag + <i>*nāni</i> névutó

A locativusi és ablativusi funkciók másodlagos formai megkülönböztetése azonban mind az északi /tazi, turuchani/, mind a középső-déli nyelvjárásokban az utóbbi százszázötven év folyamán - eltérő időben és eltérő nyelvi eszközökkel - egyaránt megvalósult. CASTRÉN feljegyzései szerint a 19. század közepén a loc.-abl. még valamennyi szőlőkup nyelvjárásban általában egybeesett, a tazi nyelvjárásban azonban az élő kategóriában már megfigyelhető volt a kétféle funkció bizonyos formái elkülönülése is: a *-nan*

végződés csak az élőlények ablativusát fejezte ki, locativusi szerepben pedig ugyanebben a kategóriában gyakori volt a *magan*, *meagan* névutó, ill. ritkábban az *igean* névutó is előfordult /CASTRÉN-LEHTISALO 1960 117-151, 142, 238-239; HAJDÚ 1963. 6/ PROKOFJEV nyelvtanai szerint mintegy száz évvel később a tazi nyelvjárásban a locativusi és ablativusi funkció már mindkét kategóriában élesen elkülönül egymástól:

tazi nyelvjárás	Genus Inanimatum	Genus Animatum
Locativus	-qit/-qin	gen + mīqit/mīqin névutó
Ablativus	-qini	gen + nān(i)-nān(i) névutó

/PROKOFJEV 1931. 94, 1935. 31, 33 és 1937. 102; HAJDÚ 1963. 7/

A középső-obi nyelvjárásban a locativus és ablativus közötti különbségtétel CASTRÉNNál még mindkét kategóriában ismeretlen volt. GRIGOROVSZKIJ 1879-ben kiadott, a középső-obihoz igen közel álló nyelvezetű, nagyrészt oroszról fordított egyházi és népmesei szövegeket tartalmazó szövegkup *Abécéskönyvében* /GRIGOROVSZKIJ 1879/ azonban már a locativusi értékű -кынъ/-гынъ és -нанъ végződésű alakok: нун маткынъ /i.m. 22/ 'в Церкви' 'Isten Házában'; таннанъ сидегынъ /i.m. 22/ 'у тебя в сердце' 'a te szívedben' /tkp. 'nálad szívben'/; stb. mellett, ablativusi értékben következetesen csak -кынто, -кындо, -гындо, -гундо, ill. -нандо végződésűek: весь сидегындо /i.m. 21/ 'отъ всего сердца' 'teljes szívből'; табынандо мадырыкъ /i.m. 21/ 'проси отъ Него' 'kérld Tőle'; stb. találhatók. Jóllehet az *Abécéskönyv* nyelve erősen standardizált, normatív jellegű, az ablativusi funkció ilyen világos formái elkülönítése mindenképpen utal a nyelvben már potenciálisan

meglévő lehetőségeire. Az ablativus ragok **-то, -до** eleme valószínűleg azonos a **то, тō** távolodást jelentő szölkup igei prefixummal /vö. ERDÉLYI 1969. 269-270/, és ez feltehetően a tazi *mannāni to kuralsa* 'tőlem elfutott' /i.m. 124/ típusú mondatokhoz hasonló szerkezetű déli szölkup mondatokban értékelődhetett át a mondathangsúlyozási viszonyok "**маннан то куралс ← маннан то куралс**"-szerű eltolódása révén, majd a **-нан** esetraghoz agglutinálódva az ablativusi funkciót jelölő ragelemmé. MAKARIJ moszkvai metropolita 1900-ban kiadott szölkup nyelvű misszionárius könyvében /MAKARIJ 1900/ a normatív jellegű nyelvtani pontosságra való törekvés folytán a **то** elem már olykor reduplikált formában: az ablativus rag elemeként és igei prefixumként is használatos: на грѣхно Ном кунанто токванымпа /i.m.5/ 'за грѣхи Богъ отъ челоуѣка отвратилсѣ' 'eme bűn miatt Isten [az] embertől elfordult'; Ном маннымбат, кула табыннанто тогваннат /i.m.6/ 'Богъ увидѣлъ, что люди отъ Него отступили' 'Isten látta, [hogya] emberek tőle eltávoztak'; табылам коштымнанто тоику кыкелымба /i.m.8/ 'Ихъ отъ зла избавить восхотѣлъ' 'őket [a] rossztól megszabadítani akarta'.

Mai szölkup nyelvjárási szövegek alapján KUZ'MINA is kimutatta az Ob menti nyelvjárásokban /Novoszondrovo, Ivan-kino, Laszkino/ e kétféle funkció ilyen formai elkülönülését /KUZ'MINA 1969. 75/.

A morféma-variánsok rendkívüli sokféleségének alaprendszere:

Кözépső-obi nyelvjárás	Genus Inanimatum	Genus Animatum
Locativus	-кын	-нан
Ablativus	-кынто	-нанто

7. A vizsgált nyelvi anyagban ez a formai elkülönülés mégsem ennyire egyértelmű. A **-нан** esetraggal ellátott személyes névmások között is előfordulnak határozottan ablativusi értékűek, illetve olyanok, amelyek esetében a locati-

vusi vagy ablativusi funkció nem dönthető el egyértelműen:

P.5. тап маннан ку:нанг /DM 322/ 'он от меня убежал'
'ő tőlem elfutott'.

P.6. тан манан согън'ант /ST 14/ 'ты у меня спрашиваешь' 'te tőlem /nálam?/ kérdezed'.

P.7. ман кыганг костьку танан /ST 15/ 'я хочу узнать у тебя' 'én akarom megtudni tőled /nálad?/'.

P.8. ман табыннан и:ов /DM 322/ 'я у ней забрал'
'én tőle /nálá?/ elvettem'.

A -нан esetrag kizárólagos locativus ragként való kicsapódása tehát még korántsem véglegesen lezárult folyamat. Határozottan locativusi értékűek viszont:

P.9. тан кай табынан езант /KS 150/ 'а ты чего у ней была' 'te hogyan nála voltál'.

P.10. ни дзинг менан о:л'инкват /ST 11/ 'у нас так хоронят' 'nálunk így temetnek'.

A -нанто esetragos alakok azonban mindenesetben ablativusi értékűek, mégha olykor ez nem is közvetlenül jut kifejezésre, mint pl. a mellénevek és számnevek középfokát kifejező hasonló határozói szerkezetekben:

P.11. тан бол'ша мананто кваннал суръм /KS 150/ 'ты больше меня добыла зверьков' 'te többet mint én /tkp. többet tőlem/ szereztél vadat'.

8. A P.5.-P.10. példamondatokban a személyes névmások -нан esetragos alakjai az állítmánynak alárendelt, határozói viszonyt jelölő bővítmények, a birtoklás kifejezéséhez nincsen közük. Ezzel szemben a "valakinél levés" fogalmát a "birtoklás valaki által" fogalmával kapcsolják össze azok a locativus possessoris⁵ értékű -нан ragos névmásalakok, amelyeknek habeo-s szerkezetre utaló funkciójuk van:

P.12. маннан оккыр и:в /DM 321/ 'у менч один сын'
'nálam /nekem/ egy fiam [van]'.

P.13. танан кай кум језан ал'и ло:в к'елигоуън /KS 148/ 'у тебя чего в кузове, человек был или чѣрт' 'nálad /neked/ miféle ember volt vagy szellem [a] kosárban'.

P.14. табыннан на: нэйкумнан оккыр и:т /DM 321/
'у ней, у этой женщины, один сын' 'nála /neki/,
ennél az asszonynál /ennek az asszonynak/, egy
fia [van]'.
P.15. хот' тапст'ауьннан т'ангватт ил'мадлауь /ST 16/
'хотя у них нет ещё детей маленьких' 'bár ná-
luk /nekik kettejüknek/ nincsenek kisgyere-
keik'.

A locativusi és a birtoklást kifejező /possessivusi/
funkciók összekapcsolására, majd a határozói bővítmény
birtokos jelzővé való átértékelődésére elsősorban mégis
az olyan mondat típusok adnak lehetőséget, amelyekben a hatá-
rozóragos névmás szórendi elhelyezkedése folytán szorosabb
kapcsolatba kerül a birtoklás tárgyát képező alanyi, tár-
gyi, vagy határozói szerepű birtokszóval: közvetlenül köve-
ti, illetve közvetlenül vagy esetleg más mondatrész közbe-
ékelődésével megelőzi azt. Az ilyesfajta mondatok olyan
átmeneti stádiumot képviselnek, melyekben a határozóragos
személyes névmások funkciója már kétféleképpen is értelmez-
hető:

P.16. пажалый манан твегунто сүтпди /ST 11/ 'ку-
женьки у меня из бересты сшиты' 'a kosarak -
nálam nyírkéregből varrottak', vagy 'a kosarak
nálam /tkp. nálam lévő kosarak/ nyírkéregből
varrottak'.

P.17. манан кула котч'инг јеват /ST 12/ 'у меня людей
много' 'nálam-emberek - sokan vannak', vagy
'nálam emberek /tkp. enyém emberek/ - sokan van-
nak'.

P.18. манан т'е:л'д'ел емнеу чобурно палд'ис /ST 15/
'у меня вчера зять ходил за ягодой' 'nálam teg-
nap -[a] vejem - bogyóért ment', vagy 'nálam -
tegnap -[a] vejem /tkp. nekem a vejem/ bogyóért
ment'.

A birtokviszony kifejeződése azokban a mondatokban a legpregnansabb, amelyekben a -нан ragos személyes névmás közvetlenül /a birtokos jelző helyén állva/ előzi meg a birtoklás tényére más eszközzel is utaló /a személyes névmással azonos számú és személyű birtokos személyjellel ellátott/ birtokszót:

- P.19. манан перг'еу г'узынг /ST 11/ 'у меня живо
болит' 'nálam - *havam*- fáj', vagy 'ndlam *havam*-
fáj'.
- P.20. танан сид'ел крепканенг /ST 16/ 'у тебя сердце
крепкое значит' 'nálad -*szíved*- erős', vagy
'ndlad *szíved* - erős'.
- P.21. табынан паят со:т'ка, со:т'ка нәйкум /DM 323/
'у него жена хорошая -хорошая женщина' 'нала -
felesége - nagyon jó asszony', vagy 'ndla
felesége - nagyon jó asszony'.
- P.22. манан т'еу т'а:нггван /ST 11/ 'у меня памяти нет'
'nálam - *eszem* - hiányzik', vagy 'ndlam *eszem* -
hiányzik'.

A személyes névmások ezekben a mondatokban, a birtokos jelző szerepét átvéve, eredeti határozói funkciójukat tulajdonképpen elveszítik, és a funkcióját vesztett -нан esetraggal oszthatatlan egészlet alkotva, jelzői szerepkörükből adódóan lényegében nominativusi értékű /0 ragos/ alakokká módosulnak.

9. A középső-obi nyelvjárásban az ilyen, alkalmilag /birtokos névmási/ melléknévi jellegűvé vált -нан ragos személyes névmások az -и melléknévképző felvételével továbbfejlődnek tényleges melléknévi alakokká. A középső-déli -и, и-тази szölkup -l' melléknévképző igen sokrétű feladatot lát el. Elsősorban ragtalan alakokká. A középső-déli -и, -и, тази szölkup -l' melléknévképző igen sokrétű feladatot lát el. Elsősorban ragtalan alakban /nominativusban/ álló főnevekből képez melléknevet, de locativus ragos alakokhoz is hozzájárulhat: pl. тази *antoqil* 'a csónakban levő' /tkp. 'csónakbani' / < :*antoqit* 'a csónakban'

/HAJDÚ 1968. 141/; үткыль лōз 'водяной черт' 'vízi /tkp. vízbeni/ szellem' /TEREŠČENKO 1973. 228/; stb. Igen gyakran az egyébként is birtokviszonyt jelölő szerkezetekben a birtokosszóhoz járulhat, különösen akkor, ha a genitívusban álló birtokosszó más összefüggésben maga is birtokos személyjellel /Gen + Px komplex morfémaival/ ellátott birtokszó: pl. *āsandył' māt* 'your father's tent' 'az apádnak a háza' /tkp. 'apádéi ház'/, ahol lényegében a birtokos jelzői funkciót minőségjelző látja el /COLLINDER 1957. 462/.⁶ Az -и melléknévképző hasonló használata a vizsgált nyelvi anyagban is kimutatható: pl. *кут'ен сомма, нат'ен со:ммай по:* /KS 132/ 'где была ступа, там и пест' 'ahol [a] mozsár, ott [a] mozsárnak [a] fája' /tkp. 'mozsári fa'/; *тү:ле медәд'ин. андоги тибекүни* /DM 326/ 'прибежал к тому мужику, который в лодке сидит' 'jővén megérkezik a csónakos /tkp. 'csónakbani'/ férfihoz'; stb.

10. A маннани, таннани, табыннани stb. alakú személyes névmások mondatnapi szerepüket tekintve már kifejezetten csak birtokos jelzőként értelmezhetők. Előfordulhatnak birtokos személyjellel ellátott birtokszók /főként testrész- és rokonságnevek/ előtt is: ilyen helyzetekben valószínűleg a birtokos személyének hangsúlyozása a legfőbb funkciójuk.

- P.23. тау манани емнев /ST 16/ 'это мой зять' 'ez [az] én vejem'.
- P.24. ман танани нан'амт тунл'е ас тунвов /KS 144/ 'я твою сестру знать не знаю' 'én [a] te nővéreDET ismerni nem ismerem'.
- P.25. на каршокам ме:га тассыт маннани еве:в /ST 14/ 'этот горшок мне дала моя мать' 'ezt [a] korsót nekem adta [az] én anyám'.
- P.26. ман танани нагырламыт ас и:нжау /ST 11/ 'я твои записи не возьму' 'én [a] te írásaidat nem veszem el'.

Azokban a mondatokban viszont, amelyekben a birtokszón nem jelenik meg semmiféle birtokos személyjel, a birtokos névmásként álló személyes névmás válik a birtokviszony egyedüli kifejezőeszközzévé.

P.27. манани тедомъла тега ас к'ер'ер'еват /ST 11/
'мои вещи тебе не нужны' '[az] én dolgaim ne-
ked nem kelleneek.'

P.28 менани мадъм кагылдженжит улгос'е /ST 13/
'нашу избу своротит льдом' '[a] mi házunkat
elsodorja [a] jéggel'.

Ezekben a névmási alakzatokban a -нани toldalékegyüttes voltaképpen már egyfajta birtokos névmásképzővé vált. A személyes névmások alkalmi, birtokos névmást helyettesítő használata itt állandósul, és formailag is határozottan elkülönül a locativusi, ill. a még kettős értékű locativusi-possessivusi névmásalakoktól:

P.29. менан тавт'ен, менани чо:чогон, така а ўт
варуьч'ка /ST 13/ 'у нас здесь, по нашим мес-
там, такая вода большая' 'nálunk itt, [a] mi
földünkön olyan nagy a víz'

P.30. табынан нашая комде, табынани ма:дъм на:гурынг
ко алджику асс миденджит /DM 324/ 'у него
столько денег, что его избу три раза обвести
[кругом] не хватит' 'nála /neki/ annyi [a] pénz,
[az] ő házat háromszor megkerülni nem jut.'

A birtokviszony kifejezésének ez merőben új módja a szőlőkupban. A szőlőkup nyelvben általánosan használt morfológiai /birtokos személyjeles/, szintaktikai-morfológiai /genitivusi alakban álló személyes névmási birtokos jelzős, birtokos személyjeles/, illetve pusztán szintaktikai /genitivusban álló névszói vagy 3. személyű személyes névmási birtokos jelzős/ kifejezési módoktól /vö. KUZ'MINA 1973/ abban különbözik, hogy az orosz nyelvi hatásra létrejött birtokos névmási melléknévi alakulatok morfológi-

ai megformáltságán túl semmiféle birtokviszonyra utaló eszközt nem alkalmaz: mind a birtokosszó, mind a birtokszó voltaképpen jelöletlen. A birtoklás tényét tehát itt már elsősorban a névmásformák szemantikai tartalma fejezi ki.

J E G Y Z E T E K

- ¹ DUL'ZON, A.P. *Sel'kupskie teksty*: Voprosy lingvistiki, Tomsk 1966, 11-17 és 25-30; DUL'ZON, A.P. *Ketskie skazki*, Tomsk 1966, 116-155; DUL'ZON A.P., *Sel'kupskie skazki*: Jazyki i toponimiija Sibiri I, Tomsk 1966, 96-158; KUZ'MINA, A.I., *Dialektologičeskie materialy po sel'kupskom jazyku*: Issledovanija po jazyku i fol'kloru. Vypusk II, Novosibirsk 1967, 267-329.
- ² Ld.: HAJDÚ P. A tomszki szamojéd kutatásokról: NyK 70 /1968/, 245-248, valamint a *Materialy konferencii "Enogenez narodov Severnoj Asii"*. Vypusk I, Novosibirsk 1969; Jazyki i toponimiija Sibirie IV, Tomsk 1971; V, uo. 1973; *Proischozhenie aborigenov Sibiri i ich jazykov*, Tomsk 1969 és 1973; *Voprosy sovetskogo finno-ugrovedenija*. Jazykoznanie, Saransk 1972; *Problemy etnogeneza narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*, Novosibirsk 1973; *Aktualnye problemy leksikologii i slovoobrazovanija*, Novosibirsk 1973. stb. tanulmánykötetekben megjelent szölkup nyelvészeti tárgyú közleményeket.
- ³ Szövegpublikációira vonatkozóan ld. a 4. sz. jegyzetet.
- ⁴ A példamondatokat a források eredeti hangjelölésével közlöm, azzal az egyszerűsítéssel, hogy a hangsúlyjeleket mindenütt elhagytam. A forráskiadványok rövidítéseinek feloldása:
ST = DUL'ZON A.P. *Sel'kupskie teksty*.
KS = DUL'ZON A.P. *Ketskie skazki*.
DM = KUZ'MINA A.T. *Dialektologičeskie materialy...*
- ⁵ Birtoklást kifejező locativus.
- ⁶ Az -l' egyéb funkcióról ld. HAJDÚ 1968. 136-137, 141-144.

I R O D A L O M

- CASTRÉN 1854 =CASTRÉN, M.A.: *Grammatik der samoje-
dischen Sprachen*. Herausgegeben von
A.SCHIEFNER, St. Petersburg 1854,
XXIV, 608 p.
- CASTRÉN 1855 =CASTRÉN, M.A. *Wörterverzeichnisse
aus den samojedischen Sprachen*.
Bearbeitet von A.SCHIEFNER, St. Pe-
tersburg 1855, XXXIV, 404 p.
- CASTRÉN-LEHTISALO 1960 =CASTRÉN, M.A.-T.V.LEHTISALO: *Samoje-
dische Sprachmaterialien*. Herausge-
geben von T.LEHTISALO: MSFOu 122
/1960/, 462 p.
- COLLINDER 1957 =COLLINDER, B.: *Survey of the Uralic
Languages*. Stockholm 1957, XVII, 536 p.
- ERDELYI 1969 =ERDELYI, I.: *Selkupisches Wörterver-
zeichnis*. Tas-Dialekt, Budapest 1969,
316 p.
- GRIGOROVSKIJ 1879 =GRIGOROVSKIJ, N.P.: *Azbuka sjussogoj
gulaní*. Kazan' 1879, 49 p. /Facsimi-
le kiadása megjelent Szegeden a Stu-
dia Uralo-Altaica sorozat II. füze-
teként: *Die erste selkupische Bibel
aus dem Jahre 1879*. Eingeleitet von
P.HAJDÚ: StUA 2 /1973/, IX, 49 p./
- HAJDÚ 1963 =HAJDÚ, P.: *A selkup locativustól
és ablativustól a magyar visszaható
névműsig*: NéprNytud 7 /1963/, 5-18.
- HAJDÚ 1968 =HAJDÚ, P.: *Chrestomathia Samoiedica*.
Budapest 1968, 239 p.
- KUZ'MINA 1969 =KUZ'MINA, A.I.: *K voprosu o sklonenii
v sel'kupskom jazyke*: Proischozhenie
aborigehov Sibiri i ich jazykov.
Tomsk 1969, 74-76.
- KUZ'MINA 1973 =KUZ'MINA, A.I.: *K voprosu o kategorii
prítjazatel'nosti v sel'kupskom jazyke*:
Proischozhenie aborigenov Sibiri i
ich jazykov, Tomsk 1973, 68-70.
- MAKARIJ 1900 =E.[PISKOP]M.[AKARIJ]: *Besedy ob is-
tinnom Boge i istinnoj vere na narečii
obskich ostjakov*. Tomsk 1900, 28 p.

- PROKOFJEV 1931 =PROKOFJEV, G.N.: *Materialien zur Erforschung der ostjak-samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart: Ungarische Jahrbücher 11 /1931/, 91-98, 293-297, 440-452.*
- PROKOFJEV 1935 =PROKOFJEV, G.N.: *Sel'kupskaja /ost-jako-samoedskaja/ grammatika: Leningrad 1935, 136 p.*
- PROKOFJEV 1937 =PROKOFJEV, G.N.: *Sel'kupskij /ost-jako-samoedskij/ jazyk: Jazyki i pis'mennost' narodov Svera I, Moskva-Leningrad 1937, 91-124.*
- PROKOFJEVA 1966 =PROKOFJEVA, E.D.: *Sel'kupskij jazyk: Jazyki narodov SSSR III. Finno-ugorskie i samodijskie jazyki, Moskva 1966, 396-415.*
- TEREŠČENKO 1973 =TEREŠČENKO, N.M.: *Sintaksis samodijskich jazykov, Prosta predlozhenie. Leningrad 1973, 324 p.*

DER POSSESSIVPRONOMINALE GEBRAUCH DER PERSONALPRONOMINA
IM MITTEL-OB-DIALEKT DES SÖLKUPISCHEN

von

TAMÁS JANURIK

Das Besitzverhältnis wird in der Tas-Dialekt des Sölkupischen auf mehrerlei Art ausgedrückt: 1. Besitzwort + Possessivsuffix, 2. besitzanzeigendes Attribut im Genitiv, 3. eine Kombination von 1-2: besitzanzeigendes Attribut im Genitiv + Besitzwort mit Possessivsuffix. In der Possessivpronominalen Funktion werden die Genitivformen der Personalpronomina /mit Ø oder -n/-t Suffixum/ gebraucht.

In der Nowosondorowo-Mundart des Mittel-Ob-Dialekts sind neben den Pronominalformen **ман, тан, табын**, usw., die morfolologisch mit den Formen des Tas-Dialekts übereinstimmen, auch die Formen **маннани, таннани, табыннани**, usw. /Genitivformen des Personalpronomens + **нан** Lokativendung + **и** Adjektivsuffix/ zu finden. Diese, den Besitz ausdrückenden neuen grammatischen Mittel sind infolge des jahrhundertelangen sehr intensiven russischen sprachlichen Einflusses, als Ergebnis einer komplizierten Entwicklung zustande gekommen und sind auf Grund der russischen Possessivfügungen mit der Präposition **у** /"у меня живот болит", usw./ zu erklären.

Zu ihrer Ausbildung war die frühere Funktionsumwertung der Pronomina **маннан, таннан, табыннан**, usw. nötig, die ursprünglich als lokativisch-ablativische Adverbien gebraucht wurden. Im Laufe dieses Prozesses sind diese Pronomina infolge ihrer Stellung im Satz, bzw. infolge der Verschiebung

der Betonungsverhältnisse des Satzes potentiell doppelwertig geworden: Einerseits konnten sie als Adverb zum Prädikat, andererseits aber als besitzanzeigendes Fürwort zu anderen Satzgliedern treten. Die mit dem -*nan* Suffix versehenen, aber als Attribut an Stelle der undeklinierten Adjektive stehenden Pronomina sind zur Auflösung des Gegensatzes zwischen dem sprachlichen Inhalt und der Form - mit Hilfe des im Sölkupischen vielgebrauchten Adjektivsuffixes -*n* /*Tas -il'*/ - auch wortartlich zu /possessivpronominalen/ Adjektiven geworden.

Im geprüften Sprachmaterial sind die die einzelnen Stadien der diachronen sprachlichen Prozesse der Umwertung repräsentierenden Formen und Funktionen als simultane Erscheinungen in ihrer Koexistenz nachzuweisen.

AZ UDMURT IRODALOM KEZDETEI: GRIGORIJ VERESCSAGIN

DOMOKOS PÉTER

Az udmurt művelődéstörténetnek, nemzeti tudománynak és irodalomnak rendkívüli nagy - érdemeihez, jelentőségéhez mérten mind a mai napig alig méltatott, sőt szinte elfelejtett - alakja GRIGORIJ JEGOROVICS VERESCSAGIN /1851-1930/.¹ Korábban vagy hallgattak róla, vagy burzsoá tudósként aposztrofálták. Csak a 60-as évek második felében enyhül az iránta tanúsított közöny, s ez részben az egészségesen változó tudományos közgondolkodás, részben a költő és folklorista F. POZGYEJEV érdeme. Ő mondja ki először: "G. Verescsagin a forradalom előtti Udmurtia legtehetségesebb íróinak egyike volt."² Az 1966-os irodalomtörténet már kísérletet tesz helye kijelölésére is az udmurt literatúrában.³ 1967-ben meglehangú kis cikk keretében teszi közzé POZGYEJEV VERESCSAGINnak *Vitézi öltözk* /Батыр дүсь/ című művét.⁴

VERESCSAGIN szegény földműves család érdeklődő és betűszomjas gyermeke, aki csak orosz tanítója segítségével és ajánlásával végezhetette el a szarapuli középiskolát, majd maga is rosszul fizetett pedagógusként tevékenykedett Udmurtia kisebb-nagyobb falvaiban. /Ljalsur, Sarkan, Szosznovka, Jelabuga, Buranova/. Nagy családjá eltartásáról végül is csak úgy gondoskodhatott megfelelően, hogy idővel az egyház szolgálatába szegődött, s mintegy húsz éven át lelkészkedett. A

forradaom után - a szovjethatalomnak tett szolgálatai miatt^x
- az egyház megtagadta tőle a nyugdíjat, s a közel 80 esztendő
s tudós élete alkonyán Izsevszkben lakó fiánál húzta meg magát.

Élete évtizedek során át csendes mederben folyt. Egyik szomorú nevezetességű eseménye a hírhedt multáni per, amelyben földjei védelmében néprajzi szakértőként vett részt. Cikkei és könyvei révén^{xx} a kor jónevű tudósai közé tartozott, s egyik-másik munkájáért hivatalos kitüntetésben és jutalomban is részesült.^{xxx}

Etnográfusként, történészként és nyelvészként tartják számon, noha - mind POZGYEJEV véleményéből is kitűnik - költőként is számottevő. A másokon mindig segítő, fiatal honfitársai útját /pl. KEDRA MITREJÉ/ készséggel egyengető VERESCSAGIN igen szerény ember volt, s e tulajdonsága érvényesül névtelenül vagy álnéven közreadott műveiben. Az illetékesek szinte csak napjainkban figyeltek fel arra, hogy a különféle tudományos közleményeiben⁸ található tisztcasengésű, éppnyelvű, fölényes formakultúráról tanúskodó verses példák, személynépek az ő szerzeményei. Kiadatlanul heverő értékes kéziratok közül /szótár, néprajzi munkák, folklór szövegek, tanulmányok/ került elő nemrégiben két kis dráma /*A bort ivott ember* Вина юсьтэм мурт; *A részeges uralkodó* Макмыр возись/ és a fentebb említett *Vitézi öltözködés* /Батыр дйсь/ című elbeszélő költemény, amelyek kétségtelenné tették, hogy a kitűnő tudós a folklór igézetében élve időnként maga is alkotott irodalmi műveket. Költőként azonban - még fel nem derített okok miatt - nem lépett előtérbe /ld. például a fentebb említett értekezést is/, noha a megszülető udmurt irodalom kétségtelenül nagy hasznát látta volna széleskörű műveltségének, ítéleteinek és filológiai tájékozottságának. Papi mivolta természetesen nem lehetett a legjobb ajánlólevél a forradalmi időkben, később pedig még kevésbé.

^x1921-ben az udmurt írók első értekezletén történészi, etnográfusi minőségben az udmurt nép sorsáról tartott előadást. 1917 után több írása, könyve is napvilágot látott. Nemcsak tudományos fórumokon, hanem a napi sajtóban is publikált a forradalmat követően éveken át.

^{xx}Mintegy húszra tehető kisebb-nagyobb költeményeinek száma.^{5.6.}

^{xxx}Két, votjakokról szóló könyvéért⁷ az Orosz Földrajzi Társaság ezüstéremmel tüntette ki.

Feltételezhető, hogy VERESCSAGIN néprajzi gyűjtőútjain - számtalanszor lévén tanuja az improvizálás művészetének - kapott kedvet maga is a költészethez. Az 1889-ben közzétett *Kék, kék galambocskám. / Чагыр, чагыр дымкә /* című bölcsődallal egyidejűleg versek sorát írhatta /a jóval később publikált szövegek stílus- és hangnembeli azonossága alapján erre joggal gondolhatunk/, amelyeknek a nevezett verssel együttes kinyomtatására néprajzi jellegű könyvének kötött tartalma és terjedelme miatt nem gondolhatott. Kenyérkereső és tudományos munkája miatt a múzsa szolgálatára mindig is kevés ideje lehetett, de gyanítható, hogy az évek során írt még néhány verset, orosz nyelvű irodalmi kísérleteiről és fordításairól pedig adataink is vannak. Drámai próbálkozásait /amellett, hogy a moralizáló szellemű írások akkoriban divatosak is voltak népművelési célokból/, alighanem személyes élményei ihlették. Falusi tanítóként, majd lelkeszként számtalan szomorú tapasztalata lehetett a mértéktelen kumiska-ivás /gabonapálinka/ szomorú következményeiről, ezek nyomán, hatására írhatta *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való beszéd* típusú kis színműveit.

A közel 800 soros, hibátlan kettes anapestusokban írt rímtelen *Vitézi öltözék* tartalmilag *A katona és a csodatos ing* című orosz népmesén alapul, /amelynek *Katona - Canar* címen udmurt variánsa is él/, formai és műfaji szempontból pedig PUSKIN folklorisztikus szövevé elbeszélő költeményei-poémái nyomdokain jár. A népmese feldolgozása azonban korántsem pusztán megverselés, amiként PUSKIN követése sem szolgai epigonizmus, VERESCSAGIN éppolyan szuverénül kezeli a témát és az anyagot, mint a nép, ezért a költeményben ábrázolt világ éppógy udmurt, miként maguk a szereplők is. A poéma az udmurt népmesékhez hasonlóan kevésbé díszes, hangvétele sem ünnepélyes, az egész mű inkább realista színezetű.

Az udmurt líra gyöngyszemei közé tartoznak dalai és zsánerképei. A folklór és a népdal igézetében - hamisítatlan falusi környezetben élve - születhettek ezek a kis remek, amelyekben a tanult költő kissé stilizálja, ojtogatja, neme-

síti a "parasztdalt", de az apró kis formai igazítások, rím- és ritmusszabályozások ellenére megőrzi a "tón"-t és modort, a népdal hamvas báját.

Az udmurt népdal oly kedvelt képével, a "kék galambocská"-val indított 5 négysoros strófából álló, negyedfeles trocheusokban perdülő keresztrímes verse maga a megszólaló anyai szeretet, gondoskodás, tervezés, álmodozás, elénkbe idézi a gyermekét féltő, becéző, csitító, nevelő örök asszony képét. Ez a bölcsődal a maga nemében a műfaj legszebb darabjai közé tartozik. JÓZSEF ATTILA *Altató* -jának a gyermeki képzelet korlátlan szárnyalását visszaadó remeklésével szemben a fárasztó, munkás, de igaz emberi örömeket is ígérő egyszerű életre készíti fel a kicsinyt:

Чагырь, чагырь дыдыкэ!
Малы пьддэ жобаськодъ?
Чеберь пиз-гыдыкэ!
Малы яламъ бөрдъиськодъ?

Kék, kék galambocskám!
Lábad miért piszkítod?
Szép fiam, galambocskám!
Könnyed miért hullatod?

Бадзьымъ будодъ - тьиръ
басьтодъ,
Сикэ мынодъ кырдыяса;
Джужыть кызээъ уськытодъ,
Жадедъ, пудэ кораса.
Мынамъ бырозъ ась пöры
Тонэ вите жальяса
Шунды ватскозъ сикъ-сьöры,
Гуртэ бертодъ жадьыса.

Ha megnősz - fejszét ragadsz,
Dallal mész az erdőbe,
Nagy fát döntve elfáradsz,
Erdő elfogy estére.

A vacsora készen áll,
Sajnálkozva várlak már,
Hisz a nap is alászáll,
Fáradt vagy, az otthon vár.

Сюдо тонэ табанень,
Йырде вöзынь вöяса.
Юодъ мушьсурь чечыань,
Муми пöзътьизъ шуыса.

Tabannyal^x táplállak ám,
Vajjal kenem tetejét,
Mézzele méhsört kapsz aztán,
Anyádfözte csemeget.

Чагырь, чагырь дыдыкэ!
Малы пьддэ жобаськодъ?
Чеберь пиз-гыдыкэ!
Малы яламъ бөрдъиськодъ?

Kék, kék galambocskám!
Lábad miért piszkítod?
Szép fiam, galambocskám!
Könnyed miért hullatod?

^x palacsinta, lepény, udmurt nemzetieledel.¹⁰

/Szó szerinti fordításban/

Kék, kék galambocskám /Miért piszkítod lábad?/
Szép fiam, galambom! /Miért sírsz állandóan?/
Nagyra nősz, fejszét fogsz /Erdőbe mégy dalolva,/
A magas fenyőt kidöntöd, /Elfáradsz a fát döntve.//
Nekem a főzésem kész, /Téged várlak sajnálva,/
A nap elrejtetik az erdő mögé, /A kunyhóba visszatérsz fáradva/
Tabannyal táplállak téged, /Tetejét vajjal kenve,/
Iszod a méhsört mézzel, /Anyá főzte, mondván//
Kék, kék galambocskám /Miért piszkítod lábad?/
Szép fiam galambom! /Miért sírsz állandóan?//

A vers nyelvi eszközei igen egyszerűek, szinte primitívek, VERESCSAGIN kezén azonban költészetté nemesednek. Az első és az utolsó versszak azonos, két megszólítást és két kérdést tartalmaz, s nemcsak a szerkesztés párhuzamos, hanem a pillér-szavak is ismétlődnek /чагыр, дыдыкэ, малы? /kék, galambocskám miért?/. Ragrímek fogják egybe az egyszerű kijelentő mondatokból, illetve mellérendelő mondatokból álló versszakokat, s a tanult költő kezenyoma /a pontos ritmuson és rímelésen túl/ legfeljebb csak a határozói igenév következetes alkalmazásában fedezhető fel. A dalolva, vágva, sajnálva, fáradva, vajjazva, mondvá /кырдыяса, кораса, жаляса, жадьыса, вояса, шуыса alakok itt - jelentés tekintetében - félúton vannak a személytelen, másodlagos, módhatározói cselekvés, illetve a főcselekvéssé váló ragozott igealak között /dalolsz, vágysz, sajnállak, elfáradsz, vajazom, mondják/. A шуыса 'mondva', pedig az alárendelő kötőszóvá válás útján van, s annak első irodalmi példája. 'Mondva' → 'mondják', 'hogy' - 'mivelhogy', stb.' jelentésben a kötőszó szórendi helyére is magyarázatot ad a példa, hisz mint látható, a határozói igenevek a mondat utolsó helyén állnak. A шуыса kötőszóként is őrzi ezt a sajátságát. A strófák adják a keretet, amely a valóságos helyzetre, a síró gyermekre, s a körülötte sürgölődő, dolgozó anyára utal, s közrefogják a paraszti és általában az emberi élet teljességét összegezõ három szakaszt, amelyek a munkába dalolva induló, reggeltől-estig dolgozó férfi képét, a fáradt

embert alkonyatkor vacsorával váró asszony alakját, a bensőséges otthon, az egyszerű, de ízletes, munkával kiérdemelt családi lakoma rajzát vetítik elénk. Hiánytalan az udmurt miliő rajza, a "vajjal kent palacsinta" s a "mézzel édesített méhsőr" pedig olyan jellegzetességei az udmurt életnek, konyhának, amelynek nemcsak a folklórban vannak nyomai, hanem a tudományban és az irodalomban is /lásd MUNKÁCSI, KOROLENKO, PETROV írásait/.

VERESCSAGIN szerint a bölcsődal ritka az udmurt folklórban, amint írja, síró gyermekét anyja így becézgeti: "Gálambocskám! aranyom! drágaságom!" /дыдыкэ! зарныэ! мусоэ! / s időnkint szólongatja, kérdezetgeti: "Miért sírsz?" /Малы вöрдиськод? / Ebből az igen igénytelen alapanyagból alkotta meg szép bölcsődalát, becsempészve a folklórba egy hiányzó, vagy általa nem ismert műfajt.

Az udmurt szépirodalom első fecskéje az udmurt falu szüldötte, onnan röppent fel, s vissza is szállt oda. "Adott formájában népdallá vált, s ma is éneklik" - írja POZGYEJEV. VERESCSAGINnak egy másik szép bölcsődalát GERD jegyezte le a nép ajkáról a 20-as években.

1924-ben jelent meg VERESCSAGIN különleges nyelvkönyve,¹¹ amely a korábban orosz grammatikai kategóriákkal jellemzett udmurt nyelvet "az idegen és kényelmetlen kaftántól megszabadítva" saját belső törvényszerűségei alapján írja le. Könyvéhez függelékként /fordítási gyakorlatokként/ tíz figyelemreméltó verset is csatol, rövid úton és meggyőzően bizonyítva, hogy az udmurt nyelv alkalmas a legtöbb klasszikus, időmértékes ritmusfajta alkalmazására, vagyis trocheikus, jambikus, daktilikus, anapestikus, amphibrachikus ritmusokban egyaránt megcsendülhet az udmurt líra. A szemelvények korántsem verstani ujjgyakorlatok, többségükben tartalmilag is értékes, változatos formájú versek. Van köztük életkép, sirató, bölcsődal, természetleírás stb., s együttesen gazdag költői tehetség bizonyítékai, az udmurt nép, nyelv és természet mély szeretetéről tanuskodó vallomások. Hihetetlen, hogy VERESCSAGIN ne írt volna több verset, könnyed és biztos verselő készsége nagy gyakorlatra mutat, de ennek csak tucatnyi fennmaradt és publikált vers a bizonyítéka.

Realista bravúr a télre készülő udmurt faluról rajzolt hangulatos életképe, amely 12 rövid sorban etnográfiai pontossággal idézi elénk szülőföldjét - a magyar olvasóban PETŐFI *Téli estékjét* is asszociálva:

Шакырес луэ сюрес,
Азбаре дӱдды потто;
Дасяло ини кутэс,
Обине тыро культы.

Hepehupás az út már,
Jön a szánok ideje,
Tovább a cséplés sem vár,
A csűr kévékkel tele.

Кышноос сэсто етӱн -
Дасяло соос черсон.
Черсыса пуко уин
Тугыны сето ыжгон.

Az asszonyok lent fonnak,
Sodorják is a rokkán,
Még éjjel is dolgoznak,
S szőni kezdenek aztán.

Жытьёсы черсӱсь нылӱёс
Огазе пукны ветло;
Мертчанзэс черсо соос,
Кырӱанзэс но кырӱало

Serények a leányok,
Összegyűlnek egy helyben,
Fogynak is a szőszcsomók,
S nincs hiány az énekben.

/Szó szerint: Egyenetlen lesz az út /Udvarra viszik a szánt,/ Készítik már a csépet/ /A szárító kévével tele.//Az asszonyok lent fonnak, /Rokkán készítik ők, /Fonva ülnek éjjel,/ Gyapjút kezdenek szőni.//Estétként a fonólányok /Egy helyre mennek ülni /A lenjüket fonják ők/ S dalukat is dalolják.//

A negyedfeles trocheusokból álló keresztrímes vers csupa mozgás, élet, a szorgos paraszti munka pontos megidézése, s mint látjuk, a dalolás sem hiányzik belőle. Költői tudatosságra vall, hogy a 12 sor mindegyikében következetesen 3 szó található, s minden sor első szava 3 szótagos. Így adódik a következő képlet: $\cup \cup | - \cup | - \cup | -$ s így válik trochaikus lejtésűvé a költemény, amely már nemcsak pontos ritmusával és rímrendszerével, hanem jellegénél fogva is továbblépés a műköltészet felé.

VERESCSAGIN valamennyi versét hasonló szellemben költötte, mindegyikben az udmurt nép szíve dobog, amely egy a költőével. Nyelv, szellem, versforma egyaránt udmurt és népi. Az Udmartia középső vidékéről származó költő azonban

ötvözi a déli és az északi hagyományokat, alapul veszi a négy-soros déli udmurt dalt kötöttebb formájával s szerkezeti adottságaival, de a hosszabb északi dalok mintájára tágabb lélegzetűvé teszi, többstrófás verseket alkotva.¹² Ugyanakkor megrendszabályozza a csapongóbb, terjengősebb, kötetlen északi dalt is /lásd pl. "siratóit"/. Erről az alapról továbblépve nyelvi, szerkezeti, szemléleti vonatkozásokban az udmurt tradíciókhoz ragaszkodva meghonosítja az udmurt népköltészetben a klasszikus ritmusfajtákat, s kísérletet tesz az elbeszélő költemény-poéma és dráma megszólaltatására is, megsokszorozva ilymódon az udmurt irodalom lehetőségeit, mintegy beoltva azt a világirodalommal.

Így válik különösebb szándék nélkül az udmurt irodalom atyjává, zengő és tiszta alaphangot ütve meg, s a népből jött költőként humanista és realista művekkel alapozza meg népe literatúráját. Jelentőségét és funkcióját a mondottakon túl abban látjuk, hogy a folklórt "nemesítés" és stilizálás révén "szalonképessé" tette a könyvirodalom szférájában. Kezdeményezéseivel ma is élő hagyományt teremtett. Bár költészete jelenleg sem közkincs még, az udmurt irodalomtörténet rendjében éppúgy a kezdeményezők között van GRIGORIJ VERESCSAGIN helye - későn előkerült művei ellenére is, - mint a magyar lírában BALASSINAK, vagy a komi irodalomban a hasonló sorsú KURATOVnak.¹³

J E G Y Z E T E K

- 1 Г. ВЕРЕЩАГИН /Г.Д. ФРОЛОВА: Из истории удмуртской школы. Ижевск, 1971./
- 2 П. ПОЗДЕЕВ: Фольклорные источники произведения Г.Г. Верещагина. /Всесоюзная конференция по финно-угроведению, Сыктывкар, 1965./
- 3 Удмурт литература. Ижевск, 1966.
- 4 П. ПОЗДЕЕВ: Дышетӥсь, этнограф, кылбурчи. /Молот, 1967. 12./
- 5 Г. ВЕРЕЩАГИН: Вотяки Сосновского края. СПб., 1886.
- 6 Г. ВЕРЕЩАГИН: Вотяки Сарапульского уезда Вятской губернии. СПб., 1889.
- 7 ld. a " 5. sz. alatt
- 8 УДМОРТ: Руководство к изучению Вотского языка. Ижевск, 1924.
- 9 ld. az 5. sz. alatt
- 10 MUNKACSI BERNÁT: *A votják nyelv szótára*. Budapest, 1896.
- 11 ld. a 7. sz. alatt
- 12 DOMOKOS PÉTER: *Az udmurt népdal*. /Néprajz és Nyelvtudomány, 1973-1974./
- 13 А. ФЕДОРОВА: И. А. Куратов. Сыктывкар, 1960.

ORIGINS OF THE UDMURT LITERATURE:

GRIGORIJ VEREŠČAGIN

BY

PÉTER DOMOKOS

The first figure known also by name in Votyak cultural history and literature is GRIGORIJ VEREŠČAGIN /1851-1930/. While working as an elementary school-teacher and later as a pastor he wrote several excellent works on ethnography that are indispensable even today. His poem "Lullaby" full of human warmth and poetic talent was published in his monograph "The Votyaks of Sarapul District" /1889/ as a folk-song; now it is considered to be the first work of literary character in Votyak. The rest of his poems was published in his Udmurt language-book of original viewpoint under the pseudonym: Udmort. He also wrote a long epic poem based on folklore material and a few moralistic plays.

KI VOLT GRIGOROVSZKIJ ?

CSEPREGI MÁRTA

A JATE Studia Uralo-Altaica sorozatának második kötete-ként jelent meg GRIGOROVSZKIJ szölkup ABC-jének hasonmás kiadása.¹ A könyv megjelenésekor az íróról semmit sem tudtunk - azóta valamivel bővültek ismereteink.

Az orosz lexikonok² igen szűkszavúan emlékeznek meg róla, forrásuk valószínűleg JAZÜKOV halotti szemle gyűjteménye.³ A későbbi híradások mind az itt olvasható szöveg rövidített változatai. JAZÜKOV így ír:

"GRIGOROVSZKIJ P...G... életét a kereszténység osztjái közötti elterjesztésének szentelte, míg a Szt. Gurij társulat nem rendelte Kazanyba. Ott megbízták a Szentírás osztjákra fordításával, mellyel 1882 nyaráig foglalkozott, amikor is az Orosz Földrajzi Társaság nyugat-szibériai Osztályának megbízásából utazásra indult a Vaszjugani kerületbe. Áprilisban, Novo-Iljinszkoje faluban, a Tomszki kormányzósgban. A megboldogult misszionárius vallásos talmu osztják fordításokon kívül a következő cikkeket adta ki:

1. *Orosz őslakos parasztok a Narimi kerületben.*

ZZSzO. I. Omszk, 1879.

2. *A narimi kerület leírása.* ZZSzO. IV. 1882."⁴

E két cikk mellett még egy harmadikat is meg lehet említeni: *A vaszjugani tundra leírása:* ZZSzO. VI. 1884. Ez

utóbbi cikk és már az életrajzi adatok között is említett vaszjugani utazással kapcsolatban emlékezik meg róla a Földrajzi Társaság története,⁵ részletesen leírván a nyugat-szibériai expedíciók sorában végrehajtott utazást, és sajnálkozván amiatt, hogy GRIGOROVSZKIJ nem vehetett részt több ilyen felfedező úton, mert fáradságos élete megviselte egészségét és 1883-ban meghalt.

Jelentős életrajzi információkkal GRIGOROVSZKIJ cikkei sem szolgálnak. Az első a Narimi kerület orosz lakosságáról szól, életükről ad néprajzi leírást a bölcsőtől a koporsóig. A második cikknek ilyen fejezetei vannak: I. Lakodalom; II. Szeszfőzés; III. Ludvadászat; IV. Medvевadászat; V. A csalán felhasználása; VI. Vélemények és hagyományok a narimi inorogyecék /nem orosz lakosság isteneiről; VII. Varázslás. A harmadik cikk⁶ utazási napló térképpel a bejárt területről.

A cikkek hangja mindvégig szenttelen, akár orosz, akár idegen nyelvű lakosságról van szó, csupán a néprajzi érdeklődés érezhető. Személyes vonatkozású megjegyzései nincsenek, sem életéről sem munkájáról nem beszél. Csupán a harmadik cikkben említi, hogy tizenöt éve él már ezen a helyen.⁷

Figyelemre méltó viszont a pogány hitvilág iránt való érdeklődése. Lakóhelyén is, az expedíción is megszállottan kutatja az inorogyecék hitvilágát, régi hagyományokat, legendákat gyűjt, szellemek neveit jegyzi föl és közli cikkeiben, sámánokkal, varázslókkal keresi a találkozást, tudományukat a szemtanu meggyőződésével védelmezi a csalás vádja ellen - mindez furcsa dolog lenne egy hittérítőtől.

Következő forrásunk egyrészt néhány személyes vonatkozásban pontosítja képünket GRIGOROVSZKIJ ról, másrészt a fordítások létrejöttét elősegítő körülményeket, azokat az összefüggéseket tárja föl, melyek ismeretében nem tűnik elszigetelt jelenségnek e derék ember műve.

A Szt. Gurij Társulat történetéről⁸ van szó. A társulat Kazanyban alakult 1867-ben. Célja a pravoszláv hit elterjesztése elsősorban a kazanyi kormányzóságban, de szer-

vezett missziós utakat Szibériába is. A fordítások előmozdítására külön fordítói bizottság is alakult, olyanokból, akik "ismerik a finn-tatár nyelveket". A vállalkozás a Pravoszláv Missziós Társaság anyagi és erkölcsi támogatását is élvezte. Eredményük 20 év alatt 13 uráli, ill. altáji nyelven 225 kiadvány. Az osztják-szamojéd fordításokról ezt olvashatjuk:

"E fordítások ügyében a kezdeményezés Nyik. Petr. Grigorovszkij kollégiumi titkáré, aki a Tomszki kormányzóság Narimi kerületében él. 1876. február 9-én a Pravoszláv Missziós Társaság Tanácsának maga összeállította ABC-t, keresztény imádások, különböző vallásos-erkölcsi tartalmú cikkek és az Evangélium fordítását nyújtotta be. Ugyanakkor csatolta négy osztják járási vezető igazolását arról, hogy értik ezeket a szövegeket, és kérte a Tanácsot, nézze át a fordításokat, valamint támogassa kinyomtatásukat és terjesztésüket a narimi osztjakok között."⁹

A fordító bizottság megvizsgálta a szövegeket és megállapította, hogy nem osztják, hanem osztják-szamojéd nyelven vannak írva, és túl sok bennük az orosz kifejezés. A kiadást nem engedélyezik, míg ezeket a fordító ki nem küszöböli.

1877. július 20-án GRIGOROVSZKIJ tisztázza magát, mondván, az inorogyecsek maguk is használják ezeket a szavakat. Munkája folytatását engedélyezik, erre a célra évente 150 rubelt kap, mely összeget 1879 novemberében 250 Rbl-re emelnek. 1879 nyarán a Társulat vezetőjének felszólítására GRIGOROVSZKIJ egy anyanyelvét jól beszélő osztják-szamojédal /szölkuppal/ Kazanyba érkezik a fordítások utolsó korrektúrájára. Még ebben az évben meg is jelenik négy füzet 600-600 példányban.

Ennyi a híradás. A fordítások születési körülményei mellett érdekes újdonság a szerző teljes neve - Nyikoláj /esetleg Nyikita vagy Nyikifor?/ Petrovics - és az, hogy hivatalnok volt, nem misszionárius. A Társulat történetének íróját e kérdés eldöntésében illetékesnek kell elfogadnunk, mivel ő részt vett a Társulat ügyeiben, nem úgy, mint

a GRIGOROVSZKIJ-ról később megjelent lexikoncikk írói. A fordító, titulusa a történetíró szerint g. /= goszpodin, úr/, nem pedig o. /= otec, 'atya', amint ez egy misszionáriust megilletne. Szűkebb hazájában egyházi lapja, a Tomszki Egyházkerületi Közlöny¹⁰ hasábjain sem lehet találkozni nevével az 1879-től haláláig terjedő periódusban. Hittérítőnek nyilván halála után gondolták a Missziós Társaság által megjelentetett könyvei alapján.

Kisebbségi tévedés még a szerző neve kezdőbetűinek elírása - mely a mai napig üldözi, N.P. helyett JAZÜKOVNAL P.G., a szegedi kiadványban P.M. - és a Brokgauz-Efron lexikonban halála dátumának egy évvel későbbre tétele.

Forrásainkból egyértelműen kiderül, hogy GRIGOROVSZKIJ nem hagyta abba szölkup munkásságát első négy könyve megjelenésekor. Hiszen ösztöndíját 1879 novemberében emelte a Társulat, s a nekrológíró szerint is a vaszjugani expedíció szakítja félbe fordítói munkáját. Ezek a szövegek, ha azóta nem semmisültek meg, kéziratként máig is felfedezésre és kiadásra várnak.

A fenti néhány konkrétum ellenére GRIGOROVSZKIJ életének, személyiségének nagy részét homály fedi. További kutatások szükségesek, hogy megtudjuk, ki volt az első szölkup ABC írója.

J E G Y Z E T E K

- 1 *Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879.* Eingeleitet von PÉTER HAJDÚ. Szeged, 1973.
- 2 БРОКГАУЗ, Ф.А. - ЕФРОН, И.А.: Энциклопедический словарь. т. IX. с. 720. Ст. Петербург. 1893.
ВЕНГЕРОВ, С.А.: Источники словаря русских писателей. т. 1. С. Петербург 1900.
- 3 ЯЗЫКОВ, Д.Д.: Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. С.Петербург 1887. с.28.
Писатели, умершие в 1883 г.
- 4 ГРИГОРОВСКИЙ П...Г... посвятил свою жизнь распространению христианства между остяками пока Братство св. Гурия не вызвало его в Казань, там ему был поручен перевод св. Писания на остяцкий язык, которым он и занимался до лета 1882 года, когда по командировке Западно-Сибирского отдела имп. геогр. Общества отправился в путешествие по Васюганскому краю. † в апреле, в селе Ново-Ильинском, Томской губернии. Покойный миссионер, кроме переводов на остяцкий язык, напечатал статьи: Крестьяне-старожилы Нарымского края. Записки западно-сибирского отдела имп. русск. геогр. Общества кн. I. 1879.
Очерки Нарымского края. Зап. зап-сиб. отд. кн. 4. 1882.
- 5 СЕМЕНОВ ТЯН-ШАНСКИЙ, П.П.: История полувековой деятельности Русского географического Общества 1845-1895. ч. 2. СПб. 1896.
- 6 Описание Васюганской тундры. Зап. зап-сиб. Отд. кн. 6. 1884.
- 7 "В той местности где уже около пятнадцати лет я проживаю"
- 8 Обзор деятельности Братства св. Гурия за двадцать пять лет его существования 1867-1892. Составил главным образом на основании официальных источников Член и Дело-производитель Совета Братства Проф. Академии МИХАИЛ МОШАНОВ. Казань 1892.
- 9 Инициатива в деле этих переводов принадлежит проживавшему в Нарымском крае Томской губернии коллежскому секретарю Ник. Петр. Григоровскому, который 9. Февраля 1876 года преповодил в Совете православного Миссионерского Общества составленный им букварь, сделанные им переводы христианских молитв, разных статей духовно-нравственного содержания и Евангелие. При этом он приложил удостоверение

четверых остяцких волостных старшин о понятности для них этих переводов и просил Совет, по рассмотрении переводов, принять участие в отпечатании и распространении их между остяками Нарымского края.

- 10 Томские Епархиальные Ведомости. Томск.

WHO WAS GRIGOROVSKY?

by

MÁRTA CSEPREGI

This communication is the result of the author's studies in the Library named Saltykov-Šchedrin in Leningrad. There were made inquiries for the biography of the author of the first Selkup spelling-book, N.P. GRIGOROVSKY. The sources were the lexicons, GRIGOROVSKY's articles on ethnographical themes and the history of the Mission Society in Kazan. It came to light, that he was a clerk /civil servant/, he lived in Narym in the governorship of Tomsk. His Selkup publications were a part of a mission-work lead by the Society in Kazan. On this account later he was mentioned as a missionary. He died in 1883.

EGY BOLGÁR-TÖRÖK MONDAT 1307-BŐL*

RÓNA-TAS ANDRÁS

A nyelvemlékek jelentőségét, gondolom, nem szükséges hangsúlyozni. Közismert, hogy mit jelent a magyar nyelv története, s ezen keresztül a magyar történet számára is, mondjuk a Tihanyi Alapítólevél 1055-ből származó magyar nyelvű kifejezése: *Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, könyvtárnyi irodalom született meg ennek a kis, nem is teljes mondatocskának tanulságairól. Az is ismeretes, hogy bár szórványemlékeink korábbi időkből is vannak, első szövegemlékünk, a Halotti Beszéd a XII. század utolsó éveiből való /1192-95/, a sorrendben második nyelvemlékünk az Ómagyar Mária-Siralom nem régibb, mint a XII/XIII. század fordulója, s ezek az emlékek egyben az uráli nyelvek legrégibb összefüggő nyelvemlékei is.

Azt sem kell különösebben hangsúlyozni, hogy mi a csuvas nyelvnek és történetének szerepe a magyar nyelv, a magyar őstörténet szempontjából. Nem véletlen, hogy a csuvas nyelvvel és történetével nyelvtudományunk kezdeti óta foglalkoznak nálunk, s e kutatások termékeinek mennyisége és minősége meghaladja a teljes külföldi irodalmat. Éppen ezért, megkülönböztetett figyelmet érdemelnek nálunk a csuvas nyelv nyelvemlékei.

A csuvas nyelv emlékei azonban - különböző történeti okok miatt - igen korlátozottak. Itt is különbséget kell tennünk szórványok, jövevényszavak és szövegemlékek

* A Kőrösi Csoma Társaság 1975 január 28-án megtartott ülésén elhangzott előadás

között. A szórványokról, glosszákról és jövevényszavakról itt most nem beszélnék, messze vinne előadásom tulajdonképpeni tárgyától.

Az eddig ismert legrégebbi csuvas szöveg 1733-ból származik, G.F. MILLER csuvasra fordította a Miatyánkot, és 1785-ben kiadta. MILLER szövege 12 évvel követi STRAHLENBERG 1721-ben gyűjtött és 1730-ban kiadott szójegyzékét, a csuvas nyelv első nyelvemlékét. 1767-ben II. Katalin cárnő meglátogatta Kazánt, és az ünnepző beszédek között volt egy csuvas nyelvű is. Ennek szövege fennmaradt, de ez is, mint MILLERÉ oroszból készült fordítás, s nemigen követi a csuvas grammatika szabályait. 1769-ben jelent meg a csuvas nyelv első nyelvtani leírása, melynek szerzőjét csak a legutóbbi időben derítették ki a csuvas kutatók: V. PUCEK-GRIGOREVIČ. A mű második, 1775-ös kiadását LEVESQUE francia kutató ismertette a Journal Asiatique 1825-ös évfolyamában, s ez indította meg az európai kutatásokat. A XVIII. századból ismerünk még néhány kisebb szöveget. 1788-ban JE.I. ROŽANSKIJ tollából jelent meg egy kis, vallásos szövegeket tartalmazó csuvas nyelvű munka, s ezekben az években íródott néhány kisebb csuvas nyelvű ima is. 1795-ben a kazáni érsek "bőkezű adományát" megköszönő ünnepi vers látott napvilágot. Ennek kultúrtörténeti jelentősége az, hogy a "bőkezű adomány" olyan iskolák alapítását segítette, melyben csuvas diákok is tanultak.

Ha eltekintünk a XVIII. századi csuvas szójegyzékektől, melyek természetesen nyelvtörténeti szempontból igen jelentősek, ezzel ki is merítettük a csuvas szöveg- emlékek XVIII. századi jegyzékét.

Természetesen nem szabad megfeledkeznünk a volgai bolgárok nyelvemlékeiről sem. Ezeket a XIII. század végéről és a XIV. század első feléből származó sírfeliratokat a XVIII. század elejétől kezdve ismeri a tudomány.

Csuvas nyelvemlékként való minősítésükkel kapcsolatban azonban két problémát is meg kell említenünk. Az egyik az, hogy e feliratok arab nyelvűek, s bennük a volgai bolgár-török szavak szórványként fordulnak elő, a helyzet tehát emlékeztet latin nyelvű középkori szövegeinkre, azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy a feliratok tartalmi sztereotípiája következtében a bennük előforduló szavak mennyisége sokkal korlátozottabb. A feliratok gondos feldolgozása, új feliratok feltárása természetesen jelentősen gazdagította az eddig ismert szókészletet, s jelenleg mintegy 80 volgai bolgár szót tarthattunk számon. Ez körülbelül megfelel a Halotti Beszéd szókincsének.

Az arab szövegbe néha beépültek kisebb mondatok is. Ezek nyelvtana bolgár-török, de szóanyaga többnyire arab. Például gyakori az ilyen mondat: *fānī dunya-rān bāqī ahirat-a riħlat tanruwi* 'A múlandó világból a maradandó másikba az utazást befejezte.' Ebben a mondatban azonban szinte minden szó arab, magyarra fordítva így hangzana: 'a fānī dunya-ból a bāqī ahirat-ba a riħlat-ot befejezte'. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a feliratokban mindössze két szó vitatott, és ez éppen az a két szó, amelyik az ilyen típusú mondatokban állítmányként szokott előfordulni. Az ilyen típusú mondatokat tehát nehéz szövegemléknek minősíteni.

A volgai bolgár feliratoknak csuvas nyelvemlékként való minősítése egy másik problémát is felvet. Kérdéses ugyanis, hogy a feliratok nyelve vajon annak a nyelvjárásnak emléke-e, amelynek folytatója a mai csuvas nyelv. FEJZHANOV 1863-ban megírt alapvető cikke, ILMJINSKIJ, ASMARIN és mások munkássága óta a volgai bolgár és a csuvas nyelv azonosságát komoly formában nem vetették fel. Egyedül a kazáni tatár kutatók kísérelték meg bizonyítani, hogy a volgai bolgár feliratok a mai tatár nyelv

ősét képviselik. Ez a nézet azonban sehol nem talált egyetértésre, hiszen minden turkológus a tatár nyelv kipcsak voltát az elemi ismeretek körében tartja számon. Bizonyos ellentmondások azonban a kutatás folyamán felmerültek. A mai csuvas nyelv ugyanis egy *š*-ező nyelv, ami azt jelenti, hogy az ótörök *y*-, más török nyelvek *j*- szókezdőjének helyén, továbbá a *č* affrikáta helyén palatalizált *š* van. Mármost ismeretes, hogy a magyar nyelv bolgár-török típusú jövevényszavai között van néhány, amely egy ilyen spiránsra utal, ilyen például *szűcs* vagy *szél* szavunk. Ezek a szavak nem lehetnek fiatalabbak a IX. századnál. A XIII-XIV. századi volgai bolgár-török feliratok azonban egyértelműen affrikátát mutatnak. Ennek az ellentmondásnak feloldására több elmélet is született. Egyesek odáig mentek, hogy a feliratok arab *jīm* jelét spiránsnak olvasták, mások kétségbe vonták a kérdéses magyar szavak etimológiájának helyességét. A feliratok *jīm* jelét azonban lehetetlen másnak, mint affrikátának olvasni. Egyrészt az arab írásnak több olyan betűje is van, amely alkalmas zöngés és zöngétlen spiránsok jelölésére, másfelől a *jīm* betű nemcsak arab szavakban jelöl egyértelműen affrikátát, hanem olyan esetekben is, amelyekben a mai csuvasban is affrikáta van, így például - mint még látni fogjuk - a *ti > či* hangfejlődés esetében létrejött *č*-hangot, amely a csuvasban nem lett *š*. A kérdéses magyar szavak etimológiájának kétségbe vonása természetesen szintén tarthatatlan.

A feliratok módszeres kutatása azonban egy meglepő és eddig figyelembe nem vett eredményt is hozott. A paleográfiai és helyesírási sajátosságok elemzése ugyanis ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a feliratokban arab betűvel írt bolgár-török szavak helyesírásában meglepő következetesség uralkodik. Az arab írás egy-egy

török hang lejegyzésére néhány esetben több lehetőséggel is rendelkezik. A különböző helyen és időben írt feliratok azonban, kevés kivétellel, azonos és kialakult helyesírási gyakorlatot tükröznek. Ez különösen azután vált nyilvánvalóvá, hogy sikerült a feliratok nagy részét a helyszínen is ellenőriznem vagy megfelelő pacskolatok illetve fényképek alapján tüzetesebben megvizsgálnom. . Kiderült, hogy ez a helyesírás nemcsak egységes rendszert tükröz, hanem van néhány olyan vonása is, amelyet csak a bolgár-török nyelv sajátosságai magyarázhatnak. Pár-huzamként kínálkozott KASGARÍ műve, aki arab nyelvű munkájában szintén meg lehetőséggel írta a török szavakat, s helyesírási ingadozásai részben élőnyelvi hátterűek, részben a másoló számlájára írhatók. KASGARÍ arab nyelvű munkája mögött azonban - ma már tudjuk - egy korai arab írásos török írásbeliség állt, amelynek legjelentősebb emléke a *Qutadju bilig* néhány évvel KASGARÍ műve előtt íródott - tudjuk, hogy mindkét mű későbbi másolatokban maradt fent.

Ebből a gondolatmenetből világosan következett, hogy nem teljesen lehetetlen, hogy a volgai bolgároknak is volt egy arab-írással saját nyelvű irodalma - nem beszélve arról a kérdésről, hogy az iszlám felvétele előtt használhatták a rovásírással egy változatát is. Ilyen szövegek meglétének lehetőségére a nagy orosz orientalista FRAEHN már 1832-ben gondolt. KAZVINIra és ABUL HAMID AL-GARNATIra hivatkozva említi egy *Tarih Bulgar* című munkát, melyet a XII. századra keltezett. FRAEHN /Mem. de l'Académie Imp. des Sc. 1832, Ser VI, Tom I, p.181/ így ír: "Welcher Freund der vaterländischen Geschichte theilt nicht mit mir den Wunsch, dass diese Bulgharische Chronik, welche ich hier signalisiert, einmal mögte aufgefunden werden?" Egy ilyen című mű természetesen íródhatott arab nyelven is. Hogy azonban ilyen arab cím mögött török nyelvű munka is meghúzódhatik, arra több példát is tudunk. 1581-

ből származik ŠEREF-UD-DIN BEN HISAM-UD-DIN AL-BULYARI műve, melynek címe *Risala-i tavarishi Buljariya*, ezt a művet ismerjük, és tudjuk, hogy törökül, pontosabban tatár irodalmi nyelven íródott. Erre a munkára még visszatérek, itt csak azt említem meg, hogy e munka korábbi művekre is hivatkozik, sajnos a rendelkezésemre álló részekben ezek nincsenek megnevezve, csak idézetek vannak belőlük. 1897-ben jelent meg MARJANI tatár szerző *Mustafad al-ahbar fi ahwal Kazan we Bulgar* című műve, amely az arab cím után tatár nyelven íródott. Még 1908-ban is AHMAROV *Bulgar tarihi* című tatár művének arab címet adott. A XII. századi bolgár krónika szerzőjével FRAEHN után BARTHOLD és HRBEK is foglalkozott, s megállapították, hogy annak szerzője YA'KUB BEN NU'MAN AL-BULYARĪ volt. Ezzel a Bolgariban élt kádival ABUL HAMID 1133 és 1136 között Bolgariban személyesen is találkozott, s a szövegösszefüggésből úgy tűnik, hogy volgai bolgár férfi volt. Mindez természetesen nem elegendő annak bizonyítására, hogy a XII-XIV. században voltak volgai bolgár nyelven írott szövegek, s hogy a *Bolgár krónika* maga is bolgár-törökül íródott. Míg a szöveg, vagy legalábbis töredékei elő nem kerülnek, mindez csak hipotézis marad.

A nyom azonban megvan, s a kutatás iránya is adott. Azt szükségtelen hangsúlyozni, hogy egy ilyen szöveg mit jelentene a csuvas nyelvtörténet és a magyar őstörténet számára. Addig a meglévő emlékekhez kell fordulnunk, s ezek is tartogatnak néhány meglepetést.

A legújabb felfedezések közül meg kell említenem a Šapkinói feliratot. A volgai bolgár feliratok korában két nyelv élt egymás mellett. Az egyik *y*- és *-z* török jellegű irodalmi nyelv volt, a másik egy *j*- és *-r* török, ez a bolgár-török feliratok nyelve. A két nyelv és a két nyelvet beszélő etnikumok viszonya természetesen alapvető kérdés. A Šapkinói felirat ebben a kérdésben hozott

érdekes fordulatot. Ugyanis a kőnek mindkét oldalán van felirat, éspedig ugyanannak a személynek a haláláról számol be. Az egyik oldal felirata a köztörök irodalmi nyelv nyomait mutatja, a másikon bolgár-török szavak vannak. A felirathból az is világos, hogy itt a két etnikum közötti házasságról van szó, s mindkét nemzetség elkészítette a maga nyelve szerint a feliratot. E kétnyelvű felirat értékelésére más alkalommal szeretnék kitérni. Mai előadásom tárgya ugyanis egy másik felirat, amelyen az a bizonyos mondat olvasható, amelyről előadásom címe szól.

A tudománytörténet gonosz tréfája, hogy ezt a feliratot tulajdonképpen 80 éve ismerjük. 1894-ben ugyanis AHMAROV több feliratot lemásolt Tatária területén. E másolatokat átadta ASMARINnak, aki 1902-ben *Bolgary i čuvaši* című alapvető munkájában e feliratokat publikálta. ASMARIN megjegyzete, hogy a felirat utolsó sorait nem tudta elolvasni, szövegét nem érti. Ebből is teljesen nyilvánvaló, hogy AHMAROV másolata hemzsegett a hibáktól, ugyanis, ha AHMAROV jól másolta volna le az utolsó két sort, úgy a ma tárgyalásra kerülő mondatot ASMARIN, a csuvas nyelv legkitűnőbb ismerője elolvasta volna.

1908-ban AHMAROV maga is kiadta ezt a feliratot. Ebben a kiadásban AHMAROV több "javítást" eszközölt. A javítások és az eredeti összevetéséből azonban világos, hogy AHMAROV nem látta újból a követ, "javításai" az íróasztal mellett készültek, s többnyire tévesek. Az utolsó két sor újra elolvasatlan maradt. ASMARIN és AHMAROV révén ez a felirat természetesen bekerült az irodalomba, s a rossz olvasatok cikkről-cikkre vándoroltak, s a dolog történetéhez tartozik, hogy egyes ilyen olvasatokra elméleteket építettek.

1973-ban Kazánban több száz fényképet, pacskolatot és eredeti feliratot tudtam átnézni, s közöttük volt egy, amelyről megállapítottam, hogy utolsó sorai volgai bol-

gár szavakat tartalmaznak. Többre akkor nem volt időm. Úton hazafelé, Moszkvában kaptam kézhez az Epigrafika Vos-toka 1972-es számát, amelyben az azóta elhunyt kitűnő tatár paleográfus, G.V. JUSUPOV a Szovjet Tudományos Akadémia Kazáni Filiáléja által 1961-63-ban szervezett expedíciójáról számol be, s néhány új feliratot is közöl. E feliratokhoz azonban, sajnos, egy kivételével nem közölt fényképeket, ezért a következő feladat az volt, hogy a Kazánban szerzett fényképeket JUSUPOV új felirataival összevegyem. E munka közben derült ki, hogy a fent említett kő szövege a JUSZUPOV által kiadott feliratok között található.

A kérdéses utolsó sorokról JUSUPOV a következőket írja: "V poslednih strokah teksta my v pervye sredi mnogih bulgarskih épitafij vstrečaem drevnebulgarskuju frazu, otdelnye slova kotoroj ne sovsem eščo ponjatny, poétomu perevod ee daetsja predpoložitel'no", vagyis "A szöveg utolsó soraiban a sok bolgár felirat közül először talá-lunk egy óbolgár kifejezést, amelynek egyes szavai még nem teljesen érthetőek, ezért fordítását csak megközelí-tően adjuk meg." JUSUPOVnak, a volgai bolgár feliratok kitűnő ismerőjének ez a megjegyzése nem volt véletlen. Ő ugyanis, bár maga is hangsúlyozta, hogy nem nyelvész, a bolgár-török feliratok nyelvét tatár nyelvemléknek tar-totta. Ez a mondat pedig tatárul valóban nem érthető. Mind-ezek ellenére JUSUPOV kiadása - aki nem vett tudomást ASMARINról, csak AHMAROVról - jelentős lépés volt, u-gyanakkor az eredetivel összevetve, sajnos az ő átírása is számos téves vagy pontatlan olvasatot mutat.

Vizsgáljuk meg ezek után a feliratot. A felirat sze-rencsére datált. Dátuma a hidzsra 706. éve, annak dulqada hónapjának közepe. Mivel a hidzsra 706. éve 1306 október 30-án kezdődött, a dulqada hónap pedig az év 11. hónapja, a felirat 1307 október elején íródott, illetve az elhunyt

akkor halt meg. Ez az emlék tehát 25 évvel későbbi, mint az ismert legrégibb hiteles felirat. A felirat lelőhelye körül is zavar volt. AHMAROV egy *Taş bilge* nevű falut adott meg lelőhelyül, ezt ASMARIN is átvette. Azonban a *taş bilge* a tatároknál a kőemlékes helyet, vagyis a temetőt jelenti. JUSUPOV *Tjaşberdinot* adja meg lelőhelyül, és megjegyzi, hogy a falu tatár neve *Rağab*. *Rağab* a mohamedán év 8. hónapjának neve, de gyakori tatár személynév is. Ugyanabban a temetőben van egy másik felirat, ahol a halott dédapját éppen *Rağab*-nek hívják, ha ez volt a falu alapítója, akkor ezt a falut a XII. század elején alapították, vagy nevezték el. Ebben a helységben született a XVI. századbeli SEREF-UD-DIN AL-BULYARI is. Ha jól azonosítottam a falut a rendelkezésemre álló térképek alapján, akkor e helység a kisebbik Čeremsan folyó mellett van, Bolgaritól keletre.

A felirat helyesírásáról most csak annyit, hogy a *kufi* stílusban írt szöveg gondosan el van látva mellékjelekkel. A sajátosságok közül itt most csak kettőt emelnék ki. A többi felirathoz hasonlóan az *r* alatt itt is pont van. Mint ismeretes, a *z*-t jelölő *zayn* és az *r*-et jelölő *ra* az arab írásban abban különbözik, hogy a *z*-n pont van, az *r*-en nincs. Az a tény, hogy ez a helyesírási gyakorlat külön súlyt helyezett arra, hogy az *r* és *z* betűket tévedhetetlenül megkülönböztesse, s ehhez egy külön diakritikus pontot használt az *r* alatt, nem lehet véletlen. Ott ahol egy *r*-török és egy *z*-török nyelv élt együtt, ennek különösen nagy jelentősége volt. A felirat másik - a többi feliratokkal szintén közös - helyesírási sajátossága, hogy az *ş* hangot szabályosan az *s*- fölé tett három ponttal jelöli, de az *s*- hangot ettől nem úgy különbözteti meg, ahogy az arab írás általában, tehát hogy pontok nélkül írja, hanem úgy, hogy ebben az esetben három pontot tesz az *s* betű alá. Ez pontos párhuzama a *z*-és *r*- megkülönböztetésének. világos rendszert képez, s ugyancsak ar-

ra utal, hogy a két egymás mellett élő nyelvben az *š* és az *s* megkülönböztetésének nyelvi, vagy mondhatjuk, etnikai megkülönböztető szerepe volt. E sajátosságoknak a továbbiakban fontos szerepük lesz.

A felirat egészéről most nem szólnék, hamarosan ki szeretném adni az egész feliratot. Most csak arra a bizonyos utolsó mondatra térnék rá, amelyet két szempontból kívánok elemezni. Rövidebben említeném meg a csuvas nyelvtörténet számára adódó tanulságokat és kissé hosszabban foglalkoznék a modattal kapcsolatban a közvetett magyar vonatkozásokkal.

A kérdéses mondat filológiai átírásban így néz ki: *ŷ.rimsen šiwne barsa velti*, arab írással: *حريمین شون برپن وکت*. A gondosan kipontozott szövegben egyedül egy magánhangzó jele hiányzik a *ŷ* és *r* között, ezt mint látni fogjuk *e*-nek kell olvasni. A mondat mai csuvas nyelven így hangzana *šarāmsan šiwne pīrsa vīlšš* fordítása pedig ez: "A Dzserimsen vizéhez menve halt meg." A folyó nevére még visszatérek. A mai csuvas forma a következő esetekben tér el 670 évvel korábbi elődjétől: a *b*- helyén *p*-, az *a* helyén *i* van és a *ti* hangkapcsolatból *šš* lett. A *ve*- szókezdő helyén *vi*- alakot találunk. A folyónév első szótagjában a nyílt *ā* helyén *a*-t találunk. Ami a vokalizmust illeti, ez a nyelvemlék felbecsülhetetlen értékű, ugyanis a csuvas magánhangzórendszer fejlődésének kronológiájához döntő adatokat szolgáltat. A mássalhangzó-rendszer kérdései közül csak egyet emelnék ki. Itt ugyanis a *ti*- > *šš* változás még nem zajlott le. HAKIMZJANOV tatár kutató 1974-ben publikált cikkében foglalkozik a feliratokban a *ti*-szótaggal, s azt az elméletet állítja fel, hogy itt két nyelvjárásról van szó. Ugyanis más emlékekben a *ti* helyén *ši* van, ezért ő megkülönböztet egy *y*-, -*r* nyelvjárást, továbbá két *ŷ*-, *v*- nyelvjárást, az egyiket, amelyben *t* van, a másikat, amelyben *š* van. Ez a nézet azonban elfo-

gadhatatlan. Egy hangváltozás ugyanis nem egyszerre és nem minden szóban egyidőben megy végbe. A gyakrabban használt szavakban kezdődik, egy ideig a két alak egymás mellett él, majd a régi kiszorul. A nyelvtörténetnek ezt az alaptételét ragyogóan igazolja feliratunk is. A felirat első részében ugyanis szerepel a létige *eji* alakban. Ez az ótörök *erti* formának felel meg, az -r- szabályos kiesésével. Mármint a feliratok többségében még *eti* van, egy kis részükben már *eji*. Ebben az 1307-es feliratban tehát mindkét változat együtt szerepel, mégpedig úgy, ahogy ez várható, a gyakori létigében már *-di* van /magánhangzók közötti helyzetben ez *-ji* is lehetett, mindezenre *jimmel* van írva/, az ótörök *olti* alaknak megfelelő bolgár *velti*-ben még megőrződött a *-ti*. Ez a kérdés azért fontos, mert mint ismeretes, a mongolban is van egy *ti* > *či* fejlődés, és ismerve a mongol és a csuvas közötti számos párhuzamosságot, egyesek ezt a jelenséget is réginek tartották. Erről természetesen szó sem lehet. Kis túlzással azt mondhatjuk, hogy feliratunk rögzíti e tipikusan csuvas hangfejlődés "pillanatát", ami természetesen - a feliratok tanúsága szerint - mintegy 50-60 évig, két generációig tartott.

Az alaktani sajátosságok közül is csak egyet emelnék ki. Ez pedig a *-sa* converbium- vagy gerundiumképző. Az összes többi török nyelvben, beleértve a türk feliratokat és a tatár nyelvet is, ebben a funkcióban a *-p* képző áll. A mondat köztörökül valahogy így hangzana: *Čerimsen suyina barıp olti*. A *-sa* képző egyedül a csuvas nyelvből ismeretes. Eredetéről a nézetek eltérőek, egyesek finnugornak tartják, mások a feltételes módjel *-sa* alakjával, ismét mások az ótörök *-sar/ser* képzővel vetik össze. E kérdés itt most szempontunkból lényegtelen. A döntő az, hogy a mondat egy kifejezett csuvas morfológiai sajátosságot tartalmaz.

Szívesen időznék még a feliratból levonható csuvas

nyelvtörténeti következtetéseknél, ezt azonban el kell hagynom, s az idő kímélése miatt át kell térnem a közvetített magyar tanulságokra.

A szöveg arról szól, hogy az elhunyt egy folyóhoz mentében halt meg. A kérdéses folyónév nem közömbös a magyar őstörténet szempontjából. Ismeretes, hogy IBN FADLÁN 922-ben a baskirok országán keresztül jutott el a volgai bolgárokhoz. Útleírásában részletesen felsorolja azokat a folyókat, amelyeken áthaladt. E folyónevek azonosításában ZEKI VALIDI TOGAN és KOVALEVSKIJ mellett nagy érdemei vannak CZEGLÉDY KÁROLYnak, aki egy 1943-ban írott cikkében pontosan rekonstruálta IBN FADLÁN útját. Ez a rekonstrukció döntően befolyásolta a baskirok és Magna Hungária elhelyezkedéséről alkotott képünket, s ezzel együtt a magyar őshazáról vallott felfogásokat is. IBN FADLÁN folyónevei között van egy, amelyet a LIGETI professzor úr által Meshedben lefényképezett és CZEGLÉDY KÁROLY által kiadott kéziratban így írtak: *J.r.m.sān* جرمان és a *Čeremšan* folyóval egyeztetették. Feliratunkban viszont ez áll: *J.rimsen*. A két folyónév szinte teljesen egyezik, csak a mi feliratunk alakja gondosan ki van pontozva. Mint említettem, a lelőhely a kisebbik Čeremšan folyó közelében fekszik. És éppen ez az egyezés volt az, ami gyanúmat felkeltette. Hogy a detektívregények nyelvén szóljak, a dolog valahogy túlságosan tökéletesnek tűnt. Ha ugyanis valaki a falu melletti folyóba fullad, vajon ezt írnák-e a sírkövére? A fantázia és kétely természetesen csak indítékot adhat a kutatónak, a döntő az, hogy a tények mit mondanak. Megkíséréltem összegyűjteni, mit mondanak a feliratok a halál okáról. A halál oka legkorábban egy XIV. század végi, irodalmi török nyelven írott feliratban szerepel, azután igen gyakorivá válik egészen a XVI. századig. Az esetek többségében *šāhit boldi* "vértanu lett" kifejezés áll, néhányszor együtt azzal, hogy a hitetlenek kezétől */kāfir qulundin/*. Egy esetben pedig az áll a feliratban, hogy az orosz ellenség jövedelekor halt meg

/urus yayi kilyanda/, az esemény 1552-re, Kazán bevételére utal. A feliratok tehát hősi eseményt örökítenek meg, ha a halál okáról szólnak.

A második gyanús mozzanat az -s- alatti három pont volt. Ez kétségtelenné teszi feliratunkban az -s- olvasatot, márpedig a Čeremšan nevében nem -s-, hanem -š- van. IBN FADLÁN szövege nincs kipontozva, az természetesen olvasható s-szel is, š-szel is.

A következő lépés az volt, hogy megnézzem a Čeremšan mai csuvas nevét. ASMARIN szótárában számos alak található, de ezek két fő típusra oszlanak, az egyik Šarāmsan a másik Šarāmsan. Jelentésükül mindkét esetben a Čeremšan van megadva, a kör tehát úgy látszik bezárult. Csakhogy azt a kötetet, amelyben ez a szó van, már nem ASMARIN szerkesztette, jóval halála után jelent meg, s a szótár történetéből tudjuk, hogy ASMARIN fennmaradt szógyűjtését eléggé mechanikusan és további ellenőrzés nélkül szerkesztették össze. A csuvas Šarāmsan alak a Čeremšan szabályos megfelelője, de a -san-nal végződő alak sehogyan sem egyeztethető össze hangtörténeti ismereteinkkel. Persze gondolhatunk disszimilációra, a -san többesjel analógiás hatására stb., de a -san végű alak pontosan egyezik a felirat alakjával.

A gyanú tehát gyanú maradt, nem több. Ezután megkíséreltem a tatár nyelvű irodalomban folyóneveket keresni. A már több ízben idézett SEREF-UD-DIN AL-BULGARI munkájában bukkantam rá a következő nyomra. Ez a szerző ugyanis leírja a vidék folyóit, továbbá beszámol arról, hogy mikor milyen nemzetségek jöttek Bolgariba az iszlám alapos elsajátítása végett. Ilyen esetekben rendszerint a folyónévvel jelöli meg a nemzetség szállásterületét. Mármost a XVI. századi szövegben három folyónév szerepel, amely minket érdekel. Szerepel a Čeremšan Č.r.mšān alakban چریشان, de szerepel két másik folyónév is Saramsan és Qaramsan formában سرامسن, قرامسن. Ez utóbbiakról elmondja,

hogy partjairól több baskír jött Bolgáriba. A *Saramsan* és *Karamsan* tehát baskíriai folyónevek. Ez az adat azonban első pillanatra egy újabb buktatót rejtett magában. Egy *Saramsan* és egy *Karamsan* folyónév egymás mellett látszatra szépen magyarázzák egymást, a turkológus rögtön arra gondol, hogy a sárga vagy fehér /törökül *sarı*/ és a fekete, /törökül *kara*/ párhuzamos folyónévacással állunk szemben. Csakhogy a kritika itt is indokoltnak bizonyult. Fel kellett ugyanis vetni az a kérdést, hogy milyen nyelvet képvisel ez a folyónév-pár. Csuvas nem képviselhet, mert akkor a fehér jelentésű szó *šara* vagy *šura*, a fekete pedig *xara* vagy *xura* lenne. Mivel a folyónév kifejezetten a XVI. századi baskír területen volt, fel kellett tételni, hogy itt egy baskír folyónévvel állunk szemben. A mai baskír források valóban jól ismerik ezt a két folyót, nevük *Särämsän* és *Karamsan* és a Bjelajába ömlenek. Csakhogy, ha a folyó neve ma *Särämsän*, akkor ennek nem lehet köze a sárga jelentésű szóhoz, ami a mai baskírban *harı*. Viszont ismerve a baskír hangtörténetet tudjuk, hogy a mai szókezdő *s-* egy *š-*re megy vissza. Ha tehát a folyónév baskír névadás szülötte, akkor korábbi alakja *Čeremsan* volt. Ezután már csak az maradt hátra, hogy megnézzem az orosz térképeket. Ezeken pedig a két, Bjelajába ömlő folyó neve *Čerimsan* és *Karamsan*. A *Čerimsan* alak hitelét pedig most már két ettől független adat is támogatja, egyrészt a csuvas *Šarämsan*, amely ennek szabályos megfelelője, másrészt feliratunk, ahol világsan *Čerimsen* vagy esetleg *Čerimsan* áll. A két folyónév tehát csak az utolsó szótag *s:š* alakjában különbözött, és most már érthető az is, hogy miért volt fontos, hogy a három pontot kitegyék az *s-* alá, csak ez különböztette meg a két folyónevet. A kérdésből néhány fontos következtetés vonható le. Az egyik az, hogy ŠEREF-UDDIN tanúsága szerint a baskír *š > s* fejlődés a XVI. század végén már lezajlott. A másik az, hogy ma a másik, a *Čerimsan* folyó van a baskír területen. Az természetesen na-

gyon valószínű, hogy ez a két folyónév végső fokon nem független egymástól, s az is bizonyos, hogy nem török eredetű.

Hogy a Bjelaja mellékfolyójának nevét délről északabbra húzódó baskírok vitték-e magukkal, vagy ez a két folyónév már előttük is két különböző folyót jelölt, nehéz lenne megmondani. Feliratunk szempontjából azonban az a lényeges, hogy a halott nem a *Čeremšan*, hanem a *Čerimsan* folyónál halt meg. Ez nyilván egy csata helye lehetett, ahogy egy magyar sírfeliratban is elég, ha az áll: elment Mohácsra és ott halt meg.

A másik szó, amelynek közvetett magyar vonatkozásával foglalkozni szertnék a *šiv* vagy esetleg *šiu* szó. Ennek a csuvas szónak a török *sub, sū* "víz" szóhoz való viszonya hangtani szempontból sokáig nem volt világos. Igaz ugyan, hogy a csuvasban a szókezdő *s-* elsődleges és másodlagos *i* előtt szabályosan *š-* lesz, azonban a *su* szóban ilyen *i* nincs. Nem segít itt a hosszú magánhangzó feltelezése sem, ugyanis már LIGETI professzor úr - a török hosszú magánhangzokról írott alapvető munkájában - rámutatott arra, hogy az illabiális hosszú magánhangzók egy *i*-s diftongust adnak, ezért lesz a *sār'i* "sárga, fehér" szóból *šurđ* illetve magyar *sár, sárga*, de a labiális hosszú magánhangzók egy *u*-s diftongusba mennek át. Ezt egyébként a feliratok is alátámasztják, ahol a PT *tört* helyén *tūwet* áll. A *su* szóban pedig labiális magánhangzó van.

A kérdés megoldásához ebben az esetben a baskírhoz kell fordulnunk. A mai baskírban ugyanis a "víz" szó nem *hu*, ahogy várnánk, hanem *hiu*, ez pedig szabályosan egy *šiu* alakra megy vissza. Ez a *šiu* pedig a csuvas alak eredetije is. Az most egy másik kérdés, hogy ez a sajátos baskír-csuvas párhuzam történeti érintkezés, ősi nyelvjárási eltérés vagy izoglossza eredménye. A döntő az, hogy a csuvas szó is egy **šiu* alakra megy vissza, ebből szabályosan lett *šiu*.

Ennek az alaknak korai előfordulására és magyar őstörténeti jelentőségére LIGETI professzor úr hívta fel a figyelmet, MORAVCSIK *Byzantino-Turcica* című könyvének második kiadásáról írott recenziójában, s foglalkozott a kérdéssel CZEGLÉDY KAROLY is egy még publikálatlan előadásában. Arról van ugyanis szó, hogy egy 733 és 746 között összeállított bizáncipüspökjegyzékhez írt földrajzi kommentárban előfordul a *Xarasiou* folyónév, sőt mellette görögül az is, hogy ez "fekete vizet" jelent. MORAVCSIK a folyónevet egyszerűen *Kara šu*-nak olvasta, de LIGETI professzor úr ehelyett *Kara* vagy *Xara šu* olvasatot javasol, utalva a csuvas szókezdő *š*-hangjára, és arra, hogy későbbi bizánci szövegekben a *σ* betűkapcsolat *š* olvasatot is jelöl. A mi felíratunk *šiu* vagy *šiu* adata azt mutatja, hogy a csuvasban egy *šiu* alakból kell kiindulni, s ez azt a következtetést is megengedi, hogy a kérdéses VIII. századi folyónevet *Xara šiu*-nak olvassuk. A szó mindenesetre, mint ezt LIGETI professzor úr joggal kiemelte, a nagyon kisszámú VIII. századi kazár nyelvemlékeink közé tartozik, s mint ilyen őstörténetünk szempontjából igen fontos.

Az utolsó magyar vonatkozású megjegyzésemet a *barsa* szó többeli *-a-* magánhangzójához fűzném. Ismeretes, hogy a magyar nyelvben néhány esetben a török jövevényszavaink a köztörök *-a-*-val szemben *-i-*-t mutatnak, ilyenek a *tínó* és a *tiló*, s ide tartozik, szemben a TESZ véleményével a *dışnó* szavunk is. Mivel a csuvasban az ilyen esetek egy részében szintén veláris *-i-* van, ezért már az átadó alakot is *-i-* vel szokták rekonstruálni, vagyis az *a > i* hangfejlődést IX. század előtti időre teszik. Disszertációmban ettől eltérő nézetet fejtettem ki, ugyanis a csuvas nyelv arab és perzsa jövevényszavai is mutatják ezt a fejlődést, ezek pedig nem lehettek korábbiak mint a X. század eleje. Ellene mond az *a > i* fejlődés koraiságának számos csuvas nyelvjárási adat és a cseremisiz

csuvas jövevénytiszavai is. Véleményemet azonban kronológiai érvekkel nem tudtam alátámasztani. Ez a felirat most igazolja legalábbis azt a feltevésemet, hogy az $a > \ddot{u}$ fejlődés a csuvasban viszonylag fiatal, mindenesetre a XIV. század utáni időből való. Ez egyben azt is jelenti, hogy a csuvas $a > \ddot{u}$ fejlődésnek semmi köze sincs hasonló tuvai, jakut vagy mongol jelenségekhez, legalábbis nem abban a formában, hogy itt egy \ddot{u} -ból kell kiindulnunk.

Mint ezt az előadottakból talán érzékelhették, az a kis XIV. század eleji mondatocskája mind a csuvas, mind a magyar nyelvtörténet számára, rövideége ellenére, gazdag tanulságokat ígér. Tanulásaival nyilván még sokan és sokat fogunk foglalkozni. Egy azonban bizonyos. Ez a mondat újabb bizonyítéka annak a feltevésnek, hogy a XII-XIV. században volt egy arabírástól bolgár-török, ha tesszük középcsuvas írásbeliség. Ebből az írásbeliségből lépett ki ez a mondat is, és került a felíratra. Csak remélni lehet, hogy ezt a mondatot hosszabb szövegek követik majd.

THE OLDEST CHUVASH SENTENCE FROM 1307

by

ANDRÁS RÓNA-TAS

On a tomb-stone found in Tjažberdino /TatASSR/ and dated to the first half of October, 1307, there is a sentence consisting of four words. The inscription has been earlier published by ASHMARIN, and AHMAROV /who could not read the sentence because they used a defect copy/ and JUSUPOV, who did not give photo. The author got hold of a reliable photo of the original and gives his preliminary observations of the sentence which he reads as: *Čärimsen šiwne barsa velti* "He died having gone to the Čermisen river".

The paper is an unaltered text of a lecture given at the session of the Kőrösi Csoma Society, Budapest, 28th January, 1975.

ÜBER DIE TÜRKISCHEN LEHNWÖRTER IM SÖLKUPISCHEN

TAMÁS MÁRK

1. Die Vorfahren der heutigen Sölkupen siedelten sich erst mit dem 17. Jahrhundert in der Gegend der Flüsse Tas, Turuchan und Jeloguj an. Dieser Prozess ging mit der Ausbreitung der türkischen und russischen Sprache einher. Er führte manchmal zu dem Resultat, dass Gruppen bei Tschulim fast vollkommen türkisiert wurden. /S. noch HAJDÚ P.:

Chrestomathia Samoiedica. 121./

Im Süden sind die Sölkupen die Nachbarn der nördlichsten Gruppen des Türkentums; diese westsibirischen Türken sind unter anderen Kača, Kysyl, Sagai, Baraba, Tobol, Teleut, Tölös, Kondom, Mras, Aladag, Abakan, Kandakovo, Koibal, Mador und Salba. In dem Gebiet zwischen Ob und Jenissei gab es also einen sprachlichen und kulturellen Kontakt zwischen Sölkupen und Türken. Auch A. DUL'ZON hat in seinen Arbeiten darauf hingewiesen, dass ein bedeutender Teil der Sölkupen in enger Verbindung mit den Ob-Türken lebte.

Die geographisch bedingte Nachbarschaft schuf günstige Voraussetzungen für die Übernahme von Lehnwörtern und auch für die Zweisprachigkeit. Die oben erwähnten sprachlichen Beziehungen waren offenbar gegenseitiger Natur, aber der Einfluss der Türken, die eine höhere Kultur hatten, auf das Sölkupische war sicherlich bedeutender als umgekehrt.

Von einem stärkeren türkischen Einfluss kann in erster Linie bei den Südsölkupen die Rede sein, aber wir finden eine ziemlich grosse Menge von Lehnwörtern auch im Tas-Dialekt. Diese Mundart soll auch Lehnwörter türkischer Herkunft haben, die noch aus der Zeit des Ursamojedischen oder wenigstens der Einheit des Sölkupischen stammen.

2. Meines Wissens ist die Frage der türkischen Lehnwörter im Sölkupischen an keiner Stelle der bisherigen linguistischen Literatur zusammenhängend behandelt worden. Im Zusammenhang mit anderen Fragen kommen Daten hier und da und

dabei ganz sporadisch vor. Die bedeutendsten Arbeiten sind:
A. JOKI: *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen*; KAI DONNER:
Zu den ältesten Berührungen... JSFOu XL.; RAMSTEDT, FUF 12.
usw.

Die wichtigsten Quellen für die söl.k. Sprache habe ich
im Abkürzungsverzeichnis unten aufgezählt.

3. Die söl.k. Wörter sind nach Mundarten gruppiert ange-
führt. Diesen Angaben folgen die türkischen Wörter. Der
Zweck des Anführens der türkischen Daten ist, möglichst Zeit,
Ort und übergebenden Dialekt feststellen zu können. Eben
deshalb habe ich vor allem die westsibirischen türkischen
Daten zitiert. Den einzelnen türk. Daten aus Westsibirien
folgt die urtürkische Ausgangsform /wenn sie überhaupt auf
ein Wort urtürkischer Herkunft zurückgehen/. Die übrigen
türk. Daten kommen /nur als weitere mögliche Formvarianten/
vor, damit die Wortfamilie ein bisschen besser überblickt
werden kann.

Ich habe Versuche gemacht, die erste entlehnte Form
aus den söl.k. Daten auszuwählen oder zu rekonstruieren.

Die Zahl der untersuchten Entlehnungen hat es nicht
ermöglicht, grössere Schlussfolgerungen für die Zeit der
Entlehnungen zu ziehen. Gewisse Lautentsprechungen sprechen
für bestimmte Möglichkeiten, die aber jetzt nicht eingehen-
der dargelegt wurden.

4. Abkürzungsverzeichnis

- | | |
|---------|---|
| DČT | - N. A. BASKAKOV: <i>Dialekt černevyh tatar /tuba-kiži/</i> |
| DK | - N. A. BASKAKOV: <i>Dialekt kumandincev /kumandy-kiži/</i> |
| DRTS | - <i>Drevnetjurkskij slovar'</i> . Leningrád 1969. |
| ERDÉLYI | - I. ERDÉLYI: <i>Selkupisches Wörterverzeichnis</i> . Budapest, 1969. |
| HRS. | - N. A. BASKAKOV: <i>Hakassko-russkij slovar'</i> . Moskva 1947. |
| LWSS | - A. J. JOKI: <i>Die Lehnwörter des Sajansamojedischen</i> . Helsinki 1952. MSFOu. 103. |

- ORS - N. A. BASKAKOV: *Ojrotsko-russkij slovar'*. Moskva 1947.
- PÁPAI - HAJDÚ P.: *Papai Károly szelkup szójegyzéke*. NyK 54: 141-183.
- RAMSTEDT - G. J. RAMSTEDT: *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki 1935.
- RÄSÄNEN - M. RÄSÄNEN: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969.
- SAMSM - *Samojedische Sprachmaterialien*. Gesammelt von M. A. CASTRÉN und T. LEHTISALO: Helsinki 1960. MSFOu. 122.
- VERBICKIJ - V. VERBICKIJ: *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečija tjurkskogo jazyka*. Kazan 1884.
- WVKS - A. J. JOKI: *Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache*. Stud. Orientalia 19. /1954/:1.

5. Wörterverzeichnis

5.1. Sölk. /SAMSM, 8./ N *ǰǰá, ǰǰà* 'älterer Bruder' MO *ǰǰa, K ǰǰá, ǰǰà*, Tsch *ǰǰà*, Tschl *ǰǰà*, *ǰǰa*, OO *ǰǰá, ǰǰà* id.; /PÁPAI, 155./ *aga* 'старше брат'.

<Tü. /DÖT, 97., 100./ *tuba-kiži aga* 'старший брат' aka 'старший брат, старший'; /DK, 197./ *kumand aga* 'отец'; /ORS, 15./ *ojrot aka* 'старший брат, брат деда'; /VERBICKIJ, 12./ *teleut, mress aka* дед по отцу, старший брат'; /VERBICKIJ, 461./ *teleut aga* 'брат'; /HRS, 15/ *hakass aqa* дед, дедушка /по отцу/. /DRTS, 125./ **AQA* 'старший брат'

Dieses Wort ist noch in mehreren türkischen Sprachen zu finden, /vgl.: türkm *āya* 'älterer Bruder, *čag aya* 'id.' usw./. Das Mongolische hat es in der Form *aga* 'älterer Bruder', das Tungusische zeigt eine Form von *akā* 'id.' Diese Wortsippe kommt auch in mehreren finnisch-ugrischen Sprachen vor, wie Z.B.: wogN *aki* 'Grossväter' usw.

Es besteht eine grosse Wahrscheinlichkeit, dass das Wort vom Sölkupischen in der Form *aga* übernommen wurde. Das sölk. *k* ist schon ein Ergebnis der inneren Entwicklung.

RÄSÄNEN, 13a; RAMSTEDT, 3.; GOMBOCZ: NyK 28: 151.

5.2. Sölk. /SAMSM, 9./ N *apā*, *āpā*, *ābā* 'ältere Schwester', MO *apā*, K *appa*, *āppu* 'id.', *oppū* 'meine ältere Schwester', NP *oppā* /Gen.*opan* / Tschl *āpā*, OO *ābā* 'id.'; /PAPAI, 155./ *abā* 'старшая сестра, nõvér'.

◀ Tü. /ORS, 11./ ojrot *abaga*j, *abaa*j 'старший брат жены' /VERBICKIJ, 2./ *abaga*j 'дядя по отцу', *aba* 'батьюшка, отец'; /WVKS, 5./ kyzyl *aḡā*, *awa* 'Grossvater, Bär'; /DCT, 97./ tuba-kiži *aba* 'батьюшка'; /DK, 197./ kumand *aba* 'отец' /HRS, 13./ hakass *aba* 'отец'.

/DRTS, 47./ *APA 'старшая родственница, сестра; мать'

Weitere Angaben: čag *apa* 'ältere Schwester, Tante'; oγuz *aba* 'Mutter', čuv *appa* 'ältere Schwester'; koib, karag *aba* 'Vater, Mutter' usw. Wie bei JOKI zu lesen ist, haben alle diese die Natur der Lallwörter, jedoch halten wir es für möglich, dass in diesem Falle eine direkte Entlehnung aus dem Türkischen geschehen ist. Die Tatsache der Entlehnung kann in dieser Bedeutung keineswegs dadurch erledigt werden, dass es ein Lallwort ist. Es ist kein Zufall. Die Bedeutung scheint es zu unterstützen. /Die erste und zweite Form in den türkischen Daten sind Ableitungen von *aba*./ Wenn wir die Tatsache des Lallworts akzeptieren, müssen wir feststellen, dass es sich hier um eine Bedeutungsentlehnung handelt!

Die *b > p* Veränderung ist in den sölk. Varianten schon jünger, so dass die ursprünglichere sölk. Form **aba* sein könnte.

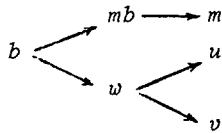
RÄSÄNEN, 21; JOKI, LWSS 55.

5.3. Sölk. /SAMSM, 17./ N *au*, *ēwe*, *āwe*, *amba* 'Mutter', MO *ēu*, K *awa*, NP *āvūē*, *āvūē*, Tschl. *eu* /PxSgl *āwem*/, OO *eu*, B *āmā*, Jel *ēm*, Tas *ēēme*, Kar *ēm/ə*; /PAPAI, 156./ *avā* 'Mutter, мать', *ād'va* 'мать отца', *amba* 'id.', *au* 'anya', *aunas* 'отец матери'; /ERDÉLYI, 35./ Tas *emi* /PxSgl *āmāp*/ 'мать'; /SZABÓ: NyK68:267./ Tym *aw* 'anya, anyácska; néni'.

◀ Tü. /RÄSÄNEN, 21./ oγuz *aba* 'Mutter', taranči *apa* 'Mutter'; /LWSS, 55./ karagas *aba* 'Mutter' usw.

/DRTS, 47./ *ABA 'мать'

Die übergebenden Dialekte sind nicht ganz klar. Das Wort stammt sicherlich aus der urtürkischen Form *aba, und es war inzwischen eine ganze Reihe von Lautentwicklungen abgelaufen. Es gab für die Lautentwicklung zwei Möglichkeiten:



Es könnte also eine ziemlich alte Entlehnung sein!

RÄSÄNEN, 21; KARJALAINEN: FUF 13:217; STEINTZ: ALH 13: 219.

5.4. Sölk. /SAMSM, 10./ Tas, Kar *at'a* 'Vetter, братаник', B *ača* 'jüngerer Bruder des Vaters', N *adzja*, *adsa* 'Vater'; /DONNER Mskr/ Ty *ābā*, TyM *āda*, TaO *atšā* 'älterer Bruder'; /DUL'ZON/ *ad'am* 'mein jüngerer Bruder des Vaters'; /PAPAI, 156/ *at'a* 'отец', *až*, *-aš*, *ad'andā* 'отец отца', *ād'va* 'мать отца'

< Tü. /VERBICKIJ, 32/ *matir ači* 'младший брат'; /LWSS, 57./ koib. *ad'a* 'Vaterbruder', teleut, oirrot *ača* 'älterer Bruder'.

Ein Teil dieser Wortgruppe ist schon bei JOKI erwähnt worden. RAMSTEDT hatte es noch mit mong. *ači*, kalm. *atš* 'Kind des jüngeren Bruders, Neffe' verbunden. /Ich halte es sonst für nicht ganz ausgeschlossen, dass auch das ungarische *öcs* 'jüngerer Bruder' zu dieser Gruppe gehört./

KARJALAINEN: FUF 13: 214.; JOKI LWSS 57.; RAMSTEDT, 18b; RÄSÄNEN, 3b 35.

5.5 Sölk. /PAPAI, 155./ *araka* 'Branntwein', /DONNER Mskr/ Ča *araḡa* 'id.'.

< Tü. /DK, 202./ kumand *arak*, *arakı* 'арак, вино'; /DČT, 103/ tuba-kiži *arakı*, *aragi* 'водка'; /WVKS, 7/ kuzyl *araḡa*, *arḡa* 'Branntwein'; /DRS, 19./ ojrot *arakı* 'водка' /HRS, 29./ hakass *araga* 'арака'; /VERBICKIJ, 24./ teleut, n-bij *arakı* 'вино'; kondom *araga abrak* 'охотник до вина'.

Weitere Entsprechungen sind kas, kum *arak* 'Branntwein', jak. *aryyy* 'id.' usw.

Das Wort geht im Endergebnis auf das Arabische zurück:
'*araq at tamr*.

Auch in anderen uralischen Sprachen ist diese Wortsippe weit verbreitet: wotj. *arak*, wog. *ārākhwe*; kamass *ara*, *ar/alga*.

Das -*η* in DONNERS Aufzeichnung ist unbedingt eine sölk. Entwicklung! /Es ist also eine *k > η* Veränderung abgelaufen./

JOKI, LWSS 68.; RÄSÄNEN, 23.; MSFOu 21:41.; NyK 28:169.

5.6. Sölk. /SAMSM, 13./ N, K, NP *aarmá* 'Gerste' N *ārma*, MO *aarmá*, Tschl. *oarba*, OO *ǵarba* 'id.'; /DONNER Mskr/ *ārma* 'id.'

<Tü. /WVKS, 7./ kyzyl *arba*, *arba* 'Gerste'; /HRS, 30./ hakass *arba* 'ячень'; /VERBICKIJ, 25./ teleut *arba* 'ячень'; /DČT, 103./ tuba-kiži *arba*, *arva* 'ячень'; /DK, 202./ kumand *arba* 'id.'

/DRTS, 53./ *ARPA 'ячень'

Das Wort ist auch in den anderen türk. Sprachen verbreitet, sogar in den mongolischen Sprachen, wie z.B. *arbai* 'id.'

Das sölk. Wort wurde in der Form mit -b- entlehnt.

Das -m- ist schon Ergebnis einer sölkupischen Lautveränderung.

RÓNA-TAS: NyIOK 23: 329.; JOKI, LWSS, 69.; TESZ I.: 180.

5.7. Sölk. /SAMSM, 27./ N *kagəl*, *kǵgöl*, *kagl*, *kaıl* 'Schlitten', Kar *kagl*, B, Tas *kaglǵ* 'id.'; /SAMSM, 320./ Tu *kayǵı* 'нарта, Schlitten'; /HAJDÚ, *Chrestomathia Samoiedica*. 167./ Tu *qaglı* 'id.'; /ERDELYI, 57./ Tas *qaglı* 'Rentier/ schlitten, /оленья/нарта, сані'.

<Tü. /VERBICKIJ, 126./ abakan, matır *kaḡa* 'телега'; /RÄSÄNEN, 232a./ sagaj, kača, koibal *kaḡa* 'Wagen', čagat, osm, mitteltürk. *kaḡly* 'zweirädriger Wagen'.

/DRTS, 419./ *QAGLI 'повозка, телега, колесница'

Es hängt auch mit dem Wortstamm *kāndzs* 'нарта' /PAPAI, 159./ zusammen, der aber aus einer anderen Ableitungsform des türk. Wortes stammt. Der eine ist mitteltürkisch, der andere ist eventuell eine frühere Entlehnung. Das Problem der Bedeutungsveränderung ist sowieso beachtenswert: Die Bedeutungen /Schlitten, Wagen/ gehören zu einem semantischen Feld, da beide Fahrzeuge sind.

Auch in diesem Falle musste eine $n > g$ Lautveränderung ablaufen, d.h. die Form mit n ist älter als die mit g !

TOIVONEN: FUF 31 : 129.; STEINITZ: ALH 13 : 221.;
JOKI, LWSS, 159.

5.8. Sölk. /SAMSM, 37./ N $\underline{k}ok$, $\underline{k}ök$, $\underline{k}ook$ 'Herr, начальник', MO, K, Tsch, OO $\underline{k}ong$, NP $\underline{k}oong$ 'id.', B $\underline{k}uuk$, $\underline{k}ung$ 'Herr, Fürst', Tas $\underline{k}ök$, $\underline{k}ok$, Kar $\underline{k}ung$, $\underline{k}uk$ 'id.'; /ERDELYI, 76./ Tas $\underline{q}ok$ 'царь, князь'; /DONNER Mskr./ TaU $\underline{k}ān$ 'Fürst, KeO $\underline{k}ān$, KeM $\underline{k}ānan$ $\underline{r}um$ 'Mensch der Zaren/=Russe/'; PAPAÍ, 159-160./ $\underline{k}an$, $\underline{k}han$, $\underline{x}an$, $\underline{x}on$ 'fejedelem', $\underline{k}ok$, $\underline{k}hok$, $\underline{x}ok$, $\underline{x}ök$ 'хозяин, úr'; /DONNER: JSFOu 30:26./ $\underline{k}on$ 'prince', $\underline{t}īi$ $\underline{y}on$ 'the Tartar prince'.

Meiner Meinung nach muss auch noch die folgende Gruppe mit dieser Sippe verbunden werden: /SAMSM, 32./ N $\underline{k}aan-nom$, $\underline{k}ān-nop$ 'Donner', MO, K, NP $\underline{k}aan-nom$, Tsch OO $\underline{k}aal-lom$, B $\underline{k}aal-nop$, Tas $\underline{k}aal-nom$ 'id.' Das zweite Glied dieser Wortformen ist nop, nom mit der Bedeutung 'Gott, Wetter, Welt', das erste Glied ist aber das für uns wichtige $\underline{k}ān$ - /'Herr-'/ Element. Es bildet sich also aus den "Teil-Bedeutungen" eine abstraktere Bedeutung heraus: Herr-Gott, Herr-Wetter usw.; das ist ein ziemlich bekannter Weg der Herausbildung der Polyseme, was aber im weiteren ein semantisches Problem ist. - Was die Form betrifft, muss noch unbedingt erwähnt werden, dass hie und da eine Dissimilation $n+n > l+n$ und eine Sekundärassimilation $l+n > l+l$ abgelaufen ist.

< Tü. /DK, 216./ kumand $\underline{k}ān$; /DK 218./ $\underline{k}an$ 'хан'; /HRS, 271./ hakass $\underline{x}an$ 'царь'; /VERBICKIJ, 111./ $\underline{k}an$, $\underline{k}ān$ 'царь'; /RÄSÄNEN, 152a/ \underline{soj} $\underline{x}ān$ 'царь, король'; /RÄSÄNEN, 219b./ \underline{ojrot} , \underline{teleut} , \underline{leb} $\underline{k}ān$ 'Fürst', $\underline{k}oman$ $\underline{k}an$ 'id.'.

/Über die weitere Verbreitung des Wortes in den türkischen Sprachen siehe noch JOKI, LWSS, 157-158!/
/DRTS, 417/ *QAN 'хан'

Als eine natürliche Folge der auslautenden $\underline{k}n$ -Alternation kommen auch Formen mit $-k$ vor.

GOMBOCZ: NyK 28: 157.; RÄSÄNEN, 154.; AALTO: JSFOu 51.

5.9. Sölk. /SAMSM, 58./ N *maador*, *mādur* 'Held, богатыр', Mo *maador*, K *maador*, NP *māatūr*, OO *mūador*, B, Jel, Tas, Kar *māāter* 'id.'; /DONNER, Mskr./ Ty *māddēr* 'Held'; /ERDELYI, 142./ Tas *motīr* 'Held, богатыр'; /PĀPAI, 165./ *mādor* 'богатыр, Held'.

<Tü. /DK, 232./ kumand *matīr* 'богатыр'; /DČT, 105./ tuba-kiži *bātīr* 'богатыр'; /RĀSĀNEN, 55b./ tobol *makattyr*, sojot *mādyr*, teleut *pāttyr*, baraban *padyr* 'Held, kühn'; /RĀSĀNEN, 331a./ sagaj *matyr* 'kühn'; /ORS, 24., 109./ ojrot *mātīr*, *bātīr* 'богатыр, герой'; /HRS, 104./ hakass *matīr* 'герой'; /VERBICKIJ, 200./ abakan *mātīr* 'смелый, неустрашимый'; /VERBICKIJ, 237./ kondom *pagatīr* 'богатыр'.

/DRTS, 77., 89./ *BAȚATUR; *BATUR 'герой, богатыр'

Diese Wortsippe hängt etymologisch sicherlich mit dem russischen *bagatyr*, *bogatyr*, ind. *bahadur* usw. zusammen; dazu gehört auch noch das ung. *bátor*.

Das sölk. Wort könnte in einer Form **mādar* oder **mādor* übernommen worden sein.

JOKI, LWSS, 222-223.; STEINITZ: ALH 13 : 221; RĀSĀNEN: MSFOu 48.

5.10. Sölk /SAMSM, 60./ Tsch, OO *mus* 'frei, unverheiratet'; /DONNER: MSFOu 49:80/ *mus* 'frei'.

<Tü. /DČT, 109./ tuba-kiži *boš* 'пустой'; /DČT, 144./ *poš* 'пустой, свободное время'; /ORS, 34./ ojrot *boš* 'пустой, порожний, свободный'; /DK, 207./ kumand *boš* 'пустой, свободный'; /DK, 242./ *poš* 'пустой'; /VERBICKIJ, 265./ abakan *poz* 'пустой, свободный'; /RĀSĀNEN, 82a/ sagaj, koib *poz* 'id.', ojrot *poš* 'id.'.

Nach RĀSĀNEN ist die mitteltürkische Form *boš-u* 'los sein' /82a/. Diese Wortfamilie hängt noch mit dem jak *босхо* *būwā* 'освободить', mong *busa-ni* 'leer werden' /RAMSTEDT, 63./ zusammen.

RAMSTEDT: FUF 12 : 156-157.

5.11. Sölk. /DONNER: MSFOu 49:97./ Ty *puran* 'Schnee-gestöber, hóvihar'.

<Tü. /VERBICKIJ, 265./ kondom *poran* 'буран'; /DČT, 109./ tuba-kiži *borān*, *borōn*, *boron* 'туман'; /DK, 242./ kumand *poron* 'мутный /о воде/, zavaros'.

Weitere Entsprechungen sind noch bei RÄSÄNEN zu finden /80b./: osm, kaza**n** *buran* 'Gewitter', kum *boran* 'id.', krč *boran* 'Schneegestöber', saga**j**, koib *porān* 'Sturm'.

Meiner Meinung nach ist die Möglichkeit einer russischen Entlehnung aus lautgesetzlichen Gründen ausgeschlossen. Die russische Form stammt auch aus einer türkischen Sprache, aber unbeingt aus einer anderen als die sölkupische.

ФАСМЕР: Этимол. словарь русского языка. М. 1964. 1. 243.: РАДЛОВ, Опыт словарь тюркских наречий. IV. 1270, 1662.; RAMSTEDT, 51

5.12. Sölk. /SAMSM, 90./ N *šapak*, *šapák* 'Tasche', MO *vera*, K *věppa*, *veppa*, NP *veep* 'id.'.

/?/ < TŮ. /HRS, 66./ hakass *izēr* 'карман', *nan izēbi* 'боковой карман'; /VERBICKIJ, 56./ *kondom izep*, *zep* 'карман'; /RÄSÄNEN, 124b./ koib, kača *izäp* 'id.'.

Hierher gehört auch das tungusische *sep* 'карман', osm *žab*, *žáb* 'Tasche' usw. Das Wort geht auf pers. *ğēb* und arab. *ğaib* 'id.' zurück /s. RÄSÄNEN/.

Die Tatsache der Entlehnung aus dem Türkischen ist eigentlich /vor allem wegen Schwierigkeiten der Lautentsprechungen/ nicht ganz und gar befriedigend. Es ist gar nicht unmöglich, dass es eine Entlehnung des russ. *zep* 'карман, мешок' oder ostj. *šäp* ist. In den obugriechen und permischen Sprachen existiert je ein Glied dierser Wortsippe.

WICHMANN: MSFOu 48:53-54; GOMBOCZ: NyK 28:177;

ФАСМЕР: этимол. словарь русского языка. 1964. II. 95.; WICHMANN: MSFOu 21:53; JOKI, LWSS, 370.

5.13. Sölk. /SAMSM, 84./ Tsch, Tschl *sour* 'Schlitten', OO *souor* 'id.'.

< TŮ. /WVKS 26./ kyzyl *sör*, *sōraχ* 'Schlitten'; /DK, 268./ kumand *širi* 'гнить'; /VERBICKIJ, 304./ abakan *sor* 'сани'; /HRS, 193/ hakass *sör* 'сани'; /RÄSÄNEN, 449b./ kača, koibal *šor* 'Schlitten'.

Es ist ein ziemlich verbreitetes Wort in den südsamojedischen Sprachen, aber nur noch mit wenigen Spuren im

Sölkupischen. Es ist eine relativ späte Entlehnung.

RÄSÄNEN 449b; JOKI, LWSS, 295-6.

5.14. Sölk. /SAMSM, 85./ Tsch, Tschl, 00 *soska*
'Schwein'

<Tü. /VERBICKIJ, 304./ abakan *soska* 'свинья'; /HRS, 194./ hakass *sosxa* 'свинья'; /HRS, 321./ kyzyl *čodxa* 'свинья'; /WVKS, 30./ kyzyl *šodšaq*, *šosaq* 'Schwein'; /DK, 269./ kumand *čočka*, *čodko*, *čočkö* 'свинья' /RÄSÄNEN, 113a./ mitteltürk *čoduk* 'Ferkel'.

Das Wort sollte zu den Spuren der jüngeren Entlehnungen gehören. Wie die türk. Benennungen darauf hinweisen, ist seit der mitteltürkischen Periode eine Lautveränderung *č > š > s* abgelaufen. Das Wort könnte also erst nach diesem Prozess ins Sölkupische übernommen worden.

JOKI, LWSS, 297; RÄSÄNEN, 113a.; KANNISTO: FUF 17:193.

5.15. Sölk. /DONNER Mskr./ Ča *söl*, 00 *s, ol'* 'Hafer'.

< Tü. /HRS, 200./ hakass *suła* 'obęc, Hafer'; /ORS, 132./ ojrot *sula* 'obęc'; /DK, 248./ kumand *sula* 'obęc', *sulj* 'id.'; /VERBICKIJ, 308./ *sula* 'id.'.

Auch in diesem Falle gibt es für diese Wortfamilie keine bestimmten Daten mehr ausser DONNERS Aufzeichnung im Sölkupischen.

JOKI, LWSS, 274.; RÄSÄNEN, 432b.

5.16. Sölk. /SAMSM, 108./ N *taa* 'Berg', *tágat-par* 'der Gipfel des Berges', MO *tang* 'hoher Berg', Tsch *taa* 'Berg, ropa'. 00 *tang*, B, Tas, Kar *taang* 'Bergrücken, хребет'; /PAPAI, 173./ *tak* 'Berg, горь'.

< Tü. /DK, 250./ kumand *tag* 'ropa'; /WVKS, 31./ kyzyl *tay*, *tay*, *tāy* 'Berg, Gebirge'; /ORS, 139./ ojrot *tak*: *tak d'er* 'голая земля'; /HRS, 212./ hakass *tag* 'ropa'; /VERBICKIJ, 324./ kondom *tag* 'ropa'.

/DRTS, 526./ *TAy 'ropa'

Andere turksprachige Beispiele: trkm *dāy*, uig *tay*, mitteltürk *tay* 'id.' usw.

In der Form der sölk. Benennung ist inzwischen eine Lautveränderung abgelaufen. Es ist festzustellen, dass das -n eine sölkupische Sonderentwicklung ist.

RÄSÄNEN, 454a.

KÉT KRÍMI-TATÁR OKLEVÉL BETHLEN GÁBORHOZ

IVANICS MÁRIA

Az oszmán-török iratok mennyiségéhez viszonyítva a világ levéltáraiban nagyon kevés tatár iratot őriznek. Közülük Magyarországon mintegy 40-50 darab található. Mivel a magyarországi krími-tatár oklevelekről mindeddig sem ismertetés, sem forráskiadvány nem látott napvilágot, létezésükről a külföldi szakirodalom egyáltalán nem tud.¹

Magyarországon először és egyben utóljára SZILÁDY ARON és SZILÁGYI SÁNDOR publikált 31 krími-tatár oklevelet magyar nyelven.² Munkájuknak nagy érdeme, hogy felhívták a figyelmet történelmünk ezen értékes forrásaira. SZILÁDY ARON többé-kevésbé pontos, néhől kivonatolt fordításai - noha a száz év előtti tudomány színvonalának megfelelőek - ma már kívánni valókat hagynak maguk után. Többek között ez a kiadás nem tette lehetővé az oklevelek nyelvészeti, diplomatikai vizsgálatát, és korlátozta történeti forrásként való felhasználhatóságukat is. Ezért van szükség a Magyarországon még fellelhető krími-tatár oklevelek összegyűjtésére és feldolgozására. Jelen cikk ennek a készülő munkának egy töredéke.

A krími-tatár oklevelek */jarlikok/* publikálása már a XVII. században elkezdődött,³ majd mintegy két évszázadon keresztül szünetelt. A XIX. század közepén elsőként az orosz orientalisták kezdték feltárni az oroszországi levéltárak gazdag anyagát. Egyelőre még csak orosz fordításban, I.O.JARCEV kiadásában látott napvilágot Sahib Giray kánnak egy 1550-ből származó jarlikja,⁴ de néhány

évvel később V.V.GRIGORJEV már filológiai igényű munkával jelentkezett: nemcsak lefordította az oklevelet, hanem nyomtatott arab betűs átírást, kommentárt és facsimilét is csatolt hozzá.⁵ V.V.GRIGORJEV munkáját újabb iratok kiadásával I.N.BEREZIN egészítette ki.⁶ Kijavította a hibás olvasatokat, fordításai, arab betűs átírásai, magyarázatai mind a mai napig jól használhatók. GRIGORJEV és BEREZIN a krími kánok okleveleit az Aranyhorda kánjainak leveleivel együtt adták közre, így jól megfigyelhető, hogyan élnek tovább egyes aranyhordai diplomatikai sajátosságok a krími kánok okleveleiben.

1864-ben jelent meg V.V.VELJAMINOV-ZERNOV 378 - a krími kánoknak az orosz cárokhoz intézett - oklevelét tartalmazó forráskiadványa.⁷ Használatát nagyon megnehezíti, hogy csak nyomtatott arab betűs átírással, fordítás és mindenmű kommentár nélkül készült. Szintén ő kezdte el a defteres anyag publikálását. A már említett forráskiadványában három *tis deftert* adott közre.⁸ VELJAMINOV-ZERNOV kiadványa hiányosságai ellenére is a Krími Kánság és a XVII. századi krími-tatár nyelv egyik legfontosabb forrása.

VELJAMINOV-ZERNOV munkáját jól kiegészíti G.F.KARPOV publikációja, mely a moszkvai Külügyminisztérium követutasítási könyveit és az ide beérkezett jarlikok orosz nyelvű, korabeli /XV.sz./ kivonatos fordításait tartalmazza.⁹ Mivel ebből a korból eredeti oklevél eddig még nem került elő, e mű külön figyelmet érdemel.¹⁰

A Krími Kánság gazdasági életére vonatkozóan érdekes cikksorozatot írt F.F.LAŠKOV.¹¹ Cikkeihez orosz fordításban sok, addig még publikálatlan oklevelet mellékel. Hasonló tartalmúak V.D.SMIRNOV, a neves orosz Krím-kutató által orosz fordításban kiadott tatár jarlikok.¹² Vele lényegében lezárul az orosz Krím-kutatás történetének első korszaka, melyet elsősorban a forrásközlés jellemez. Megjelenik még F.PETRUN cikke az ukrainai levéltárak krími-tatár anyagából,¹³ de az utána következő munkák már inkább összefoglaló, feldolgozó jellegűek.¹⁴

Szinte az orosz forráskiadások megszűnésével egyidőben kezdik el a többi európai országban a náluk található okleveles anyag publikálását. A már említett magyarországi kiadvány és FEKETE LAJOS diplomatikája¹⁵ után hamarosan a lengyel orientalisták is jelentkeztek,¹⁶ majd a törökönél indult el a krími-tatár oklevelek kutatása.¹⁷

Igen gazdag anyagot közöl a lengyel levéltárakból J.KORZENIOWSKI¹⁸ és A.Z.SOYSAL.¹⁹ A lengyelországi oklevelek diplomatikai sajátosságaival Z.ABRAHAMOWICZ foglalkozott.²⁰

Az isztanbuli levéltárakban végzett kutatásainak eredményeként F.KURTOĞLU, az első krími kánok leveleiből közölt néhányat latin betűs átírásban és facsimilékkel.²¹ A cikket rövid bevezető egészíti ki.

Filológiai apparátusánál fogva legjobban használható forráskiadvány A.N.KURAT könyve.²² A szerző az isztanbuli Topkapı Saray múzeumának anyagából az Aranyhorda, a Krím és Türkistan uralkodóinak jarlikjait és a szultánhoz írt leveleit közli. A könyv 10 iratot tartalmaz facsimilékkel, arab és latin betűs átírással, valamint mai török fordításokkal. Megjegyzéseiben KURAT összegzi a krími-tatár oklevelek kutatásának eddigi eredményeit. Munkája használhatóságát nagymértékben megkönnyíti a szövegben előforduló nevek és történelmi események magyarázata, valamint a könyv végén levő mutató.

Végezetül említtem a Dán Allami Levéltárban található tatár iratok ismertetését²³, amelyekről J.MATUZ készített feldolgozást.²⁴

A most publikálásra kerülő magyarországi krími-tatár oklevelek közül az elsőt Janibek Giray²⁵ kán 1628-ban, a másikat pedig egy évvel később, atabeg agája²⁶, Mehmed Şah aga küldte. /Az eredeti okleveleket lásd Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Guberniumi Levéltár, Cista Diplomatica F.126. N^o 1,2/ Korábban sajnos nem áll rendelkezésünkre adat, de nem lehet véletlen, hogy éppen Bethlen Gábor uralkodásának idejéből került elő a két legrégebbi irat. Bethlen Gábornak török-tatár segítséggel

való trónrajutását a történeti irodalomból jól ismerjük.²⁷ Tudjuk azt is, hogy milyen szerepet játszottak a krími-tatár segédcsapatok Bethler hadai mellett a harmincéves háború idején.²⁸

Habár mind a Krími Kánság,²⁹ mind Erdély az Oszmán Birodalom hűbérese volt, helyzetük a birodalmon belül - vallási okokból - mégsem volt azonos. Erre utal a kán oklevelének neve, a *jarlık*, melynek jelentése 'egy feljebbvaló parancsa az alattvalóhoz'.³⁰ Figyelemre méltó az oklevelekben felsorolt ajándékok mennyisége és minősége is. Valószínű, hogy ebben az esetben tényleges ajándékról volt szó.³¹

Az oklevelek diplomatikai sajátosságai közül itt most csak a legfontosabbakat emelném ki. A krími kánok jellegzetes körte alakú pecsétje és a levél elejére rajzolt monogrammszerű aláírása /*tuyra*/ hitelesíti az 1628-as iratot. Mehmed Šah aga levelének végén aláírása és a szokásos hitelesítő formula *şaħħ* 'igaz' található. A tugrához hasonlóan sajátos paleográfiai formát nyert a kánok oklevelein olvasható *şüzümüz* formula, melynek jelentése 'szavunk, parancsunk rendeletünk'.³²

Okleveleink *divāni* írással³³ íródtak, nyelvük magán viseli az erős oszmán-török hatás nyomait, ugyanakkor megőrzött néhány kipcak sajátosságot is.

A diplomatika terén aranyhordai hagyományokra mennek vissza a levelek kezdő és befejező formulái, így a már említett *şüzümüz* kifejezés, valamint a kánok megszólítása. Janibek Giray levelének végén a szokásos oszmán-török *şöyle bilersiz* - 'így értsétek' záróformula helyén annak krimi-tatár megfelelőjét a *şulay bilgeysiz*-t találjuk. A keltezés arab nyelvű, de az arab *tahríren* - 'iratott, kelt' jelentésű szó helyett, hasonló jelentéssel egy kipcak szó, a *bitildi* áll.

Kifejezetten kipcakos alakot okleveleinkben csak a genitívus -*nñ*, -*nñ* és a datívus -*ya*, -*ge* ragja mutat.

Az igék közül mindössze kettő őrizte meg a tatár igeragozás formáit: az egyik a felszólító mód *-yay*, *-gey* ragja, a már említett záróformulában /*šulay bilgeysiä*/, a másik a múlt időragja a *-yan*, *-gen* /*hatt̃ yiberilgen* - 'levél küldetett'/.

Néhány kipcsak szót is megőriztek okleveleink. Ezek egy része nem volt ismeretlen a korai oszmán-török nyelvben sem, de a XV-XVI. században eltűntek, és helyüket arab vagy perzsa jövevényszavak foglalták el. Pl.: *uluy* - 'nagy' / oszmán-török *büyük*, arab *kabir*/ A szó az oszmán-török nyelvben a XVI. századig élt, főleg az Aranyhorda uralkodóival kapcsolatosan használták. *on* - 'jobb' /o-t. *qay*/; *köp*, *köb* - 'sok' /o-t. *çok*/; *barča* - 'minden, összes' /o-t. *herkes*, *bütün*/; *bile*, *birle* - '-val, -vel' /eszk.hat. *h* 'együtt', 'és'/ az oszmán-törökben a hasonló jelentésű *ile*-vel együtt nyelvjárási szinten a mai napig használják *yibermek* - 'küldeni' /o-t. *göndermek*/; *šulay* - 'ez' /o-t. *su*/; *bitimek* - 'irni' /o-t. *yazmak* és arab *tahrir etmek*/.

Okleveleinkben az arab szöveg latin betűs átírásánál a nemzetközi átírást használva oly mértékben ragaszkodtam a gráfiához, hogy abból az eredeti visszaállítható legyen. Ettől az olvasási szabályok néha eltérnek pl. *bⁱldⁱrm^ekd^en* olvasd *bⁱldⁱrm^ekt^en*, vagy *el s^erif* - olv.: *es-s^erif* stb. A különleges átírási jelölések a következők:

ت̃ t̃	ح h	د̃ d̃	ض̃ ḍ̃	ظ̃ ṭ̃	ڭ̃ ḡ̃	ك̃ k, g, g, ɣ
ج̃ ĵ̃	چ̃ ĉ̃	ص̃ ṣ̃	ط̃ ṭ̃	ع̃ c̃	ق̃ q̃	ه̃ h, a, e, u

ی y, i, e

Mivel okleveleinkben a magánhangzókat /egy szó kivételével/ diakritikus jelekkel nem látták el, a plene kiírt, vagyis *alif*-fal *wāw*-val és *ya*-val írt magánhangzókat a sorba helyezett betűkkel jelöltem. A felemelt betűk a beleolvasott magánhangzókat jelentik. A zárt *e*-t, melyet okleveleink *ya*-val írnak, az *e* alá tett ponttal /*e*/ különböztettem meg. A gerundium ragját az arab írás konvencionálisan *b*-vel írja, én megtartottam az eredeti *-ip*, *-ip*, *-up*, *-ūp* alakot.

- (1) Hu el m^uin el m^uti el m^uyni
- (2) Janbⁱb^ek Giⁱray han sōz^ūm^ūz
- (3) uluy orda v^euluy yutnⁱn D^ešt-i Qⁱfāqnⁱn t^aht-i Qⁱrīmⁿn
on qol-nⁱn şol qol-nⁱn köb tatarnⁿn v^e köb noyaynⁱn
tat bile tavgač-nⁿn v^e tay ara čerkečnⁱn uluy padⁱşahⁱ
- (4) bolıan f^eridun-i Keyh^osr^ev v^e q^adr-i m^aal^atlⁱ v^e
a^azim^etlⁱ Janb^ek Giⁱray han edam Allah e^jlalⁱhu ali y^evm
el mizan h^adr^etl^erⁱnd^en j^enab-i emar^et m^eab eyal^et
iktⁱsab q^udv^et-i erbab el i^jlal
- (5) uluy dost^um^uz Erd^el qralⁱ dam ikbalⁱhu ilam-i y^arlıy-i
ş^erif-i hani old^ur ki Allah-i t^ebar^ek v^e t^aala k^emal
l^atıf v^e m^ekr^em^etⁱnd^en dat-i sⁱtude hⁱşalⁱmi barča din
- (6) ʿila qılⁱp Qⁱrīm yurtıya han [...] ³⁴ h^alifa-i anam
v^epadⁱşah-i islam edüp m^esn^ed-i hⁱlaf^at t^aht-i s^aad^et
b^ahtⁱmⁱz^ya Julius etd^ürüp yaqın ıra^j dostl^arımⁱz^ya h^att
- (7) yⁱberⁱlgen s^eb^ebile sⁱz uluy dost^um^uz^ya d^ahi m^uhⁱbb^etlⁱk
bile h^att yazup y^aqın qullarımⁱzd^an q^udv^et el aqran
v^e el erkan Q^aragöz Ha^ji zide q^udr^etihu gönd^erüp halⁱnⁱz
- (8) v^e hatⁱrınⁱz t^ef^ahh^ūş qılup b^uyurd^um ki q^adimd^an bu
dudman-i m^uh^all^ed el erkanⁱmⁱz ile edeg^eldükⁿūz
dostl^uy^unu^zi edüp uzun uzaq dost v^e m^uhⁱbb^et

- (9) olup ad^amⁱnⁱz gönd^erm^ekd^en v^e ahvalⁱnⁱzi bⁱldⁱrm^ekd^en
h^ali olmⁱy^asⁱz inşallah-i t^{ac} ali bⁱz d^ahⁱ sⁱz uluy
dost^um^uz bⁱrle m^uhⁱbb^et olup dost^un^uza dost tüşmannüze
tüşman
- (10) olup turd^uq mübar^ek h^atⁱrⁱnⁱz^a hoş alⁱp d^{ört} y^arar
atlar ile bⁱr qoçⁱ araba v^e k^endⁱmⁱz içün bⁱr at v^e
bⁱr yor^{ya} v^e h^ar^ılⁱq v^e q^atife v^e yair n^efis q^umaşl^ard^an
- (11) gönd^eresⁱz uzun uzaq dostl^uy^un^uzⁱ izhar ed^üp bu j^anⁱba
olan h^uluş^unuz t^ekrar ed^esⁱz inşallah-el r^ahm^an
t^ar^af-i q^arin el ş^erifⁱmⁱzd^en
- (12) m^üradⁱnüz^de n e f z u n m^üs^aademⁱz olup dost^un^uza m^üin
tüşmannüze m^ühin olup evv^elki q^avaⁱd ayin-i jⁱngizi
dⁱr y^erⁱne g^etür^mek m^uq^arr^erdⁱr varan
- (13) uluy elçimⁱzi egl^edⁱrm^ey^üp ad^amⁱnüz ile men irsala
s^ay eyl^ey^esⁱz şulay bⁱlgeysⁱz dip h^at^t bⁱtⁱldi
fi evasⁱt-i m^uh^arr^em el h^aram s^ene-i 1038
- (14) Aqç^e s^aray
- (15) d^er s^aray el m^ahruse

A hâtoldalon: q^udv^et-i asv^ab el is^eviye v^e el ijlal Erd^el
qrali

- (1) Hu el m^uyni
- (2) uluy yurt-nⁿ uluy orda-nⁿ v^e t^aht-i Qⁱrⁱmnⁿ uluy
padⁱşahi bolyan s^acad^etli Janⁱb^ek Gⁱray han h^adr^etl^erⁱnⁿ
uluy at^ab^eg ayasⁱ
- (3) bolyan q^udv^et el emtal v^e el aqran z^ubd^et el emajⁱd
v^e el erkan M^ehm^ed Şah aya dam ejlalⁱhu h^adr^etl^erⁱnd^en
uluy yurtⁿnⁿ köp hrⁱstⁱyannⁿ
- (4) uluy qralⁱ bolyan Erd^el qralⁱ dam ejlalⁱhu h^adr^etl^erⁱne
köbd^en köb s^elam qılup 'ilam-i m^uh^abb^et enjam old^ur
ki h^aqq-i t^acali ciⁱnay^eti
- (5) bile bu s^ene Qⁱrⁱm yurtⁱna Leh qralⁱnd^an köp q^ozaq
yardⁱm alup gelgen M^ehm^ed Gⁱray han Şahin Gⁱray s^ultan
bile j^enk old^uqda
- (6) ef^endⁱm han-i 'alişan h^adr^etl^eri m^anş^ur olup qⁱrq
elli bⁱn q^ozaq qⁱlⁱx^ed^en geçüp M^ehm^ed Gⁱray han ş^ehid
tüşüp Şahin Gⁱray s^ultan
- (7) qaçup yayib olup gⁱtmⁱşdⁱr v^eQ^aragöz Ha^ji ile gönd^erilen
m^ektub^unuz vasⁱl olup m^admunⁱnd^an bⁱlüp h^att edüp
yine
- (8) Q^aragöz Ha^ji gönd^ermⁱsl^erdⁱr l^edi, el v^uşul g^er^ekdⁱr
ki bu Janⁱba olan h^uluş-i q^adimⁱnüz üz^ere varan
ad^amⁱze riⁱay^et edüp v^e h^er ne
- (9) m^uradⁱnüz var ise yazup ad^amⁱnüz gönd^erüp 'ilam-i hal
etmed^en hali olmⁱyasⁱz v^euzun uzaq dostl^uq edüp ad^et
üz^ere

- (10) olan h^uquqi riⁱay^et edesⁱz v^e düş^en hⁱdm^etiⁿüzi bu
m^ühⁱbbiⁿüze 'ilam edesⁱz inşallah-i t^{'a}ala ef^endⁱm
han h^adr^etl^erⁱne söz^ünüz y^etⁱşⁱdⁱrⁱp
- (11) m^uemul^unuzdan efzun h^umay^etlik etm^ek m^uq^arr^erdⁱr
v^e eğ^er ask^er lazⁱm olursa m^ektub^unuzla işar^et
ed^ers^enⁱz evv^elki gⁱbi zⁱyadesile
- (12) yardⁱm gönd^erⁱlm^ek m^uq^arr^erdⁱr vⁱlay^etⁱnüz arm^ayanⁱnd^an
v^e atd^an v^e tond^an v^e qumasd^an v^e m^ük^emmel atl^ar ile
qođi arabasi gönd^er^üp han
- (13) h^adr^etl^erⁱne hⁱdm^etd^en h^ali olmⁱyasⁱz bⁱz d^ahi qadⁱr
olduy^umuz dⁱriy olm^aq ihtⁱmali yoqd^ur baqi v^e el d^ua
m^uhlⁱs-i m^uhⁱbb^et
- (14) M^ehm^ed Şah aya
- (15) s^ahh

(1) ő³⁵ a segítő, az adományozó, a gazdagító

(2) Janibek Giray kán, szavunk

(3) "A nagy ordának, nagy yurtnak,³⁶ a Dešt-i Kifčaknak,³⁷ a Krím trónjának a jobb és balszárnynak,³⁸ sok tatárnak és a sok nogajnak, tatnak és tavjačnak,³⁹ valamint a hegyek közötti cserkeszeknek nagy padisahja (4) a Keyhosrevek Feridunja,⁴⁰ a méltóságos és hatalmas Janibek Giray kán - Allah tegye nagyságát tartóssá a végítélet napjáig - önnagyságától, a hatalom- és országszerző részére, a méltóság birtokosainak mintaképéhez, (5) nagy barátunkhoz, Erdély királyához - kinek tartson soká szerencséje - a kán nemes jarlikja a következő: a dicsőséges és hatalmas Allah kegyessége dicséretes jellemű személyemet minden vallás (6) fölé emelve a krími jurt kánjává, a népek kalifájává és az iszlám padisahjává tett. Amikor a kalifátus párnájára, szerencsés trónusomra ültem,⁴¹ közel és távol levő barátainknak levelet (7) küldvén, neked is nagy barátom baráti levelemet megírtam. Hű szolgáink közül, a rangtársainak és a hozzá hasonlóknak eszményét, Qaragöz Hajit - kinek növekedjek méltósága - elküldtem, hogy állapotjaitokról (8) és hogylétetek felől érdeklődjön. Megparancsolom, hogy ezen örökké tartó dinasztiaínnkkal régóta meglevő barátságokat megtartsátok és mivel réges-régóta barátok és egymásnak jóakarói (9) vagyunk, embereiteket elküldeni és dolgaitokról bennünket értesíteni el ne mulasszátok! Ha a hatalmas Allah is úgy akarja, mi is veletek, barátunkkal, a barátságot megtartva, barátotoknak barátja, ellenségeiteknek ellensége (10) leszünk. Vegyétek jól kedves emlékezetetekbe, hogy négy jó lóval egy kocsi szekért, a magunk számára egy közönséges és egy poroszkalóvat, pénzt,⁴² bársonyt és más finom szöveteket (11) küldjete. Ezáltal régesrég barátságokat kinyilvánítva, hűségüket újítsátok meg! Ha a kegyes Allah is úgy akarja, felséges részünkről a (12) kívántnál nagyobb segítség

fog megadatni. Barátotok segítőjének, ellenségetek megalázójának lenni a régi Dzsingisz törvények előírása. Biztos lehetsz benne, hogy megtartjuk. Menő (13) nagy követünket ne tartóztasd, hanem igyekezzél embereddel együtt visszaküldeni! Így értsétek!" A levél kelt 1038-ban, a tilos moharrem hónap közepén. /1628 szeptember 9-19/⁴³
(14) A jólvédett Akčesarayban⁴⁴

Külső címzés a hátoldalon: A keresztények legjobbjainak mintaképe, Erdély nagyságos királya

Egykorú magyar jegyzet a hátoldalon: "A tatár chám levele Bethlen Gábor fejedelemhez, barátságos köszöntése mellett megtalálja a fejedelmet, hogy neki hat lovat, egy szeke-
ret és holmi bútorokat⁴⁵ küldjön"

(1) Ó a gazdagító

(2) A nagy jurtt, nagy orda és a Krím trónja nagy padisahjának a boldogságos Janibek Giray kán önegyságának nagy atabeg agájától (3) - aki a rangtársainak és a hozzá hasonlóknak eszményképe, a méltóságosok és az állam oszlopa-
inak legkiválóbbika - Mehmed Šah aga⁴⁶ önegyságától - ki-
nek tartson soká nagysága - a nagy jurtt és sok keresztény
(4) nagy királyához, Erdély királyához - kinek tartson so-
ká nagysága - nagyon sok üdvözlétet küldve, a barátságos
végződésű értesítés a következő: a dicsőséges Isten kegyes-
sége (5) által, amikor ebben az évben a krími jurtt ellen a
lengyel királytól nagyszámú kozák segítséget vevő Mehmed
Giray kánnal és Šahin Giray szultánnal megütköztünk,
uram a nagyméltóságú kán önegysága győzedelmeskedett.⁴⁸
Negyven-ötven ezer koczakot kardélre hánytunk, Mehmed
Giray kán elesett, Šahin Giray szultán (7) elmenekült és
eltűnt. Qaragöz Hajji által küldött leveletek megérkezett,
tartalmát megértettük. Levelet írva, ismét (8) Qaragöz
Hajjit küldjük. Mihelyt megérkezik, szükséges, hogy a hoz-
zátok menő emberünket az irántunk való régi barátságotok
szerint fogadjátok, és bárminemű (9) kívánságotok lenne,
azt megírva, embereiteket elküldvén állapotjaitokról ér-
tesíteni el ne mulasszátok! Mivel réges-régóta barátságban
vagyunk, a szokás szerint (10) levő törvényt tartsátok
szem előtt, és esedékes szolgálatotokat nekem, barátotok-
nak jelentsétek. Ha a dicsőséges Allah is úgy akarja,
uramhoz, a kán önegyságához szavaitokat eljuttatva, (11)
bizonyos, hogy a remélnél nagyobb támogatásban fogtok
részesülni. Ha pedig katonákra lenne szükség, leveled
által értesítsél. Biztos lehetsz benne, hogy a korábbiak-
hoz hasonlóan igen nagy (12) segítség fog küldetni. Or-
szágotok ajándékaról, a lóról, a ruháról, a szövetről,
kitűnő lovakkal együtt egy kocsi szekért küldve, a kán
(13) önegysága szolgálatáról meg ne feledkezzetek!

Az nem lehetséges, hogy ami csak tőlem telik meg ne tegyem. Egyébként áldásom!⁴⁹ Az őszinte barát (14) Mehmed Šah aga

(15) [így] igaz⁵⁰ -

Egykorú jegyzet a hátlapon: "1629 Mehmed aga levele die 15. 9bris in Kolosvár praestata. Bethlen Gábor fejedelmet tudósította, hogy a Tatár chám a Kozákokat meg győzte, a fejedelem levelét Karagöz Hadschi meg adta, ha pedig Tatár segítség kell a fejedelemnek, az is meg fog adatni, mihent kéretik"

J E G Y Z E T E K

- 1 J.REYCHMAN - A.ZAJACZKOWSKI: *Handbook of Ottoman Turkish Diplomatics* Mouÿon, 1968. A könyvben külön fejezetet szentelnek a krími-tatár okleveleknek pp.152-158.
- 2 SZILADY A. - SZILAGYI S.: *Török-magyar-kori történelmi emlékek* IX kötet Pest, 1863-72 /a továbbiakban TMTE/ A szerzőpár által kiadott 31 oklevélből csak 14-nek az eredetije került elő, majd 6 újabb, még kiadatlan irat megtalálásával a Magyar Országos Levéltárban őrzött krími-tatár oklevelek száma 20-ra nőtt. Ezen kívül, valószínű, hogy több tatár irat rejtőzik még nagyobb alföldi városaink és Erdély levéltáraiban, így a magyarországi kiadott és még kiadatlan krími-tatár oklevelek száma körülbelül 40-50-re tehető.
- 3 G.LAHOVARI: *Lettres du chan. des petits Tatares de Krim au Roy de Pologne, 1655.* vö. REYCHMAN-ZAJACZKOWSKI: i.m. p.86.
A könyvet nem sikerült megszereznem.
- 4 *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya, 21.otd. 7.1839 pp 39-44.
- 5 V.V.GRIGORJEV: *Jarlyki Tohtamiša i Seadet Geraja* Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej /ZOOID/ tom I. 1844 pp. 337-346.
- 6 I.N.BEREZIN: *Hanskije jarlyki. Tarhannije jarlyki Tohtamiša, Timur Kutluga i Seadet Gireja*, Kazan, 1851. Uő.: *Jarlyk Mingli-Girej hana* ZOOID tom VIII. 1872.pp.1-9. Uő.: *Jarlyki krymskih hanov Mengli Gireja i Muhammed Gireja* ZOOID. tom VIII. 1872.pp.10-23.
A tarhan jarlikok problematikájához lásd S.M.SZAPSZAL kitűnő cikkét *K voprosu o tarhannyh jarlykah* Akademiku... Gordlevskomu...Sbornik Statej Moskva, 1953. pp.302-16.
- 7 V.V.VELJAMINOV-ZERNOV: *Materiaux pour servir á l'histoire du Khanat de Crimée* St-Peterburg, 1864.
- 8 A tiš jelentése 'adás, ajándék, illeték'. Devlet Giray kán idejétől, 1571 óta fizették az orosz cárok. Összege ekkor 90 ezer kurus volt. A Krímbe küldendő ajándékok mennyiségét és elosztását az ún. *tiš defterek*ben rögzítették. VELJAMINOV-ZERNOV forráskiadványában a No.

31,35,40 szám alatt találhatók.

A *tiš* defterekre vonatkozóan lásd A.N.SAMOJLOVIČ:

Tižiš /tiš/ i drugije termini krymsko-tatarskih jarlykov
Petrograd, 1917. IAN ser.11. pp. 1277-78.

- 9 G.F.KARPOV: *Pamjatniki 'diplomatičeskih snoženij Moskovskogo Gosudartstva s Krymom i Nogajskim Ordami Turciej* I. tom. 1475-1505 Sbornik Russkogo Istoričeskogo Obščestva 41. 1884.
- 10 KARPOV könyvében magyar történeti szempontból figyelmet érdemel az a rész, ahol III. Iván utasítja 1487 októberében Mengli Girayhoz küldendő követét, hogy a következőket tolmácsolja a krími kánnak: "Mátyás ugor király, aki velünk barátságban és testvériségben van... az én követemmel együtt saját emberét is elküldte. Én azt gondoltam, hogy mi a király emberét hozzád küldjük, hogy te kísérted vissza az ő urához, az ugor királyhoz... Mivel mi övelük továbbra is a békét és barátságot akarjuk, ha te is kívánnád, mi köztetek barátságot és testvériséget hoznánk létre". G.F.KARPOV: i.m. p.64.
- 11 F.F.LAŠKOV: *Selskaja obščina v Krymskom Hanstve* Simferopol, 1887. A recenziót lásd: Krymskaja Starina 1888. jan-márc. 14-16. Uő.: *Arhivnije dannije o bejlikah v Krymskom Hanstve*, Trudy Arheologičeskogo Sjezda IV. 1889. Uő.: *Pamjatniki diplomatičeskih snoženij Krymskogo Hanstva s Moskovskim Gosudarstvom v XVI i XVII vekah*, Izvestija Tavričeskoy Učonnoj Arhivnoj Komissii /ITUAK/ 1891. IX,X,XI,XII. Uő.: *Istoričeskij očerk krymsko-tatarskogo zemlevladienija*, ITUAK. XXI,XXII, XXIII,XXIV.
- 12 V.D.SMIRNOV: *Krymsko-hanskiye gramoty*, ITUAK. 1913. L. pp.140-178 Uő.: *Tatarsko-hanskiye jarlyki iz kolleksii Tavričeskoy Učonnoj Arhivnoj Komissii*. ITUAK. 1917. LIV.
- 13 F.PETRUN: *Khanski jarliki na ukrainskij zemli*, Shidnij Svit /Harkiv/ 2. 1928.pp.170-187
- 14 S.VAHIDOV: *Issledovaniye jarlyka Sahib Girej hana*, Izvestija Obščestva Arheologii, Istorii i Etnografii pri Kazanskom Universitete im. V.I.Lenina. 33. 1926. pp.61-92. Uő.: *Jarlyk hana Sahib Gireja*, Vestnik Naučnogo Obščestva Tatarovedenija, 1-2. 1925.pp. 29-37. S.E.MALOV: *Izučeniye jarlykov i vostočnih gramot Akademiku ... Gordlevskomu ... Sbornik Statej*. Moskva, 1953. pp. 187-95.
- 15 FEKETE L.: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*, Budapest 1926. FEKETE LAJOS e kézikönyvében röviden tárgyalja az akkor ismert /mindössze csak 10/ magyarországi krími-tatár irat diplomatikai sajátosságait. pp.LV-LVI.

- 16 T.KOWALSKI-J.DUTKIEWICZ: *Jarlyk tatarski z r.1177 /1763/* Rocznik Orientalistyczny, 8. 1931-32 pp. 161-66.
- 17 A.BATTAL: *Kazan yurdunda bulunmuş tarihi bir vesika, Sahib Girey han jarlığı*, Türkiyat Mecmuası II. 1926. pp.75-101.
- 18 J.KORZENIOWSKI: *W Muzeum Czartoryskich 90 jarlyk*, Collectanea Orientalia 1934. No.6-7.
- 19 A.Z.SOYSAL: *Z dziejów Krymu*, Warszawa, 1938. Uő.: *Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza*, Warszawa, 1939. /54 XVII. és 3 XVIII.századi oklevél fordítása./
- 20 Z.ABRAHAMOVICZ: *Dokumenti tatarskie i tureckie w zbiorach polskich*, Przegląd Orientalistyczny, 1954. 10. pp. 141-48.
- 21 F.KURTOĞLU: *İlk Krimi hanların mektupları*, Belleten, 1937. I. pp. 641-57.
- 22 A.N.KURAT: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940.
- 23 K.V.ZETTERSTEIN: *Türkische, tatarische und persische Urkunden im Reichsarchiv*, Uppsala 1945.
- 24 J.MATUZ: *Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1669*. Acta Orientalia Havniae XXXVIII. 1-2. 1964.pp.130-151.
- 25 A krími kánok dinasztájának neve, a كراي többféle-képpen olvasható: Girey, Geray, Giray. Közülük ez utóbbi olvasatot használok, mert az okleveleink hátoldalán található, korabeli magyar jegyzetekben is így írták.
- 26 Atabeg agának kezdetben a kán fiainak nevelőjét, később a kán miniszterét vagy hadvezérét hívták. A levél tartalmából valószínűnek látszik, hogy Mehmed Şah aga ez utóbbi tisztséget viselte. W.RADLOFF: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte*, Sanktpeterburg, 1893. tom.I. p.451.
- 27 SZILAGYI SANDOR: *Erdélyország története tekintettel a művelődésre*, Pest 1866. II.köt. p.113.
- 28 Bethlen Gábor 1621-ben Harasztosi Balázs követe által 15 ezer tatárt kért a Krímből /TMTE III. 287-290/. Egy másik, 1624-ben kelt levelében a budai vezérhez küldendő követe számára a következő utasítást adta:

"Hívasson őnagysága bátor csak négy ezer tatárt fel a Duna mellett, a híre tizennégy ezer lészen. Bizony higgye őnagysága, hogy négyezer tatárnak a jelenlétével több dolgot vihet véghöz az némettel való békesség csinálásában, mert úgy rettegnek. Ezt mi magunkon próbáltuk meg, hogy ha az kevés had tatár mellénk ezelőtt harmadfél esztendővel nem érkezik vala, bizony az békességet a némettel nem vihettük volna." /TMTE II. p.410./

- 29 A Krími Kánság történetével foglalkozó legfontosabb munkák a következők: HAMMER-PURGSTALL: *Geschichte der Chane der Krim, unter osmanischer Herrschaft*, Wien 1856. V.D.SMIRNOV: *Krymskoje Hanstvo pod verhovenstvom Otomanskoj Porty do načala XVIII. veka* Sanktpeterburg, 1887. /Keleti és orosz elbeszélő források összevetésével K.INALCIK foglalkozott: *Kırımın osmanlı tabiliğine girmesi*, Belleten 8. 1944. pp. 185-229.
- 30 A *jarliq* szó eredetére és jelentésváltozásaira lásd G.CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* Oxford, 1972. p.966. Az oklevelek *jarlik* elnevezése az Aranyhorda diplomatikai gyakorlatából került át a krími-tatár levelekbe. Az oszmán-török kancellária is használta /vö.: R.ARAT: *Fatih sultan Mehmed'in yarliğı*, Türkiyat Mecmuası VI. 1939. pp. 285-322/. Az aranyhorda és a Krími Kánság kánjai a török szultánhoz írt leveleiket nem *jarlik*nek, hanem *bitik*-nek nevezték, melynek jelentése 'betű, levél' és az oszmán-török kancelláriai gyakorlatban a felséglevélnek /*nāme-i hümayun*/ felelt meg.
- 31 Szinte minden levélben kértek valamilyen ajándékot. Azt, hogy ez a szokásos udvariassági ajándék vagy ajándéknak nevezett adó lett volna, eldönteni nem tudjuk, de több utalás található arra vonatkozóan, hogy a krími kánok igyekeztek adót fizettetni az erdélyi fejedelmekkel. Vö. TMTE II. 425.p. VIII. p.321. EOE XII. p.270.
- 32 A *sözümüş* formulával legutóbb FEKETE LAJOS foglalkozott: *Arbeiten der grusinischen Orientalistik auf dem Gebiete der türkischen und persischen Paläographie und die Frage der Formel sözümüş*, Acta Orientalia Hung 7. 1957. pp.1-20. FEKETE LAJOS a *sözümüş* formula használatát Timur Lenk birodalmának diplomatikai gyakorlatára vezeti vissza, mely később átkerült a perzsa, grúz és örmény iratokba is. Valószínű azonban, hogy még korábbi eredetű, mert a mongol kánok leveleiben a *sözümüş* formula mongol megfelelője gyakran előfordul. Pl. Arjun kán 1289-ben Szép Fülöphöz írt levele így kezdődik: "Arjun üge manu" vagyis "Arjun szavunk" /LIGETI LAJOS: *Monuments preclassiques I. XIII^e et XVI^e siècles*, Budapest, 1972.p.245./

A mongol formula aztán törökre lefordítva az Aranyhorda és utódállamainak diplomatikájában élt tovább. Vö. GIRGORJEV és BEREZIN által kiadott okleveleket/

- 33 Az arab írás típusainak száma több százra tehető. A török népek által legszívesebben használt típusok a következők: *kufi*, *nesih*, *muhaqqaq*, *sülüs*, *ta'liq sikeşte* /*siyāqat*/ *divāni* és *riqa*. Közülük legrégebb a *kufi*, legnehezebben olvasható a *siyāqat*, mely bizonyos hivatalok és az adóügyi defterek speciális írástípusa volt. A *siyāqat* írásról kitűnő monográfiát írt FEKETE LAJOS: *Die Siyāqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung*, Budapest 1955. A *divāni* típust a közigazgatás hivatalos ügyvitelében használták. A krími kán kancelláriája nemcsak krími-tatár és török nyelvű okleveleket bocsátott ki, hanem gyakran azon a nyelven írtak, amelyet az illető országban legkönnyebben le tudtak fordíttatni. Így például a XV. században a lengyel királyokhoz latin és orosz nyelven, az orosz cárokhoz tatáru, az erdélyi fejedelmekhez pedig oszmán-törökül írtak. Ez egyben magyarázatot ad arra is, hogy - a kétségtelen erős oszmán-török kulturális hatás mellett - milyen más okokra vezethető vissza a magyarországi krími-tatár oklevelek nyelve.
- 34 ايلان Ezt a szót nem tudtam elolvasni.
- 35 "ö" vagyis Allah. A krími-tatár oklevelek invokációja gyakran csak ez az egy szó, vagy ennek jelzőkkel kiegészített változata.
- 36 A jurt nem egészen felel meg a mi ország fogalmunknak, ezért nem fordítottam le.
- 37 *Dešt-i Kifčaq* vagy *Dešt-i Kipčaq*, azaz Kipcsak Puszta - így nevezték a Dnyeszter és az Irtis között elterülő sztyeppét, amely a kipcsak törzsek nomadizálási területe volt.
- 38 "A Krím trónja, jobb- és balszárny ... padisahja" cím egy korábbi katonai államszervezetre utal. Az Aranyhorda katonai és gazdasági berendezkedésére vonatkozóan sok adalék található a GRIGORJEV és BEREZIN által kiadott oklevelekben.
- 39 A *tat bile tavyač uluy padişahi* vagyis a "tatnak és tavyačnak nagy padisahja" címet a krími kánok 1628 óta használták, a korábbi oklevelekben nem szerepel. Mindkét szó évszázadokon keresztül más és más népességet jelölt /a jelentésváltozásokra lásd V.MINORSKI cikkét az

Enciklopedy of Islam-ban tat címszó p. 733-736./ A XVII. században valószínűleg a Krím déli részén élő eltörökössödött, mohamedán vallású népek keverékét nevezték *tat*-nak, míg a *tavay* egy, az Aranyhorda felbomlásakor nyugatra sodródott és a Krímen letelepített keleti eredetű népességet jelenthetett.

- ⁴⁰ A *Keyhosrevek Ferdunja* címben Perzsia két, legendás, nagyhatalmú királyához hasonlítja magát a krími kán. A cím maga körülbelül megfelel a nyugati források "királyok királya" vagy "császárok császára" címeinek.
- ⁴¹ Janibek Giray kán kétszer került a krími trónra, először 1610-1623-ig, másodszor 1627-1635-ig uralkodott.
- ⁴² Szó szerinti fordításban "zsebpénz, aprópénz". Valószínűleg a követek úti szükségleteit fedezték belőle.
- ⁴³ SZILADY ARON fordítását lásd TMTE IV. köt. p.77.
- ⁴⁴ *Aqčesaray? Bahčesaray?* Mivel nincs kipontozva a szó, nehezen dönthető el. Az *Aqčesaray* mellett szól a szókezdő alif, viszont ezt a helyet a Krímen nem sikerült megtalálnom.
- ⁴⁵ A korabeli fordító valószínűleg a szöveget fordította bútoroknak. A *bútor* eredeti jelentése 'batyu, bugyor' volt.
- ⁴⁶ Mehmed Şah aga személyét adatok hiányában nem sikerült azonosítanom.
- ⁴⁷ A Krímen szultánnak nevezték a kán fiait.
- ⁴⁸ A levél arról az ütközetről tudósít, amely az Isztanbulból hazatérő, újonnan kinevezett Janibek Giray kán és a leváltott Mehmed Giray kán között 1627-ben folyt le. Mehmed Giray és fivére Şahin Giray az oroszok és lengyelek ellen vezetett hadjárataik során nagy népszerűségekre tettek szert, ezt akarták felhasználni arra, hogy ismét magukhoz ragadják a hatalmat. Habár a csatát elvesztették, mégis olyan erős befolyásuk volt a Krímen, hogy Janibek Giray csak a török csapatok segítségével tudta magát kánnak elismertetni. Részletesen lásd: V.D.SMIRNOV: *Krymskoje Hanstvo*, p.467.
- ⁴⁹ Szokásos záróformula, mely után a levélben már nem következik semmi.
- ⁵⁰ SZILADY ARON fordítását lásd: TMTE IV. köt. 147. p.

ZWEI KRIMTATARISCHE URKUNDEN AN DEN
FÜRSTEN GÁBOR BETHLEN

VON

MÁRIA IVANICS

Der Aufsatz bietet einen kurzen Überblick über die Geschichte der Veröffentlichung von krimtatarischen Schriften, nachher werden aus den im Ungarischen Staatsarchiv verwahrten vierzig krimtatarischen Urkunden zwei näher untersucht.

Nach dem Umreißen der historischen Verhältnisse werden die urkundlichen und sprachlichen Eigentümlichkeiten der Urkunden erleutert im Anhang bringen wir die Urkunden in lateinischer Schrift, die ungarische Übersetzung, sowie die Facsimilen der Urkunden.

MAGYARORSZÁG ÉS A MAGYAROK PAISZI HILENDARSZKINÁL

H. TÓTH IMRE

1.

PAISZI HILENDARSZKI a bolgár nemzeti újjászületés első nagy alakja, akinek Szláv-bolgár történelme nagy hatással volt a bolgár társadalom és szellemi élet alakulására.¹ Bár 210 éve elmúlt annak, hogy 1762-ben a Zografosz kolostorban PAISZI befejezte élete főművét, mégsem tekinthető lezártnak szellemi örökségének tudományos szempontú vizsgálata. Joggal mondja B. RAJKOV a jubileumi Paiszi-kiadás gondozója, fordítója, hogy a *Szláv-bolgár történelemmel* kapcsolatos kutatások napjainkban is aktuálisak.² E munkálatok végcélja a *Szláv-bolgár történelem* kritikai kiadása. Ehhez azonban még nem értek meg a feltételek. Újabb kutatások készíthetik elő csak azt a komplex munkálatot, amelynek eredménye a kritikai kiadás lesz.

A további kutatómunkát nagymértékben fellendíti a BO-NYU ANGELOV és IVAN DUJCSEV szerkesztésében BOZSIDAR RAJKOV fordításában és gondozásában megjelentetett két kötetes jubileumi kiadás, amelynek egyik kötete tartalmazza a *Szláv-bolgár történelem* 1765-ben, Kotelben SZTOJKO VLADISZLAVOV által készített másolatának fotokópiáját. E másolat alapján az alábbiakban azt vizsgáljuk, milyen szerepük van a magyaroknak PAISZI HILENDARSZKINAK a bolgár nemzeti újjászületés számára oly fontos művében.

Előljáróban megemlítjük, hogy azok a békés vagy hábo-

rús kapcsolatok, amelyek a magyarokat a bolgár-törökökkel, majd a bolgár-szlávokkal összefűzték a régi bolgár irodalomban is tükröződtek.

Az ún. Pannóniai legendáktól kezdve, amelyekben Konstantin, majd Metód találkozásáról olvashatunk a honfoglalás előtti magyarsággal, a XVIII. századig gyakran találunk a magyarokról szóló információkkal. A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány olyan művet, amelyben szerepelnek a magyarok és amelyek valószínűleg ismereteseek voltak PAISZI HILENDARSZKI számára is.

Szt.Naum első legendája röviden beszámol a magyarok honfoglalásáról, amelyet úgy tekint mint a Morva birodalmat ért³ büntetést Metód tanítványainak kiűzése miatt. Rilai Szt. János EFTIMIJ tarnovói patriárcha által megírt legendájában szintén szerepelnek a magyarok: III. Béla király /név nélkül/ és az akkori esztergomi érsek /püspök/⁴, KONSZTANTINOSZ MANASSZES *Attekintő Krónikájának* középbolgár fordítása is tartalmaz magyarokról szóló információkat. Rendkívül érdekes, hogy a középbolgár fordítás egy XVI. században készült másolata a Hilendár kolostorban található. Ott, ahol PAISZI atya is hosszú ideig élt és dolgozott. E másolat olyan magyarokra vonatkozó glosszát is tartalmaz, amely a többi kéziratokból hiányzik⁵. Minden valószínűség szerint PAISZI ismerte ezt a másolatot, és fel is használta, mert feldolgozta művében a bolgár irodalom nagy részét, különösen krónikákat és az ún. damaszkinokat. Az Athosz-hegyi kolostorok gazdag görög és egyházi szláv anyaga forrásul szolgált művéhez⁶.

A történeti forrásokon kívül feldolgozta a bolgár szentek /Naum, Rilai Szt. János stb./ legendáit is. A bennük található, magyarokra való utalásokat be dolgozta *Szláv-bolgár történelmébe*. Megállapíthatjuk tehát, hogy PAISZI magyarok iránti érdeklődése bolgár forrásai adataiból is következik.

A magyarokról szóló tudósítások a XVIII. századi bolgár forrásokban is folytatódnak. A korszak másik jelentős kézíratos bolgár történelmi műve az ún. *Zografoszi bolgár krónika*, amelyet 1785-ben JAKOV szerzetes másolt. A Zogra-

fosz kolostorban őrzik. E kéziratos szöveg Simeon ill. Borisz uralkodásával foglalkozó része is utal a magyar-bolgár harcokra Bölcs Leó ill. Szvjatoszláv idejében⁷. Érdekes, hogy mindkét utalás megtalálható PAISZINál is. PAISZI *Szláv-bolgár történelmének* egy másolatát az athoszi Zografosz kolostorban őrzik. JORDAN IVANOV meggyőző szövegkritikai és paleográfiai érvekkel bizonyította, hogy az ún. Zografosz-másolat a *Szláv-bolgár történelem* első fogalmazványa PAISZI kézírásában⁸.

Valószínű, hogy a Zografoszi bolgár krónika magyarokra utaló adatait közvetlen PAISZI zografoszi kolostorban található kéziratából merítette a krónika ismeretlen szerzője.

2.

PAISZI HILENDARSZKI *Szláv-bolgár történelem* c. művében az alábbi helyeken említi meg a magyarokat, ill. a magyar földet. Felsorolásunk azt a sorrendet követi, ahogyan a magyarokra vonatkozó információk a koteli másolatban előfordulnak. A szöveget lefordítottuk magyarra. A kézirat lapszámaira való utalást mindenütt megadjuk. Ami a fordítást illeti, megemlítjük, hogy főleg a szöveg pontos visszaadására törekedtünk. Igyekeztünk megőrizni szerzőnk jellegzetes szóhasználatát is.

1. "És felkerekedett arról a földről sok nép és eljött a magyar földre és a vlach /földre/. Kérték Valent cártól, hogy engedje át őket a Dunán, hogy megtelepedjenek a Duna mentén - Trákiában ... Valent megparancsolta a bolgároknak, hogy menjenek a Dunán keresztül Trákiába és telepítsék be a Duna mentét a Fekete Tengertől Moráviáig és Hrasaváig és /megparancsolta/, hogy őrizzék a görögök határait a gótoktól, szkítháktól, avaroktól - ezek a tatárok és madzsarok" /9^v-10^r/.

2. "Így a bolgárok abban az időben jöttek a Duna /vidékére/ és megtelepedtek a Duna mentén. Egyes bolgárok ott maradtak valamely vajdájukkal Pannóniában az avarokkal vagy madzsarokkal együtt". /10^r./
3. "Ismét szent királyunk Trivelia elfoglalta az egész madzsar földet és a bolgárok hosszú ideig igazgatták azt és adófizetőkül bírták a madzsarokat" /12^r./.
4. "Azok a bolgárok, akik a madzsarokkal együtt maradtak, az új király megválasztása miatt harcba és veszekedésbe keveredtek, /mert/ nem akartak maguknak királyt a madzsar népből. Ezért a madzsarok a bolgárokra támadtak. Nagyon sokat megöltek és kiűzték az összes bolgárt Pannóniából, azaz a Bánátból, Pannóniából és Szremből. Ezek a bolgárok, 9 ezren, felkerekedtek és elmentek Franciaországba Dagobárd királyhoz és helyet kértek, hogy letelepedhessenek. Így a madzsarok rosszat tettek a pannóniai bolgárokkal és elűzték őket, amiért később szent királyunk Trivelia kegyetlenül bosszút állt rajtuk, amint majd el fogjuk mondani." /12.^v./
5. Trivelija "meghódította az avarokat, akik madzsarok, akikről már elmondtuk előbb, hogy kiűzték a bolgárokat Pannóniából egyenetlenség miatt az új király választásánál és az avarok ezüst szeretete és rablóhajlama miatt." /15.^r./
6. "Bölcs Leó a madzsar királyhoz küldött, hogy jöjjön Bulgáriába és okozzon kárt Simeonnak és a bolgároknak. Így a madzsar király /rá/támadt váratlanul és sok helyet tönkretett és nagyon nagy tömegű népet foglyul ejtett. A görög cár pedig kiváltotta azokat a bolgár népeket a madzsar királytól Simeon Labasz mérgére. Majd Bölcs /Leó/ egybizonyos Keroszvatot elküldött Simeonhoz, hogy kössön békét /vale/. Simeon pedig feltartotta Keroszvatot és

maga pedig a magyarok ellen ment és így végül tönkretette az egész madzsar földet és bosszút állt azért, amit korábban a bolgárokkal tettek. Azután írt Leó cárhoz, mert azt akarta, hogy béke legyen, hogy engedje el /a cár/ azokat a rabokat, akiket a madzsar királytól /meg/ vett." /24.^v/

7. "Abban az időben a madzsarok Bulgáriára támadtak és sok helyet elpusztítottak. Borisz kérte Nikifor görög cárt, hogy adjon neki segítséget és hadakat. De Nikifor válaszolt neki, mondván »A görög cárság becsülete miatt ilyen jelentéktelen néppel nem háborúzhatok és verekedhetek«. Kis idővel azután a bolgár cár békét kötött a madzsarokkal. Akkor a madzsarok a görög földet kezdték pusztítani. Akkor Nikifor ajándékot küldött Boriszhoz és kérte, hogy vonuljon a magyarok ellen együtt a görögökkel. De Borisz visszaküldte a követeket és az ajándékokat Nikifornak és megírta, hogy »A bolgárok becsülete miatt nem emelek fegyvert a madzsarokra, mert békét kötöttem velük«"/27.^v/
8. "Sztefan Neman segítségére volt tízezer háromszáz német és egyéb szerb és a madzsarok."/50.^v/
9. "De az ugar király /sic/ eljött és megostromolta Vidint és ily módon megfogta Sztrasimirt és megbüntette őt nagyon apja iránti engedetlensége miatt és börtönben tartotta sokáig. Majd egy idő után az Alexandertől megkért vegar /sic/, vagy madzsar király szabadon bocsájtotta Sztrasimirt a kötelékeiből, miután egy gyermekét zálogul fogta és elment /Sztrasimir/ az országába. Ez 1351-ben történt". /52.^r/
10. "Szent királyunk Trivelia azután a Batoj király után uralkodott... Ez a király a madzsarok ellen ment, és hatalma alá hajtotta őket, és nagy adót vetett ki rájuk, és

elnyomta őket, azok miatt a bolgárok miatt, akiket a madzsarok elűztek és feldühösítettek korábban, ahogyan mondtunk. Ezért sok avart vagy madzsart megbüntettett." /65^r/

11. "/Joan Kaliman/ leigázta a görögöket, latinokat, szerbeket, madzsarokat, arbanaszokat és mindkét Valachiát". /64^r/

3.

Ezek azok a helyek, ahol PAISZI HILENDARSZKI a magyarokról és Magyarországról beszél. Figyelmes olvasás után rájövünk arra, hogy ezek az információk nem egyenlő értékűek. Szerzőnk adatait két csoportra oszthatjuk.

A/ Az 1-5. pont alatt felsorolt esetekben, bár PAISZINál a *madžar* etnonimát és a belőle képzett *madžarska zemja*, ill. *madžarski jazyk* formát találjuk, - világos, hogy nem a magyarokról van szó valójában.

B/ A 6-11. pont alatt olvasható információkban valóban magyarokat jelöl a *madžar* népnév és a velük kapcsolatban leírt történelmi események viszonylag pontosan azonosíthatók.

Módszertani szempontból helyes, ha a B/ pontban felsorolt információt tekintjük át és azonosítjuk a történelmi adatokkal. Ezzel kapcsolatban a következőket mondhatjuk: A 6. pontban idézett szövegben pontos és részletes adatok szólnak a magyar honfoglalás előestéjén történt eseményekről. A magyarok 895. táján történt Simeon bolgár cár elleni háborúját és vereségét hitelesen adja elő szerzőnk, követve GEORGIOSZ MONAKHOSZ *Krónikájának* folytatását.⁹

A 7. pontban leírt események a magyarok Bulgária ellen

viselt háborújára vonatkoznak. 967 táján II. Borisz uralkodása alatt valóban harcoltak magyar egységek Szvjatoszláv seregében. PAISZI jól szemlélteti a bolgár diplomácia magyarokkal kapcsolatos álláspontjának megváltozását, amely abban jutott kifejezésre, hogy a bolgárok átengedték a Bizánc felé haladó magyar kalandozó csapatokat. Rájöttek ugyanis, hogy Bizánc nem érdemli meg, hogy Bulgária áldozatot hozzon a bizánciak biztonságáért.¹⁰

A 8. pont alatti esemény, a magyarok részvétele Ivan Dusan Mihail Sisman elleni hadjáratában 1330., Mihail Sisman halála előtt történhetett.

A 9. pont eseményei szintén történelmileg igazolható információk. 1365-ben Nagy Lajos magyar király elfoglalta Vidint, de később visszaadta Ivan Sztracimirnak, aki valószínű hűségesküt tett neki.¹¹

A 10. pont alatti események 895 előtt történhettek és csak megismétlik azokat az információkat, amelyeket szerzőnk Tervellel kapcsolatban mondott el.

A 11. pont eseményei valójában J. Kalojan bolgár cár uralkodása alatt történtek, aki felhasználva Imre és András viszályát visszaszerezte a korábban bolgároktól elvett területeket.¹²

Ezekben az esetekben a történelmileg ellenőrizhető adatok alapján megállapítható, hogy PAISZI helyesen használja a *madžar* etnonimát. Az a tény, hogy PAISZI az ó-szláv, ill. bolgár forrásokból ismert *ggri*, *vggri*, *vbgrī* helyett tudatosan a *madžar* népvét használja, arra utal, hogy ezeket az eseményeket tényleg a magyarokkal hozta kapcsolatba szerzőnk, aki jól tudta, hogy ezekben az esetekben a magyarok voltak az események szereplői.

Ezekkel a helyes információkkal szemben állnak az A/ csoportban felsorolt események, ahol valójában nem a magyarokról van szó. Az 1-5. pontban leírtak közül kiemelkedik a 4. alatt közölt, történelmileg is igazolt esemény. Az adatok szerint 631-632 körül a kagán személyének megválasztása miatt a bolgárok és avarok között testvérhábo-

rúra került sor. Valóságos tény a frankokhoz menekült bolgárok legyilkolása is.¹³ A bolgárok másirányú elvándorlása is megtörtént. A bolgár állam megalapítása idején valóban előfordult a bolgár törzsek egy részének déli irányban való elvonulása.¹⁴

A többi esemény már nehezebben határozható meg. Azonban úgy tűnik, hogy az 1-5. pontban felsorolt események a bolgár-törökökre, protobolgárokra vonatkoztathatók. Az ellenük fellépő, *madžar* etnonimával megjelölt nép azonban nem a magyarokkal azonosítható. A 4. pont eseményei jól mutatják, hogy protobolgároknak avarok elleni harcáról van szó, akiket szerzőnk teljesen tudatosan nevez magyaroknak /*madžari*/. A többi esemény azonosítása már nehezebb, mert, ahogyan B. RAJKOV erre rámutatott, PAISZI itt már meglehetősen szabadon értelmezi forrásait.¹⁵ Ezeknek az információknak a lényegét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A bolgárok Valentinianus császár idején jelennek meg a Balkán félszigeten, hogy védelmezzék Bizáncot az avaroktól.
2. A bolgárok együtt éltek Pannóniában /*madžarskaja zemlja*/ az avarokkal, akiket szerzőnk *madžar* népnévvel illet.
3. Tervel kán (702-718/9) elfoglalja a magyar földet és az itt élő lakosságot adófizetőivé teszi. A Tervelre vonatkozó ismeretek meglehetősen bizonytalanok: több történelmi személyre vonatkoztathatók. Ezért itt a továbbiakban eltekintünk tőlük. Azonban hangsúlyozzuk, hogy a Szláv-bolgár történelem egyik érdekes "kulcs-figurája" éppen Tervel.

Az elmondottak alapján bizonyos, hogy tudatosan azonosította PAISZI az avarokat a magyarokkal.

A továbbiakban arra a kérdésre válaszolunk, miért történhetett ez az azonosítás.

A legkézenfekvőbb válasz az volna, hogy így találta forrásaiban. PAISZI főforrásai közt kell megemlíteni CAESARE BARONIO /1578-1607/ történeti műve PETER SKRAGA féle lengyel átdolgozásának 1711-es orosz fordítását és MAURIO ORBINI-t/megh. 1611/, akinek *Il regno degli Slavi c.* műve 1722-ben jelent meg oroszul.¹⁶ A 4. és 5. pontban felsorolt események leírásakor PAISZI ORBINI-t követi. Forrásaiban azonban mindkét esetben az *avarokról van szó*,¹⁷ amire szerzőnk is utal /ld. 5. pont/, de megmagyarázza, hogy az avarok azonosak a magyarokkal. Ez a tény kizárja azt, hogy PAISZI forrásaiban lettek volna azonosítva az avarok a magyarokkal.

Legvalószínűbb az, hogy maga PAISZI azonosította valamilyen meggondolás alapján a magyarokat az avarokkal. Amint láttuk, szerzőnk jól tudta, hogy kik a magyarok. Erre utal a *madžar* népnév használata. Jellemző, hogy PAISZI-nál nem találkozunk a magyarok jelölésére sem az egyházi szláv *ggrī* sem a közép-bolgár *vbgrī* etnonimával. Következésképpen az ozmán-török közvetítésű *madžar* népet találjuk¹⁸ a Szláv-bolgár történelemben, amelytől csak két esetben tér el szerzőnk.

A *madžar* népnév, amely PAISZI idejében a magyarok általánosan használt népi, bolgár elnevezése volt¹⁹, szemben az *ggrī* elnevezéssel, amely könyvnyelvi használatú népnév volt minden valószínűség szerint. A *madžar* etnonima használata az *ggrī* helyett arra utal, hogy PAISZI szándékosan használta a bolgár népnyelvi formát is a könyvnyelvi változat helyett.

Ernek oka az lehetett, hogy szerzőnk a bolgár nép számára írt. Az egyszerű bolgár számára akarta hozzáférhetővé tenni a bolgár történelmet. A közérthetőségre való törekvése miatt használja a *madžar* népet is a könyvnyelvi változat helyett. Mindez arra utal tehát, hogy PAISZI nem tévedésből azonosította az általa is ismert magyarokat az avarokkal.

Valószínű, hogy ennél az azonosításnál PAISZI a népnevek használatából ismert ún. neologizálással járt el: az egy későbbi népet azonosított egy korábbival, oly módon, hogy a későbbi nép nevét visszavezette egy olyan korba, amikor még az tulajdonképpen ismeretlen volt.²⁰ Erre az adott lehetőséget, hogy az egykori avarok lakta területen, ahol az avar állam központja is volt, 896 után már magyarok éltek. A lakóhely azonossága szolgált alapul az avar-magyar azonosításhoz. A középkorban nem volt szokatlan egy nép azon alapuló elnevezése, hogy az illető nép által lakott területen korábban milyen nép élt. Jó példa erre a *cseh* törzseknek az egykori kelta törzs, a *boiú*sok nevével való elnevezése, ami szintén a lakóhely közös voltán alapult.

A *madžar* népnév *avar* jelentésben való használatában az a szándék is vezethette PAISZIt, hogy ily módon érthetőbbé tegye művét. Bár az avarok emléke a korábbi évszázadokban kellemetlen emlékként élt a szlávok, főleg a keleti szlávok között, amint erre a Nestor Krónika is utal, később a bolgároknál a hosszú török uralom alatt feledésbe ment emlékezetük. Az elfelejtett avarok kilétét akarja olvasói számára a magyarokra való hivatkozással megmagyarázni, megvilágítani. Hasonló "közérthetőségre" való törekvés magyarázza a *franci*a szóhasználatot is, a frankok földjének megjelölésére /ld. 4. pont/, hiszen az említett bolgárokkal szembeni kegyetlenkedés valószínűleg Bajorországhoz történhetett.²¹

Hasonló jelenség figyelhető meg a Zografoszi bolgár történelemben, ahol a frankok birodalma helyett hibásan "aktualizált" Francia Földről */francuska*ja *zemlja*/ olvashatunk.²²

Mielőtt fejtegetéseinket befejeznénk, visszatérünk a magyarok elnevezésének kérdésére. Láttuk, hogy PAISZI a magyarokat két eset kivételével következetesen *madžar*-nak nevezi. Ettől csak a 9. pont alatti események elmondásával tesz kivételt. Ott ugyanis az *ugarski* és *vegarski* melléknévet használja. Érdemes ezekre a formákra röviden kitérni.

DECSY GYULA a magyarok bolgárok által történt elnevezésével kapcsolatban megemlíti, hogy szerzőnk a magyarokat illeti az *ungar* népnévvel.²³ Itt azonban tévedés van. A koteli másolatban ui. az *ugar*- és nem *ungar*-tő fordul elő.

A korai görög forrásokból ismert οὐγγροι népnév mellett a latin *hungarus* hatására a XIV. században megjelenik az οὐγγαροι változat is, amely először az un. Moreai Krónikában fordul elő.²⁴ Megtalálható a késői bizánci krónikákban és az okleveles anyagban is. Érdekes, hogy szerzőnk éppen egy XIV. századi esemény kapcsán használja az *ugarski kral* kifejezést. Korábbi események elbeszélésével nem. Párhuzamba állítható ezzel a *vegarski* melléknév használata is. Ez a forma az orosz források, ill. orosz fordítások hatására jelent meg szerzőnk-nél, aki elsőként használja e szót a bolgár írók közül.²⁵ Valószínű, hogy az *ugarski* változat megjelenését PAISZI valamilyen késői bizánci forrása hatásának tulajdoníthatjuk. A két népnévi változat szerzőnk forrásaira is utal. Használhatott PAISZI *ugar* variánsu bizánci, görög és *vegar* alakú orosz forrásokat.

Áttekintve PAISZI HILENDARSZKInak a magyarokra és a magyar földre vonatkozó adatait megállapíthatjuk, hogy vannak nehézségek ezek tolmácsolásában és a forrásuk felkutatásában és értékelésében.²⁶ Közleményünk célja csak az volt, hogy felhívjuk a szakemberek figyelmét PAISZI HILENDARSZKIna és érdekes, magyarokra vonatkozó információira.

J E G Y Z E T E K

- 1 PAISZI HILENDARSZKIRól részletesebben: JUHÁSZ PÉTER-SIPOS ISTVÁN: *A bolgár irodalom története* Bp. 1966. 96-99. l.
ЕМИЛ ГЕОРГИЕВ: Българската литература в общо-славянското и общеевропейско литературно развитие. София. 1973. 197-202. l.
- 2 ПАИСИ ХИЛЕНДАРСКИ: История славяно-болгарская. Увод, новобългарски текст и коментар от БОЖИДАР РАЙКОВ. София, 1972. 6. l.
- 3 ИОРДАН ИВАНОВ, Български старини из Македония. София, 1970. 307. l.
- 4 BÖDEY JÓZSEF: *Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai*: Egyetemes Philológiai Közlöny, 64. /1940/ 217-221. l. és ИОРДАН ИВАНОВ i.m. 381. l.
- 5 ИОРДАН ИВАНОВ, i.m. 622. l.
- 6 КИРИЛ ТОПАЛОВ: История славено-болгарская. Извори и разпространение. Славяни. 1972/9. 39.
ВАСИЛ, ВАСИЛЕВ: Личността на Паиси Хилендарски. Славяни. 1972/7. 37. l.
- 7 ИОРДАН ИВАНОВ, i.m. 635. l.
- 8 ИОРДАН ИВАНОВ, i.m. 623-628. l.
- 9 PAULER GYULA: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp. 1900. 32-33. l. NIEDERHAUSER EMIL: *Bulgária története* Bp. 1959. 30. l. ЗЛАТАРСКИ, ВАСИЛ: История на българската държава през средните векове. том 1/2. София. 1971. 301-302.
- 10 PAULER GYULA: i.m. 93-94. l. ЗЛАТАРСКИ ВАСИЛ i.m. 576-577. l., FEHÉR GÉZA: *A bolgár egyház kísérlétei és vikerei hazánkban*. Századok. 61-62. /1927-28/ 9. l.
- 11 РАЙКОВ БОЖИДАР i.m. 166. l. 256. jegyzet.
NIEDERHAUSER EMIL, i.m. 67. l.
- 12 NIEDERHAUSER EMIL, i.m. 50-51. l.
- 13 SAMUEL SZÁDECZKY-KARDOSS: *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Avarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen*. Mitarbeiterin des Buches Teréz Olajos. Acta

Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archeologica. Tomus XVI. 93. 1. FERENCZY ENDRE: *A magyar Föld népeinek története a honfoglalásig*. Bp. 1955. 121. 1.

14 MORAVCSIK GYULA: *Byzantinoturcica*. Berlin. 1958. 109. 1.

15 РАЙКОВ, БОЖИДАР i.m. 144. 1.

16 РАЙКОВ, БОЖИДАР i.m. 132., 136. 1.

17 РАЙКОВ, БОЖИДАР i.m. 141., 144. 1.

18 DÉCSY GYULA: *A magyarok nevei a bolgárban* NyK. 1956. 286. 1.

MORAVCSIK GYULA: *A magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 1934. 248. 1.

19 DÉCSY GYULA: i.m. 287. 1.

20 MORAVCSIK GYULA: *A magyar történet bizánci forrásai*. Bp. 246. 1.

21 SAMUEL SZÁDECZKY-KARDOSS: i.m. 93. 1.

22 ЯОРДАН ИВАНОВ i.m. 633. 1.

23 DÉCSY GYULA: i.m. 289. 1.

24 MORAVCSIK GYULA: *A magyar történet bizánci forrásai*. 248. 1., 214. 1. és a táblázatban.

25 DÉCSY GYULA: i.m. 289. 1.

26 A magyar-bolgár történelmi kapcsolatokat illetően itt hívjuk fel a figyelmet azokra a munkákra, amelyek dolgozatunk megírása után lettek számunkra ismeretessé úgyan, de segítséget nyújthatnak PAISZI adatainak értékeléséhez:
Magyar bolgár összeköttetések /A szerző neve nélkül/. Századok. 1898. 111-123. 1., SZAMATA ISTVÁN: *Orosz, szerb és bolgár kátfők magyar vonatkozású adatai*. Századok. 1892. 371-374. 1., FEHÉR GÉZA és GÖLLNER ALADAR: *Magyarok és bolgárok*. 1942. /Officina képeskönyvek. 43./, BÜDEY JÓZSEF: *A magyarok és bolgárok*. A magyarság és Kelet-Európa c. tanulmánygyűjteményben. Bp. 1947. 215-240. 1.

ВЕНГРЫ И ВЕНГРИЯ У ПАИСИЯ ХИЛЕНДАРСКОГО

ИМПЕ Х. ТОТ

Родоначальник болгарского возрождения ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИЙ в своей знаменитой "Истории славяно-болгарской" уделяет значительное внимание тем контактам, которые существовали между предками болгар и венгров.

В статье разбираются автором те места "Истории славяно-болгарской", в которых идет речь о венграх или о Венгерской земле. Особенно выделяются следующие вопросы: 1/ Отождествление событий, описанных Паисием с реальными историческими фактами. 2/ Этнонимы венгров у Паисия и их происхождение. 3/ Источники сведений о венграх.

В статье делается попытка критически проанализировать материалы о венграх, относящиеся к болгаро-венгерским отношениям с древнейших времен до XIV века.

AZ ÓMAGYAR LABIÁLIS UTÓTAGÚ KETTŐSHANGZÓK KÉRDÉSÉNEK
VITÁJA ÉS VALÓSZÍNŰ MEGOLDÁSA

NYÍRI ANTAL

1. Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók kérdése már régóta foglalkoztatja a magyar nyelvtudományt. Legutóbb - 1973-ban - én is foglalkoztam ezzel a problémakörrel /Zur Frage der alt-ungarischen Diphthonge mit labialem Nachglied. MSFOu. 150: 252-259/; most nemcsak az ott elmondottakat fogom előadni, hanem újabb nyomós érvekkel erősítem meg az itt jelzett fejtegetés eredményeit.

2. Az általában elfogadott megállapítás szerint /vö. BARCZI GÉZA: *Magyar hangtörténet*² 90-99/ az ősmagyar kor végén és az ómagyar kor elején a következő labiális utótagú kettőshangzóink voltak: *iŷ*, /*üŷ*/, *ëŷ*, *eŷ*, *iŷ*, /*jü*/, *uŷ*, *oŷ*, *aŷ*; ezek azután hosszú *ú*, *ü*, *ó*, *ő* hangokká váltak; például *fiu*. **kißŷ* > **kiß* > *kiŷ* > *küŷ* /> *kü* 'Stein'/; **kiŷ* > *këŷ* /> *kő* ua./; *fiu*. **päne* > ősm. *feŷ* > *feŷ* /> *fë*~*fő* 'Kopf'/; *fiu*. **komß* > ősm. *xoß* > *hoŷ* /> *hó* 'Schnee', vö. *havas* 'schneeig'/; *fiu*. **kaßpŷ* > ősm. **xaloß* > *háloŷ* /> *háló* 'Netz'/; ősm. *luŷ* /> *lú* 'Pferd'/; *fiu*. **joke* > ősm. **joy* > óm. *joŷ* /> m. -*jó* 'Fluss', például *Sa-jó* folyónév/; honf. e. török **qumlaq* vagy **qumlay* > óm. *kumlay* > *kumloŷ* /> *komló* 'Hopfen'/; szl. *postavъ* > óm. *posztaŷ* > *posztoŷ* /> *posztó* 'Tuch'/. Vö. BARCZI GÉZA, i.m. 90, kk.

3. MÉSZÖLY GEDEON /*Nyelvtörténeti fejtegetések* 78-83; *Ómagyar szövegek* 169-74/ nem találja kielégítőnek ezt a magyarázatot az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók meglétére nézve, és a félhangzó -*ŷ*, -*ü* helyett dentilabiális spiráns mássalhangzót feltételez, tehát *v* hangot, amely szerinte az

előtte levő rövid magánhangzót előbb megnyújtja, majd a *v* el-
tűnik, például: m. *lev* > *lév* > *lé* 'Suppe, Saft, Tunke', *rév* >
ré 'portus; Hafen' *miv* > *mív* > *mí* > *mi* /illetőleg: *mív* > *műv* >
mű > *mu*/, *tiv* > *tív* > *tí* > *ti* 'ihr', *bév* > *böv* > *bűv* > *bő* ~ *bű*
'weit', *fiv* > *fív* > *fűv* > *fű* > *fi* ~ *fű* 'Gras'; HB. *uolov* -
MÉSZÖLY szerint egykorú kiejtése - *volóv* /=*mai való*/, másrészt:
vāldr > *vald*, melynek többes alakja a GyulGl.-ban *valák*- 'seien-
de'; az általános vélemény szerint *tiŷ* > *ti* 'ihr', *fiŷ* > *fű* >
fű 'Gras', *volou* > *való* 'seierend'.

A föltételezett *uŷ*, *űŷ* kettőshangzókról MÉSZÖLY GEDEON a
követezőket mondja: "... ha nyelvemlékeink bármely korszaká-
ban lett volna *uŷ*, olyan fonetikai képzettségű és pedáns orto-
gráfiájú pap nem akadt volna, aki azt a kimondani is nehéz,
meghallani is nehéz *uŷ* kettőshangzót írásban jelölte volna"
/Ómagyar szövegek, 136/. Ezek után igazat kell adnunk BENKŐ
LORÁNDnak /NyK. LIV, 58/, aki azt mondja, hogy az *uŷ*, *űŷ*
kettőshangzót nem tudja kimondani. Há tehát a XX. századbeli
magyar nyelvész nem tudja kimondani az *uŷ*, *űŷ* kettőshangzót,
nagyon kérdésesnek kell minősítenünk ezeket a kettőshangzókat.

MÉSZÖLY GEDEON ezen megállapítás alapján a HB. *ovga*
'oldja; er löse es' alakját így olvassa: óvgya, nem pedig így:
ovgya, mert ha ezt a szót a HB.-ben *ou* kettőshangzóval ejtet-
ték volna, a HB. ortográfiaja szerint így volna írva: *ovgga*,
két -gg- betűvel, a magánhangzók közötti kettőzött mássalhang-
zót a HB. mindig két betűvel írja, például: "ígg ember", ejtsd:
iggy embër 'éggy embër'; *Wimagguc*, *vimagguc*, e.: vimággvuk
'imádjuk', *uimaggomuc*, e.: vimággvomuk 'imádjunk' /imperat./,
oggun e.: oggyun 'adjon' /MÉSZÖLY, i.m. 170-173/.

A következőkben MÉSZÖLY bizonyító fejtegetését részlete-
sen kell idéznem: "Mivel azonban a HB.-ben nem két *g*-vel *ovgga*,
hanem egy *g*-vel *ovga* vagy on írva; ebből a HB. ortográfiaja
szerint kétségtelen az, hogy az *ovga* alakban nem hosszú, hanem
egyszerű *gy* hangot jelöl a *g*. Ha a régi *ód*-nyelvjárási *gyd*
igének *d*-je az imperativusz jelével hasonul, akkor a hasonu-
lásból éppúgy hosszú *ggy* keletkezik, mint ezekben az esetek-
ben: *féd*: *fédjen*, ejtsd: *fëggyën*; *véd*: *védjen*, ejtsd:

véggyën; szid; szidjon, ejtsd: *sziggyon; széd; szédjën*, ejtsd: *szëggyën; ad; adjon*, ejtsd: *aggyon* - valóban a mai *adjon* régi hangváltozata a HB-ben *oggyun*, így írva: *oggun*. Kétségtelen tehát, hogy *fëd, véd, szid, széd, ad* típusú igék imperativuszában nemcsak a HB utáni nyelvekben, hanem a HB nyelvében is hosszú *ggy* volt.

Hasonlítsuk össze a *fëggyën, véggyën, sziggyon, szëggyën, vimdgggyuk* /HB/, *aggyon, oggyun* /HB/, nyelvjárási és régi *öggya* /= oldja/, nyelvjárási *öggya* /= ua/ alakokkal az ilyen alakokat: *esdjën*, ejtsd: *esgyën, kérdjen*, ejtsd: *kërgyën, toldjon*, ejtsd: *tolgyon, mondjon*, ejtsd: *mongyon*, az összehasonlításból megállapíthatjuk azt a nyelvtörténetünk egész folyamán észlelhető állapotot, hogy az igető végső -*d* hangjának és az imperativusz jelének hasonulásából nem lehet hosszú *ggy*, hanem csak egyszerű *gy* abban az esetben, ha ama *d* hang előtt *m á s s a l h a n g z ó* van.

Ezután, ha megfigyeljük azt, hogy az *ad* imperativuszi alakja a HB-ben *oggun*, ejtsd: *oggyun*, az *old* < *öd* HB-beli imperativuszában pedig a *d* hangnak és az imperativusz jelének hasonulásából egyes *g*-vel írott *ovga* alak lett, vagyis egyszerű *gy* hangú alak keletkezett; ebből megállapíthatjuk azt, hogy az *ovga* írott alaknak *gy* hangja előtt a *v* betű nem magánhangzónak, hanem *m á s s a l h a n g z ó n a k* a jele.

A *v* betű pedig nem más mássalhangzónak a jele, hanem csupán a *v* hangé, mind ma, mind ezelőtt, mind a Halotti Beszéd korában; tehát a HB *ovga* szavának kiejtése: *ovgya* > *övgya* - benne közvetlenül az egyszerű *gy* előtt semmiféle magánhangzó, sem *ou* vagy *öu* kettőshangzó nem lehet. Szófejtés, hangtörténet és helyesírástörténet egyaránt bizonyítja az *ovga* alak *v* betűjének *v* hangig értékét" /MÉSZÜLY, *Ómagyar szövegek*, 171-172/.

4. BÁRCZI GÉZA ezt a bizonyító eljárást helytelennek tartja /MNy. XXXIX, 340, jegyzet/: "MÉSZÜLYnek az idézett helyen a HB. *ovga* és *oggun* eltérő alakjaiból levont következtetése nem állja meg a helyét, mert a magyarban félhangzó után a zárhang éppúgy viselkedik, mint mássalhangzó után; tehát *hajtja, hajtsa*, mint *tartja, tartsa*, és nem mint *hatja /hattya/, hassa*."

5. Erre MÉSZÜLY a következőket válaszolja /Ómagyar szövegek, 172-173./: "BARCZI ezt az érvelést lényegében SZINNYEITől vette át, tudniillik SZINNYEI írta a következő megjegyzést: /a HB-ben észlelhető/ » jelölésbeli pontosságra támaszkodva föltehetjük, hogy az *ovga* szó *gy*-je rövid volt, tehát hogy eső kettőshangzó után abban a korban sem ejtettek geminált mássalhangzót /vö. *odjun* > *oggyun* /írva: *oggun*/, ellenben *oud-ja* /írva: *ovga*/. Vö. ma: /*bot*, *lát*/ *bottya*, *láltya*, de: /*rojt*, *fojt*/ *rojtya*, *fojtya*«.

A SZINNYEITől és BARCZITól itt érintett kérdés az, hogy az *old* < *ód* /'solvit'/ igének *oud* vagy *oud* változata a *-ja* rag hozzáfűggesztésével *ougya* /*ougya*/ lehetett-e? Egyszerű *gy*-vel vagy hosszú *ggy*-vel lehetett-e? A választ SZINNYEI úgy adta meg, hogy szemügyre vette a mai *rojt* és *fojt* *-ja* ragos alakját, BARCZI pedig úgy, hogy megnézte a mai *hajt* *-ja* ragos alakját. Így csakugyan azt láthatták, hogy ezek az alakok egyszerű *ty*-sek, nem hosszú *tty*-sek. De az a bökkenő, hogy a HB-ben nem *fojt*, nem *hajt* ige van, hanem az *old* ige, helytelen módszer tehát az, hogy az *ou* ~ *ou* kutatói mai *fojt*-ot *hajt*-ot faggatnak, a szóban levő *old* ~ *ód* ~ *oud* igének pedig nem is méltatják figyelemre sem mai, sem régi *-ja* ragos alakját. Ha máshol nem, CSÜRY BALINT Szamosháti Szótárában. Meggyőződhetünk abból, hogy a *rojtya*, *fojtya*, *hajtya* dacára az *ou* igenis úgy "viselkedik", hogy csakis *ougya* van, de *ougya* vagy *ougya* nincsen."

6. Ezzel BARCZI GEZA és MÉSZÜLY GEDEON között véget ért az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók mivoltáról szóló vita, de a probléma nem oldódott meg.

7. Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók problémájának megoldásához EMIL PETROVICInak "*Egy magyar hangtanisajdtóság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban*" című előadása és az ehhez fűződő vita, megjegyzések és kiegészítések /MNY. LII, 6-26; MNYTK. 93/ által jutottunk közelebb. EMIL PETROVICI román nyelvtudós ugyanis bebizonyította, hogy a román nyelv magyar jövevényszavai között vannak olyanok is, melyekben a magyar *v* hangnak egy *u*-szerű hang felel meg, bár

a románban van dentilabiális *v* és volt is mindig. Ez csak úgy lehetséges, hogy az ómagyarból a román nyelvbe átkerült e csoportbeli jövevényszavakban az átadó magyarban eredetileg nem dentilabiális *v* volt, hanem bilabiális *w*/=*β*/, melynek variánsa az *u*, például: román *Timișoara* /vö. m. *Temesvár*/, rom. *Oarda* /vö. m. *Várda*/, rom. *toluoaie* /vö. m. *tolvaj*/ stb. /BARCZI G., *Hangtört.*² 110/; példák a román dentilabiális *v*-re: *a veni* 'jönni', *Avram* 'Abrahám'.-Nyilvánvaló tehát, hogy a mai *v* hangot tartalmazó olyan magyar szavak, melyeket átvett a román nyelv is, az átvétel korában a magyarban nem dentilabiális *v*-vel hangzottak, mert ilyen hangja az átvétel korában is volt a román nyelvnek, tehát: ha a *Várda* hn. a románba kerülés korában is *v*-vel hangzott volna, a románban is *Varda*-nak hangzanék, nem *Oarda* lenne a hangalakja. Ez nyilván az átadó magyar *Warda* román megfelelője lehet.

8. EMIL PETROVICI ezen megállapításának figyelembevételével TÜRÖK GÁBOR /*A magyar v hangok történetéhez*. MNy. LIII, 368-75/ az ómagyar labiális utótagú kettőshangzókra nézve a mai nyelvjárások, a helyesírástörténet és a régi magyar nyelvtanok tanítása alapján arra az eredményre jutott /MNy. LIII, 375/, hogy: "A HB. *ovga* adatának olvasata esetében BARCZI és MESZÖLY vitájában /vö. BARCZI: MNy. XXXIX, 340, *A m. ly kérd.* 22-3; MESZÖLY, *Óm. szövegek nyrtört. magyarázatokkal* 171-2; stb.; másként BENKŐ, *A m. ly kérd.* 39/ a középén lehet az igazság: a *gy* előtt szerintem is mássalhangzó lehet a valószínűbb olvasat, de nem *v*, hanem *β*. Régi nyelvméleink, némely *u*, *ü* diftongikus vagy hosszú monoftongikus olvasata helyett is valószínűbbnek tetszik előttem az *uβ*, *üβ* olvasatú megoldás, mely szintén félutat jelent egyrészt a régebbi és általánosan elfogadott felfogás /vö. pl. BARCZI: MNy. XXXIX, 340, XL, 290, *Hangtört.* 68/, másrészt MESZÖLY: /*Nyrtört. fejtegetések a HB. alapján* 28, 78; MNy. II, 169, III, 97/ és BEKE /*Nyr.* LIX, 15/ véleménye közt."

TÜRÖK GÁBOR ebben a cikkében megállapította a bilabiális *w*-nek az ómagyar kor utáni meglétét; felismerte továbbá a szóban forgó diftongusok *u*, *ü* labiális utótagjának a bilabiális *w*-vel való összefüggését; az ómagyar *ovga* = *owgya* v. *owgya* ejtés valószínűleg helyes. Mivel azonban e problémának az uráli korszaktól az ómagyar kor végéig folyó történetét

nem vizsgálta meg, és fonológiai szempontból sem elemezte ezt a kérdést, TÜRÖK GÁBOR nem juthatott végleges megoldásra. Ezt maga TÜRÖK GÁBOR is elismeri, mondván: "Dönteni természetesen csak újabb vizsgálatok dönthetnek mindezen futólag érintett kérdésekben" /MNY. LIII, 375/.

9. A labiális utótagú ómagyar kettőshangzók ügyének újból felvetett illetén állása indokolttá teszi, hogy ezt a kérdést hangtörténeti, fonetikai és fonológiai szempontból újra megvizsgáljuk, és megállapítsuk, volt-e az ómagyar nyelvben bilabiális *w*. Ha ez bizonyossá válik, megállapítható, hogy a bilabiális *w* mint fonéma a PU., illetőleg a PFU. kor óta körülbelül a XIV. század végéig állandóan megvolt; ezáltal azonban az ómagyar labiális utótagú kettőshangzó problémája is helyes megvilágításba kerül, és így megoldódik a BARCZI és MÉSZÖLY felfogása közötti ellentét is.

Közismert hangtörténeti tény, hogy a bilabiális *w* az uráli, illetőleg a finnugor korszakban szókezdő és szóbelseji helyzetben egyaránt előfordult; megvan ez még ma is a csere-miszben és az obi ugor nyelvekben, a többi finnugor nyelvben dentilabiális *v* lett, illetőleg a labiális *u*, *ü*, *o* mellett szórványosan eltűnt /LAKÓ GYÖRGY, *A magyar hangállomány finnugor előzményei*. NyÉrt. 47: 26; HAJDÚ PÉTER, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. 107/. Vö. m. *vaj* ~ *vog*, osztj. *voj* ~ *zürj*. *vyj* ~ *cser.új* ~ *fi. voi*; m. *kő*, *kőv* ~ *vog*. *kāw* ~ osztj. *kew* ~ *votj.kő* ~ *md. kev* ~ *fi.kivi* /HAJDÚ, *Bev.* 107./.

A bilabiális *w* azonban kétségtelenül megvolt az ómagyarban is. Ennek az a határozott bizonyítéka, hogy a PFU. **-p*- hangnak a mai magyarban *v* a megfelelője, ez azonban csakis *w*-ből keletkezhett; vö. PFU. *čupa* /HAJDÚ, *Bev.* 102/> ósm.* *sowá-nyu* > m. *sóvány* 'mager'; PFU. **rəps* > ósm. **ruwo-szu* > m. *ravasz* 1. 'Fuchs', 2. 'schlau'. A magyar *árva* szó *-v*-je is fiu.**-p*-re megy vissza, talán a *téved* *-v*- hangja is /LAKÓ, i.m. 36, HAJDÚ, *Bev.* 100/, ez azonban szintén közbeeső *-w*- fokon keresztül volt lehetséges.

Bizonyos esetekben a PU., a PFU. és a PUG. **-m*- is > ósm. **-w*-> m. *-v* lett, például PFU.* *lēme* vagy **līme*

/MSzFE., TESz./ > ósm. *lewü > óm. lēw / > nyj. lē / > m. lēv > lē: levet 'leves; Suppe'; PU. *nime /MSzFE., TESz./ > ósm. *newü > óm. nēw > m. nēv: nevet 'Name'; MÉSZÜLY GEDEON is hivatkozik /Ómagyar szövegek, 169/ a PFU, *-m- > m. -v-, illetőleg -v megfelelésre. - PUG. *pim3 /MSzFE., TESz./ > ósm. *fiwü > óm. fiw ~ fūw > fīw ~ fūw /vö. óm. 1248 k.: fīu, 1297: fyu BARCZI Ht.² 92; fīv 'fī' PENAVIN O. Szlav. szótár, 282/ > fī ~ fū: fivet ~ fūvet 'Cras'.

Az ómagyar fīu és fyu adatainak fiw vagy fīw olvasatát BARCZI GÉZA is lehetőségek tartja, ugyanis megállapítja /i. m. 91/: "Minthogy az ómagyar korszak elején a magyarban valószínűleg nem volt v, hanem a későbbi v-nek β [=w] felelt meg, tehát az μ , μ -höz igen közel álló hang, lehetséges, hogy egy darabig μ , μ ~ β [=w] variánsok váltogathatták egymást magánhangzó után." Hasonlóképpen nyilatkozik BARCZI másutt is /Ht.² 93/: "...az μ palatális színezetű β-vel is váltakozhatott..." - Megemlítek itt még egy példát az ou helyetti ow hangkapcsolatra: PU. *kum3 /MSzFE., TESz./ > ósm. *χowu > *χow > óm. how > hōw > m. hó 'Schnee': havas 'schneeig'; a szövégen a -w előbb megnyújtotta az előtte levő rövid magánhangzót, így tűnt el a -w.

Hogy az ómagyarban vitathatatlanul megvolt a W fonéma, annak előkerültek újabb bizonyítékai is két magyar nyelvjárásból. 1973 októberében vettem magnóra /s e két adatot be is mutattam a Nyelvtud. Társ. szegedi csoportja 1974-ben megtartott ülésén/ a jugoszláviai Bánuta községben a következő adatot: szaruv 'szarv'. Amikor ezt az adatot meghallottam adatközlőmtől, szinte megdöbbenem, és visszatérve Magyarországra, nyomban tüzetesen átvizsgáltam az addig publikált nyelvjárási közleményeket, hogy nincs-e efféle feljegyezve más magyar nyelvjárásterületről is. Hamarosan kitűnt, hogy IMRE SAMU már 1941-ban közölte a következő becses adatokat: szarob 'szarv', szarbat 'szarvat', szarba 'szarva'; tehenszarob /A felsőőri földművelés 85/. Hasonlóképpen 1973-ban is /Felsőőri tájékoztató, 156/. Ez csak úgy lehetséges, hogy a bánutai szaruv 'szarv' hangtani előzménye óm. *szaruw volt, mely Felsőőrön *szarow > szarob lett.

A felsőőri *szarob* nemcsak azt igazolja, hogy ennek előzménye *szarow* volt, hanem azt is, hogy a *szarow* -w hangja mássalhangzó volt, s az előtte levő o hanggal nem oy diftongust alkotott, hanem -ow hangkapcsolatot, melyből később -ob /*szarob*/ hangkapcsolat lett. Ez amellest szól, hogy a HB. *ovga* csakugyan így olvasandó: *ówgya* 'oldja'.

Ezt igazolja az *old* etimológiája is. RÉDEI KÁROLY /NyK. LXII, 124-5/ bebizonyította, hogy a mai *ód>old* 'er lőst etw.' -d eleme gyakorító képző; az előtte levő ó- tő ősm. *ay- vagy *oy- előzményből fejlődött, melynek PFU alakja *ana lehetett: *oy-dy>ow-d>ó-d>old.

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a W fonéma az uráli kortól kezdve megvolt az ősmagyarban is egészen a XIV. századig; ez a W az ősmagyarban és az ómagyarban megvolt a szó elején, a szó belsejében és a szó végén is /ez utóbbi az ómagyarban/, és ez később dentilabiális v lett. Vö. minderre a *kő*: *követ* 'Stein', *ravasz* 'Fuchs, schlau', *hó*: *havat* 'Schnee', *név*: *nevet* 'Name', *lé*: *levet* 'leves; Suppe' *tő*: *töve* 'Wurzel', -jő 'folyó', például: *Sa-jő*, *Berek-jő* > *Berettyő*, *Hév-jő* > *Hejő* stb.

Fonetikailag nézve: az *ɥ*, *ʏ* és a *w* [=β] egymás variánsai. Ezt a tényt BARCZI is elismeri, és a fonetikai kutatások eredményei is igazolják. OTTO VON ESSEN /*Allgemeine und angewandte Phonetik* 66/ a következőket mondja: "Als Halbvokale werden solche Lautbildungen bezeichnet, die genetisch und genematisch an der Grenze des vokalischen Charakters liegen. Sie werden z. T. schon so eng gebildet, dass sie kaum noch Öffnungs-laute zu nennen sind und klanglich schon ein mehr oder weniger merkbares Beigeräusch enthalten, z. T. werden sie aber auch schlaffer und weiter artikuliert als die nächstliegenden, ausgeprägten Vokale; jedenfalls sind sie in keiner der bekannten Sprachen Akzentträger."

A β hangról ugyanő a következőket mondja: "Tritt bei β noch Lippenrundung hinzu, so dürfte sich die Schreibung *ɥ* empfehlen" /i.m. 74/. - TÜRÖK GÁBOR is megjegyzi: "hogy a β és *ɥ* vagy *ʏ* közt, sőt a β és v közt sincsenek szilárd, éles határok" /MNy. LIII, 371/.

HAJDÚ PETER /Bevezetés az urdúi nyelvtudományba 27/
megállapítja, hogy fonológiai szempontból a *v* és a *w* ugyanaz a hang. Ebből az is következik, hogy a *w*, az *u* és az *ü* később a *v* ugyanazon fonémának allofonjai.

A következő, amire rá kell mutatni, az az, hogy az *i* és az *u*, *ü*, illetőleg a *w* mássalhangzó előtt nem szemivokális, hanem mássalhangzó.

Ezt a következő példák igazolják: *vértetni* 'panzern': *vérttel* ejtsd: *vértel* 'mit Harnisch'; *ő mond* valamit 'er sagt etwas' és a *mondd* 'sage!' imperativus; az *r* utáni *tt* a *vérttel* 'mit Harnisch' szóban és az *n* utáni *dd* a *mondd!* szóban éppen olyan hosszan hangzik, mint az *r* utáni rövid *t* a *vértetni* 'panzern'szóban és az *n* utáni *d* az "*ő mond* valamit" 'er sagt etwas' kifejezésben.

Ugyanúgy nem állhat *j* és *w* után sem hosszú vagy ikerített mássalhangzó, például: *partja* ejtsd: *partya* 'sein Ufer' és *rojtja*, ejtsd: *rojtya* 'seine Franse', *tartja*, ejtsd: *tartya* 'er hált es' és *fojtja*, ejtsd: *fojtya* 'er erstickt es', *hajtja*, ejtsd: *hajtya* 'er treibt es' stb.

Ha összehasonlítjuk az iménti kvantitás-viszonyokat az *ldj > lgy* és a *vgy* hangkapcsolatokban levő *gy* időtartamával ezekben a szavakban: *oldja* ejtsd: *olgya* 'er löst es' és 'er löse es', továbbá a nyelvjárási *ögya* /*övjá* / 'er hütet es' és 'er hüte es', akkor azt tapasztaljuk, hogy *r*, *j*, *n*, *l*, *v* után nem állhat kettős, illetőleg hosszú mássalhangzó.

Hogy a *v* és a *w*, amint láttuk, ugyanazon mássalhangzó fonéma realizációja, nyilvánvaló, hogy az óm.w hang úgy viselkedik, mint általában a mássalhangzók. Ebből az következik, hogy az ómagyar *w* után nem állhat hosszú, illetőleg kettőzött mássalhangzó, ezért az ómagyar *ovga* szó a Halotti Beszédben vagy *owgya*, vagy pedig *ögya* volt, vagyis nem volt diftongus HB. *ovga* szavában.

Ez a sajátság jellemezte nemcsak az itt elemzett *iw*, *uw*, *uw*, *ow* hangkapcsolatot, hanem az *ow* és *öw* hangkapcsolatot is, de a társadalmi tudatban e hangkapcsolatok *w*-je is a *w* fonéma allofonja volt.

Voltaképpen tehát BARCZI GÉZA és MÉSZÖLY GEDEON fölfogása között nincsen merev ellentét ebben a kérdésben. BARCZI GÉZA inkább fonetikai, MÉSZÖLY GEDEON pedig inkább fonológiai szempontból vizsgálta meg ezt az ómagyar hangtörténeti jelenséget; a hangtörténet a fonetika és a fonológia egybehangzó vallomása alapján nem labiális utótagú kettős hangzók ezek, hanem olyan hangkapcsolatok, melyeknek második tagja az ómagyar társadalmi tudatban *W* fonéma volt, vagyis *iw*, *uw*, *ow*, *aw*, és *ow* hangkapcsolatok; ezek azután hosszú *í*, *ű*, *ó*, *ő* hangokká váltak.

DIE DISKUSSION ÜBER DIE SOGENANNTEN ALTUNGARISCHEN
DIPHTHONGE MIT LABIALEM NACHGLIED UND DEREN WAHR-
SCHEINLICHE LÖSUNG

von
A. NYÍRI

Der Verf. führt neue lautgeschichtliche, etymologische, phonetische und phonologische Beweise dafür an, dass es in der altungarischen Sprache keine Diphthonge mit labialem Nachglied *iŷ, uŷ, ɛŷ, øŷ, ɨŷ, uŷ, oŷ, aŷ* gab, dafür existierten folgende Lautverbindungen: *iw, úw, ɛw, øw, uw, ow, aw*, die dann zu *í, ű, é, ő, ú, ó* wurden.

AZ AND/END IDŐJELES JÖVŐ IDŐ TÖRTÉNETÉHEZ

VELCSOV MÁRTONNÉ

A magyar nyelvészeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélemény szerint "Az *and*, *-end* végzetű jövő igealakok eredetileg frequentatív-inchoatív képzős alakok, melyekkel egész természetesen társult a jövő idő képzete." /KLEMM: *Magyar történeti mondattan* 101/. Az *m + d* képzőhalmaz az ős-magyar korban válhatott időjellé /*futamod- > futand*/, hiszen már az első magyar nyelvű szövegemlékben megtalálható a jövő idő jelölésére: HB. *emdul* 'enni fogsz' /vö. MÉSZÖLY: *Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján* 9; D. BARTHA K.: *A magyar szóképzés története* 99-100; BARCZI-BENKŐ-BERRAR: *A magyar nyelv története* 415./ Itt még eredetibb hangalakjában találjuk, ezt csak egy lépés választja el a képzés helye szerint hasonult végleges formától. Képzőből eredtát több nyelvi tény teszi kétségtelenné, így első sorban az, hogy igenévképző járulhatott hozzá, s ily módon jött létre a már egységes funkciójú *andó/endő* a beálló mel-léknévi igenevek megalkotására /vö. KLEMM: i.h.; D. BARTHA K.: *A magyar szóképzés története* 98-9/; a főnévi igenév, illetőleg a ható ige képzőjének felvételére is hoz adatot SZENCZI MOLNAR ALBERT /CorpGr. 181, 188/, s még a Magyar Tudós Társaság által 1847-ben közrebocsátott munka: *A' magyar nyelv rendszere* /195, 225/ is számba veszi, bár ez utóbbiban nyilvánvalóan késői, mesterségesen megalkotott példák találhatók: "Midőn ... az *and*, *end* által alakult régi jövőt tőige

gyanánt véve, és így ragozva előadjuk: koránt sem teszszük ezt azért, mintha mind az itt előadandó formákat mindenkor elkerülhetetlenül szükségeseznek tartanók; hanem csupán, hogy e' tekintetben is nyelvünk' hajlékonyságát kimutassuk." - olvashatjuk benne. /i. m. 221/. Ezután felsorolja az *and/end*-del ellátott relatív igetőpéldákat a múlt idő *!!* jeleivel és a módjelekkel bővített formájukban.

Az *and/end* időjel élettörténetét vázlatosan összefoglalja KLEMM /i. h./; a régi nyelvtanírókra hivatkozva megállapítja, hogy ezek az igealakok az élőbeszédben mindig ritkán fordultak elő, az irodalmi alkotások, bibliafordítások éltek inkább vele. Az időjel életpályájának változatos görbéjét ismerjük meg ebből az összefoglalásból, megtudjuk, hogy a régi írott nyelvben viszonylag gyakori formákat a nyelvújítás megpróbálta feleleveníteni, a mai nyelv viszont egyáltalán nem használja már.

Az *and/end* időjeles jövő régi nyelvi használata kialakulásától kezdve a nyelvújításig meghatározott beszédhelyzet függvénye, eredetileg ugyanis nem általános jövőt - ennek ősi kifejezőeszköze a jelen idejű igealak, később a körülírt, analitikus formák -, hanem úgy mondhatnánk, hogy függő időt jelölt. Egyszerű mondatokban vagy alárendelt összetett mondatok főmondatában sokáig egyáltalán nem fordult elő. Erre a tényre a régi nyelvtanok példái utalnak ugyan, mégsem veszik az időjelnek ezt a jellemzőjét kellő mértékben figyelembe a nyelvtörténeti összefoglalások. SYLVESTER JÁNOS nyelvtanában az *and/end*-es jövőre csak mellékmondati használatban idéz példát: "Cum amauero, amaueris, amauerit; *mikoron* [szeretendek, [szeretende]sz, [szeretend" /CorpGr. 62/ stb., sőt coniunctivusi alakoknak mondja /i. m. 61/. Az "indicativus" jövő idejéről ezt írja: "Futurum exprimere nequimus, nisi circumloquamur". SZENCZI MOLNAR ALBERT is hasonlóképpen jellemzi, ő "futurum modi subjunctivi"-nek nevezi /CorpGr. 188 stb./, KOMAROMI CSIPKES GYÖRGY szintén így /CorpGr. 379/, KÖVESDI PÁL pedig coniunctivus futurumának mondja /CorpGr. 566/ ezt a részparadigmát. KLEMM szerint: "Jelentésére vonatko-

zólag a latin nyelvtan hatása alatt vita folyt arról is, vajjon conjunctivi vagy indicativi futurum-e... Ma már nem férhet kétség hozzá, hogy ezek jelentőmódú alakok." /i. m. 10/. Ezt el kell fogadnunk, de az is kétségtelen, hogy az idézett nyelvtaníróknál a conjunctivusi, subiunctivusi alakok közé sorolás az illető igealakok függőségére utal. Ez a különbségtétel még a XVII. század végén is tudatos - csak a nyelvújítás felel el -, még inkább így találjuk ezt az ómagyar korban, illetőleg a középmagyar kor elején. Mészöly /i. m. 9-10/ A HB. idézett alakjáról ezt írja: "Hogy a HB. *emd* igealakja nem egyenes állítást, hanem csak lehetőséget fejez ki, az kitűnik abból, hogy ez az *-md* képzős futurum csak a »ki nopun...« kezdetű mellékmondatban van, mely egy föltett, egy lehető cselekvést fejez ki; de már a rákövetkező, bizonyosat állító főmondatnak futurum értékű igei állítmánya, a »holsz« / = meghalsz/... azonos a jelen időt is kifejező igealakkal." Ezután különböző kódexbeli idézetekkel egészíti ki fentebbi megállapítását. A kezdő igék képzőjének futurum-jelölő eszközzé válását a következőképpen magyarázza: "A lehetőséget jól kifejezhette az ember a kezdést kifejező nyelvi eszközzel /inchoativum/, mivel a kezdés megkísérlést, megpróbálást, szándékot jelenthet /conativum/, ez a fogalom pedig magában foglalja a vélt lehetőség fogalmát /potentiale/, a lehetőségből pedig annak a jövőbelisége révén válhat futurum." /i. m. 10/. A HB. után több, mint két évszázaddal a BécsiK. még mutatja ezt a megkülönböztetést a jövőbeli cselekvések megnevezési formái között. Ugyanis a kódex valamennyi *and/end*-es igealakja mellékmondatban fordul elő, s megfordítva: a latin szöveg minden főmondatban előforduló jövő idejű igéjét jelen igealakkal fordítja magyarra. Feltűnő, hogy a legtöbb *and/end* időjeles alak feltételes és időhatározói /illetőleg feltételes-időhatározói/ mellékmondatban található /összesen 104/, ezt az időjel keletkezésének fenti magyarázata érthetővé teszi. Mivel azonban a magyar nyelv-

ben sohasem volt formális időegyeztetés, azon sem csodálkozhatunk, hogy nemcsak a coniunctivusi formákat adják segítségével vissza; hanem praesens indicativust is, pl.: "Iriad meg è latast ñiluan Buxuſra hog ki 9tèt oluaſanga kpuèthèſſe: Scribe visa aperte in buxo, ut assequatur, qui *elegit* ea." /BK. 264/¹; "Eodog ki meg varia *iutand* ezer haromzaz XXXij napokra: Beatus, qui exspectat, et *pervenit* usque ad dies mille trecentos triginta quinque." /BK. 167 ₁₂/. Az utóbbi mondat azt is mutatja, hogy a mellékmondat két állítmánya közül az első igekötős ige lévén jelen alakú marad a jövőben érvényre jutó tartalma és mellékmondatban való előfordulása ellenére, s csak a *jutand* alakja jelöli azt a jövőbeli lehetőséget, amely a közlés tartalmából következik.

Az alábbi párhuzamos szerkesztésű feltételes mondatokban azonos igealakokat fordít a BK. kétféle módon. A latin szöveg így hangzik: "Si *offeratis* caecum ad immolandum, nonne malum est? et si *offeratis* claudum et languidum, nonne malum est?" A fordítás a következő: "Ha vakot *aiālotoc* aldozni nēdē gonoz é & ha fantat & bēteget *aiālandotoc* minēdē gonoz é" /BK. 321₉/; amint látjuk, csak a második igealak hordozza a jövőidő jelét.

Ezek értelemszerű, viszonylag szabad fordítások, s egyrészt azt mutatják, hogy a vizsgált időjel ebben a nyelvállapotban nem általában a jövőt, hanem a jövőbeli cselekvésnek a főmondattól való függését jelölte, és használata nem volt kötelező; másrészt azt, hogy a kétségtelenül igen erős latin hatás ellenére sem mindig szolgai visszaadása a magyar igealak a latinnak. Nem merész tehát a következtetésünk, ha e XV. századi magyar nyelvet megőrző nyelvemlék általános szabályosságának mondjuk ki, hogy a vizsgált időjellel a függőséget, az alárendeltséget fejezi ki. Ellenpéldát nem találunk a szövegben, azért hadd hangsúlyozzuk ismét, hogy az *and/end*-es forma kizárólag mellékmondat állítmányaként fordul elő.

A továbbiakban tekintsük át, milyen mellékmondatfajtákban szerepelnek a függő jövőidő alakjai! A sorrendben a gyakoriságot vettük alapul, a számadatok a mellékmondatokra vonatkoznak; az igealakok száma általában több ennél, mert előfordul, hogy egy mellékmondatban több is van belőlük.

1. A gyakoriság alapján első helyre a feltételes mellékmondatok kerülnek. Bemutatásukra egyetlen példát idézünk: "Ha en ozzagōnac fēlēt meġkērēndēd & adatic nēkēd: etiam si dimidiā partem regni petieris, dabitur tibi" /BK. 59₃/. Összesen 73 mondat.
2. A második helyen az időhatározói mellékmondatok vannak, pl.: "Mūdgōn meġfogatātandic Iſrlnc nēpē tō 22ēl paz-anollon altal gākni te oldalidat: Cum captus fuerit populus Israel, gladio perforari praecipiam latera tua." /BK. 40₂₈/. Összesen: 55 mondat./+5 időhatározói-feltételes m./
3. A harmadik helyre az alanyi mellékmondatok kerülnek, pl.: "Kic kēdeg beaplēndic azokat meġ galasztatnac: Qui autem colunt ea, confundentur." /BK. 113₃₈/. Összesen 26 mondat.
4. Az előfordulási számarány szerint a jelzői mellékmondatok-ban való előfordulás következik, pl.: "Te kiral zerzeft vētel hog menden ěmber ki hallanga a ...trombitanac zozattat letēriēzie qmagat & imagga az araņ oszlopot: tu rex posuisti decretum, ut omnis homo, qui audierit sonitum tubae..., prosternat se, et adoret statum auream" /BK. 126₁₀/. Összesen 17 mondat.
5. A tárgyi mellékmondatban való előfordulás viszonylag ritka: "& kikēt meġzabadeitandaz tōrnēc adom: et quos salvaveris, in gladium dabo" /BK. 255₁₄/. Összesen 5 mondat.
6. Helyhatározói mellékmondatban: "Valahoua menēndēz meġēc: quocumque perrexeris, pergam" /BK. 2₁₆/. Összesen 4 mondat.

7. Módhatározói mellékmondatban: "miként *latandod* vgan teg te zolgaiddal: et sicut videris, facies cum servis tuis." /BK. 118₁₃/. Összesen 3 mondat.
8. Egyetlen példa van a részeshatározói mondatban való előfordulásra: "valakinèc *akaranga* agga azt: cuicumque voluerit, det illud." /BK. 139₂₉/.

Külön kell szólnunk egy feltételes mondatban előforduló, körülírásnak is minősíthető kifejezésről. Így hangzik az idézet: "Hogha eghazban tiz ferfiac *lèndnèc maradandnac* ok: meg halnac: Quodsi *reliqui fuerint* decem viri in domo una, et ipsi morientur." /BK. 225₉/. Itt vagy a *reliqui fuerint* pontos visszaadására való törekvés eredményezte ezt a kéttős formát, vagy szinonimáknak kell tekintenünk a két igealakot.

Egy példából hiányzik a főmondat állítmánya: "Es 9 *atta* *anha* 9zülèy mikor *pphetaland*: et configent eum pater eius et mater eius, genitores eius, cum *prophetaverit*." /BK. 314₃/. A *mikor* kötőszó és a párhuzamos latin szöveg itt is kétségtelenül mutatja, hogy időhatározói mellékmondatban fordul elő a *profétaland* ige, a betűhív kiadás lapalji jegyzete meg is jegyzi, hogy az *atta* szó után a sor egy harmada üres.

Végül minden bizonnyal lemaradt a nasalist rövidítő mellékjel a BK. 230₄-en található *menèdnèc* szóalakról: "Es ha 9 èllènfegec... fog[agba *menèdnèc* 9 èllènfegec èl[ot: ot parèloloc t[ornèc *meg/t/qli* 9kèt: Et si *abierint* in captivitatem coram inimicis suis, ibi mandabo gladio, et occidet eos" /BK. 230₄/. Helyesen így lett volna: *menèdnèc*, ez derül ki a latin megfelelőből, és erre vall a magyar szövegkörnyezet is. Így ez a példa is a feltételes mellékmondatok számát gyarapítja. A szövegelőzményben, közvetlenül az idézett részlet előtt a feltételes mondatoknak egész sorozata áll, ez is igazolja a fenti értelmezést.

Mint láttuk, a BécsiK. *and/end* időjeles igealakjai következetesen igazolják azt a megállapítást, hogy a kez-

dés → lehetőség → időbeli függőség → általában a főmondatból való függés kifejezésére használták az első fordítók ezt a formát. A főmondatban való felhasználhatóság a nyelvújításnak köszönhető, s annak az eredménye, hogy az eredeti szabály feledésbe merült. Mai értékének jellemzésére pedig idézzük TOMPA JÓZSEF-et: "Die früheren einfachen Futurformen mit dem Tempuszeichen *end/and* sind heutzutage selbst als altertümliches oder scherzhaftes Stilelement in der Literatur nur selten gebräuchlich" /UngGramm. 166/.

J E G Y Z E T

¹Ugyanígy még BK. 166₃: *taneitandnac* - *erudiunt*; BK. 259, II. Prol.: *latandnac* - *vident* BK. 202, II. Prol.: *vèttè-tèndnèc* - *ponuntur*.

ZUR GESCHICHTE DES MIT DEM TEMPUSZEICHEN *and/end*
VERSEHENEN FUTURS

von

MÁRTONNÉ VELCSOV

Laut der in der ungarischen linguistischen Fachliteratur allgemein anerkannten Meinung ist das Tempuszeichen *and/end* hinsichtlich seines Ursprungs mit dem Verbal-suffix *m+d* identisch. Die originale Funktion dieses Futurtempuszeichens besteht im Ausdruck von Handlungen, die in der Zukunft möglich sind; in unseren ersten Sprachdenkmälern finden wir es nur am Prädikat von Nebensätzen. Die Autorin untersuchte das Vorkommen der mit dem Tempuszeichen *and/end* versehenen Verbformen im Gesamttext der Wiener-Kodex und kam zum Ergebnis, dass wir es in diesem Sprachdenkmal zunächst nur in solcher Position, also in Abhängigkeit vom Hauptsatz, in erster Linie in konditionalen und temporalen Nebensätzen antreffen. Dieses Tempuszeichen bezeichnete in unserer Sprache zuerst also ein abhängiges Tempus. Später geriet diese seine Rolle in Vergessenheit und als es durch die Spracherneuerung wieder erweckt wurde, hat man im Gebrauch keinen Unterschied mehr gemacht, d. h. man begann das Tempuszeichen in Hauptsätzen genauso zu gebrauchen wie in Nebensätzen.

A MONDATOK SORRENDJÉNEK ÉS LOGIKAI KAPCSOLÓDÁSÁNAK
ÖSSZEFÜGGÉSE NÉGYMONDATOS BESZÉDMŰVEKBEN

BÉKÉSI IMRE

1. Az eddigi kísérleti vizsgálatok¹ meggyőzően szemléltették azt az összefüggést, amely a beszédművet felépítő mondategészek sorrendje és logikai kapcsolódásuk között fennáll. Ennek az összefüggésnek árnyaltabb feltárására vállalkozik ez a dolgozat.

Két alapkérdése a következő: Megadott híryanagok mondatainak variálása során

- milyen mondatrendű hírek, s ezzel összefüggésben
- miféle logikai változatok jönnek létre?

Kérdéseinkhez megfelelően fordultatos, illetőleg fordultatosítható híryanagokat kellett alapul adnunk, s a meggyőző válasz érdekében legalább hármat. Mindhárom híryanagban a következőtő-magyarázó viszonyt adtuk a legtöbb teret annak felderítésére, hogy csupán egymássá alakulnak-e át, vagy pedig más viszonyértéket is fölvehetnek sorrendi helyük megváltoztatásakor. Az ellentétes viszonyt a mondatrenddel összefüggő szerepét két híryanagban vizsgáltuk. A kapcsolatos viszonyra /bár helyet kapott a feladatokban/ jelenleg nem fordítottunk különösebb figyelmet; a választó viszonytal pedig nem is dolgoztunk, mivel ez a viszonyfajta az újságnyelvben nem lép föl a mondategészek közti kapcsolódás szintjére.

1.1. A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggését kísérleti úton vizsgáltuk. Ehhez kilencven személyből álló hírszerkesztő munkatársi gárdát hoztunk létre magyar szakos főiskolái hallgatókból. Személyre szóló feladatuk

azonos volt: megadott mondatrendű négymondatos híryanagból más mondatrendű hírváltozatokat kellett írniok. A feladat megszorító feltételei a következők voltak: a/ a híryanag megadott négy mondata közül bármelyik lehet hírkezdő mondat; b/ az egyes hírváltozatokban mindegyik mondat csak egyszer szerepelhet, de mind a négy mondatnak egyszer szerepelnie kell; c/ a hír elejére állított mondaton semmit sem szabad változtatni, a további három azonban lehet, de csak a mondatkapcsolás - utalás természetessége által kívánt mértékben; d/ minden hírszerkesztő munkatárs legalább 5, illetőleg legfeljebb 10 hírváltozatot írjon mindhárom híryanagból.

Az egyes híryanagok mondatait megszámozva s olyan megfogalmazásban adtuk, hogy mindegyikük változtatás nélkül legyen alkalmas hírkezdő szerepre. A három feladat anyaga a következő volt:

A/ feladat anyaga:

(1) *Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be.*

(2) *Táska Aladárné Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos éles hangon kifogásolta lakótársa galambdszkodását a közösen használt padlásán.*

(3) *Szeléd galambjai védelmében durván összeverte szomszédasszonyát Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos.*

(4) *A Szegedi Járásbíróság három hónapra ítélte a magáról megfélekedezett galambtenyésztőt.*

B/ feladat anyaga:

(1) *Március 17-én éjszaka leégett a laposi Búzakalász Tsz újonnan épített baromfikeltetője.*

(2) *Sánta B. János éjjeliőr saját felelősségének súlya alatt öngyilkosságot követett el.*

(3) *A szakértői vizsgálat szerint a Búzakalász Tsz tűzkárát a villamosvezeték zárlata okozta.*

(4) *A Búzakalász Tsz vezetősége nyugdíjkiegészítést sza-*

vazott meg a túl lelkiismeretes éjjeliőr özvegyének.

C/ feladat anyaga:

(1) Kivilágítatlan lovaskocsival fuvarozott kedden este Nagy Antal Zsombó, Fő u. 13. szám alatti lakos.

(2) Motorkerékpárral lovaskocsinak szaladt Zsombó és Forráskút között. Ince Sándor Zsombó, Ménes u. 9. szám alatti lakos.

(3) Súlyos sérülést szenvedett egy motorkerékpáros kedden este Zsombó és Forráskút között.

(4) A Szegedi Rendőrkapitányság eljárást indított egy balesetet okozó lovaskocsi hajtója ellen.

2. Az elkészült hírvariánsok elemzése előtt hasonlítsuk össze a három feladat híryanagát !

Mindháromban közös:

a terjedelem: négy mondategész, három kapcsolódási hely;
a mondatrendi változatok elvi /absztrakt/
lehetősége egyaránt 24 db;

a téma: bűnügy /rendőrségi-bírószági hír/

a műfaj: bekezdésnyi napihír

Részben közös jegyek: (ezek a híryanagok tartalmi-logikai oldalából következnek):

	A/ feladat	B/ feladat	C/ feladat
A mondatok megszámozott sorrendjével <u>kifejtve adott logikai viszonyok:</u>	ellentétes következtető	következtető ellentétes	következtető - - -
A mondatok sorrendi változtatásában <u>rejlő</u> logikai viszonyok:	magyarázó kapcsolatos	magyarázó kapcsolatos	magyarázó - - -
A variánsok mennyiségének <u>elvi /absztrakt/</u> lehetősége	64	64	8
A variánsok mennyiségének <u>reális /konkrét/</u> lehetősége	16	18	8

A következőkben arra keresünk választ, hogy a fenti lehetőségekből mi valósult meg az egyes feladatokban. Alapkérdésünket itt ajánlatos részkérdésekre bontani:

A feladatok eredeti, számozott mondatrendjével adott következtető és ellentétes viszony a konstrukció melyik helyére került át, illetőleg melyik helyére nem kerülhetett?

A következtető és az ellentétes viszony a sorrendi cserék ellenére mely esetekben őrizte meg, illetőleg a sorrendi cserék hatására mely konstrukcionális helyzetekben veszítette el kapcsolódásának eredeti jellegét, s ez utóbbi esetben mivé alakult át?

További sorrendi cserék hatására mi lett a sorsa az előző cserék következtében létrejött magyarázó és kapcsolatos viszonyoknak?

Kérdéseinkre a 3 feladat alapján megírt 3 x 675 db variáns tipológiai és gyakorisági feldolgozása ad választ. E munka részletező, szöveges elemzésének teljes anyagát itt nincs lehetőségünk közzé tenni, de legalább egy részletet be kell mutatnunk.

Az elemzést illusztráló szerepre az A/feladat *e l l e n - t é t e s _ k a p c s o l ó d á s á t* választottuk. Itt az első és a második mondat között, vagyis az első kapcsolódási helyen találjuk az ellentétes viszonyt: "/1/ Varga Mihály Szedged, Kis u. 6. szám alatti lakos a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be. /2/ Szomszédasszonya, Táská Aladárné *azonban* éles hangon kifogásolta a galambászkodást a közösen használt padláson". A hír egészében elhelyezve: 1 ≠ 2 ← 3 ← 4.

(A B/feladatban a 3. mondat áll tematikai ellentétben az előzményével, vagyis ott a második kapcsolásra helyeztük az ellentétet; a C/feladatban viszont nincs ellentétes kapcsolat.)

2.1. Az A/feladatban adott ellentétes viszony reagálása a mondatrendi változtatásokra

2.1.1. A kilencven hírszerkesztő közül 88-an írtak egy-egy variánst az *e r e d e t i m o n d a t s o r r e n d r e* is, az ellentétes kapcsolat így a konstrukció 1-2. mondata közt fordul elő a legnagyobb gyakorisággal (a lehetőség ki-

használtsága 97,77 %-os). Az 1 - 2 - 3 - 4 mondatrendű logikai alapváltozaton azonban nemcsak egyféleképpen tömbösödnek a mondatok. Attól függően, hogy közülük melyeknek adtak viszonylagosan nagyobb önállóságot, illetőleg melyek közt jelölték az egybetartozás szorosságát a hírszerkesztők, egyenlő vagy egyenlőtlen kéttömbös konstrukciótípus keletkezett.

Az egyenlően kéttömbös típus: $[(1 \neq 2) \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$

Itt a 2. mondatnak az elsőhöz, illetőleg a negyediknek a harmadikhoz való szorosabb tartozása okozza a konstrukció két egyenlő tömbre való tagolódását:

"(1) Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be. (2) *Ezt azonban* szomszédasszonya, Táská Aladárné éles hangon kifogásolta. (3) Szelíd galambjai védelmében Varga Mihály durván összeverte a szomszédasszonyt. (4) A szegedi Járásbíróság *ezért* három hónapra ítélte a magáról megfélelkezett galambtenyésztőt".

Az egyenlőtlenül kéttömbös típus: $\langle [1 \neq (2 \leftarrow 3)] \leftarrow 4 \rangle$

Itt a 2. és a 3. mondat van szorosabb kapcsolatban egymással:

- a 3. mondatban határozott névelő helyett birtokos személyrag (V. M. durván összeverte szomszédasszonyt);

- a 2. mondatból elmarad az utalás (*Ezt*), s birtokos személyrag helyett határozott névelő (Táská Aladárné, a szomszédasszony...);

- a 4. mondat távolabb került a 3.-tól, mert kimaradt belőle az *ezért* határozószói utalás:

"(1) Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be. (2) Táská Aladárné, a szomszédasszony *azonban* éles hangon kifogásolta a lakótárs galambászkodását a közösen használt padláson. (3) Szelíd galambjai védelmében Varga Mihály durván összeverte szomszédasszonyt. (4) A szegedi Járásbíróság három hónapra ítélte a magáról megfélelkezett galambtenyésztőt".

2.1.2. Nem változtatja meg a 2-es mondat kapcsolódásának ellentétes jellegét a 3. és a 4. mondat sorrendi felcserélése (40 db variáns, a lehetőség 44,4 %-os kihasználtságú).

A 3. és a 4. mondat közt volt következtető viszony szükség szerűen fordul magyarázóvá, hiszen a verekedésért ítélték el Vargát. Kevésbé volt előre látható az a logikai viszonyváltozás, amely a 2. kapcsolódási helyen ment végbe. Itt ugyanis egyik hírszerkesztő sem jelölte kötőszóval az előzményből folyó következmény jellegét, ezért inkább időbeli rákövetkezés, mint okozati viszony van a konstrukció két egyenlő tömbje között: $[(1 \neq 2) + (4 \rightarrow 3)]$:

"/1/ Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be. (2) *Ezt azonban szomszédasszonya, Táská Aladárné éles hangon kifogásolta.* (4) A szegedi Járásbíróság három hónapra elítélte Varga Mihályt. (3) *A magáról megfélemedezett galambtenyésztő ugyanis durván összeverte szomszédasszonyát*".

2.2. Sorrendi csere következtében nagy számban került át a z e l l e n t é t e s v i s z o n y a k o n s t r u k c i ó m á s o d i k k a p c s o l ó d á s i h e l y é r e /84 db, 93,33 %-os kihasználtság/. Elsősorban akkor kerül ide az ellentétes kapcsolás, ha a 4-es mondat előre vetett végkövetkezményként, tételmondatként kap szerepet a konstrukció első helyén. A 4 - 1 - 2 - 3 sorrendben egyedül a 4-es mondat szerepe egyértelmű, ez ugyanis mindenképpen egyenlőtlen kéttömbös formára tagolja a konstrukciót: $4 \rightarrow [1 \neq 2 + 3]$. A második tömb belső tagolódása inkább a hírszerkesztő elképzelésétől függ, bár a 3-as mondatnak több lehetősége van, hogy határozószói utalószóval (*Ezért*), illetőleg személynévmási kapcsolással (*őt*) magához vonzza a 2-es mondatot: "*Ezért durván összeverte őt Varga Mihály*". Ábrázolva: $[4 \rightarrow [1 \neq (2 \leftarrow 3)]]$.

2.2.1. Az előzővel azonos logikai alapváltozatot kapunk a 3-as mondat sorrendi kiemelésével is: $3 \rightarrow 1 \neq 2 \leftarrow 4$: "(3) Szelíd galambjai védelmében durván összeverte szomszédasszonyát Varga Mihály Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos. (1) Varga *ugyanis* galambtartásra rendezkedett be a társasház közös padlásán. (2) Szomszédasszonya, Táská Aladárné *azonban* éles hangon kifogásolta lakótársa galambáskodását a közösen használt padláson. (4) A szegedi Járásbíróság három hónapra ítélté a magáról megfélemedezett galambtenyésztőt."

Ebben a változatban a 3-as mondat mint részkövetkezmény még a konstrukció élén sem képes önálló tömböt alkotni, ezt a szerepet ismét a 4-es mondat kapja, csak ezúttal záró szerepű tételmondatként: $\langle [3 \rightarrow (1 \neq 2)] \leftarrow 4 \rangle$.

2.2.2. A figyelmünk előterében álló ellentétes kapcsolás a 4 - 3 - 1 - 2 mondatrendű hírben is megőrződött. "(4) A szegedi Járásbíróság három hónapra ítélte a magáról megfélekezett galambtenyésztőt. (3) Varga Mihály Szeged, Kis u.6. szám alatti lakos *ugyanis* galambjai védelmében durván összeverte szomszédasszonyát. (1) Varga a társasház padlásán galambtartásra rendezkedett be. (2) Szomszédasszonya, Táská Aladárné *azonban* éles hangon kifogásolta lakótársa galambszkodását a közösen használt padláson." Ábrázolva:

$\langle 4 \rightarrow [3 \rightarrow (1 \neq 2)] \rangle$. Mint látjuk, itt a 3. kapcsolási helyen kapott szerepet az ellentétes viszony, ugyanis van a 3 - 4 - 1 - 2 mondatrendű változatban is, amelyet már nem is kell példán szemléltetnünk. Az ellentétes viszony itteni egyetlen konstrukcionális tulajdonságát ugyanis enélkül is felismerhetjük. Az ellentét nem a teljes konstrukció függvényében áll, hanem csak két mondat, az 1-es és a 2-es között létezik.

Az ellentétes viszony az $1 \neq 2$ szegmentumon belül jelent meg, a 3-as és a 4-es mondat pedig csak követte, megelőzte vagy közrefogta ezt.

Ezek után egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul. Mi történik az ellentétes viszonnal az 1-es és a 2-es mondat sorrendi cseréjekor? Erre a kérdésre már egy más minőségű példasor fog feleletet adni.

2.3. Az 1-es és a 2-es mondat sorrendi megfordításakor az addigi ellentét magyarázó viszonyra alakul át.

Ha ugyanis "Táská Aladárné éles hangú tiltakozása"-t a hír első helyére emeljük ki, akkor e mondatnak az a következmény jellege erősödik fel, amely kezdettől benne lappangott, csupán az eddig vizsgált konstrukcionális helyzeteiben halványult el az erősebb, az ellentét mögött. A 2 - 1 mondatrendű hírkezdésben viszont az ellentét tompul el, mert a

második helyre szorult "galambászzkodás"-nak magyaráznia kell a "tiltakozás"-t: "(2) Táská Aladárné Szeged, Kis u. 6. szám alatti lakos éles hangon kifogásolta lakótársa galambászzkodását a közösen használt padláson. (1) Szomszédja, Varga Mihály *ugyanis* galambtartásra rendezkedett be a társasház padlásán."

A mondatok sorrendjének megváltoztatása ebben a konstrukcióban további tanulsággal is szolgál. A (3) -as számú mondat például /Varga Mihály összeverte szomszédasszonyát/ az eddigi variánsokban következtető viszonytal kapcsolódott az előzményeihez. A következtető viszony a 2 - 1 - 3 - 4 sorrendű hírben kapcsolatossá egyszerűsödik, mert a szomszédasszony tiltakozásáról majd megveréséről informáló mondatok közé beékelődik az esemény legelső mozzanata /"Varga Mihály galambtartásra rendezkedett be"/. A variáns mondatainak kapcsolódása így a következő: 2 - 1 + 3 - 4; a tömbösödést is figyelembe véve: (2 - 1) + (3 - 4) .

A fenti példában szerepelt 1-es és 2-es mondat sorrendi cseréje önmagában nem mutat különösebb tanulságot. Az ellentétes viszony magyarázóvá alakult át, ennyi az egész. Ha azonban az 1-es és 2-es mondat sorrendi cseréjét egy olyan hírben hajtjuk végre, amelyben csupán ok-okozati összefüggéseket találunk, a tanulság szembetűnőbb lesz. Ez utóbbi típusban ugyanis csak az első tömbön belül történik logikai változás:

$[(1 \leftarrow 2) \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$

$[(2 \rightarrow 1) \leftarrow (3 \leftarrow 4)],$

elemzett példánkban viszont a két tömb között is:

$[(1 \neq 2) \leftarrow (3 \leftarrow 4)]$

$[(2 \rightarrow 1) + (3 \leftarrow 4)].$

2.3.1. Nincs ennyire lényeges változás a 2 - 1 - 4 - 3 sorrendű variánsban, mert a "bíróági ítélet" következmény jellege már itt, a konstrukció 3. helyén is érvényesül, noha a Járásbíróság nem az eddig leírt előzményekért hozta meg ítéletét. Ezért a konstrukció két tömbje közti viszonyt következtetőnek is tekinthetjük, bár kapcsolatos tartalma erősebb:

$[(2 \rightarrow 1) \leftarrow (4 \rightarrow 3)]$, illetőleg $[(2 \rightarrow 1) + (4 \rightarrow 3)]$.

2.3.2. A viszonynak /időbeli rákövetkezésből eredő/ kapcsolatos jellege uralkodik a nagy gyakoriságú 1 - 3 - 2 - 4 mondatrendű típus első két mondata között is (73 db, a lehetőség kihasználtsága 81,1 %-os). A hírt indító 1-es mondat után (mivel itt még nem értesültünk a szomszédasszony tiltakozásáról) nem érvényesül eléggé a 3-as mondat okozati jellege. Ezért ez csak egyszerű folytatásként következhet:

"(1) Varga Mihály ... galambtartásra rendezkedett be.

(3) /Majd, később stb./ szelíd galambjai védelmében durván összeverte szomszédasszonyát."

Az 1 - 3 mondatrendű előzmény után a 2-es mondat újabb szerepben jelenik meg: magyarázatul szolgál az előzményekhez: (2) "Táska Aladárné *ugyanis* éles hangon kifogásolta lakótársa galambáskodását a közösen használt padláson." A 2-es mondat itteni, magyarázó viszonyú kapcsolódása megerősíti a 2.3. pontban adott értelmezésünket. Ha az ottani konstrukcionális helyén /a hír élére állítva/ következmény tartalma került előtérbe, akkor saját következményét /a verekedést/ követve okadó magyarázatként kell szerepelnie, vagyis így:

$[(1 + 3) \rightarrow (2 \leftarrow 4)]$.

De magyarázó viszonnal kapcsolódik a 2-es mondat a többi olyan konstrukcióban is, ahol a lehetséges két következményről informáló mondat valamelyike /verekezés, bírósági ítélet/ megelőzi őt a hír kifejtésének lineáris rendjében. Így - a gyakoribb típusok közül - a 3 - 2 - 1 - 4, a 4 - 1 - 3 - 2, a 4 - 3 - 2 - 1 stb. mondatrendű változatokban. Ezeknek a változatoknak az elemzésétől azonban eltekinthetünk, mert az eddigiekhez képest már semmi újat nem mutatnak.

2.4. Miként reagált az ellentétes viszony a mondatrendi változtatásokra az A/feladatban?

a/ Az eredeti első kapcsolási helyen kívül a négymondatos konstrukció 2. és 3. kapcsolási helyén is megjelent az ellentétes viszony, tehát a konstrukcionális hely önmaga nem korlátozta az ellentétes viszony érvényesülését.

b/ A 2-es mondat kapcsolódásának ellentétes jellegét csupán a közvetlenül előtte álló 1-es mondat váltotta ki, egyéb helyzetekben ez a viszonyfajta elhalványult. A 3-as és a 4-es mondat után okot adó magyarázatként kapcsolódott a 2-es mondat. Ez a magyarázó szerep jelent meg következmény értékben azokon a helyeken, ahol a 2-es mondat közvetlenül az 1-es elé került.

c/ A 2-es mondat figyelemre méltó logikai tulajdonsága, hogy semmilyen konstrukcionális helyzetben nem szerepelt egyszerű kapcsolat oldalán, ehhez, úgy tűnik, túlságosan markáns karakterű.

3. Az előzőekkel csupán szemléltetni kívántuk azt az elemző eljárást, amellyel a mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggését vizsgáltuk. A továbbiakban a kísérleti céllal létrehozott 3 x 675 db hírvariáns gyakorisági feldolgozásának végeredményét mutatjuk be az összefüggés mindkét oldaláról, vagyis a mondatssorrend és a logikai kapcsolódás oldaláról egyaránt.

3.1. A m o n d a t s o r r e n d s z e m p o n t j á - b ó l természetesen maga a mondatssorrend a meghatározó. Itt elsősorban az jellemző, hogy az elvileg lehetséges 24 mondatssorrendi változatból melyeket és milyen gyakorisággal írtak meg a hírszerkesztők, s ez a gyakoriság a lehetséges 90 darabnak hány százaléka (= kihasználtsági mutató).

A gyakorisági sorrendből kitűnik, hogy az eredetileg adott, megszámozott mondatssorrend /1 - 2 - 3 - 4/ elfogadása után valamelyik nem első mondatnak az élre való kiemelése a legtermészetesebb variálási megoldás: 2 - 1 - 3 - 4, 4 - 1 - 2 - 3, 3 - 1 - 2 - 4. Hasonlóan gyakori eljárás még a két középső mondat sorrendi cseréje: 1 - 3 - 2 - 4, a további 13 féle mondatssorrendi változat azonban már kisebb mennyiségű, esetlegesebb értékű.

Mindhárom feladatban maradtak meg nem írt lehetőségek (A/: 25 %, B/: 25 %, C/: 33 %), s ez a tény a kísérleti vizsgálat értelmét igazolja. A hírszerkesztők nem tartalmatlan kombinatorikai feladványnak tekintették a munkát, hanem nyelvérzékük ellenőrzése alatt dolgoztak. A megalkotott hírváltozatok gyakorisági sorrendje tehát egyúttal az információát-

adás optimális szakaszolását is jelenti. /Lásd: 1. sz. mellékletet!/
lékletet!/
3.2. A 3 x 675 db hírvariáns a l o g i k a i v á l -

t o z a t o k s z e m p o n t j á b ó l további tanulságokat rejt. Mindenekelőtt azt, hogy egyes logikai változatokat nem csupán egyetlen mondatrenddel lehet megalkotni, hanem különbözőekkel is. A C/feladatban például a következtető - magyarázó - következtető / ← → ← / logikai változatot négy különböző mondatrend is létrehozta /2-3-1-4, 1-4-2-3, 1-3-2-4, 3-4-1-2/.
A logikai változatok leggyakoribb komponense az a következtető viszony, amellyel az utolsó mondat lezárja a hírt /67,29 %/. A második leggyakoribb elem is hasonló szerepből ered, csak hogy a konstrukció kezdetén. A variánsok 50,68 %-ában előre vetett következménnyel indították a hírt. /Lásd: 2. sz. mellékletet!/
3.3. A fenti két szempont fontosabb részösszefüggései után választ adhatunk az elemzés kezdetén fölített kérdésekre.
a/ A feladatok eredeti, számozott mondatrendjével adott ellentétes, illetőleg következtető viszony a sorrendi változtatások hatására mindhárom kapcsolási helyen megjelent, ez a jelenlét azonban eltérő gyakoriságú. Az ellentétes viszonyt tekintve a következőképpen:

Feladat	A kapcsolat helye:		
	1.	2.	3.
A/	maradt: 34,40 %	átment: 40,59 %	átment: 25,11 %
B/	átment: 1,47 %	maradt: 61,71 %	átment: 36,82 %

b/ Az előző áttekintés nem tartalmazza a megmaradt és a más viszonyra átalakult ellentétes viszony valószínűségét.

Az A/feladatban adott ellentét csak akkor maradt meg, ha a 2-es mondat közvetlenül követte az 1-est /372 db, 55,11 %/. Már kettejük sorrendi cseréje, vagy egy harmadik mondat közbeékelődése megváltoztatta a kapcsolás ellentétes jellegét, s 44,15 %-ban magyarázó /298 db/, 0,74 %-ban kapcsolatos viszonyná alakította át /5 db/.

A B/feladatban adott ellentét erősebbnek bizonyult, mint az A/-ban. Az ellentétet hordozó 2-es és 3-as mondat kölcsönös cseréjekor sem változott meg a viszony, amely így a variánsok 70,81 %-ában /478 db/ ellentétes maradt, s csupán egy harmadik mondat közbeékelődése alakította át magyarázóvá /192 db, 28,45 %/, illetőleg következtetővé /5 db, 0,74%/.

Feladatban	maradt ellentétes	a mondatrendi cserékben átalakult magyarázóvá	kapcsolatossá	következtetővé
A/	372 db 55,11 %	298 db 44,15 %	5 db 0,74 %	- - - -
B/	478 db 70,81 %	192 db 28,45 %	- - - -	5 db 0,74 %

Miután a 0,74 % arányban létrejött kapcsolatos és következtető viszony helytelen szerkesztés, illetőleg hibás értelmezés eredménye is lehet; biztosabban mondhatjuk ki, hogy az ellentétes viszony sorrendi csere hatására főként magyarázóvá alakul át.

c/ A sorrendi cserék folyamán magyarázó szerepet kapott minden olyan mondat, amelyet közvetlenül előzött meg következményről informáló rész; így pl. A/feladatunk alábbi mondatrendű változataiban:

2	→	134	32	→	14	413	→	2
3	→	124	13	→	24	214	→	3
4	→	123	14	→	32	423	→	1
stb.			stb.			stb.		

Az A/feladat variánsaiban keletkezett magyarázó viszony a további sorrendi cserék hatására főként következtetővé, kisebb mennyiségben kapcsolatossá változott, illetőleg visszaalakult ellentétessé:

a magyarázó viszony	következtetővé változott
4 → 123	1 ← 412 15 db
3 → 214	2 ← 312 28 "
4 → 312	3 ← 412 46 "
4 → 321	3 ← 421 8 "
	<u>97 db</u>

kapcsolatossá változott

3 → 124	1 + 324	9 db
---------	---------	------

visszaalakult ellentétessé

2 → 143	1 ≠ 243	40 db
---------	---------	-------

3.4. A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának kölcsönös összefüggése önmagában is érdekes téma lehet, de itt nem önmagáért vetettük fel ezt a kérdést. A spontán szerkesztésű (azaz nem kísérleti) beszédművek vizsgálatához kellett előzetesen tájékozódnunk: felcserélhetőek-e egymással a beszédmű lineárisan következő mondatai, s ha igen, ez milyen logikai változással jár. A kölcsönös sorrendi s logikai átalakítás lehetősége ugyanis a beszédmű szövegegységeinek határait jelzi. S ez a jelzés a szöveg szerkezeti vizsgálatok eddigi leghasználhatóbb eszközének ítélik.

J E G Y Z E T

1

Szövegszerkezeti vizsgálataim DEME LÁSZLÓ publikált kutatásaira /*Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Bp., 1971; *A nyelvről - felnőtteknek*. Bp., 1966; *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Madách Kiadó, 1970; *Az általános nyelvészet alapjai*, Bratislava, 1969./ és személyes tanácsaira épülnek.

Eddig megjelent részletek: *Tipológiai és gyakorisági adatok a beszédmű értékű bekezdés szerkezetéről*, Néprajz és Nyelvtudomány, 1973-1974. 9-18; *Az ötmondatos beszédmű értékű bekezdés kísérleti vizsgálatáról*, A szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1974. 161-84; *Tömbösség és szintezés a beszédmű értékű bekezdés szerkezetében*, Ált.nyelv. tan. XI, 15-25. *Egy baleseti hír szerkezete*, Nyr. 98/4. /1974/ 414-21.

A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése a mondatasorrend szempontjából

A mondatok sorrendje	A mondatok sorrendjéből adódó logikai változatok						Az egyes mondat-sorrendekre frott variánsok teljes mennyisége		Az egyes mondat-sorrendek kihasználtsági mutatója százalékban
	A/ feladat		B/ feladat		C/ feladat				
Az elvi lehetőségek mennyisége									
24	1536		1536		8				
A reális lehetőségek mennyisége									
24	16		18		8				
A kísérletben megvalósult									
24	15		13		7				
		db		db		db	db	%	
1234	≠ ← ←	88	← ≠ ←	68	← ← ←	90	246	12,14	91,14
2134	→ + ←	75	→ ≠ ←	82	→ ← ←	79	236	11,65	87,40
4123	→ ≠ ←	94	→ ← ≠	58	→ ← ←	90	232	11,45	85,92
3124	→ ≠ ←	67	← ≠ ←	43	→ ← ←	79	200	9,87	74,07
1324	+ → ←	73	+ ≠ ←	86	← → ←	33	192	9,48	71,11
1243	≠ + →	40	← + →	78	← ← →	6	124	6,12	45,92
3214	→ → ←	28		--	→ → ←	71	99	4,88	36,66

1. sz. melléklet

2314	← → ←	15	≠ → +	7	← → ←	76	98	4,83	36,29
1423	← → ←	15	+ → ≠	31	← → ←	35	81	4,00	30,00
4213	→ → ←	9	→ → ≠	42	→ → ←	29	80	3,95	29,62
2143	→ ← →	27	→ + →	39		--	66	3,25	24,44
3412	← → ≠	46	← → ←	5	← + ←	10	61	3,01	22,59
1342	+ ← +	5	+ + →	55		--	60	2,96	22,22
4312	→ → ≠	47		--	→ → ←	5	52	2,56	19,25
4132	→ + →	26	→ + ≠	12		--	38	1,87	14,07
4231	→ ← →	5	→ ≠ ←	5	→ ← →	27	37	1,82	13,70
4321	→ → →	17		--	→ → →	13	30	1,48	11,11
2413		--	← → ≠	28		--	28	1,38	10,37
2341		--		--	← ← →	21	21	1,03	7,77
3142		--	← + →	16		--	16	0,79	5,92
3241		--		--	→ ← →	11	11	0,54	4,07
3421	← → →	8		--		--	8	0,39	2,96
1432		--	+ → ≠	5		--	5	0,24	1,85
2431		--	← → ←	4		--	4	0,19	1,48
		675		675		675	2025		

A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése a
logikai változatok szempontjából

Logikai változatok	A mondatok sorrendje				Az egy- es logikai változatok- ra írott variánsok teljes mennyisége			Az egy- es logikai változa- tok ki- használt sági mu- tatója száza- lékban	
	A/ feladat	B/ feladat	C/ feladat						
Az elvi lehetőségek mennyisége									
1536	24	24	24						
A reális lehetőségek mennyisége									
28	24	24	24						
A kísérletben megvalósult									
25	18	18	16						
		db	db	db	db	%			
→ ← ←		--	--	4123 2134 3124	90 79 79	248	12,24	91,85	
→ ≠ ←	4123 3124	24 67	2134 4231	82 5	--	238	11,75	88,14	
← → ←	1423 2314	15 15	3412 2431	5 4	2314 1423 1324 3412	76 35 33 10	193	9,53	71,48
→ → ←	3214 4213	28 9		--	3214 4213 4312	71 29 5	142	7,01	52,59
← ≠ ←		--	1234 3124	68 54	--	122	6,02	45,18	
← + →		--	1243 3142	78 16	--	94	4,64	34,81	

2. sz. melléklet

← ← ←		--		--	1234	90	90	4,44	33,33
→ → ‡	4312	47	4213	42		--	89	4,39	32,96
‡ ← ←	1234	88		--		--	88	4,34	32,59
+ ‡ ←		--	1324	86		--	86	4,24	31,48
→ + ‡	2134	75		--		--	75	3,70	27,77
← → ‡	3412	46	2413	28		--	74	3,55	27,43
+ → ←	1324	73		--		--	73	3,63	27,03
→ ← →	2143 4231	27 5		--	4231 3241	27 11	70	3,45	25,92
→ + →	4132	26	2143	39		--	65	3,21	24,07
→ ← ‡		--	4123	58		--	58	2,86	21,48
+ + →		--	1342	55		--	55	2,72	20,36
‡ + →	1243	40		--		--	40	1,97	14,81
+ → ‡		--	1423 1432	31 5		--	36	1,77	13,33
→ → →	4321	17		--	4321	13	30	1,48	11,11
← ← →		--		--	2341 1243	21 6	27	1,38	10,00
→ + ‡		--	4132	12		--	12	0,59	4,44
← → ←	3421	8		--		--	8	0,39	2,96
‡ → +		--	2314	7		--	7	0,34	2,59
+ ← +	1342	5		--		--	5	0,24	1,48
‡ ← →		--	2341	--		--	--		--
‡ ← +		--	3241	--		--	--		--
→ ‡ →		--	4321	--		--	--		--
		675		675		675	2025		

О СООТНОШЕНИИ ПОРЯДКА ПРЕДЛОЖЕНИЙ И
ЛОГИЧЕСКОЙ СВЯЗИ В РЕЧЕВЫХ ЕДИНИЦАХ,
СОСТОЯЩИХ ИЗ ЧЕТЫРЁХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Имре Бекеши

Автор статьи подвергает анализу грани речевых единиц в тексте. Он ставит вопрос: в каких случаях можно изменить порядок предложений речевых единиц, и к каким логическим изменениям приводит это.

Метод исследования является экспериментальным. В группе сотрудников, насчитывающей 90 человек, каждый член выполнял одно и то же задание: изменением порядка предложений необходимо было перестроить текст, состоящий из четырёх предложений и содержащий сообщение, во все возможные варианты.

(Значение условных знаков в формулах: цифры указывают на определённое место данных предложений, скобки — на сверхфазовые единицы текста.

- : пояснительные отношения,
- ← : следственные отношения,
- ≠ : противительные отношения.)

A MUTATÓ NÉVMÁS TARTALMI FELTÖLTÖDÉSÉNEK FORRÁSAI

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

1.1. Ismeretes a magyar mutató névmások és mutató névmási határozószók körében az a funkciómegoszlás, hogy a magas hangrendű alakok a konkrét használatban kisebb térbeli és időbeli távolságot érzékeltetnek, mint a mélyek /MMNyR.I, 150, 243./, továbbá, hogy /grammatikus használatban/ a mellékmondatra rámutató utalószóként főleg a mély hangrendű változat szerepel a főmondatban /MMNyR.I, 244, 257; II.340-1./.

DEME LÁSZLÓ: *A mondatok egymáshoz kapcsolódása a beszédben* c. tanulmányában /Nyr. 89.292-302./ ez utóbbival szemben arra mutatott rá, hogy /ugyancsak grammatikus használatban/ "a közelre mutató névmás /ez/, illetőleg megfelelően ragozott alakja nem a mondaton belülre /mint a főmondatban levő távolra mutató utalószó/, hanem a mondaton kívülre mutat: olykor a beszédkörnyezetre, de gyakrabban a beszédbeli előzményekre. S ha ez utóbbira, akkor az őt tartalmazó mondatot burkoltan föléje rendeli az előtte /ritkábban esetleg egy utána/ állónak." /296/.

A mutató névmások használati köre azonban tágabb annál, semhogyminden előfordulást értelmezni lehetne a fentiek alapján. A beszédbeli előzményre mutató, s csak burkoltan fölérendelő névmások közt találunk távolra mutató alakokat is, pl. "az újgrammatikus tanításokból nőtt ki, azonban azokat lényegesen továbbfejlesztette". /Bárczi 582/1; ugyanakkor a mellékmondatra mutató utalószó is lehet magas hangrendű. A szövegelőzményre utaló névmásoknál olykor úgy tűnik, bi-

zonyos licencia van: az adott mondatban a beszélő szabadon választhatná akár a magas, akár a mély hangrendű alakot, pl. "ma nem lehet úgy lépést tartani a szakismeretekkel, mint ahogyan *ez* 40-50 évvel ezelőtt lehetséges volt." /Kádár 7 /- lehetne *az* is: mindkét esetben a jelzett módon való lépéstartást jelentené; "van ötéves, tizenöt éves népgazdasági terv, és *ezen* belül a szakemberigényt is meg kell tervezni" /Kádár 8 /- esetleg *azon* belül, egyaránt = *ymindegyik/* népgazdasági terven belül'. Ilyen volt az előbb idézett példa Bárczi Géza szövegéből is. Ezekkel szemben vannak olyan mondatok, amelyekben nem cserélhető fel a névmás, pl. "az igazgató, az osztályfőnök, a tanár, a tanító a tanuló felettése, előljárója. *Ernek* nem mond ellent az, hogy..." /Kádár 12 /; illetve "Ha az utcán találkoznak, az őrnagy fog előre köszönni /a KB-titkárnak/... Ha a lak-tanyakapun belép a titkár, ő köszön előre, mert ott *az* a rend." /Kádár 12 /. E példák azt mutatják, hogy az utalás kérdését érdemes még részletesebben megvizsgálni, mert olyan összefüggéseknek lehet a nyomára bukkanni, amelyek a nyelv-helyesség és az idegennyelv-oktatás normatív szabályaihoz egyaránt kiegészítésül szolgálhatnak.

A magyar anaforikus névmásokat és használatuk kérdéseit a generatív grammatika módszereivel elemezte DEZSŐ LASZLÓ /A *főnévi csoport*, ANyT VI 40 skk./, s az eredmények gyakorlati felhasználására is sor került a *Szerbhorvát-magyar Kontrasztív Nyelvtanban* /I. passim és II. főként 58 skk./. Ő azonban az elméleti kutatás során nem tesz különbséget a magas és mély hangrendű alakok között, a szerbhorvát-magyar nyelvtanban pedig - érthetően - elsősorban a két nyelv kontrasztivitása domborodik ki, a két magyar névmási alak megfeleltetése a három szerbhorvát névmásnak. A konklúzióban azonban a magyar *ez/az* névmásnak elsősorban kijelölő jelzői használata uralkodik, mint a határozottság nyomatékos kifejezésének eszköze, s az alkalmazási kötöttségek megállapításában nem megy túl a közeli és távoli deixis, illetőleg a vonatkozó, valamint *hogy* kötőszós mellékmondatra utaló *az* és az anaforikus *ez* szét-

választásán. /A hangsúly azonban itt is elsősorban arra helyeződik, hogy mikor kötelező, mikor nem a névmási determináns kitévése./

SEBESTYÉN ÁRPÁD /A mutató névmások anaphorikus használatahoz, Nyr. LXXXIII, 464-470/ újságnyelvi anyagon vizsgálta a mély és magas hangrendű névmások funkciómegoszlását az anaforikus használatban. A visszautalás, illetőleg az előre mutató állt érdeklődése középpontjában, s megállapította, hogy míg az anaforikus *ez* csaknem mindig az előzményre utal, az anaforikus *az*-ok kétharmad része előre, a következő szövegrészletre. Vizsgálatában tekintettel volt arra, hogy önmagában álló névmás idézi-e fel az említett fogalmat, ill. beszédegységet, vagy mellette egy megismétlő, összefoglaló szó is szerepel-e - tehát jelzői funkcióban kerül a mondatba a névmás. Példaanyagának jelentős részét alkotják a főmondatbeli utalószók, amelyek esetében már meglehetősen merevvé grammatikalizálódott a mély hangrendű alakok használata. A főmondat /1/ - mellékmondat /2/ sorrend gyakoriságának elkerülhetetlen következménye lett tehát, hogy a mély hangrendűeket zömmel előre mutatóknak találta; "ellenpéldái"-ban SEBESTYÉN is felhívja a figyelmet a mondatrend szerepére az anaforkus *az*-ok visszamutató értékű jelentkezésében. Nem főmondatbeli utalószóként funkcionáló veláris példái között egyet sem találhatunk, amely a rákövetkező szövegrészletre utalna; SEBESTYÉN maga is úgy látja, hogy az anaforikus *az*-nak és veláris társainak előremutatója inkább a mondatviszonyítás korrelációs alakulásával kapcsolatos /470/. Úgy vélem, a kevésbé grammatikus használatú névmások behatóbb kutatása hozzájárulhat e rögzültebb formák egyes problémáinak tisztázásához is.

1.2. Ebben a dolgozatban arra a kérdésre keresem a feleletet, hogy milyen körülmények befolyásolják a mai magyar nyelvben a közelre, illetve távolra mutató névmások és határozószók alkalmazását. Célom nem az volt, hogy eleve adott, elméleti következtetésekkel felvetett kérdésekre találjak feleletet /ilyen megválaszolatlan kérdésekből egész listát sorol fel SEBESTYÉN is idézett cikke végén/. Szövegek elemzéséből indultam

ki, s azokat a tanulságokat igyekeztem összefoglalni, amelyekkel a konkrét nyelvi anyag szolgált. Az bizonyára nem véletlen, hogy e tanulságok némelyike SEBESTYÉN ÁRPAD kérdéseire is feleletet adhat.

Ehhez a feladathoz egész beszédművek vizsgálata volt célra-vezető, ahol a teljes szöveget és kommunikatív funkciója betöltésének körülményeit is állandóan szem előtt lehet tartani.

Mindennapjaink átlagos nyelvhasználatát tükröző korpuszra volt szükség, s ezért célszerűnek látszott a művészi eszközöket alkalmazó széppróza mellőzése. Négy, különböző stílusréteget képviselő szöveget dolgoztam fel: kettőt a beszélt nyelv és kettőt az írott nyelv területéről. Bárczi Géának "A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata" c. írása /*A magyar nyelv története. Bp., 1967. 581-592/* tudományos fejtegető-közlő próza. Az *állami oktatás helyzete és fejlesztésének feladatai* c. kötetben /*Bp., 1972. 3-13/* jelent meg Kádár János hozzászólása: "Az oktatás fejlesztése - közügy", amely egy fogadáson hangzott el 1972. június 21-én. Bár ez a szöveg elhangzott, sőt azzal a céllal készült, hogy hallás után is könnyen nyomon követhető legyen, mégiscsak íróasztal mellett született, s az előző tanulmánnyal egy kategóriába tartozik abban, hogy egyiket sem szakítják meg a partner megnyilatkozásai, s a szerzőknek volt idejük, hogy mondanivalójukat átgon- dolják, s grammatikailag szabatos mondatokká csiszolják. /A felolvasásoknak az élőbeszédhez való viszonyáról vö.:

DEME LÁSZLÓ: *Mondatszerkezeti sajátosságok 1971. 22; Uő: Szónokok, előadók kézikönyve 1974. 10-13./* - Ezek mellett a nyelvi normákat tiszteletben tartó szövegek mellett a spontán, ösztönös nyelvhasználatot két olyan beszélt nyelvi szöveganyagon vizsgáltam meg, amelyek azonnali reagálások a helyszínen feltett kérdésekre. Az egyik nyelvjárási szöveg, Bodó István 71 éves pataki lakos mondta el 1964-ben Végh József kérdéseire. /Megjelent: *Magyar Nyelvjárások XVIII, 174-178./* A második szövegmintát az ún. regionális köznyelvi rétegből való: a Szegedi Konzervgyár 28 éves KISZ-titkárának, Bagó Jánosnak vallomása életéről és mun-

kájáról. /A cca. 40 perces magnetofonfelvételt Bagó János lakásán Békési Imre, illetve munkahelyén Vidra Klára készíttette 1973 áprilisában. /Az anyag a JATE Alt. és Alk. Ny. Tanszékének archívumában van letétben. A rá való hivatkozásoknál az oldalszám a gépírásos másolat lapszámát jelzi./- Ezek a szövegek lejegyzett formájukban is tartalmazzák mindazokat a pongyolaságokat, amelyeket talán a beszélők maguk is javítottak volna, ha módjuk van "át-fésülni" saját szövegüket. Az élő köznyelvi megnyilatkozásoknak azonban ezek letagadhatatlan részei, a hallgató ezekből is, vagy ezek ellenére, esetleg ezek mögül is szerez tartalmi információkat, s a beszéd nyelvi vizsgálataiból sem lehet kiiktatni őket.

A beszélt, illetőleg írott szövegek terjedelme nagyjából hasonló: Bagó kb. 37 000 n, Bodó kb. 10 000 n, összesen 47 000 n; Bárczi kb. 35 000 n, Kádár kb. 16 000 n; összesen 50 000 n.

A beszélt nyelvi korpusz tartalmazza a felvétel készítőjének kérdéseit, közbeszólásait is. Ez azért volt elkerülhetetlen, mert a beszélgető partnerek nemcsak korábban elhangzott saját szavaikra utalnak vissza, hanem egymáséira is, sőt a beszéd fonalán legtöbbször a partner kérdései idéznek elő új fordulatot, figyelembe vételük nélkül tehát a vizsgált szöveg értelmetlen, a vizsgálat eredménye meghamisított volna.

2. A közel százezer n terjedelmű szövegből összegyűjtöttem valamennyi mutató névmási, illetve mutató határozószói alakot, a mellékmondatra utaló mély hangrendű rámutatószók szabályos előfordulásainak kivételével. /Ezeknek grammatikai funkciója és jelentéstartalma ugyanis eléggé világos, előfordulásukról némi statisztikai felmérést is végzett DEME LÁSZLÓ idézett cikkében./ Eltekintettem azonban azoknak a névmási alakoknak a további vizsgálatától is, amelyekkel kapcsolatban fel sem merülhet a "Miért magas?" vagy "Miért mély?" kérdése. Két nagy csoportba lehet ösz-

szefoglalni azokat a szavakat, amelyek ezért rekedtek kívül az elemzettek körén.

a/ Jelentésváltozások következtében kiléptek a hangrend szerint párba illeszthető mutatónévmások kategóriájából /pl.: "olyan közepes" = 'középszerű', "úgy hajnal felé" = 'körülbelül', "egykor oly tekintélyes" = 'nagyon' stb./ Ide tartoznak a párosan használt határozatlan névmási, illetve névmási határozószói alakok is /ilyen-olyan, itt-ott, innen-onnan, olykor-olykor/.

Az ÉrtSz. szerint már a következő kategóriába tartoznék az *azért*, a következő használatával:

"Nem rossz a disznóölés, de *azért* fárasztó." /Bodó 176/; Kérdező: - ... hogy itt milyen sokan éltek, azt *azért* figyelembe kellene venni, ..." /Bagó 8./.

Úgy érzem, itt a szó jelentése megváltozott, elvesztette mutató jellegét, nincs megfelelő tartalmú "*ezért*" ellenpárja sem. Igaz, nem jutott át a kötőszók kategóriájába sem, de feltétlenül több, mint üres töltelékszó, aminek az ÉrtSz. is, az ÉrtKSz. is minősíti. Elhagyásával a mondatból eltűnne a beszélőnek határozott, bár szerény formában kifejezett érzelmi, véleménybeli szembekerülése az objektív körülményekkel vagy a közvéleménnyel. Ilyen használatú *azért* az általam vizsgált írott szöveganyagban nem fordult elő, a két beszélő 3-3 esetben élt vele.

b/ Jelentéstartalma teljes elhomályosulásával beszéd-szünet-kitöltő elemmé, üres töltelékszóvá vált az *aztán* igen sok mondatban. /Ide számítottam valamennyi alakváltozatát: *azután*, *osztán*, *oszt'*, *osz'*, *sz*/. Jellemző módon kizárólag beszélt nyelvi szövegekben fordul elő, használata tükrözi a beszélő iskolázottságát is: Bagó Jánosnál egyetlen mondatban, míg Bodó Istvánnál 31 alkalommal találkozunk vele. Nem mindig könnyű elhatárolni az azonos hangalakú mellérendelő kötőszóttól, néha még gyengén érezhető a hajdani kapcsoló funkció, tiszta eseteiben azonban már csak mechanikusan meg-megújuló felesleges jelzése az események folyamatosságának azáltal is, hogy szünetkitöltő hangsorával a beszéd folyamatosságát biztosítja. Pl. "Törték a kukoricát ... szekérre rakták, *osztán* hozták haza.

/kötdősző/ Este *osztán* összegyűttek a rokonok" /már nem kapcsol, csak az idő múlását érzékelteti/ /Bodó 175/. "Csinálnak egy kis perköltet. De már arra *osztán* már nem pálinka megy, hanem borocska." /Bodó 176/. Itt már csak a beszéd sodra fonta a mondatba. Érdemes megemlíteni, hogy a 31 előfordulás közül 18 az *akkor osztán* szókapcsolatban jelentkezik, további 8 más, tartalmaz időhatározó mellett áll, és csak öt olyat találtam, amely mellett nem jelzi valamely időt jelentő kifejezés is az események elhelyezését az időfolyamatban.

3. A feltüntetett névmás-előfordulásokat leszámítva a teljes korpuszból 504 nyelvi adat állt rendelkezésemre, s ez már elegendőnek látszott, hogy tipológiai rendszerbe lehessen foglalni őket. Statisztikai célokra a vizsgált szövegek eltérő terjedelme miatt sem lenne alkalmas az anyag, s mennyiségét tekintve sem; olykor azonban érdemes lesz figyelembe venni egy-két számszerű adatot, mert még így is sokat elárulnak az adott stílusrétegről, illetve az adott elem megterheléséről.

Rögtön bevezetőnek szembeötlő az a nagyságrendi különbség, amely az írott és a beszélt nyelv névmáshasználatának gyakoriságát jellemzi:

Szöveg	Beszélt			Szöveg	Írott		
	"n"-szám	név-más	1000 "n"-re jutó nm.		"n"-szám	név-más	1000 "n"-re jutó névmás
Bagó	37000	251	6,8	Bárczi	35000	110	3,1
Bodó	10000	76	7,6	Kádár	16000	67	4,1
Összesen:							
	47000	327	7,0		51000	137	3,5

A korpusznak terjedeleme nézve nagyjából egyenlő két része között tehát lényeges különbség van: az írott nyelvi

szövegekben mintegy feleannyi mutatónévmási elemet találunk, mint az élő beszédet rögzítőkben. A statisztikai összehasonlítás támogatja azt a felosztást is, hogy Kádár János beszédét nem tekintjük valódi beszélt nyelvnek. Ha ugyanis az 1000 "n"-re jutó névmások számát a beszélt korpuszban átlagoljuk, azt tapasztaljuk, hogy a szóródás egészen csekély /Bagó + Bodó átlagainak középarányosa: 7,2 névmás, s a szóródás csak 0,4 névmás, ami 5,5 %/. Ha azonban Kádár szövegét a hozzá közelebb álló Bagóéval vetjük egybe, lényegesen nagyobb értéket kapunk. $7,2 + 4,1 = 11,3$, középarányosa: 5,45 névmás, a szóródás 1,35, megközelíti a 25 %-ot! Ez a nagy különbség kétségtelenül a kétféle szöveg keletkezésének körülményeiből magyarázható. A szóródás a két írott nyelvi szöveg összehasonlításánál nagyobb a beszélt szövegre kapott értékénél, de jelentősen kevesebb, mint a Bagó-Kádár párosítás esetében: 12 %. Ez viszont azt igazolja, hogy a szöveg megszerkesztésekor valóban tekintettel van a szerző a hallgatói, illetőleg olvasói minőségben érintett partner helyzetére. A hallgatónak gyakrabban van szüksége visszakapcsolásra, mert mincs meg a lehetősége a visszalapozásra.

4. Azt keresve, hogy honnan töltődik fel a névmás az aktuális jelentéstartalommal, elvben a következő nagy csoportok állapíthatók meg. /Vö. DEME L.: *Szónokok, előadók kézikönyve* 120./

Utalhat a névmás a/ a szituációra, azaz a beszédhelyzetre, pontosabban azokra a körülményekre, amelyek között a megnyilatkozás megszületik; b/ a kontextusra, azaz a szövegre, s ezt itt egészen tágra értelmezzük; tehát jelenti mindazt, ami eddig elhangzott a beszédtevékenység során, párbeszéd esetén beletartozik a két partner beszédművei közötti kapcsolat, az intertextus is², sőt ide sorolhatjuk még a névmást közvetlenül követő szövegrészt is, ha még nem hangzott ugyan el, de már mint nyelvi formát öltött gondolat megvan a beszélő tudatában, s ennek a nyelvi formának kisugárzása hatásában kimutatható az ilyen "szimultán" mondat megfogalmazásában /Vö.: ELEKFI: NyK LXVI. 331./;

végül marad egy vékony réteg: *c/* amelyet sem a beszédhelyzettel nem lehet kapcsolatba hozni, sem a kontextusban nem találunk hozzárendelhető tartalomadó részletet; ez a közös előzményekből, a beszélő és a hallgató/*k/* közös tudattartalmából feltöltődő névmások csoportja, amelyek a "tudati tartalék"-ra utalnak, e kifejezésnek HADROVICS LÁSZLÓ által kifejtett értelmében. /*Funkcionális magyar mondattan*, 1969. 30-1./

Ezek a csoportok azonban a gyakorlatban nem különíthetők el mindig ilyen egyértelműen. Különösen az *a/* és *b/* keveredik gyakran egymással. A szituáció erősen befolyásolhatja, hogy a kontextusra való visszautalás mély vagy magas hangrendű alakokkal történik-e. Szembeszökő ez pl. Bagó Jánosnak két különböző helyen elhangzott nyilatkozataiban: amikor otthonában beszél, a lakás, a család minden esetben *itt*, *ittthon*, *ez a* stb., függetlenül attól, hogy van-e kontextuális előzménye, vagy sem; munkahelyéről, a konzervgyárról szólva pedig a szövegben is mindig a "távoli" deixis jegyeit hordozó névmással utal vissza. A konzervgyárban készült felvételeken, ahol a távolság megszűnt, a magas hangrendű alak kivétel nélkül mindig a gyárat jelöli.

A távolra mutató deiktikus névmást egyébként csak igen korlátozottan találjuk kontextuális előzmény nélkül a hely és idő viszonyait kifejező esetekben, s ez logikailag nagyon is indokolt. Amint növekszik a rámutatás tárgyának térbeli, ill. időbeli távolsága a beszélő, ill. a beszélés jelentette adott ponttól, úgy csökken a gesztussal való kijelölés megbízhatósága, pontossága, annál inkább szükség van a fogalmi tartalom teljes kifejtésére. Ezáltal a távolra mutató mély hangrendű alakok kevés kivétellel elsősorban kontextuális feltöltődésűek, a szituációra utaló távoli deixis csak másodlagos, annak következménye, hogy a kontextusban megadott hely vagy időpont a pillanatnyi beszédhelyzeten kívül van. De a közeli utalás is gyakran társul olyan kontextuális kiegészítéssel, amelyben a beszélő megvonja az adott szituáció pillanatnyilag érvényes határait. Míg azonban

a távoli, mély hangrendű alakok leginkább a szövegelőzményből nyernek teljes tartalmat, addig a magas hangrendű alakokat többnyire egy *utánuk álló* értelmező teszi egyértelműbbé. Pl. "Így van ez nemcsak nálunk, hanem külföldön is, legfőlegbb ott néhány gyakorlati célú igen gyér kísérlet foglalkozik a helyesírás és a helyes kiejtés vagy a költői nyelv normáinak egyes kérdéseivel" Bárczi 58 / - De: "A magyar nyelv azonban elszigetelve, rokontalan környezetben él itt, Közép-Európában" / Bárczi 582 ; "Ennek nyomait lehet látni itt, a város határain kívül" / Bagó 1/; "ő [= a gyerek] igényli talán itt a legtöbb körültekintést a családban." / Bagó 11/.

E példák elemzése után nem látszik kielégítőnek a generatív grammatika megállapítása, hogy "Az 'anafora' jegy magában foglalja a szövegre utalás momentumát: ha a névmás 'anafora' jegyű, visszautal a szövegre, ha 'nem anafora' jegyű, a szituációra utal." /DEZSŐ LASZLÓ: A főnévi csoport. ÁNYT. VI 40./ Mint láttuk, 'anafora' jegyű névmások is nagyon gyakran utalhatnak a szituációra, s néha nem is lehet eldönteni, hogy melyik vonatkozás az elsődleges. De a 'nem anafora' jegy sem biztosítja még önmagában a szituációra való utalás meglétét, lehet hivatkozás a közös előzményekből táplálkozó tudattartalomra is. Ilyen például a felvétel készítőjének kérdése: "és az a dolog, hogy itt *ilyen* sokan éltek ebben a kis lakásban, az nem számít?" /Bagó 9/. A beszélgetők évek óta ismerik egymást, és mindketten tudják, hogy hatan laknak két kis szobában, 3 generáció. Viszont aki kívülállóként, csupán a felvétel szövegét ismeri, az erről a körülményről csak véletlenül szerezhet tudomást, egészen mellékesen, a beszélgetés folytatásából, a riportalany későbbi szavaiból, amelyek tehát semmiképpen nem lehettek hatással a kérdés feltevőjének nyelvhasználatára.³ A jelentésüket a közös tudattartalomról nyerő névmások csoportja tehát így, kizárásos alapon, világosan határolódik el a szituációból és a kontextusból kiegészülő típusoktól, míg ez utóbbiakban a kétféle utalás gyakran egyidejűleg, egymás mellett

jelentkezik, összefonódva. Ez az összefonódás azonban véleményem szerint nem teszi indokolttá, hogy a két kategóriát összeolvasszuk, s a kontextust a szituáció egyik komponensének tekintsük /mint pl. SZATHMARI ISTVÁN, aki a korábban elhangzott mondatokat a beszédhelyzet részeként fogja fel: *A magyar stilisztika útja* 527/. A továbbiakban szituációnak nevezzük az adott kommunikációs folyamat nem nyelvi tényezőit: a külső, objektív körülményeket, valamint a partnerek gesztusait, amelyek kísérik a nyelvi megnyilatkozást, de nem azonosak vele /mint pl. az "Itt fogd meg" vagy "így tartsd" mondatokat kísérő mozdulatok/; ennek megfelelően viszont kontextus mindaz, ami az adott kommunikációs folyamaton belül nyelvi formában kifejezésre jutott. A szituációt és a kontextust valóban összeköti, hogy mindkettő az adott kommunikációs kapcsolatban érvényes csak; és mindkettővel szembenáll a közös előzményűség, vagy pontosabban a közös tudati tartalom, hiszen az olyan információt von bele ismertként a beszélgetésbe, amely az adott kommunikációs folyamaton kívül, azt megelőzően jutott a beszélgetők tudomására. A következőkben a szituációra utaló névmások, illetőleg határozószók között csak azokat vizsgáljuk, amelyekben dominál a beszélő helyzetéből való kiindulás, s a kontextuális vonatkozásúak között foglalkozunk azokkal, amelyekben a szituáció már feldolgozódott kontextussá, bár még befolyásolhatja a beszélő szóhasználatát.

A kontextusbeli előzményre történő utalás legtöbbször egészen kézenfekvő; néha azonban, különösen a pongyolább élőbeszédben olyan névmások is előfordulnak, amelyeknek a szövegkörnyezettel való összefüggése meglehetősen laza, nem feszítik szorosra egymásnak megfeleltetett nyelvtani alakok. Két példa: "elég hosszú ideig a nagyszüleimnél nevelkedtem, egészen három éves koromig nem is láttam apámat... Hosszú ideig én is Jancsikámnak hívtam, mint ahogy a többiek ott általában" /Bagó 9-10/; "Ott" = körülöttem, gyerekkori környezetemben. Illetve:

"-Emlékszik-e arra az időre, amikor még nem volt cséplőgép?

- Emlékszek, akkor kézzel csépltek az öregjeink. Én ugyan már nem csépltem, de még az apám az cséplött.

- Hogy történt ez?

- Ott csinálnak egy tiszta helyet a földön, letapossák, hogy por ne legyen." /Bodó 175/; "Ott" = azon a portán, amelyiken a kézi cséplést végzik.

Mindkét részletben megállapítható, hogy a névmás nem tartozhat a közös előzményre utalók csoportjába, hiszen tartalmi feltöltődése az adott beszélgetésből származik, mégpedig annak a nyelvi jelek által kifejezésre jutott mondanivalójából, s nem a beszélgetés körülményeiből, tehát nem a szituációból. Mindkét: "ott" valóban távol van már a beszélőtől - nem is annyira helyben, mint időben -, a névmásnak azonban már csak utalóereje van, a mutatás szinte elképzelhetetlen.

5.1. A szituációra utaló mutató névmási eredetű szavakat a vizsgálódás során érvényesített szigorú körülhatárolási szempontnak megfelelően úgy is definiálhatnánk, hogy csak azok tartoznak ide, amelyeknek a szemantikai mutatómezeje nem terjed túl az aktuális kommunikációs folyamat objektív tényezőinek a partnerek számára a beszéléssel egyidejűleg érzékszervileg észlelhető /közelebbi vagy távolabbi/ valóságelemein. Az ilyenfajta utalás természetéből adódik, hogy elsősorban a hely és az idő kifejezési eszközeit alkalmazza, tehát túlnyomóan névmási határozószók fordulnak elő ebben a funkcióban /szám szerint 34/, őket messze lemaradva követi a jelzői használatú mutató névmás, s még ritkábban a főnévi értelemben vett /6, illetve 3 akadt a feldolgozott szövegben/. Ez utóbbi valóságos névmások között is szinte kizárólag olyanok fordulnak elő, amelyek valamilyen időt vagy helyet jelentő szót helyettesítenek, illetve olyan szerkezet tagjai, amelyek maguk hely- ill. időhatározói funkciót töltenek be a mondatban. Ez a nagyfokú egyoldalúság bizonyára csak az általam vizsgált szövegek közlő műfaji sajátosságainak tulajdonítható, s az arány módosulna az önálló főnévként szereplő névmások javára,

ha vizsgálhatnánk olyan előbeszédet is, amelyben nem, illetve nem csak a partner kérdése jelent indítékot a megszólalásra, hanem a dinamikus élethelyzet, mint pl. a "Mi ez?" szituáció, vagy az "Azt is kérem!" helyzet. Sajnos azonban ilyen jellegű természetes /nem szépirodalmi, és valóban spontán/ szövegek gyűjtése nyelvészeti analízis céljaira szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik.

A szituációra utaló névmások között számolni kellett a már igekötővé vált, illetőleg éppen igekötővé váló határozószókkal, mert ezek is az önálló használatuakkal azonos módon jelzik a beszélőnek és az elmondott eseményeknek térbeli viszonyát, a cselekvések irányultságát. Pl.: "ekkor kerültem oda nyári munkára...", s a folytatásban: "apám közbenjárása vagy ottléte nem befolyásolta ezt..." /Bagó 4/. Mindkét példánál a konzervgyárra kell gondolnunk, - a beszélgetés otthon folyik. A konzervgyárban készült felvételeken is szóba kerül ez a téma, így: "olyan szándékkal jöttem ide, időszakosan, nyári munkára, mint diák." /Bagó 15/. Részeshatározói értelmű irányultságban tükröződhet a beszélő-központúság: "biciklijét ideadta /= nekem/ /Bagó 10/.

A beszédhelyzet hely- és időviszonyaira utaló szavaknál a tapasztalat szerint következetesen megvalósul a közeli deixisnek palatális hangrendben megnyilvánuló szembenállása a távolinak veláris formájával. A lokális viszony utalóeszközeiről azonban meg kell állapítanunk, hogy mutatómezük a szituációs használatban sem szorítkozik kizárólag a beszélőnek az adott beszédtevékenység tartamára érvényes hely/zet/ére. A magas hangrendű névmások - a határozószók ritkábban - sajátos reflexív ívvel visszamutathatnak magára a beszédtevékenységre. A visszaütalás nem kontextuális: a beszélő saját beszédaktusát mintegy leszakítja önmagáról, és mint az objektív valóság egy jelenségét, folyamatát ragadja meg. A kimondott mondatot mint akusztikai jelenséget, a ki nem mondott gondolatot, vagy a talán gondolattá sem formálódott képzetet mint pszichológiai jelenséget, vagy a

nyelvére toluló szót, mint lexikai egységet fogja fel, a bennük kifejezésre juttatható tartalmi információtól függetlenül. Így - de csakis így és ekkor - tekinthető az elhangzott mondat, illetőleg nyelvi jel is a szituáció részének. Példák:

"Igen, most már *itt*, *ezen a beszéddeden* nem érződik a szegedi íz..." /Bagó 1. - kérdező/; írott szövegben: "ezeknek még a legfontosabbját sem említhetjük *itt* meg" /Bárczi 591/ = ebben a szövegben, tanulmányban. A következő példa - mely a rendkívül ritkán előforduló előremutatásnak egyik jellemző esete is - magára a szóra utal, a szótári állománynak a beszélő számára legmegfelelőbb egységét jelölve ki: /olvasásról, nyelvi kultúráltságról folyik a szó:/ "Meggyőződése, hogy bizonyos fokig - asz'szem *ez a szó* helyes - kultúrbarbár vagyok"

/Bagó 112/. A beszélőben feltámadt pszichológiai jelenségre -szubjektív valóságelemre is - lehet utalni: "...elég hosszú ideig az anyai ágon a nagyszüleimnél nevelkedtem, egészen három éves koromig nem is láttam apámat. Na most, *itt ezek az emlékek* elmosódnak nyilvánvalóan, de az, ami később jött, az nem." Bagó 9/. "Még csak a beszélő tudatában van meg a "téma" a következő példában is; a hallgató majd csak akkor fogja tudni azonosítani, ha közelebből is kifejtik neki: "Van egy olyan *téma* is, amely nem került szóba a Központi Bizottság ülésén.

Nagyon egyszerű dologról van szó, de ez is része a nevelésnek." - S itt következik a kifejtés:—

"Sokszor mondjuk teljes meggyőződéssel, hogy az ifjúságnál minket nem izgat sem a frizura, sem a nádrág fazonja" /Kádár 9/.

Minthogy ezekben az esetekben mindig az adott beszédaktusra irányult az utalás, természetesen a közeli deixis érvényesült. Elképzelhető azonban, hogy valaki más alkalommal elhangzott vagy leírt szövegre hivatkozzék hasonló módon, de távoli deixist alkalmazva. Nem valószínű viszont, hogy ilyen esetben nélkülözhető volna a kontextuális előzmény.

5.2. Az elemzett mutató névmások és határozószók közül 454 /90 %/ az adott kommunikációs folyamatban elhangzottakból nyerte aktuális jelentéstartalmát. Ezekből 203 főnévi értekmekben álló szabad mondatrész vagy szintagmatag, 94 jelzői

használatú, tehát melléknévi értékű, 102 határozószói /ide sorolva a fokhatározóként álló melléknévi eredetű "olyan távol", "ilyen sokan"-féle alakokat is/, 55 pedig mellérendelő kötőszó. E névmások aktuális jelentéstartalmuk megállapítása nyomán több nagy csoportba különültek el annak megfelelően, hogy a szövegből mi áll utalásuk hatósugarában; a csoportokon belül a névmások használati lehetőségeit illetően is bizonyos szabályszerűségek mutatkoztak.

5.2.1. "F o l t s z e r ű u t a l á s"

A/ Van olyan utalási típus, amelyben az anaforikus utalószó nagy látószögű objektívként átfogja a szövegelőzmény bizonyos szakaszát, és teljes egészében képviseli a következő mondatban. A névmás tehát az eseményt, tényt jelenti, amelyet előzőleg elmondtak /nevezzük ezt predikciónak/, s szinonim kifejezésként valóban helyettesíthetnék ilyen kifejezések, mint "az elmondott/ak/", "az említett/ek/", "a felsorolt/ak/" stb. A névmás által így képviselt predikció igen változó hosszúságú lehet: egy egész bekezdést vagy fejezetet lezáró mondatba is beépülhet ilyen összefoglaló *es*. A szövegnek nagy és néha csak halványan körülhatárolt foltjára, illetőleg ennek lényeges tartalmára való utalásnál tipikusnak látszó forma a névmás jelzői használata. A jelzett szó mindig valamilyen nagyon tág fogalmat fejez ki /*probléma, dolog, nézet, eredmény* stb./, amelynek körébe tartoznak, s amelynek halmazából a névmással aktualizálódnak az előzőleg részletesen ismertetett dolgok, nézetek stb. Pl.: "... Révai Miklós megalapította a különlegesen magyar történeti nyelvtudományt, nyelvemlékeinkben elemezve a régi nyelvet, és kutatva azokat a szájakat, amelyek ebből az élő nyelvhez vezetnek [címek]. Révainak *ez a munkássága* rendkívül értékes, ..." /Bárczi 584/. -Ilyen értelmű jelzői helyzetű névmás 33 fordult elő a szövegekben, de ugyanebbe a csoportba tartozik további 30 névmás is, amelyek szabad mondatrészként szerepelnek. Ezekben ugyanis az üresen kongó jelzett szónak a jelentése hozzátapadt a jelzőhöz, azonban bármikor vissza is helyezhetnénk a mondatba. Pl.: "Az igazgató, az osztályfőnök, a tanár, a tanító a tanuló felettese, előljárója. Ennek [*a ténynek*] nem mond ellent az, hogy

..." /Kádár 12/; ill. "Egy-két évvel ezelőtt még többször éreztem beszédedben a szegedies ízt. Most egyáltalán nem érezni ilyet benne. Nem tudom, *ez* nálad tudatos volt-e" /ti. ez a változás/ /Bagó 13a/.⁵ -Végül meg kell emlétenünk azt a 6 határozószót is, amelyek ilyen foltyszerű predikcióval állnak, például a párhuzamos szerkesztésű "*így* van ez nemcsak nálunk..." fordulatban /Bárczi 581/.

B/ A szövegelőzmény kisebb darabjára is utalhat az anaforikus névmás, még mindig "foltyszerűen", de élesebb konturokat mutatva: a predikció egyetlen mondat teljes egésze. /47 példa/. Ebben az alcsoportban az anaforikus utalószó a DEME LASZLÓ által "burkolt fölérendelés"-nek nevezett viszony kifejező eszköze. A burkolt fölérendelés a kommunikáció azonos szintjén álló mondatok között jelentkezhethet, függetlenül attól, hogy azonos mondategész tagjai-e vagy sem.⁶ Példák: "Megjelent azonban Horgernek egy összefoglaló történeti jellegű munkája [cím], s *ez* ugyancsak az érdeklődés újraéledéséről tanúskodik" /Bárczi 590/. A mondat szerkezete: F + F; "előzetesen megvitattuk a problémát mindazokkal, akikre a végrehajtás kötelezettsége hárul. *Ez* rendkívül hasznos és jó módszer." /Kádár 4/. A mondatok szerkezete F/m - F: az utalás a két főmondatot kapcsolja össze; "jelentős munkása a magyar nyelvnek Szinnyei József, ki főleg finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal foglalkozott, s *ennek* során összefoglalta a magyar nyelv finnugor kapcsolataira vonatkozó ismereteket". /Bárczi 586/. A szerkezet: F/m + m; az utalás a mellékmondatok között áll fenn.

Előfordulhat, hogy a névmás egy olyan mondategységre utal, amely már "szabályosan" is alá van rendelve egy "igazi" főmondatnak. Ilyenkor a főmondat és az "*ez*"-t tartalmazó mondat áll a közlés azonos szintjén, közöttük jön létre a burkolt fölérendelés. A magas hangrendű utalószó ugyanis valójában a főmondatnak csak rámutatószó által reprezentált mondatrészére vonatkozik, s ha e mondatrész történetesen nem mondatformájú, akkor az utalás is pontszerűvé zsugorod-

nék össze. Pl.: "Nem szívesen beszélek arról, hogy beteg vagyok, s mindig igyekszem elfelejteni est." /Bagó 13a/; "jó az, hogyha egy családba' többen is értenek ahhoz, hogy ilyenkor mit kell tenni; - no persze ez nem mindig jó..." /Bagó 11/; "nagyon új dolog volt az, hogy nekem van apám, és vele nap mint nap találkoztam; érdekes érzés volt, meg meg is kellett est szokni" /Bagó 11/. - A példák azt mutatják, hogy a predikció maga is tovább tagolódhat alá-, illetve mellérendelést tartalmazó összetett mondatra, az sem követelmény, hogy az utalást tartalmazó mondat szomszédos legyen az utalás tárgyával: a közlés azonos szintje sokkal inkább biztosítja az utalás pontos irányulását.

A kétféle foltszerű utalásnak közös lényege az, hogy mindkettő az előzmény egy hosszabb vagy rövidebb szakaszában kifejtett tartalomnak az aktuális mondat szerkezetébe való grammatikai beépülését szolgálja. Így a névmás által reprezentált előzmény az aktuális mondat állítmányával függőségi viszonyba kerül. Az első csoport tipikusan szerkezettagként építi be a mondatba a predikciót, amely ebből a helyzetből felemelkedhet a mondat szintjére, ha dominánsát magába olvasztja; a második tipikusan szabad mondatrészként⁷ képviseli az utalás tárgyát képező mondatot.⁸

A foltszerű utalás kivétel nélkül magas hangrendű névmással valósul meg, s főként a bonyolultabb mondat szerkesztésű megnyilatkozásokban gyakori. Bodó István mondatai túlságosan tagoltak, az ő szövegében összesen négy ilyen példa akadt.

Itt kell röviden szólnunk azokról a határozószókról, amelyek a leggyakrabban szerepelhettek foltszerűen utaló funkcióban, s lassan átértékelődtek grammatikai viszonyítóelemmé, mellérendelő kötőszóvá. Ezeket az "*így*"-eket és "*ezért*"-eket semmiképpen sem tekinthetjük a mondat egységbe mód-, illetve okhatározóként beillesztett utalószóknak, számuk tehát nem növelhette a foltszerűen utaló névmási határozószók számát, a rokonság azonban nyilvánvaló. Bodó I., aki alig használta a foltszerű utalást, annál gyakrabban al-

kalmazott névmási eredetű mellérendelő kötőszót. A mi szempontunkból az is figyelemre méltó, hogy a felsoroló *aztán*, *azonkívül* és *akkor* kivételével valamennyi magas hangrendű. Az ilyen felsorolás azonban mindig idővonatkozású, s az időviszonyra való utalás rendhagyóságára később még kitérünk.

5.2.2. "P o n t s z e r ű" u t a l á s. Ha az utalás "objektívjének" látószöge még tovább csökken, a szöveg-előzmény mondataiban kifejezésre juttatott gondolattartalom [ítélet/ek/] helyett az ítélet alkotórészét képező valamelyik fogalom lesz az utalás célpontja. /Ezt a fogalmat a továbbiakban prenotátumnak nevezzük, s elkülönítjük a szituációbeli utalás denotátumától./ A prenotátum az a kapocs, amely a megfelelő formában beszerkesztve mindkét mondatba, biztosítja ezek láncszerű összefüggését. Olyan minőségi különbség ez a foltszerű utaláshoz képest, amely észrevehető az utalás formáján is: a különböző mondatbeli szinteken álló, különféle értékű magas és mély hangrendű névmások tarka összevisszaságában az a benyomásunk támad, hogy itt minden lehetséges. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk ezeket a "licenciákat", azt tapasztaljuk, hogy a szövegbe ágyazott mondatok többé vagy kevésbé ellenállnak a behelyettesítési manipulációnak, s a látszólagos licencia mögött határozottan kitapinthatók bizonyos tendenciák, amelyek a névmás megválasztását és alkalmazásának módját befolyásolják.

91 prenotátumra utaló névmást találtam a korpuszban, s ez a szám a szerteágazó viszonyok bonyolult sokfélesége folytán kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a lehetséges típusokat mind meg lehessen állapítani belőlük. Csak arra szorítkozhatom, hogy összefoglaljam a módszereket és szempontokat, amelyek a 91 névmás vizsgálata során gyümölcsözőnek mutatkoztak, s vázoljam a hipotéziseket, amelyeknek realitását azonban csak lényegesen nagyobb anyag feldolgozása bizonyíthatja.

A használati arány általában hasonló mind a négy stílusrétegben /0,6-0,9 névmás 1000 "n"-en-ként/, Bodó-nál maga-

sabb /1,7/1000 ~~W~~. A magas és mély hangrendű utalószók aránya 58:33.

Az anaforikus utalásnak ez a fajtája is eredményezhet burkolt főlérendelést. Amíg azonban a foltszerű utalással való főlérendelés a *hogy* kötőszós alárendelő mondatokkal áll párhuzamban, ezek a vonatkozó kötőszósakhoz hasonlíthatók, olykor esetleg azzal felcserélhetők. Pl.: "A híres utazó és dilettáns nyelvészkedő Vámbéry Ármin ugyanis főlüjította a magyar-török nyelvrokonság elméletét, s ez, minthogy a magyar közönség sovíniszta hiúságának jobban hízelgett, mint a "halzsíros atyafiság", széles körben népszerűsége tette szert." /Bárczi 585/. Számos mondatot azonban még kötőszómanőverekkel sem lehetne vonatkozóvá formálni, példaanyagunk azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy megállapíthassuk: milyen mértékben függ ez a szöveg szintbeli hullámzásától, amely egyébként e mondatoknál olykor a burkolt főlérendelés érvényesülését is akadályozza. Pl.: "Ésszerűen kell tehát foglalkozni a képzéssel, és tudnunk kell, hogy *abba* nem lehet vaktában, rögtönözve belevágni." /Kádár 8/. /Itt felmerül egy gondolat: a vonatkozó mellékmondatok nyelvhelyességileg sokat vitatott kérdésében nem hozná-e közelebb a megnyugtató döntést egy textológiai vizsgálat? Elképzelhető, hogy a helytelenített esetekben azért érezzük hibásnak a vonatkozó kötőszóval kapcsolt mondatot, mert tartalma nincs összhangban a közlés alárendeltebb szintjén elfoglalt helyzetével./

A pontszerűen utaló névmás az esetek kétharmad részében szabad mondatrésze saját mondategységének, s ennek megfelelően főnévi értékű, illetőleg főnévi értékben használt melléknévi mutatónévmás, olykor határozószó /pl. *így*/. A mondat szintje alatt, szerkezettagként négy jellemző funkciót tölt be: 1/ birtokos jelző; 2/ igenévi alapszavú szerkezet tárgyi vagy határozói bővítménye; 3/ kijelölő jelző, tehát melléknévként használt főnévi alak; 4/ határozószói értékű melléknévi névmás /olyan távol/. A vizsgált állományból csupán 15 tartozik a 3/ és 4/ kategóriába. A kijelölő jelzőnek

ebben a használatban az a szerepe, hogy jelzett szavát azonosítsa a prenotátummal: így lesz szinonim az utaló jelzős szerkezet a prenotátum első megfogalmazásával, amely többnyire ugyancsak szerkezetes, de lehet tulajdonnév, sőt egyedi köznevet is értelmezhet ilyen fordulat. Pl.: "négy évig tanultam az élelmszeripari technikumban... -Van-e szakosítás ezen az iskolatípuson belül? /Bagó 14/; "szélesen kiépíti a finnugor nyelvtudomány alapjait, és ezen épül e tudományág egész további fejlődése." /Bárczi 585/; "A Radnótinak nagy híre van Szegeden ... -Hát én azt hiszem, éppen akkor volt a választóvíz, amikor én ezt az iskolát befejeztem..." /Bagó 1/; "hangtörvényekről beszél, azonban ezek megállapításában figyelembe veszi a fonetikát, ezt az ugyancsak akkor fellendülő tudományt." /Bárczi 586/.

A prenotátum helyzetét is vizsgálva saját mondategységén belül, megállapíthatjuk, hogy 81 esetben szabad mondatrészként forult elő, s csak 10 olyat találtunk, amelyben a prenotátum szerkezettaggá süllyedt, mint az igenévi domináns tömbjében álló tárgy vagy határozó, néhány esetben birtokos jelző. Ez egyrészt amellett szól, hogy a mondat szintjén beépült igeneves szerkezet alárendelt tagjai sokat megőriznek a szabad mondatrész sajátosságaiból /Vö: DEME: Mondatszerk. 60./; másrészt arra figyelmeztet, hogy a birtokos jelző sem úgy válik szerkezettaggá a determinált szó mellett, mint a minőség-, illetve mennyiségjelző.

A prenotátum és az utaló névmás mondategységeit tekintve megállapíthatjuk, hogy pontszerű utalás leggyakrabban a közlés azonos szintjén álló mondategységek között jöhet létre /62/, de olyanok között is lehetséges, amelyek közül az egyik alárendelt helyzetű. Ebben az esetben gyakoribb az alárendelt helyzetből való visszautalás a saját főmondatra, esetleg - elől álló mellékmondatnál - a főmondattal azonos szintű szövegelőzményre. Ritkábban fordul elő, hogy a magasabb szintű mondatból utal vissza a névmás az alárendelt helyzetű mondatban megadott prenotátumra. Pl.: "Fáradalmaktól, nélkülözésektől aláásott egészsége azonban nem engedte meg, hogy gyűjtését földolgozza, azok évtizedekig

porosodtak, dacolva a megfajtési kísérletekkel az Akadémia könyvtárában, ..." /Bárczi 585/.

A példák között túlnyomó többségben fordult elő, hogy szabad mondatrész szabad mondatrésze utalt /72/, de utalhat a szabad mondatrésze szerkezettagra is. A szerkezettagra irányuló utalás 10 esetéből ugyancsak volt olyan is, ahol az utalószó a mondat szintjén állt, s olyan is, ahol maga is szerkezettag volt.⁹ A szabad mondatrésze utaló névmások között túlnyomó többségben találunk magas hangrendűeket, míg a szerkezettagra való utalásnak különösen szintkülönbséget is áthidaló utalószavai között a mély hangrendűek száma lényegesen nagyobb. Pl.: "A gyermek az óvodában még nem érzi, hogy milyen a szülők anyagi helyzete, az öltözködés "fontosságáról" azt se tudja, mi az." /Kádár 10-11/. Ezt a nagy vonalakban mutatkozó tendenciát azonban egyéb szempontok keresztezhetik. A vizsgált anyagban leggyakrabban a beszédhelyzet és az elmondott esemény időbeli távolsága idézhette elő mély hangalak választását /különösen Bodó I. esetében/. Az "átképzeléses előadásmód" azonban ismét visszafordíthatja magas hangrendűbe a szintkülönbség miatt egyébként indokoltabbnak látszó utalási formát, pl.: "Semmiképpen nem tartozom azok közé, akik úgy könyvelik el a bajt, hogy ebből meg is lehet gyógyulni." /Bagó 13a/. /Erről később még lesz szó./

Az azonosító jelző viszont a közeli szituációt, a prenotátumnak az adott beszédaktus folyamatában említett voltát emeli ki magas hangrendjével. Az a tény, hogy Bagó J. egyetlen - erősen szukcesszív - mondatát és Bodó I. feltűnően nagyszámú példáját /9/ leszámítva az új mondategészbe került utalószók mindig magas hangrendűek, arra enged következtetni, hogy a mondategész lezárttsága is befolyásolja a rá való visszautalást. Kontrasztosságot jelezhet a várt magas hangrend helyett a mély ilyen esetekben: "... az egyetemi fölvételem a jogi karra nem sikerült. ... már másfél évvel a hátam mögött jelentkeztem a Főelsőfokú Élelmiszeripari Technikumba, és 69-ben elvégeztem azt" /Bagó 4/. Többszörös utalást tartalmazó mondatokban viszont éppen az alárendelő utalószó

kötelező mély hangrendjétől való eltérés teheti egyértelművé a vonatkoztatást. Pl.: "Révai Miklós megalapította a különlegesen magyar történeti nyelvtudományt, nyelvemlékeinkben elemezve a régi nyelvet, és kutatva azokat a szálakat, amelyek ebből az élő nyelvhez vezetnek." /Bárczi 584/.

A prenotátum és utalószava elhelyezkedhet egy mondat-egységen belül is. Valóságos pontszerű utalásról azonban csak akkor beszélhetünk, ha a prenotátum és a névmás két különböző, a mondat szintjén mellérendelt viszonyban álló tömbben helyezkedik el. Pl.: "Nem szólhatunk az ún. Nagyszótár ... több mint félszázada folyó, de a befejezéstől még legalább olyan távol álló munkálatairól." /Bárczi 592/. A prenotátum lehet szerkesztetlen, tehát a mondat szintjén álló mondatfunkciós rész: ilyenkor az utaló tömb értelmező; pl.: "... a Nyelvtudományi Közlemények, ez az egykor oly tekintélyes vezető folyóirat 1917 és 1946 között mindössze 7 kötetben jelent meg" /Bárczi 589/; - esetleg együtt alkotnak halmazott mondatfunkciós részt: "... nem is tűrnék az olyan embert az egyetemen, aki azt hirdetné, hogy az ő tan-széke, annak témája nem fontos." /Kádár 7/. Az értelmezői viszony mindig magas hangrendű, és kijelölő jelzős utalásban jut kifejezésre, míg a mellérendelő logikai viszony mély hangrendű, és gyakran birtokos jelzői utalószót kíván. /Ez azonban csupán 6 példára alapozott feltételezés./

Fontos követelmény, hogy az utaló tömb szerkesztettségi foka nem lehet = Ø. A beszélt nyelvben nagy számban fordul elő a mondategységen belüli prenotátumra vonatkozó mutatónévmás - kivétel nélkül mély hangrendűek. Mivel azonban mindkettő a mondategység szabad, azonos mondatrésze volt, az utalás nem tölthette be kapcsoló funkcióját, a névmás értelmét veszítve többnyire henye nyomósító elemként maradt meg a mondatban /erről a használatról vö. MMNyR. I. 244/. Pl.: "A cigányok elkísérik haza a menyasszonyt, a vőlegény, az meg szalad haza kertről." /Bodó 177/. Az ilyen névmásokat /21!/ nem számíthatjuk hozzá a pontszerűen utaló elemekhez, még akkor sem, ha a magyar mutató névmások alkalmazási területének áttekintésekor nem hagyhattuk őket figyelmen kívül.

5.2.3. A foltyszerű és pontszerű utalás határán állnak azok az átmeneti típusok, amelyeket nem lehet egyértelműen ide vagy oda sorolni. Ez a 36 példa vagy a pontszerűség, vagy a foltyszerűség felé hajlik inkább, de az ellenkező típus jegyeit is erősen magán viseli. Az utalás tárgya lehet egy prenotátum, ettől inkább pontszerűvé válik, azonban e prenotátumot nem emelhetjük ki környezetéből, mert csak a róla állítottak érvényben maradásával lesz szinonim az utaló szerkezettel. Pl.: "A szabványokat időnként megújítják, utána ezek szerint folyik a munka." /Bagó 18/. /Ti. a megújított szabványok szerint./

Főnévi igenévvel kifejezett cselekvésfogalom is prenotátummá válhat: "Szeretném a Központi Bizottság nevében még egyszer megköszönni közreműködésüket, segítségüket, és kérem, hogy továbbítsák *ezt* a köszönetet mindazoknak, akik ..." /Kádár 12/. Ez a típus az önálló mondategységekre utaló burkolt főlérendeléssel rokon.

Nehéz elválasztani a teljes mondategységre való utalástól az olyan példát is, amelyben a prenotátum csupán a mondat állítmánya, mégpedig nem azonosító, hanem minősítő névszói, esetleg igei állítmány. Pl.: "És az, hogy te KISZ-titkár vagy, az nem számít? - ... úgy látszik, hogy *ez* nem egy olyan rang..." /Bagó 9/; "Ha az utcán találkoznak, az őrnagy fog előre köszönni [a KB-titkárnak] ... Ha a lakta-nyakapun belép a titkár, ő köszön előre, mert ott *az* a rend." /Kádár 12/. E típusnak átmeneti voltát jelzi, hogy ezekben az esetekben megengedhető a mély hangrendű alak használata is.

5.2.4. Másfajta átmeneti csoportot alkotnak azok az utalószók, amelyek a kontextusban ismertetett *h e l y - é s i d ő v i s z o n y o k* r a mutatnak rá. /Összesen 106/. E viszonyok kifejezési lehetőségei végtelenül sokfélék, ennek következtében az utaló névmási elemek denotátuma végtelenül sokféleképpen határozható meg. Így a példákat feloszthatnánk valamennyi kategória között, de ennek csak az lenne az eredménye, hogy teljesen szétesne az így viszonylag egységes kép. Ezeknek a viszonyoknak külön törvényeik van-

nak. Prenotátum bármi lehet a helyre és időre utaló névmást megelőző szövegelőzményben: határozószó, vagy főnév, illetőleg főnévi értékben használt más szó, lehet szabad mondatrész vagy szerkezettag, de feldagadhat predikcióvá is, amelynek határai gyakran szétfolynak az elbeszélésben: *akkor/ott, amikor/ahol* valami történt. Ezeknél a dolgoknál sokkal inkább differens az a tény, hogy a beszélőn /és hallgatón/ kívüli világ hely- és időviszonyai a beszélőtől teljesen függetlenek, tehát a beszélő szemlélheti őket kívülről is, valahogy úgy, ahogy a moziban ülő néző is mindig kívülről szemléli a vásznon látható cselekményt. A beszélő számára azonban mindig megmarad a lehetőség, hogy bármely helyet vagy időpontot /szakaszt/ önmagára, a saját pillanatnyi körülményeire vonatkoztathasson. Az első szemléletmód a kontextuson belüli utalás tiszta típusaiban jut kifejezésre, s mindig magas hangrenddel: - jellegzetes eszköze az *ekkor* névmási határozószó, amelyből minden esetben hiányzik a szituációs deixis, kizárólag grammatikus használata lehetséges. A legtudományosabb közlőprózában is gyakori azonban a beszélő /író/ szempontjának érvényre juttatása: a szövegben többnyire a távoli deixis árulja el a szerző személyes "távolmaradását" az előadottaktól. Pl.: /XVI-XVII. századi helyzet ismertetését követően:/ "Nyelvtanaink és szótáraink, legalábbis legjelesebb képviselőikkel általában az *akkori* európai nyelvtanírás és lexikográfia szintjén állnak." /Bárczi 582/.

Minél közelebb áll azonban a téma az elbeszélőhöz, annál gyakrabban fordul elő, hogy a tárgyilagos narrátorszemléletnek ilyenkor megfelelő mélyhangú utalószót magas váltja fel. Ebben a szóalakban már olyan erős a szituációteremtő erő, hogy a tisztán grammatikus használatú utalóelemekhez képest szinte konkrét használatúvá értékelődik át. Pl.: "Két foglalkozás után szóvá tettem: vagy rend lesz, vagy nem járok *ide...*" /Kádár 12/. Ebben az átképzeléses névmáshasználatban¹⁰ nélkülözhetetlen a kontextuális előzmény, hiszen az tartalmazza annak a szituációnak a leírását, amelybe a beszélő átképezte magát. A képzeletben megteremtett /vagy felelevenített/ szituáció azonban önállósítja magát, s a "közel" meg a

"távol" mindig úgy jelentkezik, mint a jelenvaló beszédhelyzetben.¹¹ A feldolgozott anyagban különösen Rodó I. elbeszéléseiben követhető nyomon, hogyan telik meg élettel a szöveg az átképzés nyomán, amint a kézzel való cséplés távoli emlékeitől a kukoricafosztáson át a disznóölés, majd a lakodalom friss és eleven, sokszor átélt eseményeinek elbeszéléséhez ér.

5.2.5. Végül meg kell említenünk az alárendelésnek olyan "szabálytalan" formáit is, mint a m a g a s h a n g r e n d ű r á m u t a t ó s z ó h a s z n á l a t a, és a h i á n y o s a l á r e n d e l é s .

Kizárólag Bagó János megnyilatkozásaiból gyűlt össze az a 16 magas hangrendű rámutatószót tartalmazó alárendelő szerkesztésű mondat, amelyekben az utalószót rendszerint *hogy* kötőszóval kapcsolt mellékmondat értelmezi. E példák kivétel nélkül megerősítik azt a tapasztalatot, hogy az ilyen rámutatószó elsősorban nem a mellékmondatra vonatkozik, hanem leggyakrabban a szövegelőzményre, olykor azonban a szituációra /beszédhelyzetre vagy beszédaktusra/ mutat. Az így értelmezőivé váló mellékmondat azért kerül - többnyire szukcesszív mondatalkotás során - a folytatásba, mert a pusztá névmási utalást maga a beszélő is homályosnak érezte. Pl.: "A KISZ-titkári pozícióból adódóan sokszor vagyok kényszerítve arra, hogy hallgatóság előtt foglaljak állást... [több mondat ennek a részletezéséről] ... a jelenlegi fiatal..., aki *ilyen* helyzetbe' van, mint én, hogy egy héten legalább két alkalommal öt-tíz-tizenöt, vagy éppen loo'ember előtt kell beszélni..." /Bagó 13a/. Beszédaktusra utalás: "szükségyszerű lett volna egy valamilyen egyetemnek az elvégzése. Ezt azért mondom *így*, hogy valamilyen, mert..." /Bagó 15/. Bizonyára a szituáció változtatta meg a feltehetően szimultán hasonlító határozói mellékmondat utalószavát ebben az esetben: "...szennyeződés, ami óhatatlan még egy *ilyen* higiénikusnak mondott gyárban is, mint a mi gyárunk." /Bagó 18/.¹²

Az alárendelés hiányos eseteinek bizonyultak azok a

példák, amelyek mellett nem lehetett kimutatni a szövegben sem szabályos prenotátumot, sem predikciót /13/, azonban mindegyiket nagy biztonsággal lehetett kiegészíteni a megfelelő alárendelt mondattal, amely a szövegelőzmény alapján megszerkeszthető volt. Pl.: "A fogyasztót érdekli, hogy azért a termékért, amit fizetett, valóban *azt* kapja-e." /Ti. amit kért. /Bagó 17/. Ezek közé a hiányos alárendelések közé tartoznak azok az esetek is, amelyekben a partner megnyilatkozása a kiegészítés forrása, tehát az intertextus. /Vö. a 2. sz. jegyzet példáit./

5.3. A bevezető részben már részletesen szoltunk a beszélő és a hallgató közös tudattartalmára való utalásról. A teljes korpuszban talált 7 ilyen jellegű névmás arra figyelmeztet, hogy különbséget kell tennünk a beszélő és hallgató korábbi ismerettségéből fakadó ismeretek /a tulajdonképpen, kettejük közti közös előzmény/, egy makrotársadalmi közösségnek ismeretekbeli közössége /a közös előismeretűség/, s végül az azonos nyelvűségben rejlő kognitív-szemantikai azonosulás /a valóságos közös tudati tartalom/ között. Közös előismereteket adhat a szakma azonossága, a lakóhely azonossága /vagy ezzel felérő ismerete/; a közös tudati tartalomhoz viszont elég a közös anyanyelv.¹³ Pl.: "Pais Dezsőnek Régi személyneveink jelentéstana című tanulmánya /MNY. XVII-XVIII/, mely - sajnos - csak *ilyen* leshűkített formában maradt" /Bárczi 583/, - ennek "értéséhez" ismerni kell, hogy kb. mit jelent a megadott megjelenési hely terjedelemben/; - "Az utolsó kompjuterezés épp az elműlt héten történt"... -Ez a gép most milyen szempontok alapján rangsorol?" /Bagó 8/, - ismerni kell a szegedi lakáselosztási elveket, eljárásokat; "az a bizonyos konyha-nyelv" /Bagó 3/, - itt tudni kell, mit nevezünk "konyha-nyelv"-nek. A közös tudattartalomra való utalás eseteiben ez a tudattartalom mindig tartalékban marad, az utalás jelkéses csupán. A talált kevés példa alapján a hangrendet befolyásoló tényezők megállapítására egyáltalán nem vállalkozhatunk.

6. Összegezésül elmondhatjuk, hogy míg a szituációra mutató névmások hűen követik a valóság elemeinek a beszélőhöz való viszonyulását, a kontextusra utalásnál ez a szempont másodlagossá válik, és bár minduntalan számolnunk kell vele, nem ez a döntő, hanem a szöveg szerkezete. A szinttartó utalásnak jellemző eszköze a magas hangrend, vagyis a kommunikációs folyamatban a közlés azonos szintje jelenti a "közel"-t, tehát a "közvetlen környezetet", míg a szintbeli különbségek áthidalására alkalmasabbnak látszik a "távol" utalás. Ezt az alaphelyzetet számos körülmény befolyásolhatja beszéd közben /de hát a valós szituációban is relatív a "közel" és "távol"!/; azonban az a nyelvi tény, hogy az alárendelés szabályos grammatikai kifejezőeszköze éppen a mély hangrendű utalószó vált, a mellérendelés eseteiben pedig oly gyakori a magas hangrendű visszautalás /és kötőszó!/, igazolni látszik a szövegelemzés alapján kapott eredményeinket.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Nyelvi példáim a feldolgozott korpuszból valók; részletes ismertetése az 1.2. pontban.
- ² Emellett szólnak azok a beszélt nyelvi szövegekben talált - s kivétel nélkül mély hangrendű - névmási alakok, amelyek a felelő megnyilatkozás kezdő mondatában állnak, az adott beszédműben tehát hiányzik mellőlük az előzmény, amelyre visszautalhatnának. Használatuk ennek ellenére kifejezetten grammatikus, ezek tulajdonképpen olyan főmondatoknak az utalószavai, amelyekhez a mellékmondatot az előző megszólaló beszédműve tartalmazta. Pl.: "Meddig marad így a buza félkeresztben?" - "Hát az már attól függ, hogy mennyi aratnivaló van..." /Bodó 175/. Olyan példa is akad, hogy a beszélő tulajdonképpen a saját, már elhangzott szövegére utal vissza, az utalás módja azonban a partner "közbenyilatkozásától" megváltozik: "Nagyon sokat jelent nekünk, hogy Szegeden születél. A családod is szegedi?" - Igen, igen, édesanyám szintén szegedi, az apám pedig kalocsai származású... - "Akkor itt is jártál iskolába?" /Bagó 1/. - Csak a kérdésben elhangzott feltételezés megerősítése után folytatható a mondat az adott formában.
- ³ Szituációnak csak akkor tekinthetnénk, ha valamennyien jelen volnának a beszélgetés alkalmával - ez azonban már csak a felvételi-készítés körülményei miatt sem valószínű.
- ⁴ Az "itt" elvben lehetne kontextuális utalás, de a felvételek a hanghordozás olyan tönkődést tükröz, mint mikor a beszélő emlékek után kutat, amelyeket elmesélhetne, de nem talál, mert elmosódott emlékek villannak csak fel, s ezekre utal a kifejezésben a névmás.
- ⁵ Az ilyen elméletileg lehetséges behelyettesítést a gyakorlatban csak egy szerkesztési mód zárja ki: amikor a névmás az új mondatban éppen a halmazt jelölő fajfoglalommal kerül predikatív viszonyba. Pl.: "A magyar nyelvet a héberrel rokonították. Ez volt a véleménye Sylvesternek is, Molnár Albertnek is, ez volt a humanista közvélemény." /Bárczi 582/.
- ⁶ DEZSŐ LÁSZLÓ kizárja az anaforikusnak nevezett névmások köréből az alárendelő rámutatószókat azzal az indoklással, hogy a mondaton belüli utalás nem szövegre utalás /ANYT.VI.

40/. Ezt az álláspontot már csak azért sem fogadhatjuk el, mert a magas hangrendű, kétségtelenül visszautaló névmások nagyobb része ugyancsak a mondaton / pontosabban a mondat-egészen/ belül - bizonyos típusokban mondategységen belül - van. /Lásd még a pontszerű utalás tárgyalásánál./

- 7 Csak olyan kivételek akadnak itt, mint az "ennek során" ál-birtokviszony, s az "ebben az esetben"-féle frazeológiai egység a körülményhatározó kifejezésére.
- 8 Az a különbség tapasztalható itt a burkolt fölérendelések körében, amit HADROVICS LÁSZLÓ idézett könyvében az alárendelés kapcsán vizsgált, ilyen példákön: *Azzal vert föl, hogy keljek föl, mert...* /ti. azzal a hírrel/, ill. *Azzal ver föl minden hajnalban, hogy berregteti a motorját*. A probléma felvetése a 196. lapon.
- 9 Úgy tűnik, az sem közömbös, hogy milyen minőségű szabad mondatrész képviseli a prenotátumot. Ha nincs tárgy a mondatban, szabályszerűen az alany a célpont; - de lehet az azonosítást kifejező névszói állítmány is, illetve ebben az esetben bármelyikük, mert mindkettő ugyanazt a prenotátumot jelöli. Ha tárgy van a mondatban, erre szokott utalni a névmás, de akad határozói funkcióban lévő prenotátum is, sőt eltérítheti a tárgyról az utalás sugarát még egy A-xH-A-H-T szerkezetű mondatban is az, ha az alany különleges hangsúlyt kapott. Pl.: "Nyelvtörténeti részlettanulmányok, monográfiák oly, minden előző korszakot meghaladó bőségben gazdagították már eddig is nyelvtörténeti ismereteinket, hogy ezeknek még a legfontosabbjait sem említhetjük itt meg." /Bárczi 591/. Ahhoz azonban, hogy szabályszerű összefüggéseket állapíthassunk meg a prenotátum mondatbeli elhelyezkedése és a téma-réma tagolódás között, lényegesen nagyobb adattömegnek a jelen dolgozat problémakörétől meglehetősen elkanyarodó szempontú elemzésére volna szükség.
- 10 Az átképzelés eddig főként igeragozásbeli következményeivel keltette fel a kutatók érdeklődését /praesens historicum/. Vö.: GYOMLAI GYULA: NyK XXXVII.; Uő: *Beőthy Eml.* 464-73; KLEMM ANTAL: MTM 72-73.; 567-73.; SZATHMARI ISTVÁN: *A m. stílusztika útja*. 543 stb.
- 11 A személytelen, külső nézőpontból való előadásmód utalószavai a Saussure-i linearitást érvényesítik, míg a személyes, belső szemléletmód a Bühler-féle "hier/jetzt/ich" középpontú koordináta rendszerben helyezi el az eseményeket. /Vö. BALÁZS JÁNOS: ANYT. IV 8-9/.
- 12 A MNyR a magas hangrendű alárendelő utalószók tárgyalásánál három példát sorol fel, amelyeket "tisztán utalószók"-nak minősít. A tüzetesebb vizsgálat azonban kimutatja, hogy e példák is prenotátumra, predikcióra, illetőleg /az utolsó/ a beszédhelyzetre utalnak. /II 341./.
- 13 Ezeknek a kommunikációban való jelentőségéről vö.: DEME LÁSZLÓ: *Szónokok és előadók kézikönyve* 119.

THE SOURCES OF CHARGING UP OF THE CONTENTS OF THE
DEMONSTRATIVE PRONOUNS

BY

VALERIA M. KORCHMÁROS

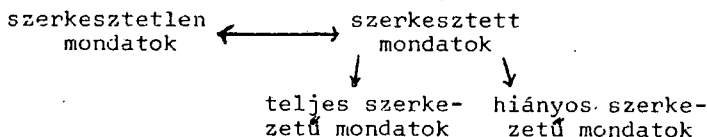
The author - by means of analyzing text-samples taken from several stylistic strata - is looking for the circumstances that may influence the use of the velar, resp. palatal forms in the field of the demonstrative pronouns /or pronominal adverbs resp./ in the present living Hungarian language. It is shown by the analyzis of the pronouns referring to the situation /i.e. the non-idiomatic factors in the course of the communication/ that expressing a close deixis the palatal forms consequently prevail against the velar sound-forms pointing to a farther distance; the act of speaking itself may sometimes become a part of the situation, in such cases the palatal elements refer to it. As to the use of pronouns referring to the context /i.e. everything having been expressed by means of language in the given course of communication/, the choice between the two sound-forms is decided according to what part of the text is the reference focussed on: a broader coherent part is always referred to by the palatal form, in cases of a single notion the choice may be influenced by a number of circumstances, the most important of them are the irradiative role of the situation, and the structure of the text. It seems that an equal level in the communication corresponds to "nearness", while the different levels of a subordination can rather be bridged over by a "far" reference. The various types of referring to the common contents of mind - which are well-known both by the speaker and the listener - depart from the two types mentioned above, in that the object referred to is a material of knowledge collected outside the given course of communication.

A MONDATBELI HIÁNYOSSÁG ÉS KIEGÉSZÜLÉS FŐBB TÍPUSAI

DIENES DÓRA

1. A hiányos mondatok néhány kérdésével egy korábbi cikkben már foglalkoztam.¹ A szakirodalmi előzményeket ott számba vettem, itt ezt nem ismétlem meg. Az addigi vizsgálatok eredményét röviden összefoglalva a következőket mondhatjuk el:

1.1. A hiányosság a szerkesztett mondategység jellemzője lehet.² A hiányos mondatok helyét a mondatfajták felosztásában a következőképpen ábrázolhatjuk:



1.2. A hiányosság a mondategység konstrukciójának jellemző jegye lehet. Minden mondategységnek van egy "minimális szerkezete", melyen belül az egyes mondatfunkciós részek szoros összefüggésben állnak és kölcsönösen feltételezik egymást.³ Hiányosnak tekinthetünk minden olyan mondategységet, melyben valamely szó olyan formai vagy tartalmi jeggyel rendelkezik, amely a mondategységben jelen nem lévő szóra utal.

1.3. Ebből következik, hogy nemcsak az alany vagy az állítmány, hanem a tárgy és a határozó hiánya is hiányos

konstrukciót eredményezhet; bizonyos értelemben ugyanezt mondhatjuk el a birtokos jelzőről is. Az elmondottak illusztrálására lássunk egy táblázatot:

Hiányzó rész:	Példamondat:	Kiegészítés:	A hiányzó részre utal:
Alany	"... <i>lehet</i> belső folyamat is..." /N:26/ ⁴	<a beszéd>	E/3 szem. Ø sz. rag
Allít-mány	"...mint Sodoma és Gomorra idecsendülő <i>hi-re</i> ..." /R:15/	<hatott volna>	E/3 személyű alany
Határozó	"...később <i>kiszakad</i> a történeti ének,"/N:25/	<a hőse-nekből>	ige-kötő
Tárgy	"... <i>fékezi</i> a nemzeti epika túlsúlya," /N:25/	<a lírai műfajt>	tárgyas ragozás
Birtokos jelző	"...szereplők mitikus, emberfeletti lények," /N:25/	<a mítoszok> /szereplői/	birtokos szem. rag

1.4. A vonzatok osztályozása a fentiek értelmében így alakult:

a/ Kötelező az a vonzat, amely a mondategységből semmilyen körülmények között sem hiányozhat, pl.: ragaszkodik *valamihez/valakihez*:

"...a népköltészet további fejlődése folyamán is szinte görcsösen ragaszkodik minden olyan *nehezen megszerzett vívmányhoz*,..." /N:23/

b/ Fakultatív az a vonzat, melynek elmaradása nem hagy hiányt a minimális szerkezetben pl.:

"A népköltészetben *sejtszerűen* minden irányzat megvan,"
/N:24/

c/ Reprezentálható az a vonzat, amely a minimális szerkezethez tartozik ugyan, bizonyos körülmények között azonban elhagyható. Létére a megmaradt konstrukcióban formai vagy tartalmi utalást találunk, és mindig beleértjük a mondatba:

"...hogyan érzésem szerint néha eltúlozzuk." (az előkészítésnek ezt a módszerét) /0:4/

Ebben a példában a tárgyas ragozás mellett az igekötő is olyan jelentésbeli többletet ad, ami a tárgy hiányát kétségtelenné teszi. - E típus tulajdonképpen az a/ és a b/ típus között áll.

A hiányos mondat egységek vizsgálatának szükségességét egyrészt az indokolja, hogy előfordulási arányuk az írott magyar nyelvben igen magas /az általam vizsgált anyagokban 40 % körül volt/. Másrészt a szerkezetbeli hiányok kontextuális kiegészítéseinek vizsgálata sajátos szövegelméleti kérdésekre világít rá, és úgy tűnik, hasznos adatokkal szolgálhat a beszédmű egységének és szerkesztettségének elemzéséhez.

2. A hiányzó mondatrészek. Az idézett cikkemben számbavett szakirodalom csak azokat a mondatokat tekinti hiányosaknak, amelyekből az állítmány és/vagy a 3. személyű alany hiányzik. Ha a határozó, illetve a tárgy hiányát mutató mondatokat is bevonjuk a vizsgálat körébe, akkor ezek esetében is meg kell vizsgálnunk a személy kérdését.

A kommunikáció során mindig adott az első és a második személy: a beszélő és a hallgató. A beszédhelyzet, a szituáció tehát pontosan értelmezi az 1. és 2. személyű személyragok tartalmát. A harmadik személyű alany identifikálásához azonban már a kontextusra is szükségünk van /bár a beszélt nyelvben itt is jelentőséget kaphat a szituáció/. Ezért csak a 3. személyű alany hiányának eseteivel foglalkoztam.

Más a helyzet a többi mondatrész esetében, s ezért meg kell állapítanunk, hogy milyen személyű tárgy, határozó vagy birtokos jelző elmaradása jelent az alanyéhoz hasonló hiányt. Ezt célszerű együtt vizsgálni azzal a kérdéssel, hogy milyen jelei lehetnek egy adott konstrukciós forma hiányosságának.

2.1. A tárgy hiánya

Milyen jelei lehetnek annak, hogy a mondategység minimális szerkezetéhez tárgy is tartozik?

a/ A legkézenfekvőbb ilyen jelzés az ige tárgyas ragozása. Pl.:

"Ott már várta a posta..." Pistát /R:20/

b/ Targyat az ige jelentése is vonzhat, függetlenül a ragozástól, pl.: akar *umit*, vesz *umit* stb. Ha ezek mellől hiányzik az odaértendő tárgy, a mondatot hiányosnak tekinthetjük akkor is, ha ezek az igeek alanyi ragozásúak:

Pista is kér. <csokoládét> -Hiányos mondat.

Egyes igeek tárgy nélkül sajátos jelentéstartalmat hordoznak. Erre példa a *nélkülöz* ige, melyet tárgyi determináns nélkül az általános 'nyomorog' jelentésben használunk:

A háború alatt a lakosság nélkülözött. -Nem hiányos.

/Örülünk, hogy visszajöttél./Már min-

denki nélkülözött. <téged> -Hiányos.

Ez utóbbi jelentéshelyzetben a *nélkülöz* ige melletti tárgy reprezentálható típusú vonzat.

Bizonyos esetekben figyelembe kell vennünk az azonos alakú igeek homoníma-szerűen elkülönült jelentését; ahol a tranzitív és intranzitív alakok egybeesnek, ott meg kell határoznunk, hogy milyen jelentéssel fordulnak elő a szövegben. Pl.:

Rémülten hallgattam. <a zajt> -Hiányos.

Rémülten hallgattam, /mukkani sem mertem/. -Nem hiányos.

Az ilyen típusú igeek esetében csak a kontextus vizsgálata döntheti el, hogy a tárgy nélküli mondat hiányos-e vagy sem.

c/ A tárgy hiányára mutathat a ragozott vagy ragozatlan főnévi igenév jelentése is. Pl.:

"...s arra kell *felhasználni*," <az iskolákat> /A:16/
...*tudnunk* kell...

A főnévi igenevekhez tartozó tárgyak abban különböznek az eddig vizsgáltaktól, hogy a mondatban egy szoros szerkezet tagjaiként állnak, valamelyik mondatszintű résznek az alárendeltjei, nem az állítmányhoz tartoznak közvetlenül. Bár így más szinten vannak, mint az előbbiek, hiányuk ugyanolyan típusú, mint a mondat szintjén elhelyezkedő tárgyaké: éppúgy oda kell értenünk őket, s a hiány is éppúgy kiegészül a kontextusban. A főnévi igenévi tárgynak alárendelt újabb tárgy nem is teljesen független az állítmánytól, ugyanis az állítmány tárgyas vagy alanyi ragozása és az alárendelt tárgy ugyanolyan összefüggést mutat, mintha mondatszintű tárgyról lenne szó:

Nem hiányos:

Hiányos:

Pista olvas.

Pista olvassa. <az angol szöveget>

Pista tud olvasni. Pista tudja olvasni.

<az angol szöveget>

A hiányzó részre utaló tárgyas igei személyrag tehát itt is a mondat szintjén mutatkozik, bár maga a hiány alacsonyabb szinten jelentkezik. A *kell*, *lehet*, *szabad* mellett álló főnévi igenévi alany tárgyának hiányára viszont a főnévi ige-név jelentése utalhat, így a hiány jelzésére tulajdonképpen itt is mondat|szintjén kerül sor.

A tárgy hiányával kapcsolatban a második kérdés az, hogy milyen személyű tárgy eredményezhet hiányos mondatot. A 3. személyű tárgy mindenképpen, hiszen arra is ugyanaz áll, mint a 3. személyű alanyra. De az első és második személyű tárgy hiányát is figyelembe kell vennünk, mert sem az igeragozás, sem az ige jelentése nem jelzi pontosan a tárgy személyét. Nemcsak azonosítani kell tehát a tárgyat valakivel vagy valamivel, hanem grammatikai minőségét is a kontextusból kell tisztázni az esetek nagy többségében; pl.:

Örülök, hogy meghívtak. <engem/téged>

2.2. A határozó hiánya

a/ A hiányzó határozók egyik tipikus fajtája a birtoklást kifejező, létigéhez kapcsolódó *-nak*, *-nek* ragos részes-határozó:

"...mert vannak is elintézni való dolgai a városban,"

<Lajos bácsinak> /R:2o/

"...ha volna valami," <Pistának> /R:2o/

A hiányzó határozó számát és személyét ebben a speciális mondat típustban mindig tisztázza a grammatikai alany birtokos személyragja; ha ez első vagy második személyű, akkor a részes határozó ismertnek tekinthető, és így a mondat sem hiányos.

b/ A másik gyakran előforduló hiány a szintén sajátos jelentésű, *kell*, *lehet*, *szabad* + 'főnévi igenév melletti, logikai alanyt kifejező részes határozó elmaradása okozza:

"...akkor valahogy másképp kellene hallania ezeket a szavakat..." <Istvánnak> /R:8/

"...csak egyet kellett sóhajtania..." <Istvánnak>

/R:9/

Ezekben a példákban jellemző a főnévi igenév ragozottsága. Többnyire ez a rag utal arra, hogy a mondat minimális szerkezetéhez a cselekvő személyt jelző részes határozó is hozzátartozik. Ha az ilyen részes határozó valóban szerepel a mondatban, akkor a főnévi igenevet ragozás nélkül is használja a köznyelv:

Istvánnak csak egyet kellett sóhajtani...

Ha viszont sem a részes határozó, sem a személyrag nem szerepel, akkor általános logikai alanyt kell a mondatba értenünk:

"A tananyag megjavítása nagyon nagy munka, amivel alaposan kell foglalkozni..." /O:7/

Ha a főnévi igenév ragozott, ragjai itt is pontosan meghatá-

rozzák a hiányzó elem számát és személyét, ezért ezekben az esetekben is csak a 3. személyűek hiánya tekinthető a hiányos mondat ismervének.

c/ Néhány ige jelentésénél fogva állandó határozót vonz. Ezeknek nagy része egyáltalán nem maradhat el az ige mellől, pl.: kerül *vmibe*, kapcsolódik *vmihez* stb. Ahol a határozó mégis elmaradhat, ott nem is dönthető el egyértelműen, hogy valóban olyan szoros-e az ige, illetőleg az igenév és határozó közötti kapcsolat:

"...személyesen eljönne gratulálni..." <Istvánnak a kinevezéshez> /R:2o/

d/ Az elmaradt határozóra gyakran igekötő utal:

"Lina odaszólt..." <Istvánnak> /R:2o/

"Csak épp átforgatta a leveleket, belepillantott."

<a levelekbe> /R:2o/

"...akkor ő elmarad..." <az urától> /R:19/

Az igekötős igék gyakran sajátos jelentéstartalmat nyernek, illetőleg jelentésükben szétválnak, s ezt természetesen mindig figyelembe kell vennünk, ha a mondat hiányosságát akarjuk megállapítani. Pl.:

Lina elmarad. <az urától> Hiányos mondat.

Az előadás elmarad. Nem hiányos.

Egyes igekötők csak egyes szám harmadik személyre vonatkozhatnak; amint más személyről van szó, elválnak az igétől és határozóként szerepelnek:

"Valami rémület kezdett *bezeütni*." <Linába> /R:19/

de: Valami rémület kezdett belém/beléd/beléjük ütni.

Az ilyen típusú igekötők - igekötőként - csak egyes szám 3. személyű határozó hiányára utalhatnak. A többi igekötő azonban nem utal személyre:

Lina elmarad. <tőlem/tőled/tőle stb.>

A határozó hiányával kapcsolatban említtem meg, hogy vannak olyan igék, melyek vagy igekötős alakban állnak, vagy

kötelezően határozóval egészülnek ki, de önmagukban soha nem állhatnak. Ilyen az *esik* /ha nem meteorológiai jelentését tekintjük/; a *pillant* stb.:

A könyv *leesett*.

A könyv a *padlóra* esett.

Az igéknek egy másik típusa viszont igekötős alakjában is határozót kíván; határozó nélkül a mondat hiányos lesz:

István *belepillantott*. <a levelekbe>

Az igekötő a határozók számos fajtáját reprezentálhatja; a vizsgált szövegben előfordult

helyhatározó: "...mikor Boronkay Feri *bejött*..."

<a terembe> /R:17/

eredethatározó: "...később *kiszakad* a történeti ének..."

<a hősénekből> /N:25/

állandó határozó: "Apa annyival *hozzájárulhat*..."

<a házhoz> /R:25/

részeshatározó: "...ha *odaadná*..." <Lajos bácsinak>

/R:21/

hiányára utaló igekötő.

e/ A hasonlító határozó hiányát a középfok jele, a -bb jelzi:

"Ami meg kezdetlegesebb..." <legjelesebb alkotásainál> /H:45/

A középfok jele sem utal számra vagy személyre, tehát a hasonlító határozó hiánya is személytől és számtól függetlenül hiányos mondatot eredményezhet.

2.3. A birtokos jelző hiánya

A birtokos jelző szükségességét minden esetben a birtokos személyrag jelzi, bármely, névszóval kifejezett mondatrészén:

Alanyon: "...hogy az ura *pezsgőzik*..." <Lina ura> /R:15/

Tárgyon: "Minden igényét *kielégíti*..." <István igényét>

/R:17/

Határozón: "Ha nem jut eszébe ez a nő..." <István eszébe>
/R:17/

Jelzőn: "...fejlődése folyamán felbukkan ugyan az igény a
tipizálásra..." <a folklór fejlődése folyamán>
/N:26/

"...a felesége életének legfőbb munkája éppen a
moly elleni küzdelem volt." <István felesége>
/R:22/

Állítmányon: "...hogya a kanalizálás a mániája."
<Wagnernek> /R:24/

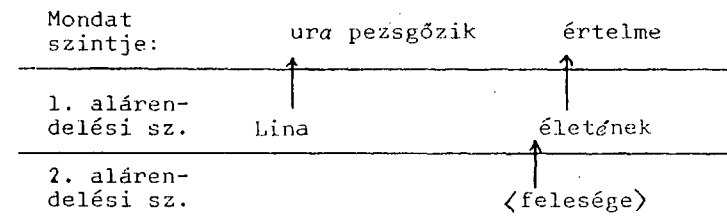
A birtokos személyragok pontosan megjelölik a birtokos
számát és személyét, s ezért csak a 3. személyű birtokosok
hiányát kell figyelembe vennünk; az 1. és a 2. személy a
szituációból világos.

A többes szám 3. személyű birtokos esetében sajátos
helyzet áll fenn:

"...jelentkezésük és eltűnésük a társadalmi fejlődés
törvényszerűen jelentkező fokához köthető..." /N:24/
de: a műfajok jelentkezése és eltűnése

A fenti példák mutatják, hogy a birtokon lévő 3. személyű
rag csak akkor jelzi a birtokos számát is, ha az hiányzik
a mondategységből. Ha ugyanis a birtokos jelző már informál
a birtokos számáról, akkor a jelzett szónak ezt nem kell
külön kifejeznie.

3. A szintek és a hiányosság. A jelzők a mondat-
szerkezetben sohasem mondat szintű tagok, mindig egy mondat-
funkciós résznek vannak közvetlenül alárendelve. Tehát so-
hasem a mondat szintjéről hiányoznak; az őket reprezentáló
birtokos személyragos szó ugyanakkor nemcsak a mondat szint-
jén, hanem bármely alárendelési szinten is lehet:



A főnévi igenév melletti tárgy hiányának elemzésekor már láttuk, hogy a mondat a kontextus /vagy szituáció/ kiegészítő hatására szorul akkor is, ha a hiányzó mondatrész nem a mondat szintjén volna. A szerkezettagi alárendelési szinteken előforduló hiányok, úgy tűnik, nem különböznek a mondat szintjén lévőktől. Mégis, szerencsésebb lenne ilyen esetekben "hiányos mondat" helyett "hiányos konstrukció"-ról beszélni, mert valóban nincs szó a mondat hiányosságáról; a hiányos konstrukció ugyanis éppúgy tökéletesen betölti saját mondatfunkciós részi szerepét, mint ahogy a hiányos mondategység is tökéletesen funkcionál a mondategészben; illetőleg a hiányos mondat a beszédmű egészében.

+++

A hiányzó mondatrészek vizsgálata tehát azt mutatja: ha a hiányra utaló formai jegyből kiderül, hogy a hiányzó szó első vagy második személyű, akkor a szerkezetet nem kell hiányosnak tekintenünk, ugyanis a természetes beszédhelyzetben ezek a személyek mindig adottak. A szintek szerinti vizsgálat pedig azt bizonyítja, hogy konstrukciós elemek mind a mondat szintjéről, mind az alárendelési szintekről elmaradhatnak.⁵

4. A hiányos konstrukciók kiegészülése. A kommunikáció folyamatában a konstrukciós hiányosságok rendesen semmiféle zavart nem okoznak, nem nehezítik a megértést. Az írott szövegeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kontextus szinte mindig megfelelő kiegészítést nyújt. A hiányzó elem legtöbbször az előző szövegrészben szerepel, néha azonban csak utólag egészül ki a hiány:

"Vajon melyik ruha ellen nem volt kifogása. Már tudniillik, Linának..." /R:21/

Vannak olyan hiányos mondatok, melyeket nem tudunk a kontextus alapján pontosan kiegészíteni. Ilyenek a megszakított gondolatok és a predikatív viszonyt nem tartalmazó címszerű, feliratszerű mondatok. Ezeket a szituáció értelmezi: a megszakított gondolatokat a művészileg megteremtett háttér, vagy az író és az olvasó közös tudata; a címszerű közléseket pedig az írott szöveg helyzete, mint szituáció.

A hiányos konstrukciók kiegészülhetnek mondategységen belülről, mondategészen belülről vagy mondategészen kívülről. A következőkben a kiegészülés szövegegységbeli helyét kell megvizsgálunk.

4.1. Kiegészülés a mondategységen belülről

Tekintve, hogy hiányosság a mondategység bármely szintjén előfordulhat, nem lehetetlen az, hogy egy hiányzó szerkezettag vagy mondatfunkciós rész - más szinten és más mondatrészi minőségben - még ugyanazon mondategységen belül előfordul. Ez a fajta kiegészülés legjellemzőbb a birtokos jelző hiányának eseteiben:

"...hogyan áll mindez a magyar folklór *epikára* és előzményeire." /H:45/

"...minden nemzet *folkloristái* legszívesebben nemzeti hősepikejüket vizsgálják..." /H:41/

A kiegészítést az első példamondatban a mondategység határozója, a másokban az alany adja.

A hiányzó birtokos jelzőn kívül a hasonlító határozó is azonos lehet a mondategységek más tagjával:

...a *munkadal* és a még kezdetlegesebb műfajok...

A mondategységen belülről történő kiegészülés /a birtokos jelzők gyakori előfordulása miatt/ nem ritka, de szinte kizárólag a birtokos jelzők hiányának eseteire korlátozódik, s ilyen értelemben nem mondható tipikusnak.

4.2. Kiegészülés a mondategészen belülről

a/ A hiányzó szerkezettagok egy részét mellékmondat pótolja. Ez leggyakrabban az alany, illetve a tárgy hiányának eseteiben fordul elő:

Alany: "...de már vannak, akiktől szinte fél..." /R:20/

Tárgy: "...mert nem látja tisztán, mit akarnak..." /R:20/

Az alanyi mellékmondat hiányos főmondata gyakran az író véleményét, hozzáállását kifejező, módosító funkciójú szó vagy szerkezet:

"...ezer szerencse, hogy már mindenki a bor rovására írta a tombolását." /R:18/

Milyen furcsa, hogy Wagner, a főjegyző szoba sem
került most..." /R:24/

Ritkábban fordul elő a hiányzó határozó mellékmondatbe-
li kifejtése:

"Felült az ágyban, s
hozzáfogott, hogy felkél." /R:16/

A középfok utáni hasonlító határozót viszont gyakran
pótolja mellékmondat:

"Egy asszony nehezebben szokik le
a természetéről, mint egy egész város."
/R:14/

Köznyelvi szövegben előfordulhat a létige, illetve a
kell, lehet, szabad mellől hiányzó részeshatározónak mellék-
mondatbeli kifejtése, anélkül, hogy a főmondatban utalószó
lenne:

Sokat kell fáradoznia,
akinek sok gyereke van.
esze is van hozzá.

Akinek hivatala van,

A birtokos jelző hiányának mellékmondattal való kiegészítésére sem találtam példát a vizsgált szövegben. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a birtokos jelzői mellékmondat főmondatában rendszerint van utalószó, tehát a főmondat nem hiányos szerkezetű. A köznyelv azonban az ellenkezőjére is kínál példát:⁶

Mi az értelme,
hogy odamegyünk?

A hiányoknak mellékmondatban való pótlása a hiányos mondategység legtermészetesebbnek tűnő kiegészítése. A főmondat és mellékmondata olyan szervesen illeszkednek össze, hogy az utóbbinak jelenléte szinte feltételezi az előbbinek hiányosságát, bár az utalószó, ha nem is tartalmilag, de grammatikailag legtöbbször pótolja a hiányt.

b/ A mondategységek más részében a hiányzó mondatfunciós részt, illetve szerkezettagot azért sem kell /vagy nem is lehet/ kitenni, mert a szó a mondategész valamely másik mondategységében már szerepel. A kiegészülés tehát újra mondategészen belülről valósul meg.

A mellérendelt összetett mondat egyes mondategységeiből hiányzó alany kontextuális előzménye bármilyen funkciót betölthet az előző mellékmondatok valamelyikében, lehet tárgy, határozó, birtokos jelző - a vizsgált anyagban azonban többnyire alanyként szerepelt az előző mellékmondatok valamelyikében:

"Igen nagy volt itt nem is illett bele de jó bőséges
a *szekrény*, a modern bútorok közé, volt." /R:22/

Az alárendelt mellékmondatok hiányzó alanyaira már jellemzőbb a változatos előzmény: gyakrabban szerepelnek tárgyként, határozóként saját relatív főmondatukban, bár természetesen az alárendelt mondategység alanya is megegyezhet a főmondat alanyával:

"Ő olyan szerény volt, hogy valósággal elrémult az ura
előreszökkenésétől." /R:18/

"Vajon ki fogja-e ő
elégíteni ezt az
embert, ha magasba jut?" /R:18/

"*Lindának* megvolt az a hogy az ura leveleit mind
rossz szokása, felbontotta." /R:20/

Ha viszont a mondategész bonyolultabb szerkezeti felépítést mutat, több tömbre tagolódik, akkor az alárendelt mellékmondatok hiányzó alanya nem feltétlenül saját főmondatában jelenik meg, hanem esetleg az előző tömb valamelyik /gyakran szintén alárendelt/ tagmondatában; sőt, a főmondati értékű mondategység hiányzó alanya is kiegészülhet az előző tömbök valamelyikének bármelyik szintjéről. Kövessük például a Kopjáss Istvánra vonatkozó mondatrészeket egy mondategészen belül, a hiányzó mondatrészt tört zárójelben feltüntetve:

I. tömb	II. tömb	III. tömb	IV. tömb
"Csupa olyan ember,	némelyiknél már tudja, <i><István></i>	tanítók, tanárok,	de már vannak,
↓	↓	↓	↓
aki vár tőle valamit,	mit,	akik régi ügykörében voltak áldja rendelve,	akiktől szinte fél, <i><István></i>
			↓
			mert nem látja tisztán <i><István></i>
			↓
			mit akarnak."
			/R:2o/

A két névmási értékű, határozói funkciójú, Istvánra vonatkozó szó az első, illetve a harmadik tömb alárendelt mondategységében szerepel; hiányként viszont három szinten is jelentkezik, a második tömbben a főmondat szintjén. A tömbök határain túl tehát nem számít az, hogy milyen szintről jön a kiegészülés, a tömbök, bár belsejükben szerkesztettek, kifelé egységekként mutatkoznak, hasonlóan a mellérendelt összetett mondatok egy-egy tagmondatához.

A tárgy hiányának mondategészen belüli kiegészülései is hasonlóképpen alakulnak. A mellérendelt mondatok láncolatából hiányzó tárgy gyakran szerepel tárgyi minőségben az előző azonos szintű mondategységben /bár a kontextuális előzmény itt is lehet másféle mondatrész/:

"Aranynak ezt a nézetét	és legutóbb társadalom-
a később következő filológiai kutatás számos területen szélesítette, építette ki,	történeti magyarázattal is ellátta."
	<i><Arany nézetét></i> /H:43/

Ugyanakkor az előző tömb bármelyik szintű mondategységének valamely mondatrésze a hiányzó tárgy kontextuális előzménye lehet:

I. tömb:	II. tömb
	akkor szólista, tehát művészeknek számítják.
Ha a hegedűs a zenekarban magában játszik,	<i><a hegedűst></i>

A határozók mondategészen belülről való kiegészülése sem mutat különbséget a tárggyal és az alannyal kapcsolatban mondottakhoz képest. A hiányzó birtokos jelzők előzményeiről pedig csak annyit jegyzek itt meg, hogy legtöbbször alanyi vagy birtokos jelzői szerepet töltenek be a mondategészen belüli mondategységek valamelyikében /de lehetnek más szerepek is/.

4.3. Kiegészülés a mondategészen kívülről

A hiányok nagy része a tágabban értelmezett kontextusból egészül ki. A szövegelőzmény egy-egy elemét az író és az olvasó egyaránt természetes egyértelműséggel helyettesíti be a hiányos konstrukcióba, legtöbb esetben anélkül, hogy a szó tényleges előfordulása és a hiány között valamilyen grammatikailag meghatározható, kézenfekvő összefüggés lenne. Így egyes szavak átnyúlnak mondategységek és mondategészek határain, sőt, regénybeli fejezetek határain is. Más oldalról megközelítve: a konstrukcióhoz tartozó tagok elhagyásával és az azokat reprezentáló formai vagy tartalmi jegyekkel mintegy visszautalunk az előbb leírtakra. Ezek a "passzív visszautalások" mondategészek sorát fűzik és tartják össze, abban az értelemben, hogy grammatikailag is bizonyítják a beszédmű mondatainak egymásra utaltságát.

Ami a hiányos konstrukcióknak mondategészen kívüli kontextuális előzményeit keresve leghamarabb szembetűnik, az az explicit és a hiányzó elem lehetséges távolságának rendkívüli rugalmassága, mondhatni korlátatlansága. Egyes mondatfunkciós részeknek, illetve szerkezettagoknak hiánya gyakran 4-5, olykor azonban 10-15 hosszú összetett mondatot áthidalva utal vissza egy-egy szóra. Az explicit alakok mondatrészi minősége és szintbeli elhelyezkedése sem mutat szabályosságot. Egy-egy fogalom kifejezője a szövegen belül szabadon változtatja mondatrészi szerepét; jelenléte olykor valóságos /akár mint fogalomjelölő szó, akár mint névmás jelenik meg/, máskor pedig csak a konstrukcionális hiány jelzi a gondolatsorban való részvételét. Még az sem kötelező, hogy a beszédmű mondatsorában

folyamatosan szerepeljen mint jelenlévő vagy hiányzó elem; a kontextuális előzmény akkor is képes a hiány értelmezésére, ha mondategészek felett kell átnyúlnia, vagyis ha a fogalomról egyáltalán nincs szó néhány mondategészen keresztül.

A beszédmű mondatait tehát - a szöveg folyamatos gondolatmenete mellett és azt tükrözve - a különböző mondatfunkciós részeknek, illetve szerkezettagoknak mondathatárokon átnyúló, igen gyakori egymásrautalása szerkeszti össze egy egésszé, s ennek egyik grammatikai megoldásformája a hiányosság.

Külön elemzést érdemelne a hiányok kiegészítésének lehetősége. Az előzetes vizsgálódások azt mutatják, hogy a hiányos konstrukciók legnagyobb részének kiegészítése csak a beszédműből mesterségesen kiemelt mondategységekben lehetséges. A kiegészített mondategységeket kontextusukba visszahelyezve vagy félreérthető, vagy stílárisan használhatatlan, vagy sajátos stílusértékű szöveget nyerünk. A hatás lehet humoros:

"*Nőm* elragadó lélek. Sokszor azt kértem önmagamtól, mivel érdemeltem meg ezt a nagy boldogságot? Nem veszekszik az, édes fiam, mert mindig az történik, amit én akarok. *Nőm* ideális lélek. *Nőm* egy angyal.

-*Nőd* sohase rosszkedvű?

-*Nőm* - mondta - ha rosszkedvű is..."

/VASZARY GÁBOR: *Amiről a férjek álmodznak*.

NOVA, 1937. 15. old./

Máskor régies-biblikus stílusú szöveget kapnánk

ő olyan szerény volt, hogy valósággal megrémült ő az ő urának előreszökkenésétől.

Az esetek nagy részében pedig a kiegészítés grammatikailag lehetetlen:

Línának megvolt az a rossz szokása, hogy *Lina* az ura leveleit mind felbontotta.

Mindez azonban már további kérdésekhez vezet.

J E G Y Z E T E K

- ¹ A hiányos mondat kérdéséhez, Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII, 19-25.
- ² A mondategész és a mondategység meghatározását l. DEME LASZLÓ: Az általános nyelvészet alapjai, Bratislava, 1969. 112. old.
"...mondategységnek nevezünk minden szerkezeti, azaz konstrukcionális egységet, amely egyetlen predikatív mozzanatot tartalmaz; akármilyen helyzetben áll is. Mondategység az egyszerű mondat is, ... s mondategység a bonyolult összetett mondatok minden szerkezetileg önálló tagmondata.", ill. "...mondategységnek nevezzük azt a funkcionális, azaz kommunikációs egységet, amely a beszéd folyamatot ... egy teljes, lezárt mozzanatnyival viszi előbbre. Mondategész tehát az egyszerű mondat; de mondategész a legbonyolultabb összetett mondat is."
- ³ Az elemi mondatokról részletesen TELEGDI ZSIGMOND ír./*Bevezetés a nyelvtudományba* II. 18-29. old. Tankönyvkiadó, Bp., 1967./
- ⁴ Forrásaim és jelzeteik:
R: MÓRICZ ZSIGMOND: *Rokonok*. /Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955./
O: KÁDÁR JÁNOS: *Az oktatás fejlesztése - közügy*.
A: ACZEL GYÖRGY: *Az állami oktatás helyzetéről*. /Mindkettő *Az állami oktatás fejlesztése és feladatai* c. kötetben: Kossuth Könyvkiadó, 1972./
N: KATONA IMRE: *A népköltészet általános problémái*.
H: VOIGT VILMOS: *Hősepika*. /A két utóbbit l. A magyar népköltészet c. tankönyvben. Tankönyvkiadó, 1966./
- ⁵ A jelzők közül csak a birtokos jelző hiányával foglalkoztam. Más jelző hiánya ugyanis nem eredményezhet hiányos mondatot. Ennek az az oka, hogy a minőség-, mennyiség- stb. jelzők vagy kötelező, vagy fakultatív bővítmények, de nem reprezentálhatók:
"A hátsó balsarokból kivette a régi szalonkabátot..." /R:22/
Ha a jelzőt elhagyjuk, nyomtalanul eltűnik a mondatból, nincs olyan elem, amely utalna rá. Ennek ellenkezőjét látjuk a következő példákban:
"Még a szakáll is azt jelezte, hogy más faj, más világ." /R:18/
"...s egy üveg pezsgőért valaki tizenkét pengőt fizetett..." /R:16/
Ezekből a mondatokból viszont egyáltalán nem maradhat ki a jelző. Az -e birtokjeles szavakra nem térek ki; ezek ugyanis nem sorolhatók a jelenleg vizsgált hiányos konstrukciók közé.
- ⁶ Bár ebben a típusban a birtokos jelző eléggé részeshatározói árnyalatú.

THE MAIN TYPES OF CONSTRUCTIONAL ELLIPSIS AND
CONTEXTUAL COMPLETION

BY

DORA DIENES

The article offers an outline of the typology of elliptical constructions in Hungarian sentences, examining the linguistic features that make ellipsis possible in a given context.

The first part of the study deals with elliptical constructions themselves; pointing out the grammatical and/or semantic features within the sentence, referring to the omitted word. These features very often define the grammatical quality of the missing element too.

The second part is about the contextual correlations of ellipsis. Elliptical sentences function in the text similarly to non-elliptical ones, because the missing elements become semantically meaningful and clear with the help of the context. The paper traces back the words referring to the omitted elements; defining their quality and their distance from the elliptical constructions.

The author suggests, that it is impossible to avoid elliptical sentences when speaking or writing: the rules of text-construction very often preclude the possibility of using constructionally complete sentences. Thus the ellipsis can be regarded as one of the most important means of text-coherence.

AZ EGYSÉGES SZEMLÉLET MEGVALÓSULÁSA

PETŐFI DISZNÓTORBAN CÍMŰ VERSÉBEN

BÜKY LÁSZLÓ

1. A kortársak ellenszenvvel olvasták a verset. Sembera Calasantius József cenzor állítólag botrányos véteknek találta az ég-gömböc-töltelék képsort /KOVÁCS MAGDA: *Petőfi versei és a cenzúra*. ItK, LXXII. 203. [1968] /. A költő későbbi rajongója, Váradi Antal, amikor a verset elolvasta, nem akart tovább hallani Petőfiről, aki ilyen silányságokat termel. /FERENCZI ZOLTÁN: *Petőfi életrajza*. Budapest, 1896. I. 362. / PANDI PAL világított az ilyes vélemények okára: "Az emberi lét végső kategóriái egyszinten a zsíros eszem-iszommal: bizony ez merész képzettársítás, vastag tréfa, erős vágás a korabeli közízlésen" /*Petőfi*. [Hely nélkül] 1961. 98. /. SÖTÉR ISTVÁN a költeményről szólva kiszámított, programszerű nyerseségre, a hasonlatok szándékosan kihívó trivialitására utal /*Nemzet és haladás*. Budapest, 1963. 57. / A régebbi és az újabb vélemények azt bizonyítják, hogy érdemes a verssel ma is foglalkozni.

Petőfinek van "természetes érzéke a művészi tökéletesség, a »belső forma«, vagyis mindaz iránt, ami egy költeményben rend és alakítás, ami a gondolati anyag saját idoma, egyensúlyozott, arányos elhelyezkedése és szerves egésszé tapadása" - állapította meg HORVÁTH JÁNOS /*Tanulmányok*. Budapest, 1956. 282. /. Ez a megállapítás a erre a versre is érvényes. A költő a vers címében jelzi az alaphelyzetet: a disznóölést rendszerint követő vidám lakomában, eszem-iszomban vesz részt. Jókedv, vidámság, hangulatos pohárköszöntők

határozzák meg a tort, amelyet megírni, versbe szőni csak tárgyról tárgyra szökdelve lehetne, ha a külső és belső forma meghatározó elemei nem tennék egységes szemléletű egészzé a költeményt. A külső forma /hangtani, szótani, mondat-tani, szóképi és verstani/ elemei a belső forma /értelmi-logikai/ elemeivel szervülve hozzák létre az egységes szemléletet.

2. Disznótorban

Nyelvek és fülek... csend,	Valamint e sültre
Figyelem!	A mi szánk:
Szóm fontos beszédre	Mosolyogjon a sors
Emelem.	Szája ránk;

Halljátok, mit ajkím	S pályánk áldásával
Zengenek;	Üntse le,
Egyszersmind az ég is	Mint e kását a zsír
Hallja meg.	Özöne.

Hosszan nyúljon, mint e	S életünk fölé ha
Hurkaszál,	A halál
Életünk rokkáján	Romboló torát meg-
A fonál.	Ülni száll:

Egy gömböc legyen a
Magas ég,
És mi a gömböcben
Töltelék!

/PETŐFI SANDOR: *Összes költeményei.* [Hely nélkül] 1967. 17./

3. A költemény belső formáját a gondolatközlés szerkezete szabja meg. Az 1. és 2. versszakban, a bevezetésben a megszólítás /*Nyelvek és fülek... csend, Figyelem!*/ és a figyelem tárgyra irányítása található /*Halljátok, mit ajkím Zengenek; Egyszersmind az ég is Hallja meg.*/ A 3-5. versszakokban, a főrészben az életet állítja párhuzamba a disznó-

tort jellemző hurkával, sülttel, kásával; majd a lezárásban, a 6. és 7. versszakokban a halált is torrá aposztrofálja. Ehhez a lezáráshoz a 3. versszaktól kezdődően logikus lépések vezetnek, ugyanis innen az *élet*, a *sors*, az */élet/pálya* és a *halál* egymásutánisága az emberi lét szempontjából időrendben következetes sorrend. Ez a következetes gondolatközlés szorosán összetartozó versszakokban valósul meg, amelyek mondatlanilag csak kétszer nem záródnak: az 5. versszakban *s* kötőszóval kapcsolt mondat, a 6. versszakban pedig feltételes jellegű, egyidejűséget kifejező időhatározói mellékmondat van /az előbbi a 4., az utóbbi a 7. versszakokhoz tartozik/. A 3-5. versszakok mondatai lényegében azonos szerkesztésűek: hasonlító módhatározói alárendelt összetett mondatok változatai.

4. A külső formához tartozó hangtani vizsgálatot a szöveg mennyisége nem tenné relevánssá, ezért ezt mellőzöm.

A költeményben használt szavak is alárendeltjei a gondolatközlés sajátságainak. A vershelyzetet bejelentő cím tematikájának megfelelő tárgykör szavait használja a költő. A *dísznótor*, *hurkaszd*, *sült*, *kása*, *zsír*, *tor*, *gömböc*, *töltelék*, *száj* szavak a couleur locale-t teremtik meg. Ide sorolható a *nyelvek* és *fülek* is, bár ezek a szavak a megszólításra használtattak, mégis gondolhat az olvasó a lármás, evő-ivó vendégsereg mellett a levágáskor fülénél megragadott sertésre vagy a feltálalt fülre, nyelvre. Figyelemre méltó, hogy a vers legfontosabb helyén áll a környezetet leginkább jelző szó: a *gömböc*, amelyet értelmező Szótárunk népnyelvinek minősít. *Ég*, *élet*, *sors*, */élet/pálya*, *halál*: ezek a tematika másik tárgykörének szavai. A két szócsoporthoz egymás mellett groteszk. Emiatt lesz könnyebb a trópusokban a gondolati tartalmak tréfás fintorú szembeállításai.

A versbe foglalt gondolati tartalmat, mondanivalót nem egyedül a szó jelentése hordozza, hanem - nem kis mértékben! - a fogalmak érzéki képhez kapcsolása is erre való. A külső forma illetően vizsgálata sokszor a verselemzések fő szempontja /elsősorban az iskolai gyakorlatban/; a *Dísznótorban* képi-sége a következő.

Metafora: a/ életünk rokkája, b/ a sors szája, c/ gömböc legyen az ég, d/ mi töltelék /legyünk a gömböcben/.

Metaforából származó szóképek: 1. megszemélyesítés: a/ az ég is hallja meg, b/ mosolyogjon a sors szája, c/ a sors pályánkat áldásával öntse le, d/ a halál száll. - 2. szimbólum: /életünk rokkáján/ a fonál.

Metonímia: a/ nyelvek és fülek, b/ ajkim zengenek.

A trópusokhoz tartozó stiláris eszközök: 1. hasonlat: a 3-5. vsz. - 2. körülírás és eufémizmus: a 6-7. vsz.

Ami a két tárgykör főneveinek megoszlásánál mutatkozott - a groteszk szembenállás -, a trópusokra is érvényes. A metaforák földönjáróan köznapiak. Az *Életünk rokkáján A fonál* metafora és szimbólum az antik mitológiából vett rekvizitum. Mindegyik megszemélyesítés ugyancsak közismert kép, toposz, és többségük igazi szerepét akkor kapja meg, amikor a hasonlatokba épülnek: érzékletessé teszik a disznótoros valóságot. A két metonímikus szintagma a rész és egész viszonyán alapuló szinekdoché. A *Nyelvek és fülek* a beszélgető, lakomázó, a toastot mondó költőre oda nem figyelő asztaltársakat jelentheti - már utaltam erre -, de illik a disznótor motívumba is. A másik kép azért szinekdoché, mert a hangadás szerveiből azoknak csak részeit /ajkim/ említi. Ez megszokott köznyelvi alakulat. Maga a szókép a beszéd-, azaz vershelyzetét festő motívumba tartozik: *Nyelvek és fülek... csend, Figyelem! Szöm fontos beszédre Emelem. Halljátok, mit ajkim Zengenek; Egyszeremind az ég is Hallja meg.* S épp eme periódus indítja meg a kettősséget: disznótor - ég! BERGSON állapítja meg: "Komikus hatást érünk el, valahányszor egy gondolat természetes kifejezését más hangnembe vesszük át" /A nevetés. Budapest, 1968. 111./. A 2. Versszak végétől megfigyelhető a természetes vidám köszöntő hangnemének átmenetele filozófáló modorba. A szóképekhez tartozó stiláris eszközök pedig anyagiságukkal alig-alig engedik ezt a magasabb eszmei kört elhatalmasodni. Ez is céljuk! Így ezek a stiláris eszközök a művészi hatás egyik alapvető mozzanatát, a síkváltást hordozzák magukban. /A síkvál-

tásról részletesen HANKISS ELEMÉR: *A népdaltól az abszurd drámáig*. Budapest, 1969. 18./ . Táblázatba foglalva a sík-váltást:

élet-halál-sors	dísznótor
sík	sík

oppozíció

hosszan nyúljon életünk

rokkáján a fonál : mint e hurkaszál

mosolyogjon a sors szája

ránk : valamint e sültre a mi szánk

pályánk áldásával öntse le: mint e kását a zsír özöne

életünk fölé a halál meg-

ültni száll " : romboló torát

/ua., mint az előző/ : egy gömböc legyen a magas ég

/ua., mint az előző/ : mi a gömböcben töltelék /legyünk/

A síkok közötti feszültség, átvillanás gondoskodik arról, hogy az élet-halál-sors motívumot a leghétköznapiabb, legegyszerűbb gondolatként fogadja el az olvasó, holott immanensen nem az. "Mihelyt figyelmünk a metafora anyagiságára irányul, a kifejezett gondolat komikummá válik" /BERGSON: i.m. 166./ . Innen a vers humora!

A vendégcsereg hangoskodásából a köszöntőnek ki kell a hal-latszania, így kívánja a vershelyzet. Ezt a költő az élő-beszédnek megfelelően - az átlagosnál magasabb érzelmi töltésű mondatokkal valósítja meg. A költemény mondatfajtái tartalmuk szerint:

- | | | |
|---------|---------------------|------------------------|
| 1. vsz. | felszólító mondat | írásjele: felkiáltójel |
| | kijelentő mondat | írásjele: pont |
| 2. vsz. | felszólító mondat | írásjele: pont |
| 3. vsz. | felszólító mondat | írásjele: pont |
| 4. vsz. | } felszólító mondat | írásjele: pont |
| 5. vsz. | | |

6. vsz. } felszólító mondat írásjele: felkiáltójel
7. vsz. }

A költő mondatvégi írásjelei, illetve a gondolattartalmak alapján így ábrázolható a mondatok érzelmi töltöttsége.

Az érzelmi szint hullámvázása a mondatfajták tartalma szerint:



1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. vsz.

A toast-vers elején a megszólítás-felkiáltás funkciója a figyelemeltetés, erre - szintén hatást keltendő - kijelentő mondat következett: *Szóm fontos beszédre Emelem.* A 2-6. versszakokban az élet-sors-halál motívum a képszerkezetnek megfelelően egyre emelkedettebb intonációjú kívánságot kifejező mondatokból áll; az utolsó tagmondatban mintegy felkiáltássá válván, s ez hatásos befejezés is: *És mi a gömböcben Töl- telékl!*, mert utal az erőteljes verskezdő megszólalásra, mert a tovább nem vihető gondolatmenet lezárása.

A költemény ritmusterve a következő: 3:3/3:0, amelyről azt írja HORVÁTH JÁNOS */Rendszeres magyar verstan.* Budapest, 1969. 45./, hogy némi kedveltségnek örvend a népköltészetben. Ezek az úgynevezett gyors kilences sorok megfelelő ritmusélményt ötvöznek a vers tréfás hatásban is gazdag gondolatiságához. A lendületes versbeszéd négy helyütt az eszményi ritmussal ütközik.

- | | |
|---------------------------------|-------------|
| 1. Hosszan nyúl- / -jon, mint e | 3. versszak |
| 2. Mosolyog- / -jon a sors | 4. versszak |
| 3. Mint e ká- / -sát a zsír | 5. versszak |
| 4. S pályánk dl- / -dásdval | 5. versszak |

Am hármójuk így is jó lüktetést kelt:

- | | | |
|---------------------|----------|-----|
| 1. Hosszan nyúljon, | / mint e | 4:2 |
| 2. Mosolyogjon | / a sors | 4:2 |
| 3. Mint e kdsát | / a zsír | 4:2 |

A negyedik sor 4:2 osztásra nem bontható, a 2:4 osztású sor a magyar prozódiaiban idegen. Mégis: a négy szótagú íz a beszédhelyzetben felgyorsul, az előtte lévő *pályánk* szó a tárgyrag hiánya miatt némileg /szünettel/ meghosszabbodik, s az időtartamkülönbség kiegyenlítődik.

A felköszöntő jelleg megköveteli, hogy a rímek kicsengjenek a fehérasztal vendégei keltette zajból. A sokszor minimális egyezésű Petőfi-asszonáncok helyett több tiszta rímet és pontos mássalhangzó oppozíciójú magánhangzós káden-ciákat hallhatni.

Tiszta rímek: *figyelem* - *emelem*
hurkaszl - *fondl*
szánk - *rdnk*
halál - *száll*

Asszonáncok: *zengenek* - *hallja meg*
öntse le - *özöne*
ég - *töltelék*

A versszakok rímképlete $x a x a$, amely képletben a rímelő sorokat *a*, a vak sorokat *x* jelöli.

5. Az egységes szemlélet megvalósulását vizsgáltam a vers külső és belső formáinak feltárásával. A belső forma a gondolatközlést a bevezetés-főrész-lezárás szerkezetbe foglalta egy dísznótor s az emberi élet elemeinek egybekomponálása céljából. Az így létrejött alkalmi és tréfás világlátást szolgáltatta a vers külső formája.

DIE VERWIRKLICHUNG DER EINHEITLICHEN ANSCHAUUNG IN
DEM GEDICHT *DISZNÓTORBAN* / 'AUF DEM SCHLACHTFEST' /

VON PETŐFI

von

LÁSZLÓ BÜKY

Die einheitliche Anschauung wird durch die /phonetischen, lexikologischen, syntaktischen, metaphorischen und metrischen/ Elemente der äusseren Form in organischem Zusammenhang mit den /geistig-logischen/ Elementen der inneren Form zustandegebracht. Hierfür hat Petőfi einen angeborenen Sinn. Im analysierten Gedicht wurde die Gedankenvermittlung durch die innere Form in den Fahnen Einleitung - Hauptteil - Abschluss gefasst, um ein Schlachtfest und das menschliche Leben ineinanderzukomponieren. Der so entstandenen gelegentlichen und scherzhaften Weltsicht diente jede Komponente der äusseren Form des Gedichts, bzw. die Wirkung der Komponenten.

S Z E M L E

VEIJO MERI: ALEKSIS STENVALLIN ELÄMÄ

Helsinki, 1973. 182 l.

A könyv az elmúlt idők legnagyobb viharát kavarta Finnországban: felháborodtak vagy lelkesedtek az olvasók, olyan, aki véleményének hangos - olykor persze túl hangos - kimondása nélkül letette volna, nem akadt.

Hogy mi háborította fel a kedélyeket? Nehéz kérdés, hiszen V.MERI anyaga, melyet felhasznált, alig több mint amennyire az irodalomtörténet eddig is támaszkodott. Világosan körvonalazható módszerei nincsenek, elvi alapvetése - amellett, hogy nem is egyértelmű - vitatható.

A könyv hátlapján néhány - az Otava könyvkiadótól származó - útbaigazításnak szánt mondatot találunk. Eszerint V.MERI egy félig eltemetett követ // és ki, s tesz közzsemlére. Minden nép okulására szépítgetések nélkül kívánja felrajzolni egy ember életútját, akire önmaga szenvedései mellett a kor ellentmondásai is ránehezednek. A feladat elvégzéséhez a szerző az őszinteséget választja mottóul. Ez azonban egyfajta kíméletlenséghez is elvezet. Így olvashatunk pl. a XIX. sz. talán legkiemelkedőbb finn írójának impotenciájáról, alkoholizmusáról /a delirium tremens orvosilag is hitelesíthető állapotairól/. Akit ebből a könyvből megismerünk, nem mindig szimpatikus. Pénzügyekben megbízhatatlan: kölcsöneit vagy újjakkal elégití ki, vagy nem is törődik velük, máskor meg olyan juttatásokra is igényt tart, melyekért barátja vagy akár egy ismeretlen dolgozott meg. Ugyanez az ember azonban képes arra is, hogy szerettei, sokszor pedig éppen egy hirtelen megszánt idegen problémáját a vállára vegye. Igaz, megoldást legtöbbször nem adhat - gyakran el is felejtí az együttérzés fellobbanása után, hogy segíteni akart -, s áldozatvállalása kimerül a pózokban.

Charlotte Lönnquisthez fűződő érzelmei, pontosabban azok vállalása ellentmondásos. Jótéteményeit elfogadja, azt, hogy írói tevékenységének külső feltételeit komoly anyagi áldozatok árán is biztosítja, természetesen veszí. Az otthont, melyet egy öregező kar nyújt neki, elfoglalja, de az otthont, melyet ez a felemás szerelem próbál melengetni, bármikor felcseréli a kocsmák gőzével, hogy aztán ugyanígy kedvétől, szeszélyeitől hajtva váratlanul visszatérjen. Barátnőjét, aki sohasem volt gyermeküket óvja, vigyázza benne, szégyelli ismerősei előtt. Helsinki útjaira, noha az ő ügyeit intézi mindig, nem kíséri el, kapcsolatok letagadja, ám lelki-szellemi elborulása első perceiben - rémképektől gyötörtén - bárhová utánamegy, a botránytól sem riad vissza, csak hogy a megszokott szavakban nyugalmat leljen.

Barátaikat, akik pedig jórészt kitartanak mellette, s feltételek nélkül egyengetik írói, emberi érvényesülésének útját, nem becsüli eléggé. Rosszskedve, hirtelen haragja sokszor ragadtatja igazságtalan cselekedetekre, bocsánatot kérni nem tud, s ha felejtí durcás némaságát, visszafogadva az elkergetettet, önzése az oka, nem a belátása: halászni akar, evezős kell a csónakba.

Ennyi rosszat - s még sorolhatnók a rossz tanuló gyerekekről, a honoráriumot borra cserélő, könyvkiadókat változtató, eszméit, ha anyagi céljai úgy kívánják, megtagadó íróról kapott ismereteinket - nehéz ellensúlyozni. Lehetetlen bizonyítani, hogy ebben az emberben is együtt él a jó és a rossz, s hogy ebben a végén elvadult életben is vannak remények, lehetőségek. Az utolsó lapnak is végére érve jóformán csak a felelőtlen vagy éppen gonosz cselekedetekre emlékezünk, azt az erőfeszítést, hogy állva tudjon maradni, pedig ez az erőfeszítés - regényei, drámái és versei alapján bizvást mondhatjuk, megvolt benne, nem tudja éreztetni a szerző. A pozitív érzés, amely felébred bennünk, a sajnálat, a megdöbbentő szánakozás, hogy milyen alázatos gubanccá lett egy nagyra hivatott, dőlyfős emberi élet. Az utolsó oldalak szívszorító képei ennek az előjeleiben már régen elsötétedett, semmivé lett sorsnak, hogy aztán a záró sorokban V.MERI furcsa objektivizmusának jegyében megtudjuk, hány márka volt a sír, a koporsó, mennyibe került a vendégeknek adott konyak, puncs és sör.

Mindez valamiféle bálványrombolásra mutat - annak akár jogos, akár jogtalan indulata nélkül. Hűvös tárgyilagosságba öltözött a szerző: ím lássátok, ilyen volt, ilyen nagyon is ember híres költőtök! Ez a címben is kifejezett szándék - nem ALEKSIS KIVINEK; a finn irodalom hőroszának, hanem ALEKSIS STENVALLnak, az embernek az útját tárja elének - véleményünk szerint mégsem elég indok egy életrajz megírásához, hiszen elvi alapja hamis: a remekműveket adó művész mindennapjai, beleértve a nyilvánosságnak szánt cselekedeteken kívül magánéletének titkait is, elválaszthatatlanok alkotói tevékenységétől /ugyanez érvényes persze a hétköznapi emberére is/. V.MERI törekvése, hogy az eddigi szemlesütve festett KIVI-portrék helyett a valóság durvább, de igazabb oldaláról közelítsen egy ellentmondások keresztműzében őrlődő ellentmondásos alkathoz, jogos, megvalósítása azonban nem sikerült. Nem is sikerülhetett, hiszen - a már említett differenciálással - megfosztotta magát és olvasóit attól a gyönyörűségtől, hogy tetten érje a csodát. A csodát, amely élénk tárul, amikor egy író - KIVI - bár az alkohol kódében bolyong sokszor, a tisztesség, a tisztaság, a kitartás, a bölcsesség máig is ható példaképeit, a nemzet fennmaradásának, fejlődésének egyedül lehetséges útját rajzolja meg irodalmi munkásságával. V.MERI műve, noha az íróról való elfeledkezés szándékos, eszünkbe juttatja, hogy az, aki életében jóformán csak kalandokat élt át, legtöbbször persze önnön hibájából, legszebb alkotásaiban megpróbálja megragadni az odaadást, a hűséget, a

mindenen győzedelmeskedő szenvedélyt. A gyakran rosszinulatú, sértődékeny KIVI - műveinek tanúsága szerint azonos azzal a KIVIvel, aki kicsinyes gondjainak nyúgében a legnagyobbért, nemzetéért aggódott.

V.MERI legszembevetőbb hibája - kimért, szenvedtlen stílusával is hangsúlyozott különállása - akkor lesz erénnyé, amikor újból és újból vitára ingerelve, velünk, az olvasóval teremtetni meg a valóság szintézisét. A már említett, kissé túlságosan is rózsaszínűre sikerült életrajzokat s a V.MERI felsorolta rideg tényeket a romantika máig érvényes célkitűzéseit megvalósítani igyekvő művekkel egybevetve az egészhez, illetőleg rész és egész viszonyának megértéséhez jutunk el. VEIJO MERI könyve, akár elvetjük, akár elfogadjuk felfogását, jelentős próbálkozás - s élmény is -, hiszen közvetlen kapcsolatot tud teremteni az olvasóval: akarja, nem akarja, gondolkodásra, mérlegelésre, ítékezésre kényszeríti.

B.LABÁDI GIZELLA

VELCSOV MÁRTONNÉ: ANTROPOMETRIKUS MÉRTÉKNEVEK

A MAGYAR NYELVBEN

Budapest, 1974. 110 l.

A magyar szókészlet történetének nagyszabású szintézise befejezéséhez közeledik "A magyar nyelv finnugor elemei" és "A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára" című művekben. Ezek mellett nyelvünk jövevényszó-csoportjainak vizsgálata is megindult, de sajnos, mintha meg is torpant volna, ugyanis KNIEZSA ISTVÁNNak *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* című kitűnő monográfiája szerzőjének korai halálával félben maradt. Bár GOMBOCZ ZOLTÁNNak, nemzetközileg is elismert *Bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache* című műve még mindig egyik legfőbb útmutatónk és forrásunk az ősmagyar kortársadalomtörténetében és a magyar hangtörténetben /de az altajisztikában is jelentős/, mégis nagyon elkelne már a török jövevényszavak modern feldolgozása is. - A többi jövevényszó-csoport újabb monográfiájának elkészítése is megérték már a feltételek, s a hangutánzó és a hangfestő szavak eredetét és történetét is össze kellene már foglalni.

Az etimológiai kutatások újabb eredményei is sürgetik az imént jelzett monográfiák elkészítését.

A két nagy etimológiai szótár meg az elkészítendő jövevényszó-monográfiák és a hangutánzó, továbbá a hangfeszítő szavak története nyilvánvalóan újabb kritikai állásfoglalást is jelentene az eddigi szófejtésekre nézve; ez a kritika bizonyosan igazolná egyrészt HAJDÚ PÉTERnek azt az állásfoglalását /*A mai uráli nyelvészetről*. Népr. és Nyelvtud. IX, 17-19/, hogy az etimológiai fejtegetések bizony elburjánzottak, és ennek - a HAJDÚ PÉTER által kifejtetteken kívül - az is oka lehet, hogy a megírt etimológiák nem kis része kellő kritika nélkül ötlethetesen készült el annak ellenére, hogy a szófejtés helyes kutatási módszerei már jól kialakultak, sőt ki is vannak fejtve, másrészt az is élesebb megvilágításba kerülne, hogy a helyes módszerű szófejtések nemcsak a nyelvtörténet egyes fejezetei számára jelentenek szilárd alapot, hanem - ha közismert is ez, mégis nem árt megismételni - a magyar és az egyetemes társadalomtörténet egyes részletei is újabb értékes megállapításokkal gazdagodnának.

Az egy-egy szóra vonatkozó etimológiai fejtegetések mellett mind gyakoribbak a szócsaládok eredetét fejtegető tanulmányok; ilyen például PAIS DEZSŐnek *Puha, puffan, páhol* című szófejtése /MNy. XXIV, 37-40/, vagy MESZÖLY GEDEONnak *Az esküszik szó eredete* /Nép és Nyelv I, 2-10/ című igen tanulságos fejtegetése.

Újabbban szaporodnak azok az etimológiai tanulmányok is, melyek egy-egy fogalomkörbe tartozó szócsoporthoz eredetét és történetét tárják fel. Ilyen például MESZÖLY GEDEONnak *Az ugorkori édménység magyar szókincsbeli emlékei* című etimológiai-hitvilágtörténeti tanulmánya /MNy. XLVIII, 46-61/.

Szemlélet és módszer szempontjából rokon ezzel VELCSOV MARONNÉnak *Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben* című etimológiai-művelődéstörténeti munkája /Nyelvtudományi Értekezések 84. Budapest, 1974. 108+2 p./.

Az ilyen szemléletű szófejtésekre az jellemző, hogy középpontjukban az illető szócsoporthoz jelentéstörténete van, erre épül a szófejtés többi mozzanata. Ezért VELCSOV MARTONNÉ itt idézett tanulmányának is a jelentéstörténet van a középpontjában, így azután munkája nemcsak a magyar nyelvtudományt gazdagította időálló eredményeivel, hanem a finnugor nyelvtudományt és az egyetemes néprajzot, a magyar és az egyetemes művelődéstörténetet is, de az elvont gondolkodás fejlődésére nézve is becses eredményekre jutott.

Tanulmánya elején - önálló kutatásai és a nemzetközi szakirodalom eredményei alapján - rámutat a szerző arra, hogy a mérés ősi módjai a testrészek méreteinek valamely megméréndő tárggyal való összehasonlításából alakul-

tak ki; utal arra is, hogy a mértéknevek kialakulásának útja - módja rokon a számnevek kialakulásáéval. - E sorok írójának is az a véleménye, hogy amint a legősibb mértéknevek testrésznevekből lettek, ugyanúgy a legrégebbi számnevek is általában testrésznevek voltak eredeti fokon. - Íme itt ebben a vonatkozásban található meg VELCSOV MAR-TONNÉ tanulmányának jelentősége az elvont gondolkodás-mód fejlődése nyelvi vetületére, illetőleg bizonyítékaira nézve.

A szerző jól hangsúlyozza és be is bizonyítja, hogy ezek az antropometrikus mértéknevek eredetileg vagy testrésznevet jelentettek /pl. *láb*/, vagy pedig valami mást, de mértéknév jelentésük közvetlenül testrészszerű jelentésen kereszttül fejlődött ki /pl. *hüvelyk*/. Arra is van példa, hogy némelyik ebbe a körbe tartozó szó testrészelentése már kiveszett /*arasz*/, vagy ha van is az illető szónak még testrészelentése, "a mértékjelölő szerep nem ehhez, hanem egy korábban használatoshoz kapcsolódik /*öl*/".

Voltaképpen tehát a megvizsgált szavaknak másodlagos jelentése a mértékjelölés. Ez a tény már önmagában is azt a módszerbeli eljárást kívánja meg, hogy a szerző a tárgyalandó nevek teljes jelentéstörténetéből induljon ki, s ha már meg van fejtve a vizsgált szavak eredete, bemutassa ezt, ha pedig ismeretlen vagy bizonytalan, illetőleg vitatott eredetű/ek/, a lehetőség szerint megfejtse.

E problémakör tanulmányozása és fejtegetése folyamán kitűnt, hogy vannak ezek között olyan szavak is, melyek hivatalos mértéknevek lettek, vagyis: amelyeknek mértékegység-mintája /etalonja/ valamilyen formában valahol megvolt vagy megvan ma is. Ezek az *öl*, a *láb*, az *ujj* és a *hüvelyk*. - A tanulmány első felében ezekről értekezik a szerző. A tanulmány második fejezete a *kar*, a *könyök*, a *marok*, a *tenyér* és az *arasz* eredetét és történetét tárgyalja, továbbá a *lépés*-t; ezek a mértéknevek az előbbieknél szinonimái ugyan, de hivatalos mértéknevekként nem szerepeltek.

Láthatjuk tehát, hogy a szerző tanulmányának szerkezetét a megfejtendő kérdéskör sajátágaiból következtette ki és állapította meg; ez a megfejtendő kérdéscsoport sikeres megoldásának fontos biztosítéka.

A szerző nagyon gazdag, főképpen maga gyűjtötte nyelvi adatok alapján először a mértékjelölő neveknek a jelentéstörténetét vizsgálja meg, majd a mértékjelölő szó származékait, összetételeit elemzi, nagyon alaposan, végül az illető alapszó etimológiájának tárgyalása következik.

Vannak olyan mértékjelölő testrésznevek - állapítja meg a szerző -, melyek eredeti meg átvitt jelentésben és speciálisan mértékjelölőként is igen erősen benne éltek a társadalmi tudatban. Közöttük különösen tanulságos az *öl*, melynek finnugor eredete már ismeretes volt ugyan, de a szerzőnek még itt is van új mondanivalója;

megállapítja ugyanis, hogy az *öl* főnévnek a magyarban nemcsak 'Schoss' és 'ulna; Klafter' jelentése van, hanem megvan ennek a XIV., XV. századtól kezdve a 'kiterjesztett karok' alapjelentése is, melyről eddig a szakirodalom nem tudott. Ezt az eredeti jelentést eddig csak a román nyelvek megfelelőiből ismertük. Még ezen kívül is van a szerzőnek új mondanivalója az *öl* szó jelentéstörténetéről: "Az eredetileg 'két kar'-t jelentő *öl* szó igen korán /vö. KT./ felvette ezt a másodlagos testrészszerkezetet /ti.: 'Schoss'-t/. E jelentésváltozás azért különösen figyelemre méltó, mert eredeti testrészelő szóból a vele kapcsolatos cselekvés jelentésmódosító hatására ugyancsak testrésznév vált" /21/.

Az *öl* szó finnugor kori hangalakjával kapcsolatban rámutat a szerző arra, hogy LOSONCZI ZOLTÁN meggyőző megállapítása szerint e szó tőhangzójának labializációja /vö. KT. *vlehen* és az OKlSz. idevágó adataival/ másodlagos, és ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy e szót rövid magánhangzója a finnugor korszakban nem *ü* volt, hanem *i* : PFU **sile*, nem pedig: PFU **süle*.

Hagyjuk most el e tanulmány *láb*, *ujj*, továbbá a nem hivatalos mértéknevek - *kar*, *könyök*, *marok* *marék*, *tenyér*, *arasz* /különben ezzel is nagyon érdemes lenne külön is foglalkozni, de a többivel is/, *lépcső* - fejtegetését, befejezésül kísérik nyomon VELCSOV MARTONNÉ minden vonatkozásban új és igen tanulságos okfejtését a *hüvelyk* szó eredetéről és történetéről /42-52/!

Az a véleményem, hogy VELCSOV MARTONNÉ a *hüvelyk* szó eredetét és történetét sikeresen és meggyőzően fejtette meg, bár ennek megoldása egyáltalán nem volt könnyű.

Az adatok azt mutatják, hogy a *hüvelyk* testrésznév önálló szóként ma már csak írók és költők nyelvében szerepel, mértékjelző szerepe is elavult, bár ilyen jelentésben az ÉrtSz. még számon tartja, de régiesnek mondja. Mértékjelző szóként is kései; 1641-ből ismerjük rá az első adatot: "Két *hüvelyk* héján hat láb nyomni magas" /Laskai: Lips. 354; NySz.I, 1532/, Marothi Arithmetikájában a mértéknevek közt emlegeti a *hüvelyk*-et; ennek nagysága egyenlő az *ujj* nagyságával; 1793: "...egy lábban van 12 *hüvelyk* v. töl." - A *hüvelyk* mint mértékjelző a XIX. században gyakran szerepel, Jókai regényeiben is előfordul sokszor: "Mennyire lehetett szánakozni e szegény *négy láb kilencz hüvelyk* magas férfiún..." /Kárpáthy Z. I, 80; 134/.

Majd a *hüvelyk*, *hüvelyk* képzős és összetétel útján keletkezett fejleményeit vizsgálja meg a szerző hang-, alak- és jelentéstörténeti szempontból kellő alaposággal. Rámutat a szerző arra is, hogy a népmesék *Hüvelyk-pici*, *Hüvelyk Matyi* -féle elnevezéseiben is a mértékjelző rejlik = *hüvelykujjnyi* kicsinységű. Megvizsgálván a szláv, a német és a francia népek megfelelő mesecsoportjait, megállapítja a szerző, hogy ezek a népmesebeli nevek más népek meséiben is megvannak, majd a következőket mondja:

"...a *hüvelyk* szó használati köre tehát egyik irányban leszűkült: a magában álló *hüvelyk* szót az összetett *hüvelykujj* szorította háttérbe az eredeti testrészteljesítésben. A másik irányban - a mértéknévi szerepben - viszont tágult a szó érvényesülési területe, s népes származékszócsoporthoz alakult belőle" /46/.

A *hüvelyk* szó etimológiáját - meggyőződésem szerint - VELCSOV MARTONNÉ tisztázta. Nem más ez, mint a *hüvely* 1. 'növényi héj', 2. 'Daumen' stb. -k kicsinyítőképzős alakja *hüvely+k*, mely szintén jelent: 1. 'növényi héj'-at és 2. 'Daumen'-t is; majd megfelelő adatok alapján kétségtelenül helyesen állapítja meg a szerző: "A *hüvely* > *hüvelyk* 'ujj' jelentése olyan hüvelykujjat védő eszköznek a nevéből alakulhatott ki, amelyet nyílászó népek nyíl-lövésnél használtak, s használnak ma is." - Az ilyen hüvelykvédőkre HAJDÚ PÉTER hívta föl a szerző figyelmét. - Ezeket a hüvelykvédőket azután a Néprajzi Múzeumban tanulmányozta a szerző, melyeket használnak az osztályok is, de minden bizonnyal használtak ilyeneket a magyarok is a hunokkal, az avarokkal és a tatárokkal együtt. Rendkívül tanulságosak és nagy bizonyító erejűek azok a néprajzi leírások, amelyek a hüvelykvédő mivoltának és szerepének a bizonyítására VELCSOV MARTONNÉ idéz. A *hüvely* eredeti jelentése ezek szerint 'növényi héj', 'kéreg' volt; megfelelői: votj: *kumel'* 'the outer layer of the bast of the linden tree', *zürj. komeł'* 'pod, shell peel of fruits' /FUV. 82; FOKOS: MNy IX, 416-417; HAJDÚ, *Bev.* 100/. - A *hüvely* > *hüvelyk* hangtani előzményének 'növény héja', 'kéreg' jelentéséből fejlődött ki az 'ujjvédő' jelentés, ebből pedig a magyar nyelv életében a 'Daumen'.

Az ilyen szavak eredetének helyes megfektetésére gondolva mondtam azt 1974-ben: vannak nyelvünkben olyan eredeti szavak is, melyeknek eredete már meg van fejtve, csak még általában nem fogadták el, ilyen a *hüvely* > *hüvelyk* is /vö. MSzFE., TESz./.

A *hüvely* > *hüvelyk* eredetében és történetében a magyar művelődéstörténet vagy azt is mondhatjuk: a magyar néptörténet egy darabját láthatjuk egy szócsoporthoz eredetének és történetének bizonyító fényénél. Ehhez hozzáfűzöm még azt: íme egy szép tanulmány a magyar szókészlet egy csoportjának történetéről, amely nemcsak az antropológiai mértéknevek nyelvünkbeli történetét tárja elé, hanem a magyar és az egyetemes művelődéstörténet egyik fontos fejezetét is megvilágítja, meggyőzően bizonyítván azt is: hogyan fejlődnek ki konkrét testrésznevekből az elvont fogalmat jelölő mértéknevek, melyekhez hasonló fejlemények megfigyelhetők más népek és nyelvek szókészletében is.

A mértékrendszernek ez a hosszú időn át való egyetemes alakulgatása, fejlődése érteti meg azután azt aényt is, hogy ki kellett alakulnia a nemzetközileg elfogadott méterrendszernek is.

A szerzőnek nyelvészeti, művelődéstörténeti és gondolkodásmód-fejlődési szempontból egyaránt jelentős tanulmányát a felhasznált gazdag források és a szakirodalom jegyzéke fejezi be.

NYÍRI ANTAL

KRISTÓ GYULA-MAKK FERENC-SZEGFÜ LASZLÓ:

ADATOK "KORAI" HELYNEVEINK ISMERETÉHEZ I-II.

/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae
Acta Historica XLIV. Szeged, 1973. 96 l.
Acta Historica XLVIII. Szeged, 1974. 56 l./

Ismeretes, hogy korunkban a tudományok fejlődése a specializálódás irányába mutat, egy-egy szaktudományon belül is újabb és újabb önálló tudományágak alakulnak. Ugyanakkor azonban - érthető okokból - a különböző szaktudományok határterületein összefonódás is tapasztalható, s jól megfigyelhető az a törekvés, hogy a tudományok a valóság minél teljesebb megismerése érdekében egymás eredményeit is igyekeznek felhasználni. Ez utóbbi feladatot természetesen általában még nehezebb megvalósítani, mint egy-egy szűkebb szakterületen munkálkodni. Ilyen szempontból is figyelemre méltó az *Acta Historica* XLIV. és XLVIII. köteteként megjelent, a történettudomány és a nyelvtudomány területére egyaránt tartozó nagy munka, amelyet három szegedi történész, KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LASZLÓ tett közzé. Nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint arra, hogy dolgozatuk "összegyűjtse mindazon helyneveket, amelyek valamilyen módon kapcsolatosak a korai magyar történelemben szerepet játszott népek, törzsek és meghatározott személyek nevével" /I, 3/, a második kötetben pedig a magyarországi nemzetségnemekhez kapcsolódó földrajzi nevek összegyűjtését tűzték ki célul.

Vállalkozásukat már az is rendkívül értékesé teszi, hogy az adott témának ennyire teljes összefoglalására eddig még kísérlet sem történt, legfeljebb egy-egy részterületen születtek elismerésre méltó eredmények vagy inkább csak biztató kezdeményezések /l. pl. GOMBOCZ ZOLTÁN, GYÜRFFY GYÖRGY, KNIEZSA ISTVÁN, PAIS DEZSŐ, SZABÓ T. ATTILA ide vágó tanulmányait, kiadványait/. Dolgozatuk /már a címében is/ akarva-akaratlan egy terminológiai kérdést vet föl, és pedig azt, hogy a térszín különböző tájékozási helyeinek, pontjainak elnevezésére a *helynév* megjelölést használják a nyelvészeti munkákban /legalábbis az utóbbi 25 évben/ általánosan elfogadott *földrajzi név*

elnevezés helyett. Ennek a szóhasználatnak munkájuk értéke szempontjából természetesen nincs jelentősége, úgy látszik azonban, mintha történelemszeink körében a *helynév* megnevezés gyakoribb lenne. Legutóbb a II. Névtudományi Konferencián GYÖRFFY GYÖRGY érvelt a *helynév* megjelölés mellett a LÖRINCZE bevezette *földrajzi névvel* szemben /NytudÉrt. 70. sz. 196-8/.

Adattárunk összeállításához imponálónan gazdag irodalmat használtak föl, és - jóllehet az anyaggyűjtést viszonylag rövid idő alatt végezték /I,6/ - igyekeztek körültekintően beledolgozni munkájukba. A jó adattárról szokás azt tartani, hogy elévülhetetlen. Ezt az ő összeállításukról is teljes joggal elmondhatjuk. Ezenkívül van még egyéb erőnye is dolgozatuknak, amely feltétlenül többletet jelent a szokásos adattárakhoz képest: az egyik az, hogy az anyag bemutatásában /feldolgozásában/ történelmi tájékozottságot, látásmódot igénylő rendszerező elvet valósítottak meg /s hogy ez korántsem könnyű, milyen sok nehézséget, problémát vet föl, arra az utóbbi időből l. pl. SOLYMOSI LÁSZLÓ szép tanulmányát: MNY. LXVIII. 179-90/, továbbá olyan rendszert alkottak, amely nyitott, és az újabb, a következő években is várható földrajzinév-gyűjtemények adataival tovább bővíthető.

Az adattár használatának minden részletre kiterjedő leírásában /I, 8-10/ egyebek közt azt is kifejtik, hogy nem törekedtek "a helynév legkorábbi adatának felkutatására, ez a hiány az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza c. sorozat további köteteinek megjelenése esetében könnyen pótolható lesz" /I,9/. Érvelésük, a követett eljárásuk meggyőzően hat, mégis talán hasznos lett volna erre is figyelmet fordítaniuk éppen a szóban forgó sorozat nagyon várt következő köteteinek sajnálatos elakadása miatt. Néhány földrajzi nevet az általam jobban ismert Somogy és Tolna megyei névanyagban a lokalizálás szempontjából is megvizsgáltam, és ezek alapján a nevek lokalizálásáról is elmondhatjuk, hogy láthatóan nagy gondnal végezték el. Külön értéke a dolgozatnak az, hogy jól áttekinthető térképet is tartalmaz. Kitűnő ötletnek tartom a térképnek olyan megválasztását, hogy "méreteit, beosztását, ábrázolt vízrendszerét tekintve teljesen megegyezik a honfoglalás kori régészeti leletkataszter térképével" /I,10/. Ez a szerencsés térképválasztás "biztosítja a régészeti leletanyag és a földrajzi névanyag azonnali szembesítését, egyengeti a történelem, a régészet és a nyelvészet kutatói együttműködésének útját" /10/. Nagyon érdekes problémára hívják föl a figyelmet az Előszóban, amikor arról írnak, hogy "régí adatok híján nem lehet eldönteni, hogy az -i melléknévképzős helynév /leggyakrabban persze melléknévi összetétel előtagjaként/ ómagyar kori helynévből, avagy újabb kori családnévből alakult-e" /I,4/.

Ezt az észervételt föltétlenül hasznosítani lehet és kell is minden földrajzinév-gyűjteményben. Azt nem állíthatjuk, hogy minden eddigi földrajzinév-kiadvány ezt a szempontot elhanyagolta volna, de annak következetesebb megvalósítására kell törekedni, hogy az általuk is idézett *Kériduló*, *Kérihalom* stb.-típusú földrajzi nevek mellett mindenkor feltüntessük a névmagyarázatot, tehát hogy pl. Kéri nevű családról nevezték el. Elismerést érdemel az az eljárás-módjuk, ahogyan a nevek etimológiai minősítését végezték, mert ezt a gazdag és általában jól megválasztott nyelvészeti szakirodalom alapján tették. Az egyes nevekhez főző-dő névfejtéseket - helyesen - úgy összegezték, hogy felsorakoztatták az eddigi magyarázatokat és nem foglaltak állást az adott etimológia kérdésében. Aki névfejtéssel valaha is próbálkozott, azt tudja, hogy ez a terület meg lehetősen ingoványos a nyelvész számára is, mert nemegyszer előfordul az, hogy "a földrajzi nevek magyarázatában a szófejtés egyik pillére, a jelentés alig támogatja a nyelvészt" /BARCZI GÉZA: *A magyar szókincs eredete*.² Bp., 1958. 153/. Csak helyeselni lehet azt az eljárásukat, hogy minden helynévnél föltüntették a személynévi megfelelőiket, ha ilyenek voltak.

Meggyőződésem, hogy az *Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez* című munka eredményei nemcsak a történettudomány, a nyelvészet és a régészet számára hasznosíthatók, hanem számot tarthat a helytörténet és a névtudomány iránt érdeklődő középiskolai és általános iskolai tanárok figyelmére is, mert e gazdag anyag az iskolai munkában is felhasználható. Egyrészt a várható szélesebb körű érdeklődés, másrészt a könnyebb használhatóság is indokolná, hogy a mindössze 500 példányban napvilágot látott kötetek együtt - esetleg az újabb megjelent vagy a hamarosan megjelenő földrajzinév-kiadványok anyagának beledolgozásával - nagyobb példányszámban kerüljenek kiadásra. Hiszem, hogy a három szegedi történész olyan kitűnő munkát tett a tudomány asztalára, amelyhez történészek, nyelvészek és más szakemberek gyakran fordulnak majd adatért, tanácsért.

SZABÓ JÓZSEF

TARTALOMJEGYZÉK

FERENCZI IMRE: Egy anekdotakör tanulságai /Bagi-históriák és rokonaik/ I. [The Lesson of a Cycle of Anecdotes]	5
CSEH ISTVÁN: A nagycsalád-rendszer emléke a szlavóniai magyaroknál [The Memories of the Large Family-System in a Few Villages in Slavonia, where Hungarian People Live]	53
SZABÓ JÓZSEF: A kendermunka és szökincse Nagykönyiban [Обработка конопли и ее лексика в деревне Надькони]	83
HAJDÚ PÉTER: A kamassz -san többesjel eredetéről [Über den Ursprung des kamassischen Pluralsuffixes -san]	145
MIKOLA TIBOR: A szamojéd koaffixum eredetéről [Über den Ursprung des sam. Koaffixes]	155
JUHA JANHUNEN: Adalékok az északi-szamojéd hangtörténethez. Vokalizmus: Az első szótagi magánhangzók	165
JANURIK TAMÁS: A személyes névmások birtokos névmási használata a középső-obi szölkup nyelvjárásban [Der possessivpronominale Gebrauch der Personalpronomina im Mittel-Ob-Dialekt des Sölkupischen]	189
DOMOKOS PÉTER: Az udmurt irodalom kezdetei: Grigorij Verescsagin [Origins of the Udmurt Literature: Grigorij Vereščagin]	207
CSEPREGI MARTA: Ki volt Grigorovszkij [Who was Grigorovsky?]	217
RONA-TAS ANDRAS: Egy bolgár-török mondat 1307-ből [The Oldest Chuvash Sentence from 1307]	225
MARK TAMÁS: Über die türkischen Lehnwörter im Sölkupischen	243
IVANICS MÁRIA: Két krími-tatár oklevél Bethlen Gáborhoz [Zwei krimtatarische Urkunden an den Fürsten Gábor Bethlen]	253
H. TÓTH IMRE: Magyarország és a magyarok Paiszi Hilendarszkinál [Венгрия и Венгрия у Паисия Хилендарского]	277
NYÍRI ANTAL: Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók kérdésének vitája és valószínű megoldása [Die Diskussion über die sogenannten altungarischen Diphthonge mit labialem Nachglied und deren wahrscheinliche Lösung]	291

- VELCSOV MARTONNÉ: Az *and/end* időjeles jövő idő történetéhez [Zur Geschichte des mit dem Tempuszeichen *and/end* versehenen Futurs] 303
- BÉKÉSI IMRE: A mondatok sorrendjének és logikai kapcsolódásának összefüggése négymondatos beszédművekben [О соотношении порядка предложений и логической связи в речевых единицах, состоящих из четырёх предложений] 311
- M. KORCHMAROS VALÉRIA: A mutató névmás tartalmi feltöltődésének forrásai [The Sources of Charging up of the Contents of the Demonstrative Pronouns] 331
- DIENES DÓRA: A mondatbeli hiányosság és kiegészülés főbb típusai [The Main Types of Constuctional Ellipsis and Contextual Completion] 361
- BÜKY LÁSZLÓ: Az egységes szemlélet megvalósulása Petőfi *Dísznótorban* című versében [Die Verwirklichung der einheitlichen Anschauung in dem Gedicht *Dísznótorban* / 'Auf dem Schlachtfest' / von Petőfi] 379

SZEMLE

- Veijo Meri: Aleksis Stenvallin elämä. Helsinki, 1973. 182 lap. (B. LABADI GIZELLA) 387
- Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben Budapest, 1974. 110 lap. (NYÍRI ANTAL) 389
- Kristó Gyula - Makk Ferenc - Szegfű László: Adatok korai helyneveink ismeretéhez I-II. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica XLIV. Szeged, 1973. 96 lap és Acta Historica XLVIII. Szeged, 1974. 56 lap. (SZABÓ JÓZSEF) 394

